

R dp
ČZN
1993

39

119930094,2

COBISS •

ISSN 0590-5966

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 64 NOVA VRSTA 29	STR. 125–318	MARIBOR	1993
---	---	----------------------------	--------------	---------	------

KAZALO — CONTENTES

Vlado Srak: DVA JUBILEJA VEKOSLAVA GRMIČA	127
Razprave — Studies	
Jože Turk: O SAMOSTANIH IN SAMOSTANSKI ARHITEKTURI PO LETU 1200 NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM On monasteries and monastery architecture after the year 1200 in Slovenian Styria	131
Janez J. Švajncar: DVA NAŠA SREDNJEVEŠKA MEČA	164
Two medieval swords in our environment	
Štefan Predin: KRANJSKI LEKARNARSKI GREMIJ	172
The Kranj apothecary guild	
Andrej Fidelj: SANATORIJ DR. FRANCA ČEHA V RADEČKI GRABI PRI SV. JURIJU OB PESNICI	197
Sanatorium of dr. Franc Čeh in Radečka graba at Sv. Jurij ob Pesnici	
Ivan Rihtarič: OKRAJNO SODIŠČE LJUTOMER IN RABA JEZIKA (1900—1914)	203
The district court of Ljutomer and the use of language	
Bruno Hartman: DVOJE NENAVADNIH MARIBORSKIH KNJIŽNIČARJEV	229
Two unusual Maribor librarians	
Ljubica Šuligoj: UPRAVNE IN DEMOGRAFSKE RAZMERE V PTUJSKEM OKRAJNU MED SVETOVNIMA VOJNAMA	241
Administrative and demographic circumstances in the district of Ptuj between the world wars	
Milan Ževart: PARTIZANSKE ENOTE NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM 1941—1945	254
Partisan units in Slovenian Styria 1941—1945	
Zinka Zorko: KOROŠKA, ŠTAJERSKA IN PANONSKA NAREČJA OB SEVERNI MEJI	274
The Carinthian, Styrian and Panonian dialects on the Slovene border	
Mladen Tancer: PEDAGOŠKI PROFIL HENRIKA SCHREINERJA	284
The profile of Henrik Schreiner as an educator	

Na naslovnici: Letos mineva 75 let od bojov za slovensko severno mejo. Slovenski bataljon 17. polka na Koroškem leta 1919

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical — Abstract« in »Amerika: History and Life«.
Abstracts of this review are included in »Historical — Abstract« and »America: History and Life«.

ISSN 0590-5966

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 64 — Nova vrsta 29

2. zvezek

1993

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

MARIBOR 1993

Časopisni svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Borut Belec, dr. Vladimir Bračič, Franc Filipič,
dr. Bruno Hartman, dr. Matjaž Klemenčič, dr. Jože Koropec,
dr. Slavko Kremenšek, Matija Malešič, Ivan Sernek, dr. Milan Ževart

Uredniški odbor — Editorial Board

dr. Vladimir Bračič, Marjeta Ciglencečki, dr. Bruno Hartman, dr. Jože Koropec,
Marjan Matjašič, dr. Stanko Ojnik, Irena Šavel, dr. Sergej Vrišer, Vili Vuk,
dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

mag. Marjan Žnidarič
Muzej narodne osvoboditve Maribor
62000 Maribor, Ul. heroja Tomšiča 5, Slovenija
telefon: 062/211-671

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Slovenija
telefon: 062/25-681

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstva za kulturo Republike Slovenije
Skupščine občine Maribor

DVA JUBILEJA VEKOSLAVA GRMIČA

Slovenski teolog, humanist in filozof-etik Vekoslav Grmič je v pozni pomladi letošnjega leta praznoval dva življenjska jubileja — sedemdesetletnico rojstva in petindvajsetletnico posvetitve za škofa. Kakršnekoli slovesne fraze ob teh jubilejih za to resnično veliko slovensko osebnost nikakor ne pridejo v poštev. Zato bom skušal biti pri pisanju teh nekaj odstavkov čimbolj stvaren. Seveda nisem dovolj vsestransko izobražen, da bi lahko ocenjeval Grmičevo osebnost, življenje in delo; te vrstice pišem kot človek, ki je imel srečo, da je poleg drugih ljudi spoznal tudi tega pomembnega moža; upam, da sem se od njega tudi kaj naučil. In še nekaj: najverjetneje še ni mogoče dokončno družbeno-zgodovinsko oceniti Grmičevega delovanja in vloge, vemo v glavnem le to, da gre za osebnost, ki jo tako v kulturni zgodovini slovenskega naroda kot v zgodovini slovenske katoliške cerkve nikakor ne bo mogoče ignorirati. Naj sa-

mo skiciram osnovni argument za to svoje stališče: Grmič je eden prvih, poglavitnih protagonistov in uresničevalcev dialoga, ki je po strahotnem razkolu v državljanski vojni in po vsem tistem usodnem dogajanju, ki ga je na Slovenskem povzročil predvsem stalinizem, začel udejanjati nove nazorske in duhovne temelje narodnega življenja, zlasti tudi tega, čemur pravimo narodna sprava. Četudi se dandanes morda komu zdi, da je Grmič nekakšen marginelec v slovenski oficialni družbi in rimokatoliški cerkvi, da je kot »naslovni škof« izrinjen na obrobje, pa utegne biti resnica drugačna. Močno se mi zdi, da je Grmič nekakšen zmagovalec: dialog, ki se je zanj vseskozi zavzemal, je vsekakor zaživel; na Slovenskem so ljudje dobre volje in tolerance na obeh straneh (mogoče je bilo strani celó več), že desetletja razkrajali »enoumje«, utirali pot pluralizmu... Če ne bi bilo tako, bi se v nevarnih osemdesetih letih lahko marsikaj zataknilo... Grmič je vsekakor eden tistih mislecev, ki je odločilno sodeloval pri ustvarjanju globokih temeljev demokratizacije. Gradil je most čez brezno, ki se je zdelo nepremostljivo... Upajmo, da bo v tem pogledu slovenska prihodnost Grmičeva prizadevanja ovrednotila še višje, kot to počne slovenska sedanost.

Na kratko o Grmičevem življenju in delovanju...

Njegov rojstni kraj so Dragotinci — Videm ob Ščavnici. Tudi danes Grmičeva govorica ohranja značilni zven ljudi v teh krajih na nekdanji meji med Pano-

nijo in Karantanijo. Njegov značaj in njegova življenjska drža imata kar nekaj značilnosti, ki jih je tako dognano opisal Anton Trstenjak v »Mislih o slovenskem človeku«. Slovenjegoriški etos karakterizira samozavest, ki je sestavina avtarkičnega mišljenja... In še marsikaj bi bilo mogoče povzeti.

Toda neglede na to, od kod kdo prihaja — življenje Grmičeve generacije, pa tudi poznejšega rodu, ni moglo biti in tudi ni bilo v nobenem obdobju mirno, normalno v pomenu dolgoročne gotovosti. To je bil čas kriznih gospodarskih in političnih razmer v stari Jugoslaviji, čas vojne, fašizma in ljudske revolucije, povojni stalinistični čas, ki so mu sledile etape socialno-političnih peripetij realsocializma, navsezadnje pa ekstatični čas slovenske osamosvojitve in postsocializma... Vzponi in padci, upanja in razočaranja, pa vendarle časi, ki jih je bilo moč — tako kot zmeraj — preživeti pošteno ali nepošteno, bolj ali manj človeško.

V gimnazijskih klopih Maribora in Ptuja je preživel Grmič zadnja leta stare Jugoslavije in leta vojne ter okupacije. V obdobju po vojni je študiral na ljubljanski Teološki fakulteti, kjer sta nanj nedvomno odločilno vplivala dva izjemna človeka, dve sijajni, visoko kultivirani in narodnostno osveščeni osebnosti, Janez Janžekovič in Anton Trstenjak. Študij je končal l. 1951, deset let pozneje pa je tudi doktoriral. Kar kmalu zatem l. 1962, je začel na fakulteti predavati, redni profesor za dogmatično teologijo pa je postal l. 1972. Od l. 1980 je redni profesor na mariborskem oddelku ljubljanske Teološke fakultete.

Grmiča je takoj prevzela in močno intelektualno ter emotivno angažirala velika prenova rimokatoliške cerkve, ki jo je z ekumenskim koncilom l. 1962 začel papež Janez XXIII. Za napredno, antidogmatično, levo in antiavtoritarno misleče in delujoče ljudi so bile smernice koncila svež veter, duh, ki prečiščuje in pomlaja... Ko je npr. leta 1967 izšel Truhlarjev *Pokoncilski katoliški etos*, je pritegnil in navdušil celó indoktrinirane možgane in zakrknjena srca ljudi, ki so mislili, da so popolni ateisti; in predvsem na te se je z veselim oznanilom obračal tudi Grmič — kaj bi prepričeval prepričane... Seveda se je zavedal, da prenove, ki gre zares v globino, ki je potemtakem korenita, radikalna, ni mogoče izvajati povsod enako, po šablonskem birokratskem institucionalnem navodilu, pač pa je treba ustrezno upoštevati dane konkretne kulturno-zgodovinske, socialno-ekonomske, politične, nacionalne, duhovno-nazorske in druge pogoje ter okoliščine. Trudil se je za čim bolj vsestransko umevanje izvirnega sporočila evangelija *hic et nunc*, potem pa je to nravstveno in duhovno religijsko kakovost udejanjal v realnih, pogosto kar nič ugodnih in spodbudnih razmerah. Sedemnajst let je bil Grmič dušni pastir na Vranskem, kjer si je prizadeval za to, da bi resnice evangelija dobile nova koncilna krila tam, kjer je to bržkone najbolj pomembno — med ljudmi, verniki... In vsaj meni se zdi, da je bil Grmič v svoji pastoralni, publicistični in drugi dejavnosti tedaj in tudi pozneje zelo blizu sijajnim koncilskim duhovno-teološkim osmiselitvam, ki jih je za Slovenijo in Slovence že v prej omenjenem delu, pozneje pa v neprekosljivem *Leksikonu duhovnosti* ter v drugih knjigah tako poglobljeno, zanosno in nacionalno-kulturno aktualizirano izražal Vladimir K. Truhlar.

Najbrž je nekaj simbolike tudi v dejstvu, da je bil Grmič l. 1968 posvečen za škofa. To je bilo namreč predvsem leto antiinstitucionalne revolucije upanja, čeprav je bilo potem, ko se je poletje prevesilo v jesen, tudi leto likvidacije praške pomladi in s tem leto dokončnega idejno-političnega in moralnega poloma sovjetističnega realnega socializma... Kakorkoli že, Grmič, človek s katoliške levice, svojevrsten krščanski socialist, je postal najprej mariborski pomožni škof ob tedanjem progresivno, dialoško naravnanim Maksimilijanu Držečniku, pozneje pa naslovni škof ucchitanski.

In prav s prihodom v Maribor se začne poglobitvi prodor Grmiča, teologa in filozofa-etika, publicista, pisca številnih knjig, razprav in člankov, predavatelja

na javnih tribunah in univerzah pri nas in na tujem... Če je bil poprej kot pisec znan predvsem v ožjem krogu vernikov, duhovnikov in teologov, pa začno l. 1968 izhajati publikacije, ki jih pozna in ceni široka javnost in ki danes predstavljajo velik, v sebi zaokrožen opus. Naslovi del, še zdaleč ne vseh: *Oris nauka o veri*, 1968; *Med vero in nevero*, 1969; *Krščanska osebnost v Cerkvi na Slovenskem*, 1970; *Smrt Boga — smrt človeka*, soavtor F. Rode, *Smrt Boga — agonija človeka*, 1971; *Mali teološki slovar*, 1973; *Iskanje in tveganje*, 1—4, 1975 *Teologija v službi človeka*, soavtor J. Rajhman, 1975; *Resnica iz ljubezni*, 1979; *Življenje iz upanja*, 1981; *Cerkev v odnosu do marksizma v našem času*, 1983; *Humanizem — problem našega časa*, 1983; *V duhu dialoga*, 1986; *Družba in socialistična morala*, soavtorja M. Jogan in J. Šter, 1988; *Kristjan pred izzvi časa*, 1992. Seveda je Grmič sodeloval v številnih zbornikih, kot npr. v knjigi *Bomo preživeli? z razpravo Krščanski pogled na človeka in življenje*, 1982. Ne le, da piše v različnih časopisih in revijah, temveč deluje tudi kot urednik (*Znamenje*).

Kot družboslovec in filozofski pisec sem pogosto bral Grmičeve knjige, iskal v njih odgovore na mnoga vprašanja, še zlasti na tista v domeni morale in etike. Pogosto sva v preteklih letih sedela skupaj na javnih tribunah in okroglih mizah, na univerzi, na srednjih šolah. Vedno je pripravljen za vsako sodelovanje, ki se mu zdi potrebno, smiselno. Tako smo npr. na mariborski ekonomsko-poslovni fakulteti kar nekajkrat obravnavali skupaj z njim vprašanja morale v gospodarstvu in poslovno etiko, aktualna versko-nravstvena vprašanja ipd. Grmič je tudi vselej nesebično in zavzeto pomagal mariborskemu šolniku Ivanu Serneču, ki si že dolgo vrsto let prizadeva ustrezno uveljaviti filozofijo, humanistiko in družboslovje v osnovnih in srednjih šolah... Pa kaj bi našteval; še pomisliti ne smem, česa vsega v Mariboru ne bi bilo, če ne bi tu živel in deloval ta marljivi, energični in pokončni mož.

Kar zadeva filozofijo oz. filozofičnost, je ta subtilno prisotna v številnih Grmičevih delih. Ob različnih interdisciplinarnih kombinacijah je prisotna v družbenomoralnih, teoloških in drugih vsebinskih oz. problemskih sklopih. Pri tem gre za interpretativne komponente zlasti naslednjih filozofskih in humanističnih disciplin: filozofije religije, filozofske in socialne antropologije, aksiologije, etike. Grmič je dober poznavalec tako zgodovine filozofije v širšem kontekstu zgodovine kulture, kot tudi tistih sodobnih družbeno-teoretičnih in filozofskih tokov, ki ga še posebej pritegujejo. Že površen pregled literature, ki je uporabljena v njegovih polidisciplinarnih, toda v osnovi teoloških delih, kaže izredno širok tematski in nazorski razpon. Pisec se ni izognil prav nobeni usmeritvi, ki je v zadnjih nekaj desetletjih predstavljala, bodisi v teologiji bodisi v humanistiki, kakršnokoli resnejšo možnost osmislitvene prenove. Tako tudi danes pozorno spremlja množstvo nazorskih tokov duhovnih in mirovniških gibanj, ekoloških koncepcij, povezanih z novimi holističnimi težnjami v znanosti onkraj newtonovsko-kartezijske paradigme, feminističnih in drugih idejnih formacij... Meni se Grmič ne zdi rdeči škof; če smo že pri barvi, bi v njem dosti prej lahko videli škoda mavričnih barv pluralizma.

Naj bo tako ali drugače, gre za misleca, ki gotovo vztraja pri izvornem jedru krščanskega izročila ter pri drugih trajnih npravstvenih vodilih človečnosti, hkrati pa tudi pogumno, celo tvegano domišlja in preverja aktualne vrednote, izzive, historične, kulturne, politične, duhovne in druge spremembe ter premike. Naj tu naveden nekaj favoriziranih tematskih področij Grmičevega opusa, kjer še posebej prihajajo do izraza filozofski in humanistični vidiki interpretacije: dialoška oz. poliloška narava teologije; »aggiornamento« II. vatikanskega koncila; teologija osvoboditve, socialistična teologija, ekološka teologija, feministična teologija; razmerja med znanostjo, religijo in moralo; uveljavljanje človekovih pravic in svoboščin, dolžnosti in odgovornosti na različnih področjih sodobnega družbene-

ga življenja; karizme; Cerkev, vera in verniki v presečišču vertikalizma in horizontalizma; manifestacije in značilnosti dandanašnje vernosti in neverovanja oz. ateizma; oblike in vsebina sodobnega humanizma in antihumanizma; problematika soočanj upanja in brezupa, svobode in podložništva, osebnosti in razosebljanja, socializacije in manipulacije, demokratičnosti in avtoritarnosti, vesti in brezvestnosti, pristne vere in povnanjenega klerikalizma . . .

Ena tistih umetniških vizij, ki se je že dolgo ne morem znebiti, je tista iz Buñuelovega filma *Angel uničenja*: meščanska gospóda, zbrana na naključnem družabnem srečanju v nekem dvorcu, *ne more in ne more ven*; in na koncu filma prav tako *ne morejo ven* iz katedrale, v kateri so pravkar maševali, gospodje duhovniki . . . Grmič pa ni ujetnik institucionalizma; nevidne prepreke ga ne morejo zaustaviti. Seveda pa bremena prostosti niso lahka.

Vlado Sruk *

* Dr. Vlado Sruk, redni profesor na Ekonomsko poslovni fakulteti Univerze v Mariboru.

RAZPRAVE — STUDIES

O SAMOSTANIH IN SAMOSTANSKI ARHITEKTURI PO LETU 1200 NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM (gradbeno-zgodovinski oris)

Jože Curk*

UDK 726.7(497.12 Štajerska)•12/16•

CURK Jože: O samostanih in samostanski arhitekturi po letu 1200 na slovenskem Štajerskem. (Die Klöster und ihre Architektur nach 1200 in Slovenisch Steiermark.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, str. 131—163.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtor v sestavku obravnava usodo samostanske arhitekture na Slovenskem Štajerskem po letu 1200. Ugotavlja, da je ta v srednjem veku še imela splošen razvojni pomen, v novem veku specifičnega, od 19. stol. naprej pa samo še uporabnostnega. Gradnja tradicionalnih samostanskih zasnov se je s 17. stoletjem končala, odlej so zanje uporabljali le še starejše stavbe, morebitne novogradnje pa so postale izrazito utilitarne.

UDC 726.7(497.12 Štajerska)•12/16•

Curk Jože: On monasteries and monastery architecture after the year 1200 in Slovenian Styria. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 64 = 29(1993)2, p. 131—163.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In this paper the author considers the fate of the monastery architecture in Slovenian Styria after the year 1200. He finds that monastery architecture did have a certain general developmental significance during the Middle Ages, whereas later it had a specific one and since the 19th century only an applicative one. The construction of traditional monastery foundations had finished in the 17th century and since then only older buildings were used for this purpose, whereas any possible new constructions had an overtly utilitarian nature.

Na Slovenskem Štajerskem so se samostani pojavili šele v 12. stoletju. Obsežnejša zgodovinska pregleda njihovega nastanka in razvoja sta v zadnjem času opravila J. Mlinarič v svojih monografijah o kartuziji Pleterje 1982 in cisterci Kostanjevica 1987 ter B. Grafenauer v zborniku Redovništvo na Slovenskem 1984. Ker je razprava namenjena zlasti arhitekturi samostanov, ki so nastajali od 13. st. naprej, ne pa njihovi zgodovini, tega ne bom ponavljal. Samostani starejših redov (benediktincev v Gornjem Gradu in kartuzijanov v Žičah in Jurklo-

* Jože Curk, umetnostni zgodovinar, Ljubljana

štru) so nastajali praviloma izven večjih naselij (čeprav se je npr. takšno naselje razvilo pri gornjegrajski benediktiji), samostani mlajših redov pa so navadno prav iskali bližino pomembnejših naselbin in prometnih potov. Taki so bili avguštinci na Muti (pred 1257), dominikanci v Ptuj (1230—55) in Novem Klostu (1449—53), minoriti v Mariboru (o. 1250), Ptuj (o. 1260) in Celju (o. 1280), frančiškani v Ormožu (1495—1504), ivanovci v Mariboru (pred 1217) in Polzeli (pred 1323), križniki pri Veliki Nedelji (o. 1210—36) ter dominikanke v Studenicah (1237—45) in Marenbergu (1250—55). Tem so se do konca 18. st. pridružili: frančiškani v Nazarju (1632—39) in Brežicah (1660—65), avguštinci v Gradišču (1665—89), pavlinci v Olimju (1663—75), kapucini v Celju (1609—15), Mariboru (1613—20) in Ptuj (1615—20), minoriti v Slov. Bistrici (1614—32), jezuiti (1757—69) in celestinke (1759—66) v Mariboru. Med leti 1762—67 je bila vrsta teh samostanov ukinjena. Leta 1782 dominikanke v Marenbergu in Studenicah, celestinke v Mariboru in pavlinci v Olimju, leta 1784 kapucini v Mariboru, leta 1785 avguštinci na Muti, minoriti v Slov. Bistrici in dominikanci v Ptuj, leta 1766 kapucini v Ptuj in frančiškani v Ormožu, leta 1787 dominikanci v Novem Klostu in avguštinci v Gradišču. Ukinitve naštetih samostanov je povzročila sprememba namembnosti njihovih stavb, kar je često privedlo do prezidav ali celo opustitev zgradb. V času do 1. svet. vojne so pomembnejšo samostansko arhitekturo ustvarili le: v Mariboru frančiškani (1892—1900) in šolske sestre (1864—96), v Celju lazaristi (1652—61) in v Veržeju salezijanci (1911—13).

Od naštetih redov so dominikanci, dominikanke, minoriti, frančiškani in kapucini razvili lastne tipe arhitekture, viteški redovi so se naselili po gradovih, ostali redovi — zlasti novoveški — pa so, v kolikor niso uporabljali kar pridobljenih stavb, razvili netipično, svojim potrebam prilagojeno stavbarstvo. Do 16. st. se je na Slov. Štajerskem naselilo 8 redov (avguštinci, dominikanci, dominikanke, minoriti, frančiškani, križniki, ivanovci in občasno klarise), v času do jožefinskih reform 4 (kapucini, pavlinci, jezuiti, celestinke), v času do 1. svet. vojne pa 6 (lazaristi, trapisti, salezijanci, šolske sestre, usmiljene sestre in magdalenke).

Samostani dominikancev, dominikank, klaris in viteških redov so nastajali le v srednjem veku, avguštincev, minoritov in frančiškanov pa tudi v novem. Samostanov je bilo na obravnavanem ozemlju 36. Med nje ne štejemo samostana judenburških klaris, ki so imele 35 let svojo izpostavo pri ž. cerkvi v Celju, katere patronat so uživale, pa tudi ne vrsto postojank novodobnih apostolskih in karitativnih redov, ki so nastale večinoma v našem stoletju. Avguštinci so imeli samostana na Muti in v Gradišču, dominikanci v Ptuj in Novem klostu, minoriti v Mariboru, Ptuj, Celju in Slov. Bistrici, frančiškani v Ormožu, Nazarju, Brežicah, Gradišču in Mariboru, križniki v Veliki Nedelji, ivanovci v Melju in Polzeli, dominikanke v Studenicah in Marenbergu (Radljah), kapucini v Celju, Mariboru in Ptuj, pavlinci v Olimju, jezuiti in celestinke v Mariboru, lazaristi v Celju, trapisti v Rajhenburgu (Brestanici), salezijanci v Veržeju, šolske sestre v Mariboru in Celju ter Malečniku in Slov. Bistrici, usmiljene sestre v Mariboru, Celju, Ptuj in Brežicah ter magdalenke v Studenicah.

Avguštinci

Avguštinci so skupek raznih redovnih panog, ki so se opirale na vodila sv. Avgušтина (354—430). V 11. st. so se kot prvi pojavili korarji ali redovni kanoniki, v 12. st. viljemiti in razne druge puščavniške (eremitske) skupine. Vsi ti so se leta 1256 združili v red avguštincev. Ena od vej viljemitov se je pred 1257 naselila v zaselku pod poznejšim trgom Muto blizu mitnice in rečnega pristanišča pri izlivu Bistrice v Dravo ter že 1271 uporabljala cerkev J. Krstnika za svoje redovne po-

trebe. Njihova naselbina, ki je štela od 3 do 10 redovnikov, je bila vedno skromna, saj je imela 1542 le 8 podložnih družin in 6.5 im. ft. premoženja, od katerega je dobivala 7.5 gld dohodkov in naturalije. Vse kaže, da so do tega leta samostan že prestavili v trg, saj se razen njega omenjata še dve cerkvi, sv. Marjete, ki je 1544 postala sedež samostojne župnije, ter Janeza Krstnika (in Evangelista), ki se je s preselitvijo samostana po 1532 spremenila v podružnico. Njihova prvotna cerkev je s svojo okroglo obliko za nas nekoliko tuja, vendar ji to še ne zagotavlja velike starosti. Pri njej moramo računati tako na vplive Koroške in Bamberga kot tudi madžarske okupacije 1254–60 ter celo eremitskih viljemitov, ki jim je bil J. Krstnik pušavniški vzornik. Če upoštevamo vse naštet, bi z nastankom cerkve težko segli pred l. p. 13. st. Ko so pred 1257 viljemiti prišli na Muto, je morda celo sploh še ni bilo. Če je niso dobili, so si jo zgradili ter pri njej ustanovili svojo eremitsko postojanko, pozneje pa majhen samostan, tako da se cerkev 1410 omenja kot samostanska in 1542 kot *goczhaus und closter sand Johannis*. Gradnjo njene ladje iz precej velikih prodnikov in lomljencev ter s plastjo ploščatih škrljencev na vrhu (povišava?) prekriva delno izravnalen omet, ki je starejši od prizidanega prezbiterija in prekrit vsaj s tremi beleži okrase in rdečkaste barve; vrhnji kaže na prezbiteriju sledove gotske ornamentalne in figuralne poslikave. Podoben omet z dvema beležema je ohranjen tudi na zazidanem južnem portalu potlačene, rahlo podkvaste oblike, kar dokazuje, da so ga zazidali domnevno že ob prizidavi prezbiterija (ki je nadomestil prvotno apsidno), ko so prebili zahodni, leta 1873 predelani vhod in s tem cerkvi dali izrazitejšo vzhodno usmeritev. Kot prezbiterij je tudi ladja brez vsakršnih stenskih členitev. Zgodovinska dejstva, zidna struktura in delno izravnalni omet govorijo za razmeroma pozen nastanek objekta v sredini, gotovo pa ne pred začetkom 13. st. To dejstvo podkvašto deformirani portal z razmerjem 1:2 in napačno prebrana letnica 1478 (1058) ne moreta premakniti za 200 ali celo več let nazaj. Leta 1532 so Turki samostan oplenili in zažgali, nakar so ga redovniki preselili v trg. Med 1750–1760 obnovljeni samostan je bil 6. 10. 1785 ukinjen. Takrat je v njem živelo 6 redovnikov in 3 bratje. Imetje je bilo ocenjeno na 26.606 gld., kar je prevzel štajerski verski sklad. Od prvotnega samostana je ostala le okrogla cerkev kot podružnica matrske župnije, od drugotnega pa ničesar.

Avguštinski samostan sv. Trojice na Gradišču. Grič, na katerem stoji samostan, se je prvotno imenoval Porčki vrh, kraj pa 1419 Gradischen. Tu so 1631 postavili leseno kapelo sv. Duha. Ker je bila zelo obiskana, so s pomočjo lenarškega tržana in cerkvenega ključarja Zaharije Nürnbergerja med 1636–40 postavili cerkev sv. Trojice, nakar se je kraj začel imenovati po njenem patroniju. Ta cerkev je obsegala današnji zahodni zvonik, nekoliko nižjo ladjo z južno kapelo in kvadratast prezbiterij s strešnim stolpičem. V zvonik je vodil sedaj zazidan portal z ušesastim okvirom in napisno ploščo, ki govori o nastanku cerkve. Zvonik danes pokriva enaka čebulasta streha kot njegova vzhodna sosed, ki sta bila dograjena 1780. Leta 1663 so cerkev dobili avguštinci iz Radgone, ki so jo 1665 prevzeli in do 1667 obnovili, a še ne prezidali. Leta 1693 je bila na severni strani ladje prizidana loretanska kapela. Med 1735–40 je bila cerkev povsem predelana, saj so ji obrnili smer tako, da se je njen fasadni zvonik znašel na oltarnem koncu, stara ladja pa se je spremenila v prezbiterij, ob čigar južno stran so prizidali zakristijo (oratorij šele 1780), v kote med predelano loretansko kapelo, zvonikom in zakristijo pa 4 kapele Križevega pota in MB. Cerkvena ladja oblikuje dvoranski prostor, ki ga spremlja 5 parov plitvih kapel z emporami, členijo pa ga dvojni pilastri in oproge. Polkrožno sklenjeni slavlolik vodi v nekaj ožji prezbiterij, ki je enako razčlenjen kot ladja. Stropne freske v cerkvi so delo Jakoba Brola ter Osvalda in Egidija Biertija iz Humina pri Čedadu iz 1882–84. Iz prezbiterija vodita po 2 portala v severno ležečo loretansko kapelo in južno ležečo zakristi-

jo. Današnja cerkveno zunanjščino obvladuje dvostolpna fasada s predloženim dvoramnim stopniščem iz srede 19. stoletja.

Samostan ob cerkvi je nastal med 1665 in 89. Na bakrorezu iz konca 17. st. je videti samostan kot podkleteno dvonadstropno poslopje z južnim in vzhodnim traktom, ki pa se ni dotikal cerkve. Od prvotnega samostana se je ohranil vzhodni trakt z 11 okenskimi osmi, ki so ga po sredi 18. st. z vstavitvijo še 2 okenskih osi povezali s cerkvijo in enotno fasadirali. Južni trakt v sedanji podobi je iz 2. p. 19. st., ima pa še izvirno zasnovno, kot to dokazuje njegov talni zidec. Z dvoriščne strani je samostan nadstropen in hrani portal iz 1692 ter kovane okenske mreže v pritličju. V notranjščini povezujeta prostore obeh etaž hodnika, ki obtekata stavbo z dvoriščne strani. V refektorij vodi bogat portal iz o. 1740. Ker avguštinci niso imeli župnih pravic, so živeli le od milodarov. Ko so bili ti prepovedani, so prosili za razpust, kar se je 1787 tudi zgodilo. Premoženje je znašalo 15.511 gld. Takrat je bilo v samostanu 11 redovnikov in prior. Po razpustu so ostali le prior in 2 duhovnika, ker je bila pri cerkvi ustanovljena župnija. To so od 1812 upravljali svetni duhovniki, od 1854 pa frančiškani, ki jo vodijo še danes. Ti so večinoma nanovo zgradili južni trakt ter pred cerkvijo postavili dvoramno hodno stopnišče.

Dominikanci

Ustanovljeni so bili na pobudo Dominika Guzmana (1170--1221) leta 1215 in potrjeni decembra 1216. Avgusta 1217 so se razšli po Evropi. Patriarh Bertold jih je priporočil 1219, nadškof Eberhard II. pa 1220, ko sta Ceslav in Hijacint že ustanovila samostan v Brežah. V Ptujju so se pojavili 1230 in do 1235, ko se omenjata prior Oton in brat Konrad, zgradili samostan, ki je v prvi fazi obsegal nadstropna, zaradi visečega terena deloma podkletena vzhodni in južni trakt ter cerkev Marijinega vnebovzetja, ki sta jo sestavljala ravno krita ladja s tlorisnim razmerjem 3:1 ter »prenizek in pretesen« oltarni prostor (tako samostanska kronika iz 1696 po starem kalendarju iz 1272), pač pribl. 7 m širok, kvadratast ali skoraj kvadratast, banjasto obokani kor. Samostan je ležal južno od cerkve. Z vzhodnim traktom se je naslanjal na ladjo, z južnim pa presegal njeno dolžino, tako da je nadstropen zahodni trakt, ko je bil v l. p. 14. st. zgrajen, segal za več kot svojo širino pred njo. Takšna italijansko vzorovana pridigarska cerkev pa ni dolgo zadovoljevala ne samostancev in ne ljudstva. S podporo savinjskega arhidiakona Konrada (1242--52) ter z denarno pomočjo duhovske bratovščine in seveda Ptujskih gospodov so njen oltarni del med 1250--55 nadomestili s prezbitერიem v obliki križnorebrasto obokanega dolgega kora, otroka francoske dvorne gotike, sestavljenega iz dveh kvadratastih obočnih pol in 5/8 zaključka v približni velikosti 21 × 8 m. Z njim smo dobili naš prvi dolgi kor, ki je bil obenem eden od prvih v vzhodnih Alpah. Naša konzervativna, v pozno romaniko ali kvečjemu prehodni slog zazrta sredina, ga iz svojih razvojnih pobud ni mogla ustvariti. Osvojili pa so ga ubožni redovi in ga uporabljali kljub raznim omejitvenim poskusom, porojenim iz želje po uboštvi in skromnosti, ter ga razvijali naprej. V Ptuj so ga gotovo posredovali dominikanci, vendar ne iz Brež, ampak iz nekega drugega, po francoskem vzoru urejenega dominikanskega središča. S prizidavo prezbitერიja se je cerkev spremenila v stavbno sestavljenko. Njena dela nista bila več enotna niti po slogu niti po gradnji, saj je zgodnjegotski kor presegal romansko ladjo talno za ok. 2.4 m (verjetno tudi zaradi kripe Ptujskih gospodov pod njim), višinsko pa za ok. 2 m. Po požaru 1302 so ladjin vzhodni del talno izravnali s korom, vstavili nov slavolok, nastali prostor zašiljeno banjasto obokali in nad njim postavili zvonik. S tem so ladjo skrajšali za 4 m, kar je njeno tlorisno razmerje spremenilo iz

3:1 v 2.6:1, kor pa za prav toliko podaljšali, saj je s prostorom med slavlolokoma dobil nekak letner nasproti ladji. Višinsko sta se ladja in prezbiterij izravnala v 2. četrtini 15. st., talno pa šele ob barokizaciji (1690—1710), ko so cerkev obrnili in zaradi tega podrli star prezbiterij z nadstropno zakristijo ter postavili novega na njeni zahodni strani. Njegova prvotna kamnoseška oprema (slavolok s 3/4 stebroma, atiškim bazama, podprtima s konzolicami, in s kapiteloma s polžasto reliefno dekoracijo, hruškasta rebra in druga profilacija) je v sorodu z mlajšo pri minoritih in še mlajšo v južni ladji proštjske cerkve. Dvojnost zasnove, ki je botrovala pri nastanku dominikanske cerkve, je navzoča tudi pri samostanski stavbi, saj je v njeni sestavi še precej retrospektivnega, stremečega po tradicionalni samostanski gradnji. Dominikanski samostan se je v nasprotju z minoritskim skoraj zaprl že v 1. p. 14. st., popolnoma pa sto let pozneje, ko je dobil svoj znameniti križni hodnik. Pač pa je mlajšemu samostanu posredoval lego in obliko kapitlja, ki je bila sicer predpisana in jo srečamo tudi pri minoritskem samostanu v Celju, vprašljiva pa je v taki legi in obliki iz terenskih razlogov v Mariboru. Njegova ravno krita prostornina je imela najprej pravokoten, nato 5/8-sko sklenjen oltarni zaključek, na vhodni strani pa romansko/gotski bifori, ki ju v stilno naprednejši obliki srečamo tudi pri minoritskem samostanu. V 15. in 16. st. si je samostan s pomočjo eskarp pridobil nekaj prostora ob južnem robu samostanskega kompleksa, kjer sta v 17. st. nastala oba prizidka. Med 1690 in 1710 je sledila barokizacija, ki ni samo močno spremenila cerkve, ampak tudi samostan. Po njegovem razpustu 1786 je služil najprej kot vojaška bolnišnica in skladišče, od 1826 pa kot kasarna. Doživel je mnoge prezidave, ki so se nadaljevale tudi po 1926, ko so samostan naselile v večjem delu stranke in v manjšem muzej.

Izsledke je mogoče strniti v sledeče ugotovitve:

1. da sta prvotno cerkev sestavljala starejša romanska ladja in mlajši zgodnjegotski prezbiterij v obliki dolgega kora, ki sta vedno predstavljala dva različna, tudi z veliko talno in višinsko razliko ločena prostora, da cerkev torej ni bila rezultat enotnega stavbnega koncepta;

2. da je prvotna ladja še ohranjena v sedanji barokizirani obliki, da pa je z vzdavo zgodnjegotskega slavoloka prešla iz prostorskega razmerja 3:1 v razmerje 2.6:1, ki ga ima tudi ladja minoritske cerkve, zgrajene med 1260—80;

3. da je bil nadstropen samostanski kompleks že v 1. p. 14. st. v celoti zgrajen, da pa je bil za samostansko cerkev prevelik, saj je z zahodnim traktom segal pred njeno fasado za celo širino sedanjega križnega hodnika;

4. da je bilo pri prvotni višini cerkve in samostana (okoli 13.5 in 9 m) uporabljeno razmerje 3:2, ki ustreza redovnim zahtevam 13. stoletja;

5. da je prostor, na katerem stoji samostan, podvržen močnim nanosom meteoritnih voda, ki pritekajo z grajskega hriba in Panorame. To je po eni strani povzročalo stalno zasipavanje, po drugi pa dviganje talne in višinske zasnove, kar še posebno velja za cerkev, ki je bila temu procesu najbolj izpostavljena;

6. da ostaja odprto vprašanje oblike prvotnega oltarnega prostora, čeprav smemo skoraj z gotovostjo domnevati, da je imel obliko italijanskega kvadratastega, banjasto obokanega kora, ki se je redovnikom zazdel že čez 15 let »prenizek in pretesen« ter se je moral umakniti prostornejšemu, francosko vplivanemu dolgemu koru, prvemu te vrste pri nas in enemu prvih v vzhodnih Alpah oziroma srednji Evropi;

7. da je še nepojasnjeno, od kod nepravilnosti v samostanskem tlorisu in zakaj divergentnost med njim in cerkveno ladjo. Ali samo zaradi terenskih pogojev ali pa morda tudi zaradi vplivov starejših stavbnih ostalin. Arheološko dokazani so namreč ostanki stavb na kraju sedanjega samostana iz antične, verjetno pa tudi karolinške dobe (domnevna lokacija Pribinovega dvora in njegove lastniške, pozneje župne cerkve).

Dominikanski samostan v Novem Kloštru pri Polzeli je 1449 ustanovil grof Friderik II. Celjski in ga januarja 1453 obdaril z dovolj velikim gospostvom za primerno preživljanje. To gospostvo je razpadlo v dve posestni enoti, eno s sedežem v Kostrivnici pod Bočem in drugo s središčem v Založah pri samostanu, ki pa je bila močno razpršena. Zato ni samostan gospodarsko nikoli posebno uspeval, v letih moralne in duhovne krize v 2. p. 16. in 1. p. 17. st. pa celo nazadoval. Temu primerna je bila tudi njegova gradbena aktivnost, ki se je predvsem osredotočala na samo samostansko zgradbo. Ta je v svoji 550-letni zgodovini prežive la marsikatero zlo usodo, zato iz časa svojega nastanka ne hrani ničesar več. Prvotno je obsegala le cerkev NLG in z njo spojen samostanski trakt. Po turški plenitvi 1479 so samostan popravili šele do 1492, nakar so ga obdali s peterokotnim obzidjem, petimi stolpi in z dviznim mostom. Najstarejša dela sedanjega samostanskega poslopja sta njegov severni trakt in severna polovica vzhodnega, ki ju lahko datiramo v 1. p. 16. st. Leta 1659 je bila zgrajena podružnična cerkev sv. Dominika na griču za samostanom, 1685 je bila obnovljena kapela južno od samostana in 1890 je nastal njegov jugozahodni trakt. Šele po požaru 1745, ko sta pogorela cerkev in trakt ob njej, je nastal zahodni trakt kot nadomestilo za tistega ob cerkvi. Po opisu iz 1796 je bila cerkev velika in trdna, toda »nizko postavljena«. Držala se je samostanskega poslopja. Po razpustitvi samostana 1787 (premoženje je bilo ocenjeno na 90.735 gld) se je ta po 33 letih državne uprave preselil v last privatnih podjetnikov. Drugi lastnik, Jožef Österlein, je med 1826–31 porušil staro cerkev NLG in zgradil južno polovico vzhodnega ter južni trakt z novo cerkvico sv. Dominika. Naslednji lastnik je dal o. 1860 vso stavbo obnoviti in jo na jugozahodnem ogalu neogotsko fasadirati, s čemer je dobila romantično poudarjen graščinski videz. Do zadnje vojne dobro vzdrževana stavba služi sedaj s severnim in zahodnim traktom stanovanjskim namenom, medtem ko sta vzhodni in južni trakt prepuščena propadanju. Stara cerkev sv. Dominika na griču za samostanom je 1745 zaradi strele pogorela, bila do 1749 obnovljena in 1750 posvečena. Po 1787 pa je začela propadati in je bila že 1843 v razvalinah. Danes je njena lokacija še komaj opazna. Veliko gospodarsko poslopje severozahodno od samostana je dokončno propadlo šele po zadnji vojni.

Minoriti

Frančišek Asiški (1182–1226) je 1209/10 ustanovil red minoritov. Okoli 1239 je že obstajal njihov samostan v Gradcu, dobro desetletje pozneje pa v Mariboru. Ta samostan s cerkvijo Marijinega vnebovzetja, ki se prvič omenja 1273, je nastal na pobudo meščanov v jugozahodnem delu mesta (po tradiciji pri že obstoječi cerkvici NLG). Zaradi terasasto padajočega zemljišča se nivo cerkve ujema z nivojem 1. nadstropja samostana, njeno eskarpasto podzidano prizemlje pa z njegovim pritličjem. Razmerja v ladji (1.7:1) in oblika nekaj višjega prezbiterija (sestavljenega po nekaterih vedutah iz pravokotne obočne pole in 5/8 zaključka, po drugih pa samo iz 5/8 zaključka) s strešnim stolpičem nad slavolokom, govore za sekundarno poznogotsko stavbo, nastalo po požaru 1450, vendar z ostanki prvotne cerkve v substrukciji njene južne stene. Samostanski kompleks, ki je brez zahodnega trakta in s severnim traktom iz 1. p. 17. st., je postopoma zasedel zemljišče med cerkvijo in mestnim obzidjem. Najprej je obstajala le severna polovica nadstropnega in podkletenega vzhodnega trakta, ki je stala jugovzhodno od cerkve, morala pa je biti zaradi velike talne razlike drugače organizirana kot tisti v Ptuj ali Celju. V 15. st. so se ji pridružile zahodna polovica južnega trakta in v 1. p. 16. st. podkletena južna polovica vzhodnega trakta ter nepodkletena vzhodna polovica južnega, s čemer se je samostan spremenil v dvotraktni nadstropni

stavbni kompleks. Križni hodnik je dobil šele ob koncu 17. st., drugo nadstropje pa sredi 18. Cerkev je doživela popolno barokizacijo o. 1710, ko so jo obrnili. Tako je dobila nov prezbiterij z nadstropno zakristijo na zahodni ter zvonik in novo glavno pročelje na vzhodni strani. Mariborski samostan je bil med vsemi tremi srednjeveškimi gradbeno najbolj skromen, kar gre pripisati njegovemu ustanoviteljstvu ter velikosti in obliki zemljišča, na katerem je nastajal. Po tradiciji so prvi redovniki prišli iz Italije in Gornje Nemčije. Meščani so jim odkazali podružnično cerkev ob Dravi, ki so jim jo pozneje prepustili v last skupaj z zemljiščem, kjer so si sčasoma postavili samostan, v katerem se 1313 omenja kapela sv. Katarine.

Danes predstavlja nekdanji samostan podkvasto oblikovan, proti zahodu odprt dvonadstropni stavbni kompleks, ki se razteza med višje ležečo cerkvijo na severu in nižje ležečim mestnim obzidjem na jugu. Ker stoji nizbrežno, je razmeščen na 2 terasah tako, da se talna raven cerkve izenačuje z ravniyo samostanskega 1. nadstropja. Z dvoriščne strani obteka vso stavbo križni hodnik, ki ima na severni strani zazidane slopaste arkade. Oba dela vzhodnega trakta sta podkletena, južnega pa obstopajo štirje preprosti oporniki. Ves samostan pokriva enotna opečna streha, ki poševno prehaja v streho nižjega severnega trakta. Cerkev sestavljajo pravokotna ladja, enako visok kvadratast prezbiterij in nadstropna zakristija. Njeno glavno lice predstavlja konkavno usločeno pročelje z bogato pilastersko arhitekturo in vkomponiranim zvonikom. Samostan je rezultat mnogofazne gradbene zgodovine, ki se kaže v posameznih, stilno težko opredeljivih sestavnih delih stavbnega kompleksa. Te lahko po logiki gradbenega razvoja razvrstimo v kronološko zaporedje, po katerem ugotavljamo nastajanje komplicirane samostanske arhitekture. Z ukinitvijo samostana 1784 se je začel njegov propad, ki je zadržan šele v zadnjem času. Ob predelavah v oblačilniške namene po 1784, v kasarniške po 1831 in v stanovanjske po 1927 je samostanska arhitektura doživela vrsto prezidav, ki so ji vzele mnogo njene pričevalne in estetske vrednosti ter ji končno vsilile stanovanjsko funkcijo, ki nima s prvotnim namenom stavbe nobene zveze ter jo še vedno kvari.

V Ptujju so se minoriti pojavili nekaj let kasneje kot v Mariboru, samostan pa so zgradili med 1260 in 80. Njihovi dobrotniki so bili zlasti Ptujski gospodje, pa tudi Pesniški, ki so imeli v cerkvi svojo grobnico. Samostan leži v jugovzhodnem delu mesta in se prvič omenja 1280. Njegova cerkev je bila zgrajena po redovnih pravilih. Obsegala je italijansko vplivano ladjo in francosko oblikovani prezbiterij v obliki dolgega kora. Oba dela sta sestavljala dovolj enovit prostor, da lahko govorimo o prvi realizaciji čiste gotske arhitekture pri nas. Zato predstavlja mlajša minoritska cerkev nasproti starejši dominikanski višjo razvojno stopnjo. Več elementov govori za to, da je prezbiterij dominikanske cerkve in minoritsko cerkev gradila ista ali vsaj sorodna stavbarnica. V 16. st. odstranjena kapela Antona Padovanskega na južni strani ladje dokazuje, da je cerkev prvotno stala samostojno, šele v 16. st. pa so jo vključili v stavbni kompleks samostana. Okoli 1400 so ladjo ponovno ravno stropali in vgradili pevsko emporo, sredi 16. st. so v cerkvi nasuli okoli 80 cm podlage in jo tlakovali z opeko. V njej so delali tudi med 1621—59, posebno intenzivno pa med 1680—91, ko je bila notranjščina popolnoma spremenjena, zunanjščina pa je dobila bogato, kulisno pojmovano pročelje. Sredi 18. st. so zamenjali opremo in o. 1796 spremenili fasadni zaključek. V letih 1930—34 je bila cerkev strokovno obnovljena, a je že 4. 1. 1945 postala žrtev bombnega napada.

Južno od cerkve se je v teku stoletij razvilo dvonadstropno samostansko poslopje, ki je sestavljeno iz 3 traktov. Njegovo skoraj kvadratasto dvorišče zapira na severni strani novo poštno poslopje in renoviran prezbiterij. Skromni arhivski podatki in gradbeni ostanki nam omogočajo rekonstrukcijo njegovega stavb-

nega razvoja od 13. st. naprej. Srednjeveški samostan je obsegal vzhodni trakt iz 2. p. 13. in 14. st., južnega iz 2. p. 15. st. in zahodnega iz konca istega stoletja. Po požaru sredi 16. st. so samostan nasuli in ga obnovili v renesančnem slogu. Takrat so ga obdali tudi s križnim hodnikom. Te prezidave je mogoče zasledovati zlasti v vzhodnem traktu, njegovo pritličje se je namreč takrat spremenilo v klet. Tudi v letih 1622–66 se je v samostanu mnogo gradilo, višek pa je gradnja dosegla med leti 1681–96. Takrat je samostan dobil drugo nadstropje in enotna pročelja, v notranjščini pa novo stopnišče, letni refektorij in hodnike. V 18. in 19. st. v samostanu večjih gradbenih posegov ni bilo. To dokazuje tudi popis samostana iz 1861 (p. Ludvik Pečko). Strokovno obnovo je samostan doživel med 1930–35, ko so na žalost odstranili bližnjo mestno bastijo in del obzidja ob njej. Tako obnovo je samostan doživel bombni napad, ki ga je težko poškodoval. V povojnem času ni mogel obnoviti svojega prvotnega koncepta, ker je uničeno cerkev nadomestilo arhitektonsko malovredno funkcionalistično pošteno poslopje.

Minoritski samostan v Celju s cerkvijo Marijinega vnebovzetja, ki se prvič omenja 1310, je nastal v severozahodnem predmestju trške naselbine, kjer se je blizu odcepa ceste proti Ljubljani razvil večji tržni prostor (sedanji Trg 5. kongresa). Da bi samostan nastal pred 1241, je malo verjetno, saj Celje takrat še ni bilo pomembnejša naselbina, čeprav je z nastankom Zidanega mosta 1224 pridobilo veljavo kot savinjsko mostišče na cesti, ki je vodila preko Save proti jugu. Položaj se je spremenil šele z vlado kralja Otokarja II. (1260–76). Celje je bilo, čeprav v vovbrški posesti, vtakano v njegov prodor proti Kranjski in morju. Njegov čas, še bolj pa čas cesarja Rudolfa I. (1273–91), velikega prijatelja minoritov, najbolj ustreza nastanku samostana, čigar cerkev je bila posvečena 1310. Da bi bila ladja že iz o. 1240, prezbiterij pa celo šele iz o. 1374, ko se prvič omenja, je prav tako neverjetno kot domneva, da je bila ladja izpred 1250, prezbiterij pa iz začetka 14. st., ko naj bi zamenjal starejšega pravokotnega, uničenega ob požaru 1304. Velika ladja s tlorisnim razmerjem 2,8:1 in nekaj višji prezbiterij (dolgi kar s 3 pravokotnimi polami in 5/8 zaključkom) sta bila po konceptu in proporcijah tako usklajena, da sta morala nastati sočasno med o. 1280 in 1310, ko je bila cerkev posvečena. Na stiku ladje in prezbiterija so o. 1375 pozidali zvonika ter iz ladje prebili portal z znanim figuralnim timpanonom v samostan za njo (od 1811 je tu zakristija). Cerkev je bila prvič barokizirana 1687–94, drugič 1745, po požaru 1798 pa se je začel njen propad. Leta 1814 so podrli južni in znižali severni zvonik, po 1825 so odstranili prezbiterij in razdrli celjsko grobnico, o. 1858 so uničili zahodno ladjino fasado z zašiljenim zgodnjegotskim portalom in loretansko kapelo iz 17. st. ob njej, leta 1890 so podrli severni stolp do obokane zvonice, zato pa so med 1858–90 prizidali zahodno vežo z zvonikom in duhovniško hišo ter vso cerkev (dejansko le ladjo) romanizirali (ing. V. Büchner).

Kot v Mariboru in Ptujju je tudi v Celju samostanski kompleks nastajal postopoma, le da ni ležal južno, ampak severno od cerkve. Od baroka naprej je obsegal 3 trakto z enako visokim križnim hodnikom ob ladji. Vzhodni trakt je slovel ob prvih 2 polah prezbiterija, zahodni pa ob prvi poli ladje. Iz vzhodnega trakta je še na začetku 19. st. molel petosminski, z oporniki oprt oltarni prostor kapitlja. Na starih vedutah se samostan redno pojavlja skupaj z dvostolpno cerkvijo. Na risbi iz 1750, kopiji starejše iz o. 1700, sloni ob zadnji poli prezbiterija nadstropna zakristija, pokrita s pulstasto streho. Vzhodni in severni samostanski trakt sta dvonadstropna, zahodnega in južnega pa še ni. Ta dva se pojavita šele ob drugi barokizaciji samostana sredi 18. stoletja. Iz povedanega sledi, da je samostanski kompleks rezultat postopnega nastajanja. Najprej je obstajal južni del vzhodnega trakta z zakristijo in kapitljem, v 2. p. 14. in 1. p. 15. st. sta se mu pridružila nekoliko širša severni del vzhodnega in vzhodni del severnega trakta, po 1548 pa še preostali del severnega trakta. Po 1887 so oba trakta barokizirali in

povišali za drugo nadstropje, o. 1745 pa dodali še enako visoka zahodnega in južnega (dejansko le trietažen arkadni hodnik ob ladji), v katerega so vključili tudi kapelo Božjega groba iz 3. četrtine 17. stol., ki še obstaja. S tem se je gradbeni razvoj samostana končal, saj je dosegel popolno zaključenost. Kar se je dogajalo z njimi po 1798, je hote ali nehote služilo le še njegovemu uničevanju. Samostan je bil 1808 ukinjen, 1817 ga je kupil Ivan Steinmetz za 8000 gld, po 1825 podrl prezbiterij in na njegovem mestu do 1832 postavil dvonadstropno »kresijo«, ki jo je skupaj s samostanom 1864 kupila občina za 46.000 gld. Ta je »kresijo« uporabila za okrožno sodišče (1871–1914), za njo pa med 1868–71 zgradila ob delni uporabi samostanskega poslopja kaznilnico, ki jo je 1890 na severu razširila in dvignila za eno nadstropje.

Minoritski samostan v Slovenski Bistrici je ustanovilo mesto, sestavljata pa ga nekdanja mestna cerkev ŽMB in samostansko poslopje. Cerkev se prvič omenja 1379 kot Gospejina kapela. V njeni bližini je že 1403 stal obzidni stolp, ki ga je deželni knez 1464 podaril mestu, to pa 1772 samostanu. Minoriti, ki so 1614 prišli iz Celja, so 1629 dobili od mesta cerkev in bližnjo hišo z vrtom. Tu so do 1696 postopoma zgradili samostansko poslopje za 12 redovnikov. Prvotna gotska cerkev je obsegala precej nižjo ravno stropano ladjo ter dvopolni, križnorebrasto obokani in 5/8 sklenjeni prezbiterij, ki so ga 1942 zaradi urejanja ceste za eno polo skrajšali. Sodeč po slogu je cerkvena ladja iz 2. p. 15. st. (poznogotski zahodni portal), prezbiterij z zvonikom pa iz 2. četrtine 16. st. (njegova rebra so podobna ostankom tistih pri ž. cerkvi). V 17. st. so dvignili zvonik za gornjo etažo, njegove prvotne, zašiljene, biforne zvonove line, katerih zahodna je bila opremljena s poznogotskima štirilistoma, pa zazidali. Pred 1868 so povišali in obokali ladjo, vzdali pevsko emporo, razširili slavalok, barokizirali vsa okna in vrata ter 1685 povezali prezbiterij z zvonico in zakristijo. Podkvasti samostan med cerkvijo in mestnim obzidjem je bil prvotno krajši in samo enonadstropen. V začetku 19. st. so ga podaljšali za 7 okenskih osi proti zahodu, 1929 pa so mu dodali drugo nadstropje in uredili enotno pročelje. Samostan je bil 1786 ukinjen. Leta 1793 ga je kupil usnjarski mojster A. Nasko za 700 gld, nakar je ostal v posvetni lasti do 1927. Tega leta so ga pridobile šolske sestre iz Malečnika pri Mariboru, ki so ga leta 1920 obnovile in dvignile za nadstropje. Ker cerkev ni bila eksekrirana, je od ukinitve samostana spet služila kot mestna podružnična cerkev, kar je še danes.

Ivanovci

Red ivanovcev, špitalarjev, rodoških ali malteških viteзов (ordo militiae sancti Joannis Baptistae hospitalis Hierosolymitani) je papež potrdil leta 1099. Naprej se je posvečal bolnim, potem pa vedno bolj boju z neverniki. Štel je 8 provinc z velikimi priorji na čelu, vodja reda pa je bil veliki mojster. Po padcu Akona 1291 se je red preselil najprej na Ciper, že 1310 pa na Rodos. Leta 1311 je pridobil tudi posestva takrat ukinjenega reda templarjev. Potem ko so Rodos 1523 zavzeli Turki, mu je cesar Karel V. leta 1530 dal v fevd Malto. Ko jo je Napoleon 1798 osvojil, je red zgubil skoraj vso svojo posest, njegov veliki mojster pa se je preselil v Rim, kjer domuje še danes.

Komendo v Melju, ki se prvič omenja 1217, so skoraj gotovo ustanovili Meljski gospodje, ki nastopajo v virih med 1181 in 1227. Naseljena je bila iz Fürstentfelda, kjer je kmalu po 1200 nastala njihova prva postojanka v vzhodnoalpskih deželah. Komenda v Melju je bila prva pri nas. Sledili sta ji še ena v Komendi pri Kamniku ob koncu 13. st. in komenda na Polzeli v začetku 14. st. Od obeh slovenještajerskih je bila polzelska večja in bogatejša, vendar sta od 18. st. naprej nazadovali. Zato ju je red prodal, Polzelo 1779 Rajmundu Novaku, Melje pa 1800

Alojzu Kriehuberju. O komendi v Melju je malo podatkov. Leta 1413 se omenja njena kapela sv. Katarine. Šele urbar iz 1684 nam jo tudi gradbeno predstavi. Šlo je za gradič s pripadajočimi poslopji, ki je stal na majhni vzpetini. Jedro je predstavljala kvadratasta stavba z vhodom z vzhoda. Levo od vhoda sta bili obokani kuhinja in shramba, desno pa dostop v klet za 20 štrtinov vina. Nadstropje je obsegalo vežo v obliki predsobe, na vzhodni strani sobo in 2 kamri, na zahodni strani sobo in stopnišče, ki je vodilo v bližnjo kaščo. Na dvorišču z vodnjakom in golobnjakom je stala lesena pekarna, ob njej obokana kuhinja za služinčad in shramba za orodje. K gradiču so sodili še hlev za 6 konj, 2 svinjska hleva, preša, parma, 2 kašči, goveji hlev s senikom in 2 vrtova. Ob glavnem poslopju je stala kapela sv. Katarine, v kateri se je brala tedenska maša. Leta 1705 so postavili okoli gradiča nov plot, popravili velika in mala vhodna vrata ter v notranjščini uredili 2 sobi. Leta 1743 so gradič dvignili za nadstropje in opečno ostrešili, 1768 pa spet preurejali stanovanjske prostore. Leta 1780 so pogorela gospodarska poslopja. Ob menjavi lastništva so gradič leta 1799 ponovno popisali. V glavno poslopje na rahli vzpetini je vodila obokana veža z velikimi in malimi vrati. Kvadratasta stavba, velika približno 14×14 m, je stala sredi dvorišča. Desno od vhoda je bil prizidek s sobo in zaporom pod njo, levo obokana kuhinja s shrambo in stopnišče s prostorom za zelenjavo pod njim. Klet je premogla prostor za 20 štrtinov vina. V nadstropju so bili majhen salon, velika dnevna soba in 2 izbi, enako v 2. nadstropju iz 1743. Opečno streho sta na obeh koncih krasila malteška križa. Ob poslopju na južni strani je stala kapela sv. Katarine s 3 oltarji in z vso potrebno opremo, ob dvorišču lesena pekarna, obokana kuhinja za služinčad, hlev za 6 konj, 2 svinjaka ter prostor za prešo in vozove, v bližini pa parma, zidan prostor za vejanje žita, živinski hlev s senikom, peč za sušenje sadja in senčnica. Sredino dvorišča sta zasedala lesen vodnjak, obnovljen 1769, in golobnjak iz istega leta. J. F. Kaiserjeva litografija iz 1625 nam kaže deloma za zelenjem skrito 4-osno dvonadstropno poslopje z enosnim rizalitom ob južnem vogalu ter cerkev s pravokotno ladjo, enako visokim, vendar ožjim pravokotnim prezbiterijem in čebulasto zaključnim strešnim zvonikom nad njim. Cerkev so 1827 eksekirali, 1844 pa skupaj z dvorom porušili. Od nekdanje komende je ostalo le gospodarsko poslopje, ki pa je pozneje prav tako propadlo. Sedaj stoji na njenem mestu v Melju na Trdinovi 18 večji stavbni kompleks, ki je nastal o. 1896. Gre za Meljski dvor, ki je grajen deloma v historicističnem, deloma v alpskem slogu, ter v severnem delu še hrani stavbne ostanke iz časa poznega klasicizma.

Komenda na Polzeli se omenja 1323, a je gotovo nastala po zaslugi Polzeljskih gospodov, ki nastopajo med 1170 in 1263, že nekaj let prej. Ivanovci so prevzeli tudi patronat nad tamkajšnjo župnijo, ki se je že pred 1256 osamosvojila od šempetrske pražupnije. Tudi o tej komendi je malo podatkov, obilnejši so šele od 16. st. naprej. Med 1580–97 je bilo njeno poslopje zunaj in znotraj obnovljeno, deloma pa na novo zgrajeno. Med 1613–16 je bilo pozidanih nekaj prostorov ter obokana in poslikana Ulrikova kapela, ki pa ni bila nanovo prekrita, zaradi česar je propadala naprej. Vizitacijski zapisnik iz 1676 opisuje komendo takole: glavno poslopje je zidano in z ene strani obdano z obzidjem. V nadstropju ima 6 prostorov, od tega 2 obokana, ki jih osvetljujejo velika zamrežena okna. V pritličju so obokana sobica, spalnica za služinčad, ječa in 2 kletna prostora. V nadstropje vodijo kamnite stopnice. Pod streho, krito z opeko in škodlami, je 5 kašč. Hlev za govejo živino in konje je zidan in obokan ter nosi senik, hlev za ostalo živad pa je lesen. Zunaj obzidja sta še hlev za 20 glav govedi in parma, pod obzidjem pa 2 vrtova. Ulrikova kapela s poslikanim obokom ima 3 oltarje, njen stolp s precej velikim zvonom pa krasi ura. Ž. cerkev sv. Marjete z obokanimi ladjo in prezbiterijem je bila prejšnje leto prebeljena. Ima zidan, opečno pokrit zvonik, zakristijo in 4 oltarje, obdaja jo obzidano pokopališče z razpadajočo kostnico in sramotil-

nim stebrom za javne grešnike. Ker je komenda od 18. st. gospodarsko nazadovala, so jo jeseni 1779 prodali za 17.000 gld Rajmundu Novaku, lastniku Šeneka. Ta je že pred 1784 podrl kapelo sv. Ulrika ob južni grajski stranici, obzidje, hleve in žitnico. Župniki, ki so do srede 19. st., stanovali v gradu, so se 1853 preselili v novo župnišče, nakar je grad začel propadati, vendar so ga po 1869 popravili in mu obnovili streho.

Današnji grad predstavlja le jedro nekdanje širše zasnove, saj manjka južni del z dvema stolpičema in pomožnimi poslopji, ki jih kaže Vischer. Gre za nadstropno stavbo nepravilnega tlorisa z izzidanim podstrešjem. Z zahoda in severa učinkuje kubično, z jugovzhoda pa razgibano. Tu je tudi glavni vhod vanjo. Grajsko jedro sestavljajo trije podkleteni trakti, ki obdajajo majhno dvorišče, tlakovano z oblicami. V nadstropju so bivalni prostori. Grad je časovno težko določljiv, ker je vse predelano. Njegov najstarejši del predstavlja zahodni trakt, nekdanji palas, medtem ko sta severovzhodni in jugovzhodni del gradu gotska. Gotski ostanki so vidni tudi nad južnim vhodom vanj. Zato lahko sklepamo, da je bilo romansko grajsko jedro razen renesančnega stolpiča, ki kaže na vogalih sledove rustične poslikave, v pozni gotiki dograjeno. Ker je moral obodni zid zaradi tega na severovzhodni strani prevzeti večje obremenitve, so ga v 16. ali že 17. st. okrepili s tremi oporniki. Vischerjev pogled na grad je s severa. Vidno je 4-etažno grajsko jedro, ki ima večja okna in 2 sanitarna pomola le v tretji etaži. Na zahodni strani je bil grad za nadstropje nižji ter opremljen z dvema stolpoma. Pod grajsko skalo leži s plotom obdana grajska njiva. Ž. cerkev sv. Marjete, ki se prvič omenja 1255, je v jedru romanska. Njena ladja s plastovito urejeno gradnjo kaže tlorisno razmerje 1.45:1 (enako kot šempeterska!), njen prezbitერი in zvonik pa sta zgodnjegotska prizidka iz zač. 14. st., ki sta nastala, ko so cerkev prevzeli ivanovci. V 18. st. je cerkev najprej dobila svoj sedanji prezbitერი, nato pa so jo barokizirali s tem, da so za 2,5 m dvignili ladjo in jo obokali, dvignili zvonik za nadstropje in ga baročno ostrešili, dvignili nekaj prej prizidani kapeli in prizidali levo zakristijo, ki se ji je o. 1870 pridružila še desna. Na pokopališču je do 18. st. stala kapela sv. Mihaela s kostnico, o kateri pa ni podatkov.

Križniki

Začetki križnikov segajo v leto 1118, ko so nemški vitezi v Jeruzalemu ustanovili zavetišče in bolnišnico za romarje. Red bratov nemške hiše NLG v Jeruzalemu se je postopoma spremenil v viteški red, ki je dobil 1191 potrjena pravila, povzeta po ivanovcih. Šlo je za strežbo bolnikom in obrambo krščanstva pred neverniki. Leta 1203 so dobili zanemarjen hospital v Brežah, kmalu nato pa opustelo Veliko Nedeljo. Leta 1219 se že omenjata komtur Oton in župnik Ditrih. Leta 1235 so dobili patronatske pravice do cerkve sv. Nedelje (Trojice), kar jim je nadškof potrdil 1236. Njihov grad, ki se prvič omenja 1290 kot hovs Suntag, je ostal v lasti križnikov do zadnje vojne. Nastal je gotovo že v 1. p. 13. st., a je bil skromen, saj je bil 1542 vreden komaj 500 ft. Ohranjen je v jugozahodnem delu sedanje stavbe. Med 2. in 6. okensko osjo južne fasade je še vidna prvotna trinadstropna »hiša«, ki hrani v pritličju 3 ozke pokončne line iz 13. st. Sicer pa je današnji grad renesančne koncepcije, ki jo je dobil za vlade komturja Markvarda von Eckh in Hungerspach v letih 1610–12. Poznejše predelave, zlasti tiste iz 1723–30, so se omejevale le na višinsko izravnavo traktov, nadzidavo vogalnih stolpov, baročno preoblikovanje pročelij ter na poenotenje oken in vrat. Takrat so v vzhodnem delu gradu uredili štiriramno stopnišče z jedilnico-remterjem, v južnem traktu pa nadstropno kapelo. Morda so že takrat postavili ob zahodni grajski stranici lese- no gospodarsko poslopje, pokrito s tremi prečnimi strehami, ki ga prikazuje ski-

ca z 1772. Ob preureditvenih delih 1805 in 1850 so glavno pozornost namenili grajski zunanjsčini, leta 1882 pa je Jakob Brollo poslikal grajsko kapelo. Danes predstavlja grad podolgovato 13×7 osno opečno poslopje s štirimi trakti okoli notranjega vzhodnega in s tremi trakti okoli zunanjega zahodnega dvorišča, ki ga na vogalih dopolnjujejo za nadstropje višji, s pločevinastimi strehami pokriti okrogli stolpi. Ker stoji grad na rahli vzpetini, so obrambni jarek potrebovali le na zahodni strani, kjer je še ohranjen pravokotni vhodni portal z ostanki dviznega mostu. Vischer nam na svoji veduti iz o. 1681 kaže zahodno starejšo in za nadstropje višjo ter vzhodno mlajšo dvonadstropno grajsko polovico, izza katere moli stolpič kapele s čebulasto streho. Zahodni del gradu je opremljen s strelnimi linami v kletni, mednadstropni in vrhnji etaži, vmes pa sta stanovanjski nadstropji z večjimi pravokotnimi okni. Zahodna rondela sta v spodnjih dveh etažah opremljena s strelnimi linami, v vrhnji pa z gostini cinami. Vzhodna stolpa sta izrazito stanovanjska. Vsi štirje pa so še dvonadstropni, zato sta bila zahodna za etažo nižje od starega trinadstropnega, kamnito grajenega in 4 okenske osi obsegajočega gradu. Pod gradom se razteza ograjen zelenjavni vrt, vzhodno od njega pa stoji ograjena nadstropna grajska pristava z oglatim stolpom, opremljenim s štirimi okroglimi vogalnimi stolpiči.

Pražupna cerkev sv. Trojice (Nedelje) je kot kapela obstajala že pred 1199. Obsegala je sedanjo banjasto obokano zvonico in apsidno. Friderik III. Ptujski jo je kmalu po tem letu s prizidavo ladje spremenil v cerkev, ki ji je njegov senior, salzburški nadškof Eberhard II., priznal določene župnijske pravice v okviru ptujske pražupnije, patronat pa zaupal Frideriku. Ta je pri njej med 1210/15 ustanovil križniško komturijo s hospitalom DM ter ji odstopil patronat in pripadajočo polovično desetino. Patronata ji sicer njegov sin Friderik IV. leta 1222 ni priznal, zato pa ponovno potrdil skupaj z ženo ter nečakoma Friderikom V. in Hartnidom II. leta 1235, nakar jo je isti nadškof 1236 posvetil kot popolno župnijo ter jo vtelesil h križniškemu redu, pridržal pa si je pravico instalacije (investiture) in vizitacije. Prvotnemu patrociniju se je že tedaj ali pa še verjetneje ob veliki prezidavi okoli 1280 pridružil patrocinij DM, kateremu je bil najprej posvečen križniški hospital (tako 1273), ki pa se je po prenovi prenesel tudi na cerkev (1283 sct. Maria Virgini in Sancto Dominico). Cerkev je torej v l.p. 13. st. obsegala mlajšo ladjo in starejšo kapelo, ki so jo spremenili v pravokoten korni prostor z nekoliko podolgovato apsidno, s čemer je nastala zasnova, ki je pri nas sicer ne srečamo. Medtem ko je bila ladja ravno krita, je bil korni del verjetno že takrat banjasto obokan, ožjo in nižjo apsidno pa je pokrivala nekoliko potegnjena polkupa. Od te prvotne cerkve je ohranjenega nekaj figuralnega okrasja, ki spominja na okrasje v protestantski cerkvi v Kercsi s konca 12. st., kar zbuja domnevo, da je madžarskega izvora.

Tako oblikovana cerkev je o. 1280 doživela svojo prvo veliko prezidavo. Predvsem so pravokotni korni prostor s komaj kaj več kot meter debelimi stenami stolpasto nadzidali za nadstropje, ladjo pa podaljšali in na zahodnih vogalih opremili s talnim zidcem. Ob tem so staro ladjo malce dvignili in strmo ostrešili, kar dokazuje sled njene strehe, ki sloni kot prva na zahodni steni zvonika. Medtem ko kaže romanski del zvonika sicer nepravilno, vendar plastovito gradnjo, je zgodnjegotski polimorfne gradnje in iz drugačnega kamnja. Sega nekoliko preko zašiljenih, trilistno zaključenih lin v vseh treh prostih stenah, v zahodni pa hrani pravokoten, ostrorob, sedaj zazidan prehod na prvotno ladjino podstrešje. Z opisano prezidavo je cerkev postala skoraj enkrat večja, na vzhodu pa je dobila zvonik, ki je komaj presegal sleme ladjine strehe. Nadaljnji razvoj cerkve je dobro znan. V pozni gotiki in renesansi so dvakrat predelali sedaj zazidani apsidini stranski okni in prizidali zakristijo, katere pultasta streha je slonela na severni steni zvonika in ladje. Med 1674–98 so ladjo drugič podaljšali, povišali in oboka-

li, v podaljšek vzdali pevsko empore z bogato štukirano fasado, povišali zvonik, prizidali severno kapelo in postavili vhodni veži pred zahodnim in južnim ladjnim vhodom. V 1. p. 18. st. so ladjino ostenje še nekoliko opečno nadzidali, zamenjali južno vežo s kapelo, oratorijsko nadzidali zakristijo in vso cerkev opasali z bogato profiliranim venčnim zidcem. V 2. p. 18. st. so priskrbeli večino sedanje opreme. Z zaprtjem slavoloka o. 1780 so vzhodni del cerkve spremenili v kapelo MB, ki sta jo 1831 poslikala graška slikarja brata Kreuzer. Sedaj je v njej krstilnica z izvirnim krstilnikom iz o. 1235.

Na obzidanem pokopališču sta stali od 1236 kapela sv. Mihaela s karnerjem in od 1572 kapela sv. Ane. Prva je bila okrogla in opremljena s polkrožno apsidno. Obe so podrli ob opustitvi pokopališča 1787, ki so ga do 1838 zravnali, ker je precej presegalo talno raven cerkve. Baročno nadstropno župnišče je iz 1749—51, a je bilo obnovljeno 1838. V več sobah hrani štukaturo, v pritlični sobani pa stropno slikarijo mitološkega Olimpa.

Sestre križniškega reda, ki so bile ponovno ustanovljene 1840, so 1899 prevzele strežbo v redovni bolnišnici v Ormožu in jo opravljale do njene nacionalizacije.

Frančiškani

V vrstah Frančiškovih († 1226) naslednikov je prišlo o. 1368 do razcepa, ki je dosegel 1517 tudi papeško potrditev. Minoriti so ostali konventuali, frančiškani pa so postali observanti. Njihov glavni predstavnik je bil Janez Kapistran († 1456), ki je 1451 z ustanovitvijo postojanke na Dunaju sprožil proces širjenja v vzhodnoalpske dežele. Prvi frančiškanski samostan pri nas je nastal v Ormožu. Ustanovil ga je Jakob Szekely leta 1493, graditi so ga začeli 1495, posvečen pa je bil skupaj s cerkvijo BDM 4. 10. 1504. Najprej je pripadal avstrijski redovni provinci, od 1546 ogrski, od 1558 pa slavonski, pri kateri je ostal do ukinitve. Leta 1672 zveemo, da je pred leti skupaj z mestom pogorel in bil s podporo celotne province na novo postavljen. Ker so v samostanski cerkvi hranili milostno Marijino podobo (sliko), se je pri njem razvila lokalna božja pot. To je bil zadnji moški samostan pri nas, ki je bil ustanovljen pred nastopom reformacije. Zatrt je bil 5. 4. 1786. Stal je južno od Ptujskih vrat v jugozahodnem delu mesta. Samostan, cerkev in vrt, ki je segal do Drave, so 1798 prodali za 2000 gld in postopoma podrli, vendar najprej cerkev — že naslednje leto. Od cerkve ni ostalo nič, od samostana le nekaj kletnih zidov. Zlasti je škoda poznogotske cerkve, katere opremo so večinoma spravili v Varaždin, zvonove k cerkvi v Prelogu v Medžimurju, orgle v mariborsko ž. cerkev, glavni oltar v p. cerkev sv. Ignacija na Rdečem bregu, sliko sv. Krištofa pa v ž. cerkev na Polenškaku. Na Vischer-Greischerjevi veduti Ormoža iz o. 1681 je samostan, ki stoji južno od stolpastih Ptujskih vrat, dobro viden. Gre za cerkev s fasadnim zvonikom in za nadstropno 11-osno samostansko zahodno krilo, izza katerega moli dvonadstropna grajska stavba. Cerkev, ki je prikazana kot pravilno orientirana, je bila po členitvi fasade, opremljene z veliko rozeto, sodeč, triladijska. Zahodni samostanski trakt sta sestavljala 3-osni in 8-osni del. Prvi je očitno služil za funkcionalne, drugi pa za bivalne potrebe samostana. Več izvemo o cerkvi in samostanu iz opisa Simona Povodna in po njem Matije Slekovca. Pri samostanski cerkvi je šlo za veliko, proti zahodu obrnjeno dvoransko koncipirano stavbo. Notranjščino sta 2 para slopov delila v 3 ladje, pokrite s po tremi rebastimi oboki. Proti zahodu je širša srednja ladja prehajala v enopolen, poligonalno sklenjen prezbiterij, ožji stranski ladji pa sta se zaključevali s poligonalno oblikovanimi oltarnima prostoroma. Ob prezbiteriju je v podaljšku severne ladje stala zakristija z gosposkim oratorijem v nadstropju. Vzhodno tretjino notranjščine je zasedala velika zidana pevska empore, nad njo

pa se je dvigal kvadratast fasadni zvonik, v katerem je ob razpustitvi samostana viselo 5 zvonov. Pod prezbiterijem je ležala grobnica, kamor so tik pred posvetitvijo cerkve kot prvega pokopali Jakoba Szekelya. Cerkev je v 18. st. premogla 6 oltarjev, od katerih sta glavni Frančiška Serafskega iz o. 1725 in bratovščinski sv. Krištofa stala v prezbiteriju, oltarja MB (z milostno podobo) in sv. Križa ob slavaloku, oltarja sv. groba in Dominika pa na konceh stranskih ladij. Ob prvem severnem stolu je bila nameščena prižnica, na pevski empori so stale orgle. Sodeč po opisu podrobnosti je šlo za kvalitetno, kamnoseško bogato opremljeno arhitekturo, ki je bila z ozirom na njenega ustanovitelja skoraj gotovo madžarskega izvora ter kot taka verjetno predhodnica t. im. slovenjegoriške poznogotske stavbne dejavnosti, ki je cvetela v 1. p. 16. st., odmevala pa tudi še v drugi. Ob severni in zahodni strani cerkve je ležalo pokopališče, na južni strani pa se jo je dotikal nadstropni samostan, sestavljen iz treh stikajočih se, a nepovezanih traktov, ki so obstopali z oblicami tlakovano pravokotno notranje dvorišče. Ti trakti so, znižani in predelani leta 1801, še služili za pivovarno, med 1825—30 pa so se umaknili nadstropni meščanski hiši, njenemu gospodarskemu posloplju in velikega mu vrtu, ki jih lahko vidimo na stari Kaiserjevi suiti iz 1832.

Na steku Savinje in Drete stoji na Gradišču tik nad Vrbovcem frančiškanski samostan Marije **Nazarje ali Nazaret** z ž. cerkvijo Marijinega oznanjenja. Do nje vodi vijugasto stopnišče s 193-imi stopnicami in štirimi kapelami. Zameetek cerkve sega v leti 1624—25, ko je škof Hren na tem mestu postavil in do 1626 opremil loretansko kapelo. Šlo je za malo, pravokotno, banjasto obokano stavbo z vhodoma na severni in južni strani, zidano po vzoru kapele v Lorettu v Italiji, ki naj bi ponazarjala Marijin dom v Nazaretu. Ta kapela je bila prva svoje vrste pri nas, sledile so ji tiste v Celju, Mariboru, Ptuj in Gradišču. Leta 1632 so kapelo dobili v oskrbo frančiškani bosansko-hrvaško-kranjske province, kar je potrdil cesar leta 1635. Redovniki so do 1639 pozidali samostan, ki so ga 1686 povečali za noviciat, in do 1681 dvostolpno cerkev. Ob tem je prvotna kapela izgubila vežo na zahodni in stolpič na vzhodni strani, ohranila pa zakristijo na južni, ki je ostala njena edina prosta stena. Ob njeno zahodno stranico se je namreč naslonila nova cerkev, ob severno njena dvodelna zakristija, ob vzhodno pa vzhodni trakt podkvastega samostanskega posloplja, ki oklepa ob severni stranici ladje ležeče notranje dvorišče, na katerega se odpira s slopastimi arkadami v pritličju. V zadnji vojni je bil spomladi 1944 samostan požgan. Zgubil je zahodni trakt in dragoceno knjižnico, katere zameetek je o. 1750 ustvaril moziški župnik Ivan Ludvik Umek, cerkev pa na srečo ni bila poškodovana. Gre za zgodnjebaročno arhitekturo pravokotnega tlorisa s široko vzhodno vežo, banjasto obokano ladjo in z na obeh straneh razvrščenimi pravokotnimi kapelami mesto stranskih ladij. Loretansko kapelo so krasile F. Jelovškove freske iz 1772, ki pa so jih 1881 uničili ob gradnji slavoločnega prehoda iz cerkve v kapelo. Sedanje freske so T. Fantonijeve iz 1888. Oprema je pretežno baročna iz 1749—63, med njo F. Robbova menza Frančiškovega oltarja ter več slik V. Metzingerja, F. Berganta in J. Potočnika. Leta 1875 sta bila zvonika povišana, nakar sta dobila sedanja neogotska zaključka. Samostan obdaja vrt, obzidan leta 1777. Vischerjevi samostanski veduti iz o. 1681 sta skoraj identični. Obakrat je viden 12-osni nadstropni severni trakt, ki se pravokotno stika z 2 × 4-osnim zahodnim, ta pa z dvostolpno cerkvijo. Njena zvonika opasuje po 4 (ali 5) zidcev, pokrivata pa ju usločeni piramidasti strehi. Zvonove line so dvojne. V osi cerkvene fasade si sledi polkrožno sklenjeni portal, okvirjen z dvema stebroma in trikotnim čelom, okroglo okno in pokončna lina v njenem trikotnem zaključku. Vzhodni konec ladjine strehe zaseda šesterokotni strešni stolpič.

V Brežice so prišli frančiškani bosansko-hrvaško-kranjske province leta 1659. Naslednje leto so dobili prostor za postavitev cerkve in samostana, meščan

Matej Voršner pa jim je daroval posest z vrtom, kjer so prebivali do zgraditve samostana. Njihovi glavni dobrotniki so bili Jurij IV. Frankopan, njegova vdova Zofija r. Forgač in hči Marija Julijana por. Abensberg-Traun, ki je dala 1685 samostan s cerkvijo Antona Padovanskega dokončati, s tem da je omogočila postavitev zvonika in glavnega oltarja, ki pa je bil že 1698 povečan. Po njeni smrti 1696 so graščino kupili Attemsi, ki so nasledili tudi patronatske pravice do samostana. Ta, zgrajen med 1660—85, je bil 1730—32 povišan za nadstropje, cerkev pa po prezidavi 1750 na novo posvečena. Leta 1789 so vanjo prenesli kopijo gotskega Marijinega kipa iz Lankovice na Gornjem Štajerskem, nakar se je pri samostanu razvila lokalna božja pot. Samostan je bil po potresu januarja 1917 popolnoma prezidan, cerkev pa 1942 iz prometnih razlogov podrta. Njena tektonsko pojmovana fasada iz konca 17. st. je bila o. 1880 neoromansko obnovljena. Notranjščino je členila slopasta stenska arhitektura, pokrivali pa sta jo oprogasto prepasani banji s sosvodnicami. Oprava (6 oltarjev) je bila vsa iz 2. p. 18. st. (Holzinger, Metzinger, de Flor), a leta 1893 popolnoma predelana. Ob severni strani cerkve je stal dvonadstropni samostan, katerega zahodno in severno fasado so predirala sorazmerno majhna pravokotna okna, medtem ko o vzhodni z majhnim izsidkom ni podatkov. Današnji, po 1917 in po zadnji vojni obnovljeni stavbni kompleks, se nam predstavlja kot nadstropno poslopje z močnima rizalitoma na obeh severnih vogalih. Vso stavbo obteka preprost talni in bogat venčni zidec. Ohranjen je še del križno obokanega slopastega križnega hodnika, sicer pa nič več ne spominja na samostansko poreklo stavbe, v kateri je sedaj nameščena gimnazija.

Frančiškani so v 19. st. ustanovili 2 novi naselbini: 1854 v bivšem avguštinskem samostanu v Gradišču in 1884 v bivšem kapucinskem samostanu v Mariboru. Medtem ko so pri prvem samostanu dozidali južni trakt in veliko dohodno stopnišče, so drugega zgradili povsem na novo. Zato več o njem. Mariborsko predmestno župnijo DM, ustanovljeno 1784 oziroma 1788, so do leta 1813 vodili minoriti (razpuščeni 1818), nato do 1833 svetni duhovniki, do 1849 takrat ukinjeni redemptoristi, do 1864 zopet svetni duhovniki in od 1. 5. 1864 frančiškani štajersko-tirolske province, ki so bili leta 1900 pridruženi slovenski provinci sv. Križa. Frančiškani so med 1892 in 1900 namesto starega tesnega kapucinskega samostana postavili novega ter namesto stare skromne cerkve novo veliko neoromansko baziliko. Ker bo o stari samostanski naselbini govora pri kapucinih, se tu omejujem le na novo. Načrte zanjo je pripravil dunajski arhitekt Rihard Jordan, učenec tamkajšnje akademije (van der Nüll in Friderika Schmidta). Gradbena dela je opravil dunajski gradbenik Jožef Schmalzhofer. Dela so se začela 1892, ko so izkopali temelje. Do 1895 je bila cerkev pod streho, kakor tudi oba zvonika. V celoti je bila cerkev opremljena šele 1904. Gre za triladijsko baziliko, oblikovano skupaj s samostanskim poslopjem v neoromanskem slogu z nekaterimi neogotskimi vrivki. Takšni sta zlasti šiljasti kapi zvonikov, pa tudi oporniki ob severni stranski ladji. Cerkev je obrnjena proti zahodu, pročelje s stopničasto poglobljenim portalom med zvonikoma pa proti vzhodu. Na južni strani se zgradbi priključuje samostan, ki je enako kot cerkev obložen z rdečkasto klinker-opeko. Sestavljajo ga južni trakt, na katerega se v pravem kotu priključujeta stranski krili. Vsa ta poslopja oklepajo notranje dvorišče z vodnjakom v sredini. Cerkvena notranjščina je poslikana s prizori, ki jih je določil gvardijan Kalist Herič. Ornamentalno poslikavo je 1896 opravil dunajski dvorni dekorater Jožef Kott s pomočniki, figuralno pa sopronski slikar Franc Pruszensky. Cerkev, ki na zunanjščini prvič pri nas uveljavlja pristni gradbeni material, rdečo opeko, je dominantno poslopje, ki učinkuje izredno monumentalno, saj je homogeno vključeno v samostanski kompleks, pa tudi v širši mestni prostor.

Kapucini

Kapucine je 1525 ustanovil Matej Bassi, ki je s tem obnovil prvotno strožjo disciplino Frančiškovega reda. Njihov samostan v Celju je nastal po zaslugi cesarja Ferdinanda II. in s posredovanjem škofa Tomaža Hrena. Temeljni kamen za cerkev sv. Cecilije je oktobra 1609 položil papeški nuncij, gradnja se je pričela 1611, dokončano cerkev pa je 14. 11. 1615 posvetil škof Hren. Prvi redovniki so prišli iz Verone, pozneje so se jim pridružili tudi Hrvati in domačini. Samostanski kompleks, ki je nastajal hkrati s cerkvijo, predstavlja značilen primer preproste redovne arhitekture, a je prvotni videz zaradi poznejših prezidav precej zaobrisan. Cerkev je bila zgrajena 1611–15, na kar spominja spominska plošča T. Hrena. Njena prvotna fasada je bila preprosta. Imela je le vrata, okni in lino v trikotnem čelu. Levo od cerkve je stal samostan, desno zakristija, na mestu današnjih kapel je bil nizek prizidek in na mestu današnje lurške kapele manjša lavretanska. Leta 1856 so to kapelo povečali in pred cerkvijo postavili še dve, Maksimilijanovo in kapelo Marjete Kortonske, ki ju je leta 1857 poslikal Štefan Šubic. Leta 1867 so prizidali ob desni strani cerkve kapeli F. Asiškega in Uršule. Kasneje so obe kapeli pred cerkvijo podrli ter 1912 obe stranski opremili z novima oltarjema. Tega leta so tudi lavretansko kapelo spremenili v lurško. Sedanja cerkvena fasada je neobaročna iz konca 19. st. Cerkev sestavljajo pravokotna ladja v tlorisnem razmerju 2,5:1, ožji in nižji pravokotni prezbiterij v tlorisnem razmerju 2,7:1 ter lesen strešni stolpič iz 1870. Ob desni strani ladje leži krajši, banjasto obokani hodnik. Tam so tudi 3 kapele in stopnišče, ki vodi na pevsko emporo. Desno in levo od prezbiterija sta manjši veži, na desni pa hkrati s cerkvijo postavljena zakristija. Na levi stoji samostan, ki oklepa vzhodno stran cerkve. Starejša gradnja je na splošno kamnita, mlajša opečna. Sredi dvorišča leži oktogonalni vodnjak iz 17. st. Tektonsko preprosto ladjo pokriva banjast obok s sedmimi pari sosvodnic. Pevska emporo, ki jo nosi 8 obstenskih pilastrov, 4 stebri in 6 križnih obokov, je mlajši vzidek v zahodni del poznorenesančne ladje. Prezbiterij z banjastim obokom brez sosvodnic lesena stena deli v oltarni prostor in meniški kor. Cerkvena oprema je pretežno mlajša, zanimivejša je le slika sv. Cecilije, renesančno delo Krištofa Weissmanna iz 1627.

Hkrati s cerkvijo je nastal ob njeni vzhodni (levi) strani samostan, ki ga stare vedute kažejo kot okrog notranjega dvorišča razporejeno nadstropno stavbo, ki 1740 še ni premogla severnega trakta. V neki sobi v nadstropju vzhodnega trakta najdeni sledovi slikarije iz 1. p. 17. st. dokazujejo, da sta bila južni in vzhodni trakt zgrajena že ob nastanku samostana, severni pa šele pozneje — med 1740 in 1770. Gvardijan Franc Humpl je samostansko poslopje obnovil in 1826 postavil pokrito stopnišče, ki vodi z Brega k samostanu. V letih 1866–67 je bilo njegovo poslopje tako prezidano, da je izgubilo večino svoje arhitektonske veljave. Ker je samostan leta 1912 dobil nov trakt na severovzhodni in pred zadnjo vojno na jugozahodni strani, predstavlja danes sicer razsežen, vendar umetnostno malo pomemben stavbni kompleks.

Kapucinski samostan v Mariboru je ustanovil grof Janez Jakob Khiesl. Temeljni kamen je 1. 5. 1613 položil škof T. Hren, cerkev pa 28. 10. 1620 posvetil škofski škof Jakob Eberlein. Šlo je za preprost stavbni kompleks s cerkvijo Marijinega vnebovzeta (od 1784 Matere usmiljenja), ki bi se naj po poročilu dr. R. Puffa leta 1851 umaknila veliki dvostolpni cerkvi, projektu arh. Haslingerja in inž. Twrdyja, kar pa se ni uresničilo, ker so takratni lastniki samostana, leta 1848 ukinjeni redemptoristi, naslednje leto zapustili Maribor. Kapucinski samostan je bil zatrt 10. 4. 1784, nakar je med 1784 in 1813 služil minoritom, med 1833 in 1849 redemptoristom iz Frohnleithna, od 1864 naprej pa žive v njem frančiškani. Stari samostan je bil skromen, saj je obsegal le podkvasto 8 × 6 osno nad-

stropno stavbo s kvadratastimi notranjim dvoriščem, ležečo ob južni strani prezbitorija in vzhodni tretjini ladje, ter 8×2 -osni, enako visok trakt v vzhodnem podaljšku južnega samostanskega krila. Cerkev je premogla samo lesen strešni stolpič, zato so njeni zvonovi viseli do zač. 19. stol. na lesenem ogrodju pred njo. O stanju samostana nas poučijo veduta iz 1657 ter ohranjeni gradbeni načrti iz 1804 in 1834/35. Na veduti iz 1657 je vidna samostanska cerkev s preprosto fasado (vhodom, 2 oknoma in lino v trikotnem čelu), brez zvonika in s sila skromnim pritličnim prizidkom na južni strani, ki naj bi predstavljal samostan. Načrt Mihaela Mareka iz 1804 je bil namenjen povečavi cerkve. Ta je imela banjasto obokano pravokotno ladjo tlorisnega razmerja 2.8:1 ter ožji, enako obokan pravokotni prezbitorij tlorisnega razmerja 2.6:1 z na jugu prislonjenim malim samostanom, ki je puščal dobršen del ladjine južne stene prost, tako da je samostanski vrt segal prav do nje. Načrta Janeza Nafza in Emanuela Plannerja iz let 1834 in 1835 sta služila obnovi samostanskega poslopja, katerega južna fasada s 15-imi, po obnovi s 16-imi okenskimi osmi je veljala za najdaljšo v takratnem Mariboru. Med dokumentarno gradivo lahko štejemo še katastrsko skico samostana iz 1825 in fotografije samostana s konca 19. stoletja.

Vse kaže, da Marekov načrt iz 1804, ki je predvideval povečavo cerkve s tem, da je ladji dodal enako dolgo, vendar ozko stransko ladjo z oratorijem na severni strani, podkorje ter ločeni stopnišči na pevsko emporo in v zvonik na zahodni ter župniščni hodnik z oratorijem na južni strani, ni bil v celoti uresničen, a je kljub temu močno povečal uporabno površino cerkve. Takrat je njena ladja stala še prosto, prezbitorij pa sta s severne in južne strani obdajala pritlična prizidka s tremi pomožnimi prostori, prehodom na samostansko notranje dvorišče, dostopom v zakristijo in stopniščem, vodečim v gornjo etažo vzhodnega trakta. Križni hodnik s po tremi takrat še odprtimi slopastimi arkadnimi loki v vsaki stranici, ki je razen na vzhodni strani stal samostojno ob samostanskih traktih, je oklepal notranje dvorišče z vodnjakom v sredini. Nafzov načrt iz 1834 kaže v nasprotju z Marekovim, ki se omejuje le na cerkev, ves samostan, ki obsega 3 trakte okoli notranjega dvorišča in dolg vzhodni podaljšek južnega trakta. Načrt predvideva mnoge notranje prezidave v zvezi s potrebami redemptoristov, ki so leto poprej samostan prevzeli. Vzhodna polovica južnega trakta naj bi po načrtu izgubila manjši izzidek, križni hodnik pa svoje južno krilo, ki ga je nadomestil notranji hodnik južnega trakta, povezujoč le-tega v vsej njegovi dolžini. Isto se je zgodilo z zahodnim krilom križnega hodnika, ki naj bi bil nadzidan in skoraj v vsej dolžini vključen v zahodni trakt. Načrt inž. Plannerja iz 1835 je služil kot dopolnilo Nafzovemu. Pri samostanu je predvideval nekoliko drugačno razporeditev, obliko in velikost prostorov, sicer pa enake rešitve pri obravnavi traktov okoli notranjega dvorišča kot Nafzov. Kaže pa tudi obris cerkve, ki je bila po 1804 prezidana nekoliko drugače, kot je to predvideval Marek. Dobila je širšo, vendar nekaj krajšo stransko ladjo in veliko pevsko emporo, ob njeno južno stranico so ji prizidali dvoetažni hodnik, na vrhu fasade pa je zidan, konzolasto oprt strešni zvonik zamenjal prejšnjega lesenega. Prikaz samostana na katastrski karti iz 1825 dokazuje, da je bila cerkev do takrat že povečana s prizidavo severne ladje, fotografija iz konca stoletja pa, da je bila o. 1835 realizirana tudi prezidava samostana. Frančiškani so ob prevzemu samostana 1864 obnovili le cerkveno fasado, ki so ji dali neoromanski videz. Tako urejen samostanski kompleks se je med 1892–94 postopoma umaknil sedanjemu, o katerem je bilo že govora pri frančiškanskih samostanih.

Kapucinski samostan v Ptujju je 1615 ustanovil cesar Ferdinand II., ki je red daroval kot lastnik gosposčine hišo in zemljišče v Kaniži severno od mesta. Temeljni kamen za njegovo cerkev, posvečeno F. Asiškemu, je 8. 9. 1615 položil škof Tomaž Hren, 28. 10. 1620 pa jo je posvetil sekovski škof Jakob Eberlein. Ob

cerkvi je bil sočasno zgrajen samostan. Na sliki iz 1687 sta dobro vidna samostanska cerkev z nizkim strešnim zvonikom nad prezbiterijem in nadstropni podkvasti samostan, ki ga obdaja obzidan sadovnjak, za njim pa ležijo gospodarska poslopja. Leta 1705 je samostan pogorel. Dne 6. 3. 1786 je bil ukinjen, 16 redovnikov pa se je razšlo. Vrt so dali v najem, samostansko poslopje pa uporabili za vojaške potrebe. Ves čas je bil v njem vojaški oskrbovalni magazin, ki je 1875 pogorel, nakar so ga prezidali, pred nekaj leti pa podrli. Na mestnem načrtu iz 1877 je samostan predstavljen kot vase zaključena pravokotna stavba, sklenjena okoli notranjega dvorišča. Severno stranico zaseda cerkev, ostale 3 pa nadstropni trakti. Južni trakt je s posebnim prizidkom podaljšan daleč proti zahodu.

Načrt predelave samostanskega poslopja v vojaško oskrbovalno skladišče (Vojni arhiv na Dunaju: Kartensammlung-Inland-C 11/3-Pettau Nr. 6) kaže tlorisno podobo samostana ob koncu 18. st. Severno stranico zaseda proti zahodu obrnjena cerkev, ostale tri pa samostan, sestavljen iz treh traktov. Južni je podaljšan proti zahodu s prizidavo 6 × 2-osnega prizidka. Cerkev, sestavljena iz ladje v razmerju 2,3:1 ter ožjega in nižjega prezbiterija v razmerju 2,5:1, je bila banjasto obokana. Ob severni stranici ladje je slonela dvopolna, banjasto obokana nižja kapela, ki jo je pokrivala podaljšana ladžina sedlasta streha, ob severni stranici prezbiterija pa skoraj v vsej dolžini pritlična zakristija, pokrita s pultasto streho. Prezbiterij je prečna stena delila v oltarni in redovni del. Ob južni stranici ladje je v vsej dolžini samostana, ki je nekoliko presegal dolžino cerkve, potekal nadstropen, v pritličju obokan, v nadstropju pa ravno krit hodnik, ki se je po višini ujemal z nasproti stoječo kapelo, vendar pa je bil pokrit z lastno pultasto streho, ki je slonela na ladžini steni. Ker se je hodnik ob prezbiteriju razširil za razliko širine med ladjo in njim, ga je tu pokrivala podaljšana streha prezbiterija. Od tega hodnika se je odcepil drugi, ki je v osredju samostana obkrožal njegovo skoraj kvadratastro notranje dvorišče z vodnjakom v sredini. Ta hodnik je bil ob severni in zahodni stranici nadstropen, ob vzhodni in južni pa pritličen in pokrit z lastno pultasto streho. Vsako stranico so nosili po trije slopasti loki, od katerih pa so se na dvorišče odpirali samo vsi štirje srednji. Križni hodnik so spremljali trije nadstropni trakti, ki so bili v pritličju večinoma kapasto obokani, v nadstropju pa ravno stropani. Vhod na hodnik in s tem v samostan je bil ob cerkveni fasadi, kjer je bila prizidana pritlična portirnica. Stopnišči (staro in novo) sta bili v severovzhodnem in jugozahodnem notranjem kotu samostana, v klet jugozahodnega trakta pa je vodilo manjše stopnišče z zahodne strani. Ker je bil samostan namenjen predvsem krušnim potrebam vojske, so k njegovemu južnemu traktu prislonili pritlični prizidek s štirimi krušnimi pečmi in nadstropnega s sanitarijami. Ladjo, ki so jo razdelili v 3 etaže, so enako kot nadstropje jugozahodnega trakta uporabili za spravilo žita, pritličje pa za hrambo kruha. Pritličje vzhodnega in južnega trakta je služilo za pripravo in peko kruha, nadstropje pa za spravilo posteljnine, medtem ko sta bila zahodni trakt in etažirani prezbiterij namenjena stanovanjem pekov in skladiščnega osebja ter za pisarno in arhiv.

Kapucini so se ponovno naselili v Ptuj leta 1924. Kupili so hišo na Ljutomerski 16, bližnjo cerkev sv. Ožbalta pa so formalno dobili šele 1938, čeprav so jo uporabljali že prej. Leta 1971 jim je bilo zaupano vodstvo tamkajšnje nove ustanovljene župnije.

Kapucini so se leta 1920 ponovno naselili tudi v Mariboru pri cerkvi sv. Jožefa na Studencih, kjer od 1940 vodijo župnijo. Cerkev je nastala že 1675, sedanja stavba pa je iz 1726–28. Zvonik je dobila 1742–43, zakristijo z oratorijem pa 1764 (J. N. Fuchs). Cerkev, ki jo odlikuje baročno napredna prostorska koncepcija, je na začetku 20. st. izgubila svojo izvirno baročno opravo razen prižnice in jo nadomestila z neorenesančno. Beneficiatna hiša pred cerkvijo je nastala hkrati z

njo. Bila je 6-osna in pritlična. Leta 1924 so jo nadzidali, 1927 pa za 7 okenskih osi podaljšali proti severu.

Pavlinci

Red se imenuje po Pavlu Puščavniku (228-341). Ogrski pavlinci so bili ustanovljeni 1246 in so 1308 prevzeli avguštinska pravila z nekaterimi svojimi dodatki. V Olimju je samostan leta 1663 ustanovil Ivan baron Zakmardy de Dyankoch. Prvih 6 menihov je prišlo iz Lepoglave, kjer je ta red že 1582 ustanovil osnovno šolo in gimnazijo, ki jo je pozneje zasenčila jezuitska v Varaždinu, ustanovljena 1649. Graščino Olimje je med 1543—50 zgradil Hans Tattenbach. Šlo je za kvadratno nadstropno poslopje z notranjim dvoriščem in s štirimi okroglimi vogalnimi stolpi, ki ga je obdajal vodni jarek, vanj pa vodil dvizni most z južne strani. Dvorišče so obdajale stebriščne arkade, v nadstropju jugozahodnega stolpa pa je bila grajska kapela s postgotško oblikovanimi zašiljenimi okni. Pavlinci so graščino med 1665—80 predelali v samostan. Njihove adaptacije so obsegale dozidavo severnega trakta, nadzidavo vzhodnega in južnega za gornje nadstropje in prizidavo cerkve Marijinega vnebovzetja ob zahodnem traktu. Cerkev s pravokotnim prezbiterijem in večinoma še ohranjeno opremo je bila dograjena 1675, posvečena pa 1688. Grajsko kapelo so opustili, jugozahodni stolp pa prezidali. Nato so vso stavbno zunanjščino poslikali s stebriščno arhitekturo. Leta 1766 so k cerkvi prizidali Ksaverijevo kapelo, ki jo je slikarsko opremil A. Lerchinger, enako kot apoteko v pritličju jugozahodnega stolpa. Že prej pa je tirolski slikar Ivan Ranger 1740 poslikal oboka ladje in prezbiterija. Redovniki so bili večinoma Hrvatje, saj je samostan sodil v hrvaško redovno provinco. Dne 3. 9. 1782 je bil samostan razpuščen, njegova cerkev pa je 1785 postala župnijska, kar je še danes. Graščina je prešla v upravo štajerskega verskega sklada in 1805 v last Attemsov, ki so jo imeli do 1945. Leta 1788 je graščina imela še vse 4 trakte in 23 sob. Grof Ignacij Attems je dal 1807 podreti vzhodni in severni trakt, tako da sta ostala le še zahodni in južni, ki sta služila za župnišče, med 1820 in 1893 pa tudi za šolo. Leta 1886 so popravili zvonik, obnovili cerkveno zunanjščino in opremo, 1932 prebelili Rangerjeve freske v ladji in obzidali emporine stebre, 1950 obnovili ladjino notranjščino, 1955—56 pa apoteko. Junija 1974 je stavbo težko prizadel potres, po katerem je prišlo do celostne obnove. Vischerjeva veduta iz o. 1685 kaže dvonadstropni grad z vogalnimi okroglimi stolpi ter s cerkvijo ob zahodni stranici. Pred gradom je vodni jarek, čezenj vodi triločni most, vanj pa renesančni portal.

Jezuiti

Jezuiti, ki jih je leta 1540 ustanovil Ignacij Lojolski (1491—1556), so se pri nas posredno pojavili že ob koncu 16. st. Kolegija v Gradcu in Leobnu sta namreč dobila dohodke od 1593 ukinjene jurklosterske kartuzije ter od župnij v Lovrencu na Dr. p. 1615 in Vidmu pri Ptuj 1617, nista pa dobila nobenega učnega zavoda. Krški škof je že 1621 predlagal ustanovitev njihovega kolegija v Mariboru, a ni uspel. Deset let pozneje je nek meščan zapustil volilo za postavitev kolegija, a so ga 1635 porabili za potrebe ž. cerkve. Šele 1744, ko je na Dunaju umrl jezuit Adalbert grof Purgstall, se je stvar obrnila na bolje. Ta je namreč zapustil veliko vso to v ta namen in jezuiti so se odločili za **Maribor**. Cesarsko dovoljenje za to je bilo izdano 1757. Po dolgih pravdah z dediči Adalberta so jezuiti dobili iz zapuščine 45.000 gld, ki so jih uporabili za mariborsko postojanko. Dne 10. 10. 1757 so prišli v Maribor, že nekaj prej pa kupili hišo grofa Ludvika Khuenburga in še 5 drugih

hiš na Glavnem trgu in v Splavarski ulici. Dne 7. 7. 1758 so odprli gimnazijo, ki jo je vodil Peter Holy iz Namurja v Belgiji. Med 1767—69 so zgradili Alojzijevo cerkev z denarno pomočjo Ane grofice Stubenberg. Jezuitski kolegij je gradbena sestavljenka, saj je nastal iz 6 meščanskih hiš s stavbnimi zasnovami iz 14. do 16. st., od katerih 3 tvorijo nekdanjo Khuenburško svobodno hišo, kasnejšo jezuitsko rezidenco, ena se je umaknila kolegijski cerkvi, 2 pa sta bili združeni v poslopje gimnazije, ki je tu delovala med 1758—73 in 1775—1892. Takšna gradbena sestavljenka ima seveda zapleteno posamično zgodovino, pomembnejše pa je, da je doživela med 1767—70 svojo kreativno sintezo, ki jo je nadvse uspešno opravil takratni vodilni mariborski gradbenik Janez Nepomuk Fuchs (1727—1804), po rodu iz Neissa v Šleziji, sicer pa živeč in delujoč približno 45 let v Mariboru. Kolegij je bil po komaj 16-letnem obstoju leta 1773 razpuščen, nakar sta njegova cerkev in rezidenčni del služila vojaškim potrebam vse do 1831 oziroma 1859, šolski del pa gimnazijskim do 1892. Leta 1859 in 1892 je kompleks postopoma prevzela lavantinska škofija, ki je 1886 dokupila še hišo na Glavnem trgu 6 ter vse skupaj preuredila za bogoslovje z internatom kot prvo visoko šolo pri nas.

Jezuiti so se ponovno naselili v Mariboru leta 1932 in si uredili svojo postojanko na Ljubljanski 13. Dvornadstropno stavbo z velikim vrtom so preuredili tako, da so ji pritličje prezidali po J. Plečnikovih načrtih v kapelo Srca Jezusovega, nadstropji pa uporabili za kolegij. Leta 1963 so prevzeli v upravljanje župnijo sv. Magdalene v Mariboru.

Trapisti

Trapisti so veja cistercijskega reda strožje observance. Ime imajo po opatiji La Trappe v Normandiji, ustanovljeni 1140, ki so jo po 1815 kupili in spremenili v svojo glavno opatijo. Trapisti so bili najbolj razširjeni v Franciji in Italiji, vedno pa so iskali odročne kraje, ki so jih spreminjali v rodovitna selišča. Francoska vlada je red 1880 zatrla in njihovo premoženje zaplenila, zato so se izselili iz Francije. Tako se je zgodilo tudi s samostanom Notre Dame des Dombes, katerega brat (oblat) Gabriel Giraud iz bogate lyonske družine je zagotovil sredstva za postavitev novega doma v tujini. Opat Benedikt se je odločil za grad **Rajhenburg v Brestanici**, ki je bil takrat na prodaj. Dne 21. 4. 1881 so prišli prvi redovniki iz Francije, ki sta jih opat Benedikt in brat Giraud tu že pričakala. Prišleki so bili izključno Francozi, pozneje pa so se jim pridružili tudi domačini. Delili so se na patre-duhovne, fratre-obrtnike in delavce. Poleg redovnikov je bilo na posestvu zaposlenih še okoli 30 krajanov. Grad, kamor so se naselili, je romanski iz 12. st. V teku stoletij je doživel razne prezidave, ki pa njegovega jedra niso načele. Večji poseg je predstavljala obnova, ki so jo opravili Attemsi pred 1725. Takrat so z grajske stavbe odstranili vse zunanje pomole, predelali obodne stene in poenotili vsa zunanja pročelja. Pozneje večjih prezidav grad ni več doživel, čeprav so npr. 1850 obnovili notranjščino in izravnali notranje dvorišče. Močnejše so v grad posegli šele trapisti, ki so ga med 1881 in 1889 spremenili v samostan, ki je 1891 postal sedež opatije, prenesli grajsko kapelo iz 1. v 2. nadstropje severnega trakta, zgradili kapelin strešni stolpič, prizidali sanitarni prizidek pri renesančnem rondelu in ves grad enotno neoromansko fasadirali. Da bi dali grajskemu dvorišču samostanski videz, so cisterno opremili z zidanim osemkotnim neoromanskim stebriščnim nastavkom, v nišo nad glavnim vhodom pa namestili kip MB. Trapisti so zasuli jarkasto globel pred gradom, podrli stavbo ob njenem južnem robu in postavili historizirajočo ob severnem robu, v katero so namestili samostansko upravo. Trapisti so do 1889 prezidali tudi staro grajsko pristavo, ki so ji dali sedanj obliko in velikost. Tu so 1889 uredili vzoren kmetijski in živinorejski obrat,

1896 tovarno čokolade in likerjev, sirarno itd., ter zasadili kostanjev drevored kot viden znak povezave med gradom-samostanom in njegovo ekonomijo. Po pregonu trapistov 1941. so Nemci v gradu najprej uredili izseljensko taborišče, po 1942 pa razne urade in ustanove. Po 1945 je grad večinoma služil kot zapor, 1968 so v njem uredili muzej slovenskih izseljencev, od 1977 pa služi kot kulturnoturistična postojanka.

Lazaristi

Lazaristi ali misijonarji sv. Vincenca Pevelskega (1581—1660), ustanovljeni 1625, se imenujejo po svojem glavnem zavodu sv. Lazarja v Parizu, kjer so se 1632 nastanili. Leta 1760 so prišli na Dunaj, a so ga morali že čez 5 let zapustiti. V Avstrijo so se zopet vrnili šele sto let pozneje in to posredno. Leta 1843 so bile namreč v Gradcu umeščene usmiljene sestre, katerih duhovni mentor, podvodja duhovniškega seminarja v Gradcu Janez Nepomuk Klajžer, se je tako navdušil nad redom, da ga je s pomočjo škofa A. M. Slomška uvedel tudi pri nas. Red se je 1852 naselil pri cerkvi sv. Jožefa v Celju. Vendar je cesar šele 1855 dovolil prihod reda v Avstrijo, nakar je kongregacija 1860 dobila cerkev s pripadajočo hišo, gospodarskim poslojem in zemljiščem tudi formalno v svojo last. To je bila sploh prva naselbina lazaristov v Avstriji. Ti so vodili misijone in duhovne vaje ter skrbeli za versko in moralno obnovo ljudi. Cerkev sv. Jožefa je nastala zaradi kuge 1680—82. Kronogram nad vrati razkriva letnico 1680. Gre za dvostolpno baročno stavbo. Potem ko so do 1737 zgradili kapele križevega pota od vznožja griča do cerkve, so tudi to 1739 obnovili. Leta 1780 je dobila sedaj uničene klopi, 1825 so popravili zvonika, med 1853—61 deloma zamenjali opravo. Leta 1880 so predelali staro zakristijo v kapelo, zakristijo pa premestili v misijonsko hišo. V naslednjih letih so zamenjali še vso ostalo opravo, tako da je ta sedaj umetnostno malo pomembna. Leta 1772 je poleg cerkve nastala beneficijata hiša, ki pa po ukinitvi beneficijata 1809 ni bila več zasedena. To hišo so lazaristi povečali že od prihoda 1852 in ponovno 1902. Stavba je velika, vendar brez posebnih arhitektonskih vrednot. Portal nosi letnici 1776 in 1852 ter je služil že prvotni hiši. V njej je nad zakristijo oratorij z neoromansko opravo iz okoli 1902.

Lazaristi so se 1897 naselili tudi pri cerkvi sv. Jožefa na Studencih pri Mariboru, a so to postojanko zaradi neugodnih razmer že 1911 zapustili.

Salezijanci

Salezijance je ustanovil Janez Bosco (1815—88) leta 1859, potrdil pa papež 1874. Ime so dobili po Frančišku Saleškemu (1567—1622). Pri nas so se naselili v Veržeju, kjer so ob cesti proti Križevcem zgradili velik dvonadstropni zavod, imenovan Marijanišče. Pobudo za njihov prihod je dala družina Pušenjak iz Veržeja, ki je svoje imetje namenila za izgradnjo njihove postojanke. Leta 1910 je bila v ta namen ustanovljena stavbna družba, ki je vodila celotno akcijo. Idejni načrt zavoda je pripravil salezijanski provincial dr. Emanuel Manassero, načrte izdelal graški arhitekt Julij Jandl, izgradnjo pa vodil njegov oče, ljutomerski gradbenik Anton Jandl. Dne 20. 8. 1911 je bil položen temeljni kamen, 27. 10. 1912 pa je bil zavod že blagoslovljen. Naslednje leto je bil dozidan še južni trakt s kapelo Mater dobrega sveta, ki je bila posvečena 8. 9. 1913. V stavbi naj bi bila po prvotnih načrtih gospodarsko-kmetijska šola, a je služila predvsem za vzgojo salezijanskega kadra. Med prvo svetovno vojno jo je uporabljalo vojaštvo, po njej pa je bila v njem nižja gimnazija. Gre za neorenesančno dvonadstropno 6 x 11-osno po-

slopje s polkrožnim rizalitom na severovzhodnem vogalu. Po zadnji vojni je bilo nacionalizirano. Od 1949 služi kot vzgojno-izobraževalni zavod.

Dominikanke

Kot zametek samostana v Studenicah lahko štejemo hospital s cerkvijo, ki ga je ustanovila Zofija Rogaška (poročena z Riherjem iz June, umrla 1277/78) po 1230. Medtem ko se je hospital med 1237—45 umaknil samostanu, je bila njegova cerkev Marijinega oznanjenja (od o. 1680 cerkev Treh kraljev) šele v sedemdesetih letih prezidana za potrebe samostana in 1277 posvečena. Njeno obliko z zač. 14. st. si lahko predstavljamo na osnovi ohranjenih podrobnosti, ki dovolj jasno opredeljujejo njeno takratno gradbeno podobo. Sestavljena je bila iz starejše ladje ter prizidanih prezbiterija in zahodne nunske emfore. Navzven so bile vse 3 naštete gradbene sestavine enako visoke, v notranjosti pa sta bila ravno krita ladja in obokani prezbiterij enako visoka, obokana empora pa je bila nekaj višja. Z južne strani je cerkev obdajal nadstropni samostan podkvastega tlorisa, ki se je s kriloma na zahodni strani dotikal nunske emfore, na vzhodni pa oltarnega dela prezbiterija. Zvonika cerkev ni imela. Prezbiterij so osvetljevala 3 visoka zašiljena okna, ladjo 3 manjša v severni steni, emporo pa majhno, vidno v predelani obliki na podstrešju priorata. Južna stena ladje je bila najbrž, emfore pa zagotovo, brez oken, nič pa se ne ve o obliki zahodnega pročelja prvotne cerkve in poznejše nunske emfore. K splošni podobi samostana v 14. st. je treba dodati, da je imel okoli pol metra globlji talni nivo, da ni bil posebej utrjen, saj ga je ščitila cerkev, in da sta pred njim stala blizu milostnega studenca upravno poslopje z gostovzem in kaplanova hiša ter da se je že 1313 širilo pozneje obzidano sejmišče. Za takšno rekonstrukcijo prvotne samostanske sestave govore ugotovitve, da:

- je prvotna hospitalska cerkev še ohranjena v sedanji ladji, ki je bila za ok. 2 m nižja in ravno stropana,
- ladje ok. 1270 niso obokali, saj bi v tem primeru morali dvigniti njene obodne stene, da bi jo lahko ostrešili,
- je empora prizidek k ladji, kar dokazujeta z razpokami označeni stičišči njunih sten in večja višina emfore,
- je empora naravnana po prvotni višini ladje, zato njeni obočni poli segata preko njenih obodnih sten. Če bi bila ladja že takrat povišana in obokana, bi ji empora višinsko gotovo sledila,
- je prestavitev cerkvenega vhoda iz zahodne v severno ladjino steno povzročila poškodbo njenega severnega okna, katerega lega govori za prvotno nižjo ladjo,
- je šele prizidani pravokotni obokani prezbiterij, ki se je tudi ravnal po prvotni višini ladje, dal cerkvi tisto prostornost, ki jo je Santonino leta 1487 posebej omenil.

Najpomembnejše ostaline iz tega obdobja (nunska empora s portalom v pritličju, ladjin portal in timpanon zazidanega ložinega portala v prezbiteriju) so odlični predstavniki prehodnega romansko-gotskega stilnega obdobja. Pred 1445 so ladjo dvignili za približno 2 m in jo obokali, samostansko jedro pa ob koncu stoletja obdali z obzidjem, ki so ga po turških napadih in kmečkih nemirih (1478, 1494, 1515) obnovili ter na griču vzhodno od samostana postavili manjši obrambni gradič. V 2. p. 16. st. so emporo višinsko izravnali z ladjo in povečali njeno prvotno okno, a ga že na zač. 17. st. spet zmanjšali in pravokotno predelali. Po kmečki oplnitvi 1635 in po prihodu madžarskih in hrvaških nun 1636 se je začela barokizacija samostana, ki je med 1639 in 1738 močno spremenila njegovo stavbno sestavo, zlasti pa njegov videz. Leta 1639 ob 400-letnici samostana so pri-

zidali priorat, v letih 1659—61 predelali emporino pritličje, do 1665 dvignili samostansko jedro za nadstropje, zamenjali stare, večinoma lesene stropce z novimi oboki in ves kompleks povezali z dvonadstropnim notranjim križnim hodnikom.

Takrat sta nastali veliki stebriščni dvorani v spodnjih etažah zahodnega trakta in prečni veži za povezavo empore z novim križnim hodnikom. Okoli 1670 je nastal zvonik in najbrž hkrati še južni prioratov prizidek, ki zapolnjuje prostor med njim in zvonikom. Opisane prizidave in prezidave so nunsko emporo spremenile v komunikacijski vozle samostana, zato so jo oddvojili od cerkve tako, da so zazidali njena zašiljena loka proti ladji. Ob tako velikopoteznem prezidavanju samostana je seveda prišla na vrsto tudi barokizacija cerkve. To so, ne da bi jo povišali, v prezbiteriju in ladji nanovo obokali, prezidali slavočno steno, povečali emporo za baročni del, postavili zakristijo in prezbiterij z novima portaloma povezali z zakristijo ter z vzhodnim samostanskim krilom. Takrat sta nastala tudi veliko upravno poslopje v severozahodnem vogalu samostanskega kompleksa, ki je zamenjalo prejšnjega, in kratek prečni trakt za prezbiterijem. Gradbena dejavnost samostana tudi v 18. st. ni popustila. Na začetku stoletja je nastal severni prioratov prizidek, o. 1720 obe kapeli, emporino stopnišče in njen podaljšek ob severni ladjini steni, po sredini pa sedanje župnišče. Sočasno so barokizirali tudi samostansko in zlasti cerkveno opremo, ki je o. 1770 in 1778 dobila še svoja zadnja dva oltarja. Leta 1782 je bil samostan ukinjen. Leta 1788 je pogorel, nakar so njegov južni in vzhodni trakt odstranili, druge stavbe pa postopoma popravili. Leta 1827 je prešel iz državne v zasebno last. V tem času so o. 1840 obnovili staro upravno poslopje in mu nadeli klasicistično pročelje. Leta 1885 so samostan kupile od družine Šparovic magdalenke iz Laubana v Šleziji, ki so ga do 1892 obnovile in poskrbele za redno vzdrževanje. Čeprav je cerkev 1784 postala sedež kaplanije, 1811 kuracije in 1870 župnije in torej ni bila več upravno del samostana, je vendar tudi sama doživela razne dopolnitve in izboljšave. Po drugem razpustu samostana maja 1949 so zgradbo zasedli stanovalci. Kompleks je izgubil svojo gospodarsko osnovo. Zašel je v stanje, ki ni združljivo s kulturnozgodovinsko vrednostjo tega pomembnega spomenika naše zgodnje gotike in baroka.

Ustanovna listina samostana dominikank v Radljah (Marenbergu) je bila izdana 24. 6. 1251, 4 leta pozneje se že omenjata samostan DM in njegova priorka, 1286 samostanska cerkev, 1290 postavitev Marijinega in Križevega oltarja, 1293 pa chorum (prezbiterij ali še verjetneje nunska empora). Samostan sta ustanovila Seifrid Marenberški in njegova mati Gizela, vdova po 1248 umrlem Albertu. Nastal je pod grajskim gričem na Pervanovi kmetiji blizu Marijine cerkve, omenjene že 1170. Prvotno darilo sta Seifrid in njegova žena Riharda še pomnožila. Samostan, ki je bil enako kot studeniški namenjen le plemkinjam, je naglo bogatel in tudi zaradi tega v 16. st. zašel v občasno moralno stisko. Leta 1510 je lavantinski škof Lenart Pewel na novo posvetil njegovo cerkev in kapelo J. Krstnika. Leta 1582 je pogorela cerkev, med 1584—86 pa še samostan, ki je bil povrh še okrađen. Šele z opatico Suzano Schrattenbach (1584—1621) so za samostan nastopili boljši časi. Začel se je njegov ponovni vzpon. Leta 1621 so nune kupile imetje v Ribnici, 1663 vuzeniško gospodstvo in Tumersfeld, 1669 radeljsko zemljiško gospodstvo, 1693 pa so zaman poskusile dobiti še mutski Kienhofen. Ker se je gradbeno stanje samostana v teku 1. p. 17. st. poslabšalo, so nune med 1649—66 postavile takorekoč nov samostan, ki ga je 1732 požodovala strela in 1780 požar. Komaj so ga za silo popravile, je bil avgusta 1782 razpuščen. Samostanska poslopja so služila najprej za invalidski zavod, nato v času francoskih vojn kot vojaška bolnišnica, pozneje pa so ga napol podrli, najprej cerkev, nato vzhodni trakt in vzhodni del upravnega poslopja, po 1825 pa še prečni trakt. Njegov rusticirani uvozni portal z letnico 1666 so preselili v graščino, ki stoji na zahodnem koncu trga.

O nekdanjem samostanu največ pove njegov stavbni načrt, ki ga je 1784 izdelal inž. kapetan Schluderbach v zvezi z njegovo predvideno uporabo za invalidski zavod, ki naj bi premogel 311 postelj in prostore za bolniško osebje. Načrt nam prikazuje stanje samostana takoj po njegovi ukinitvi, ko je tudi cerkev še obstajala. Njegovo jedro sestavljata dvonadstropno poslopje, ki oklepa 2 kvadrata notranji dvorišči ter ob severno stranico vzhodnega dvorišča prislonjena cerkev. To jedro opasuje približno prvokotno obzidje, katerega vzhodna in zahodna stranica sta ravni, južna se razpira proti jugozahodu, severna pa oblikuje topi kot proti severu. Preko vzhodne obzidne črte je molel oltarni del nekdanjega kapitlja, preko južne pa je segal 2×3 osni dvonadstropni prizidek, ki je slonel ob zahodnem koncu južnega trakta. Na zahodno obzidje, ki je ločevalo samostansko zunanje dvorišče od vrta, se je prislajala velika drvarnica, na severno pa dolgo nadstropno upravno—gospodarsko poslopje, skozi katerega je vodil glavni samostanski vhod. Podatke načrta vizuelno dopolnjuje G. M. Vischerjeva veduta iz o. 1681. Kaže nam pogled na samostan s severozahoda. Njegovo jedro obdaja obzidje, ki oklepa tudi vrtni nasad zahodno od njega. Spredaj se širi dolgo nadstropno upravno-gospodarsko poslopje z glavnim samostanskim vhodom. Samostan je v celoti dvonadstropen. Ob vzhodni polovici severnega trakta leži cerkev, ki s streho presega samostanska poslopja. Ob njeni severni strani stoji zvonik, pokrit s čebulasto streho, ob njem pa 5/8-sko sklenjena relativno nizka kapela. Cerkev obstopajo oporniki, osvetljujejo pa zašiljena okna. Samostansko poslopje z naslikanimi fasadami kaže zgodnjebaročno lice: etaže dele zidci, vogale poudarjajo vogalniki, okna obroblija okvirji s policami in karnizi. Glavni vhod ima obliko rustičnega portala, stranskega poudarja 4-etažni stolpič. Ogled nekdanjega samostana nam navedene podatke dopolni, obenem pa nas seznani z njegovim poraznim gradbenim stanjem. Od samostana je dejansko ohranjena samo še njegova južna in zahodna polovica, manjkajo pa cerkev z zvonikom in kapelama, celotna vzhodni in prečni trakt glavnega poslopja, vzhodna tretjina čelnega poslopja, pomožne stavbe ter seveda vsi nasadi. Glavno poslopje je pretežno kamnito in iz 17. stoletja. Obstajajo še deli arkadnih hodnikov, nekaj kamnoseških detajlov in ostanki fasadne poslikave. Čelno poslopje hrani šestločne toskanske stebriščne arkade, naslikano sončno uro z letnico 1694 in precej baročnega ometa. Ker ni več cerkve in vzhodnega samostanskega trakta (zlasti njegovega pritličnega dela), seveda tudi ni l. 1784 še ohranjenega poznoromanskega jedra samostana. Ta je namreč v drugih stavbah v celoti iz 3. četrtine 17. st., ko je dobil podobo, ki jo kaže Vischer v svoji veduti iz o. 1680. Porušena cerkev je bila pravilno orientirana in več, kot 28 m dolga. Ladja je merila o. $16 \times 5,4$ m, 5/8-sko sklenjeni dvopolni prezbiterij $9,8 \times 3,4$ m, debelina fasadne, slavalčne in zaključne stene pa je znašala skupno 2,4 m. Tlorisno razmerje ladje je bilo 3:1, prezbiterija približno enako. Prezbiterij je bil križnorebrasto obokan, ladja skoraj govoto prvotno ravno stropana, od baroka naprej pa obokana. K prednjemu delu prezbiterija se je naslanjal vzhodni samostanski trakt, k zadnjemu in k ladji pa severno krilo križnega hodnika ter stopnišče, ki je vodilo na samostansko in cerkveno podstrešje. Čeprav cerkve že okoli 180 let ni več, jo vendar lahko rekonstruiramo na osnovi tlorisa iz 1784 in Vischerjeve vedute iz o. 1680 ter jo na ta način vključimo v gradbeno zgodovino naših samostanov.

Klarise

Cerkev sv. Daniela v Celju, ki se omenja že 1229 kot sedež vikariatne župnije, je bila ustanova Vovbrških grofov. Leta 1300 je grof Ulrik II. prenesel svoje patronatske pravice do cerkve in župnije na judenburške klarise, kar je 1301 potrdil papež Bonifacij VIII. Elizabeta Aragonska, žena kralja Friderika Lepega, je

1329 v oporoki volila tudi klarisam v Celju 2 ft pf. Šele ko so Žovnečani leta 1333 postali popolni gospodarji Celja, so si 1335 pravico do patronata spet pridobili. Iz tega sledi, da je samostan klaris v Judenburgu imel 35 let patronatske pravice in dohodke od celjske župnije. Skupnost klaris v Judenburgu je bila ustanovljena pred 1253, ko jo je potrdil papež Inocenc IV. Šlo je za samostan Marije v Paradižu, ki je bil bogato dotiran in protežiran od Habsburžanov. Pridružen je bil avstrijski minoritski provinci. Ko so klarise prevzele patronatske pravice nad celjsko župnijo, je bila njena cerkev enoladijska stavba (v obsegu sedanje srednje ladje) iz 12. st. Klarise so to cerkev med 1301–06 povečale in preuredile tako, da je služila tudi njihovim potrebam. Prenovljeno ladjo so dvignile za o. 3.5 m, ji na vzhodu prizidale enako širok, vendar nižji, ravno sklenjen dvopolni prezbiterij (kot ga srečamo v Studenicah), ob straneh skoraj enkrat ožji in nižji, ravno zaključeni stranski ladji (povezani s po dvema precej ožjima arkadnima lokoma od sedanjih), na zahodu pa zahodno emporo (Westbau), sestojajo iz dveh stolpov (zvonikov) ter vmesne veže in nad njo nunskega kora. S tem je celjska cerkev dobila enako kot pred njo ptujska (v obliki nadškofovega oratorija) in mariborska (z nadstropno kapelo sv. Katarine) zahodni prizidek, za kar se ima zahvaliti bogatim judenburškim klarisam. Gre za edini primerek popolne zahodne empure pri nas, saj so jo opremile tudi z dvema stranskima stolpoma. Dokazov za tak gradbeni razvoj tukajšnje cerkve je več. Pri obnovi cerkve med 1963-69 se je izkazalo, da je »slop« med glavno in severno ladjo le del stene, ki so jo z arkadami prebili in obzidali, ne pa pravi slop. To je dokazovala njegova gradbena struktura in sistem poškodb, pa tudi njegove mere in oblika. Obe steni srednje ladje, ki sta z notranje strani obeljeni do vrha, hranita visoko zgoraj po 3 zgodnjegotska zašiljena okna, pri katerih razmiki upoštevajo njuno dolžino, segajočo od obeh vzhodnih vogalov do obeh stolpastih prizidkov, ki sta stala ob njunem zahodnem koncu. Ta prizidka sta organsko spojena in ne naslonjena k ladjinima povišanim stenama, kar se na njeni severni strani zaradi zvonika ne vidi tako dobro kot na južni. Oba prizidka sta nastala hkrati s povišanjem srednje ladje in prizidavo obeh stranskih. Torej ne po 1379, ampak na zač. 14. st. Predstavljala sta nizka stolpa z vmesno vežo spodaj in nunsko emporo zgoraj. Ta je bila prvotno dostopna preko severnega stolpa, pozneje pa s pomočjo vretenastih stopnic neposredno iz srednje ladje. Od severnega stolpa je na podstrešju ohranjeno ostenje, na katerem so pozneje postavili sedanji zvonik, njegov prirejen rob pa v 16. st. uporabili za naslon strehe nad poznogotsko shrambo. Od južnega so ohranjeni nastavki vseh treh ok. 1 m debelih sten, med katerimi stoji obokana shramba, ki jo je proti zahodu zaprlo pultasto čelo stranske ladje, ki sedaj tvori del celotnega cerkvenega pročelja. Očitno je, da sta bili stranski ladji ravno zaključeni in da se je le glavna nadaljevala v prezbiterij, ki so ga 1382 povišali in podaljšali za sedanji 5/8-ski del proti vzhodu. Glavna ladja je bila do 1. p. 15. st. ravno krita. Iz tega sledi, da je prvotna cerkev še ohranjena v takrat o. 3.5 m nižjem prostoru sedanje srednje ladje, za kar govori razločno vidna zidna črta na podstrešju južne ladje. Segala je od sedanje pevske empure do slavaloka, kjer se je najbrž ravno zaključevala. Takšna oblika cerkve je bila možna v času njenega nastanka v 12. st., ko je bila kot vovbrška lastniška cerkev še podružnica pražupnije sv. Petra na Saškem polju. Ob nastanku sedanje cerkve je niso samo triladijsko razširili, ampak jo podaljšali tudi proti vzhodu z enako širokim, vendar obokanim prezbiterijem, proti zahodu pa s sedanjo zahodno travejo. Zato njena zahodna fasada kaže enotno gradnjo iz zač. 14. st., saj stoji precej pred fasado prvotne cerkve. Iz povedanega je dovoljeno sklepati, da judenburške klarise cerkve niso nanovo zgradile kot triladijsko slopasto baziliko, ampak le popolnoma prezidale enoladijsko staro. Po 1335 so nunsko emporo spremenili v gosposko in pozneje v pevsko, po 1379 so obokali stranski ladji, ter dvignili, 5/8-sko sklenili in ponovno obokali prezbiterij.

O. 1400 so ob njem v podaljšku severne ladje postavili kapelo ŽMB, v 1. p. 15. st. so obokali srednjo ladjo, ne da bi jo zaradi tega dvignili, v l.p. 16. st. je dobila južna ladja 5/8-ski zaključek, nakar so obnjo prislonili pritlično zakristijo. V 2. p. istega stoletja so dvignili južno ladjo in nadzidali severno, odstranili jugozahodni zvonik ter vso cerkev prekrili z enotno sedlasto streho, ki jo je že videti na Klobučaričevi mestni veduti iz zač. 17. st. Nadaljnji razvoj cerkve ni sporen. Ker poslopje glasbene šole v bližini cerkve hrani zgodnjegotske kamnoseške elemente na fasadi, lahko upravičeno domnevamo, da gre za samostansko stavbo klaris.

Celestinke

Celestinke ali anunciate (sestre Marijinega oznanjenja) je ustanovila vdova Marija Viktorija Formari leta 1604 na nekem griču pri Genovi. Redovna pravila temelje na avguštinskih navodilih. Njihova obleka je bila bela, plašč pa nebesno modre barve (odtod ime celestinke), ime anunciate pa so dobile, ker so gojile čaščenje Marijinega oznanjenja. Red je bil strog, nune pa so se preživljale z ročnim delom. Eleonora, vdova po cesarju Ferdinandu II. je 1646 ustanovila samostan v Steyru, od koder so prišle tudi v Maribor. Dovoljenje za naselitev je bilo izdano 1759, 1760 pa so se naselile v hišo pri Koroških vratih. Ustanoviteljica je bila Marija Karolina roj. Manzador, ki je bila tudi prva predstojnica, umrla je 1773. Leta 1766 je bila zgrajena cerkev Marijinega oznanjenja. Dobrotnica samostana je bila princesa Emanuela Savojska. Poleg klavzure je bil v samostanu tudi prostor za 2 ali 3 svetne osebe, ki so vodile deklško šolo. Druga in zadnja priorka je bila Mariborčanka Marija Ivana Renkl, ki je umrla 1798. Dne 2. 4. 1782 je bil samostan zatrt. Samostan je med 1760-82 posedoval mestno parcelo 159, ki je segala od sedanje Koroške 26 do Orožnove 11 in ki je od zač. 14. st. pripadala šentpavelskemu samostanu. Njeno jedro je predstavljala hiša na Koroški cesti, ki je bila v l. p. 16. st. sestavljena iz dveh starejših, prečno na ulico postavljenih hiš. Hiši so spojili tako, da so ju združili s skupno vežo, opremili z enotno fasado ter s tem iz dveh prečnih manjših ustvarili eno podolžno večjo hišo. To so v obokani veži okrasili z grbi vojvodin Avstrije, Kranjske in Štajerske, rimskonemškega cesarstva in verjetno graditelja. Hiša je dobila 2 dvoosni, a ne enako dolgi dvoriščni krili; pod vzhodnim je bila zelo globoka klet. Na njen jugozahodni vogal so 1550-52 prislonili stolp novih Koroških mestnih vrat. Leta 1759 so celestinke to hišo kupile ter stopnišče in fasade barokizirale. Zadnje večje prezidave je hiša doživela v 19. st. Med 1829-30 je bil po odstranitvi Koroških vrat vzpostavljen njen jugozahodni vogal, 1839-40 pa podaljšan zahodni trakt za 9 okenskih osi proti severu do nekdanje samostanske cerkve. Celestinke so namreč med 1760-66 zgradile na vrtu severno od samostana majhno cerkev M. oznanjenja z dvoosnim prizidkom na južni strani. Kvadratasta, s kaloto pokrita stavba ima na Gospejni ulici še ohranjeno izvirno glavno fasado. Po razpustu samostana 1782 je cerkev najprej služila potrebam vojske, po 1814 pa meščanom, dokler ni po 1869 prešla v posest barona Gödel-Lanoya, ki jo je prezidal v sedanjo obliko. Severno od cerkve je podjetnik Karel Gerdes 1845-46 zgradil ob takrat nastali Orožnovi ulici 7 × 3 osno nadstropno stavbo, ki jo od 1954 uporablja Umetnostno galerijo. Potem ko je po 1865 postala last barona Gödel-Lanoya, je dobila vzhodni trakt, ki jo je povezal z nekdanjo cerkvijo. Tako je med 1760 in 1870 nastala na opisani parceli pisana sestava stavb, ki komaj še spominja na nekdanji samostan.

Magdalenke

Ta ženski red nun-spokornic je nastal v 13. st. Šlo je za zavetišče izgubljenih deklet, večinoma prostitutk. Red je ustanovil duhovnik Rudolf iz Wormsa leta 1227 ter mu določil za zavetnico Marijo Magdaleno. Ker so nune nosile bele obleke, so jih imenovali tudi bele sestre. Leta 1232 so dobile pravico živeti po pravilih sv. Avgušтина. Pozneje so prevzeli vodstvo magdalenk dominikanci, zato so nekateri njihovi samostani prestopili k dominikanskemu redu, drugi so se vrnili k benediktinskim in cistercijanskim pravilom, nekateri pa so ostali zvesti avgušтинskim. V red so sprejemali le poštena dekleta, ki pa so kot redovnice morale skrbeti za grešnice in prostitutke. Studeniške magdalenke so prišle iz materine hiše v Laubanu v Šleziji. Najprej so se nastanile v Zagrebu, leta 1885 so kupile bivši studeniški samostan, cesarsko dovoljenje za naselitev pa so dobile šele 1892. Prve sestre so bile večinoma Poljakinje, pozneje tudi Slovenke. S prihodom magdalenk je nastopil za samostan v Studenicah čas obnove, saj so se kmalu po prihodu lotile popravil samostanskih poslopij. Leta 1887—88 so dale odstraniti razvaline porušenega dela samostana, ki so segale do oken prezbiterija in južne kapele ter povzročale zamakanje cerkve. Med 1892—98 so obnovile cerkveno opravo ter dale poslikati cerkev Ivanu Gorniku. Med 1904 in 1908 je bil restavriran zgodnjegotski cerkveni portal. Po njihovem razpustu maja 1949 je začel samostanski kompleks ponovno propadati. Spremenil se je v skromno bivališče revnih stanovalcev, kar po svoje še stopnjuje vtis zanemarjenosti in neuglednosti tega pomembnega kulturnega spomenika.

Šolske sestre

To je skupno ime za več ženskih redov, ki se pečajo z vzgojo in poukom. Jedro kongregacije predstavljajo šolske sestre III. reda sv. Frančiška. Njihov začetek je treba iskati v Halleinu, kjer je Terezija Zechner (1697—1763) s svojo mačeho Terezijo Trimbacher zbrala prvo skupino sester, ki so se posvetile pouku revnih deklic. V letih 1754, 1758 in 1763 so bile postopoma priznane kot družba s strani svetnih in duhovnih oblasti, nakar so 1783 odprle prvo osnovno šolo. Leta 1819 jih je potrdil tudi papež. Hitro so se razširile. V Algersdorfu blizu Eggenberga pri Gradcu so se pojavile 1843 (Antonija Lampl). Od tam so oktobra 1864 prišle prve 3 sestre v Maribor, kjer so prevzele malo sirotišče in pouk ročnega dela (Margareta Puher). Zanje je posebej poskrbela Julija Šmiderer, ki jim je darovala, deloma pa poceni prodala hiše ob Stros Mayerjevi ulici 13, 15 in 17, do 1881 pa so si pridobile ves parcelni sklop med Orožnovo in Gosposvetsko ulico. Z letnikom 1865—86 se je začel osnovnošolski pouk. Šola se je naglo razvijala, 1875 je bila že petrazredna in je dobila pravico javnega delovanja, 1876 se je razširila v šestrazrednico in takšna ostala do 1913, ko je zopet postala petrazredna. Leta 1888 oz. 1892 je bilo pri zavodu ustanovljeno žensko učiteljišče, ki je 1895 dobilo pravico javnega delovanja. Z letnikom 1896—97 se je začel v osnovni šoli vzporedni slovenski pouk. Samostansko poslopje se je zaradi tega večalo. Prvo hišico je 1874 nadomestila nadstropna osnovna šola, 1892 so ji dozidali dvonadstropno učiteljišče, 1896 so nadzidali dotlej nadstropno osnovno šolo in jo s tem stavbno izenačili z učiteljiščem, 1908 pa so onkraj Gosposvetske ulice postavili novo trinadstropno šolsko poslopje, ki so ga pod ulico povezali s samostanom. Leta 1886 je bila postavljena šolska kapela Brezmadežne, ki je bila posvečena 8. septembra. Leta 1913 so sestre uvedle meščansko šolo, 1914 enoletne gospodinjske tečaje, ki so se po medvojni prekinitvi leta 1921 nadaljevali. Po 1925 je imel zavod povprečno po 600 gojenk, od tega ok. 200 notranjih. Leta 1869 so se mariborske šolske sestre ločile

od graških, samostan pa je postal materina hiša za vrsto podružnic v Jugoslaviji, Italiji, Avstriji, Egiptu in Ameriki. Prva podružnica je začela 1878 z delom v Celju. Leta 1922 je rimska stolica razdelila nastale redovne hiše na 4 province in 1928 na 6 provinc s 100 postojankami in 908 sestrami. Razdeljene so bile z ozirom na državno pripadnost, vrhovno prednico pa so vse te hiše imele do zadnje vojne v Mariboru, med njo pa se je ta preselila v Rim.

Iz graške matične hiše so se šolske sestre 1869 naselile tudi v **Malečniku**. Župnik Marko Glazer je zanje na nadarbinski zemlji zgradil nadstropno šolsko poslopje, ki so mu kmalu dodali še drugo nadstropje. Iz Gradca so prišle 4 sestre. Leta 1922 je ta zavod postal sedež posebne province s podružnicami v Apačah in Prekmurju. Leta 1927 so se njegove sestre naselile tudi v bivšem minoritskem samostanu v **Slovenski Bistrici**, ki je postal nov sedež slovenske province in kjer so ostale do zadnje vojne. Sestre so zanemarjeno samostansko poslopje obnovile; 1929 so ga nadzidale za drugo nadstropje in tudi sicer poskrbele za njegovo redno vzdrževanje. Ta veja šolskih sester je ostala ves čas pridružena graški materni hiši, katere prednica je bila obenem tudi njihova vrhovna predstojnica.

Usmiljene sestre

Usmiljene sestre je 1629 ustanovil Vincenc Pavelski, organiziral pa jih je skupaj z Ludoviko Marillac leta 1633. Pri nas jih je uveljavil lavantinski škof M. Stepišnik (1862-89). V mariborski bolnišnici so se prve tri pojavile 1844, leta 1940 pa jih je bilo že 56. Postopoma so prevzele skrb za bolnike v bolnišnicah: 1875 v Celju, 1876 v Ptuj, 1889 v Brežicah, 1896 v Slovenj Gradcu in 1892 v domu onemoglih v Vojniku. Ker so te sestre večinoma stanovale blizu bolnišnice, niso razvile lastne samostanske arhitekture.

Razno

V času škofovanja Mihaela Napotnika (1889–1922) so se v Mariboru občasno naselile tudi frančiškanke in karmeličanke, vendar so ga kmalu zapustile.

Povzetek

Kratka predstavitev samostanov, ki so na Slovenskem Štajerskem nastajali po 1200, nam ponuja vrsto izsledkov, ki jih lahko strnemo v več ugotovitev, pomembnih za prikaz njihovega gradbenega, stilnega in funkcionalnega razvoja skozi stoletja. Med naštetimi redovi so bili za razvoj samostanske arhitekture zasluzni predvsem dominikanci, minoriti in kapucini. Prvi med njimi so v 13. st. ustanovili 3 samostane: na Ptuj 1230 v Studenicah 1239 in v Radljah 1251. Njim gre zasluga, da se je pri nas uveljavil importirani tip italijanske pridigarske cerkve z ladijskim tlorisom 3:1 in s kvadratastim (ali pravokotnim) prezbiterijem. Pri svojem prvem samostanu na Ptuj so prvotno cerkev iz 1230–35 sredi stoletja (pred 1255) dopolnili s prezbiterijem v obliki francoskega dolgega kora, na zač. 14. st. pa so njeno ladjo z vzdavo drugega slavoloka (po funkciji nekakšnega letnerja) skrajšali na razmerje 2,6:1. Njihov prvotno ključasti nadstropni samostan (z vzhodnim in južnim traktom) so že v 1. p. 14. st. s prizidavo zahodnega trakta sklenili in s tem samostan navzven gradbeno zaprli, čeprav je ta trakt segal pred cerkveno fasado. Samostan dominikank v Studenicah, katerega podkvasito nadstropno poslopje (ohranjen je samo še zahodni trakt) je nastalo do sredi-

ne 13. st., ima cerkev, ki je nastala v dveh stopnjah. Prvo fazo predstavlja ladja, ki je še ostanek prvotne hospitalske cerkve Marijinega oznanjenja iz ok. 1235, drugo pa pravokotni prezbitorij tlorisnega razmerja 2:1 (pokrit z 2 kvadratastima križnorebrasto obokanima polama, vendar brez 5/8-skega zaključka) in zahodna nunska empora, ki sta bila ladji prizidana med 1265–77, ko je bila cerkev posvečena. S prizidavo empure se je ladjina prostornina funkcionalno (ne pa prostorsko) podaljšala do tradicionalnega prostorskega razmerja 3:1, ki je veljal za cerkve starejših dominikanskih samostanov. Dominikanke v Radljah, ki so svoj samostan zgradile po sredini 13. st., so bile gradbeno naprednejše od sester v Studenicah. Njihova ravno krita ladja je sicer še vztrajala pri tradicionalnem tlorisnem razmerju 3:1, zato pa je prezbitorij že imel obliko dolgega kora, sestavljene iz dveh kvadratastih križnorebrastih obočnih pol in 5/8-skega zaključka. Nanj se je z južne strani naslanjal vzhodni trakt samostana s štirimi prostori v pritličju. Med njimi je bil kapitelj, katerega poligonalno sklenjeni oltarni prostor je moled daleč predenj. Tudi pri tem samostanu je enako kot pri drugih dveh (v Studenicah le kratek čas) zahodni trakt segal pred cerkveno fasado, s katero sta se stikala z notranjima vogaloma. Vse kaže, da so se redovnice enako kot v Studenicah najprej zadovoljile s prvotno Marijino cerkvijo, omenjeno 7. 9. 1170 »sub confinio montis Raedelach«, blizu katere so se naselile, in jo šele v teku 2. p. stoletja zamenjalo z novo, samostansko, ohranile pa njen patrocinij. Po tlorisnih razmerjih sodeč, so najprej zgradile ladjo in nato prezbitorij, vse pa govori za njeno razvojno stopnjo med ptujskima dominikansko in minoritsko cerkvijo, torej za čas med ok. 1255 in 1275. Teoretično bi bilo seveda tudi mogoče, da je nastala na enak način kot cerkev v Studenicah, to je, da so redovnice prvotno cerkev le povečale s tem, da so ji podaljšale ladjo za dolžino zahodne empure in prizidale prezbitorij v obliko dolgega kora. V vsakem primeru pa je šlo za stilnorazvojno pomembno poznoromansko/zgodnjegotsko arhitekturo, v kateri je vdova Riharda decembra 1290 dala postaviti Marijin in Križev oltar. V nasprotju z opisanimi pa samostan v Novem Kloštru, ki je nastal sredi 15. st., zaradi poznega nastanka in skromne zasnove, ki jo je po turškem požigu 1479 zavrl še poudarjen obrambni vidik, niti gradbeno niti stilnorazvojno ni pomemben.

Medtem ko so dominikanci še zavestno stremeli po idealu gradbeno zaključenih samostanskih zasnov, ki so jih poskušali čimprej doseči, so se minoriti zadovoljevali samo z vzhodnimi trakti, ki navadno niti niso bili gradbeno neposredno povezani s cerkvami (Maribor, Ptuj) ter so šele v teku stoletij prišli do zaprtih samostanskih celot (v Ptuj ob koncu 15. st., v Celju šele v 18. st., v Mariboru pa sploh ne). Vsi pa so enako kot dominikanci imeli v vzhodnem traktu locirana matična jedra svojih samostanov, zlasti kapitlje z bolj ali manj poudarjenimi oltarnimi prostori. Ta je bil pri ptujskih dominikancih najprej italijansko kvadratast in šele od zač. 14. st. dalje 5/8-sko sklenjen, medtem ko je pri ostalih, nekaj mlajših samostanih, poznal le 5/8-sko sklenjene oblike (dokazan ni le pri mariborskih minoritih (zaradi terenskih pogojev) in pri studeniških dominikankah, kjer ga je prekril baročen prizidek iz ok. 1660). Pri minoritskih cerkvah imata ladji ptujskega in celjskega samostana tlorisno razmerje 2,6:1, njuna prezbitorija, zlasti celjski, pa obliko dolgega kora, medtem ko v Mariboru to ni več določljivo, ker je sedanja cerkev poznogotsko-baročna. Njena ladja s tlorisnim razmerjem 1,7:1 iz 2. p. 15. st. hrani v južni steni še ostanke ladje iz 13. st., ki je bila enako dolga, a zagotovo ožja od sedanje. Ker je dvomljivo oziroma neverjetno, da bi ta ladja imela prvotno tlorisno razmerje 3:1, je upravičeno domnevati, da so jo minoriti že dobili in ne šele zgradili ob svojem prihodu v Maribor sredi 13. stoletja. Minoritski samostan v Slovenski Bistrici iz 17. st. je razvojno nepomemben, saj je ob že obstoječi mestni cerkvi ŽMB zgradil le nadstropen kljukast trakt, ki je zasedel prostor med cerkvijo in mestnim obzidjem.

O frančiškanih, ki so nastali kot minoritska observanca, bi težko trdili, da so ustvarili svoj lasten tip arhitekture. Ker so se pri nas pojavili precej pozno, so svoje samostane po možnosti gradbeno zapirali, vendar ne vedno. Tak primer je bil samostan v Ormožu iz ok. 1500, katerega trakti so se stikali z notranjimi vogali, niso pa bili funkcionalno povezani. Samostana v Nazarjih in Brežicah iz 17. st. sta bila gradbeno zaprtega tipa, vendar je prvi v zadnji vojni izgubil zahodni trakt, drugi med vojno cerkev, po vojni pa je bilo njegovo podkvasto nadstropno poslopje tako predelano, da je zgubilo vsakršno dokumentarno vrednost. Samostana v Gradišču (od 1854) in Mariboru (od 1864) sta razvojno nepomembna, čeprav predstavljata drugi enega najkvalitetnejših dosežkov naše historicistične arhitekture iz konca prejšnjega stoletja.

Stilno zanimivejši, čeprav razvojno manj odmevni, so bili vsi trije kapucinski samostani, od katerih obstaja, čeprav močno predelan, samo še celjski. Vsi trije so nastali med 1610–1620 iz protireformacijskih potreb. Zanje je bila značilna tektonsko preprosta in umetnostno zadržana, izrazito uporabnostno poudarjena arhitektura. Njihove cerkve so sestavljale pravokotne, banjasto obokane ladje ter ožji in nižji, pravokotni, enako obokani prezbiteriji, podkvaste samostane pa sorazmerno majhna nadstropna poslopja s slopastimi križnimi hodniki v pritličjih. Opremljeni so bili s strešnimi stolpiči, nameščenimi navadno nad prezbiteriji. Tlorisna razmerja njihovih cerkva so bila zaradi banjastih obokov sorazmerno ozka in dolga: v ladjah povprečno 2.5:1, v prezbiterijih pa povprečno 2.6:1. Kot notranjščine so bile tudi zunanjščine pri vseh treh objektih preproste in nečlenjene, saj celo cerkvene fasade niso bile arhitektonsko posebej poudarjene.

Ostali samostani so zanimivi le zaradi svojih posamičnih arhitektonskih dosežkov, ne pa kakšnih posebnih razvojnih vrednot. Avguštinci na Muti so najprej živeli kot eremiti v posamičnih celicah okoli svoje okrogle cerkve J. Krstnika. Samostansko so se organizirali šele na zač. 14. st., ko so prezidali tudi cerkev, vendar ne vemo kako, saj nimamo o gradbenem stanju njihovega samostana nobenih uporabnih podatkov. Šele po turški oplenitvi 1532, ko so se preselili v trg, so ustvarili vase zaključeno stavbno celoto. Avguštinški samostan na Gradišču iz zadnje tretjine 17. st. je do 1740 ustvaril veliko, romarsko poudarjeno samostansko cerkev, njegovo poslopje pa ni preseglo kljukastega tlorisa, sestavljenega iz vzhodnega in južnega nadstropnega trakta, ki sta stala prvotno ločeno od cerkve.

Ivanovci so svoji komendi uredili kot grajska objekta, saj so ju kot takšna dobili in pozneje tudi po svoje gradbeno dopolnili. Njuni cerkvi sv. Katarine v Melju in sv. Ulrika v Polzeli sta komaj presegali velikost večjih kapel, pač pa so ivanovci v Polzeli obogatili zaupano jim ž. cerkev sv. Marjete pred 1323 s prizidavo prezbiterija na vzhodni in zvonika na zahodni strani. Podobno velja za križnike. Ti so, potem ko so se naselili v Veliki Nedelji, zgradili blizu (pra)župnijske cerkve stolpasto trinadstropno grajsko »hišo« s kapelo sv. Križa, prevzeto cerkev sv. Trojice po ok. 1280 prezidali tako, da so ji podaljšali ladjo, korni del pa z nadzidavo etaže spremenili v vzhodni (korni) zvonik ter s tem tudi vizuelno poudarili njeno veljavo.

Judenburške klarise, ki so bile med 1300 in 1335 v lasti patronata nad v. župnijo sv. Danijela v Celju, so imele pri cerkvi tudi izpostavo svojega samostana. Ob prezidavi cerkve med 1301–1306, ko so jo spremenile v triladijsko stolpasto baziliko, so ji dale razen pravokotnega prezbiterija prizidati tudi zahodno nunsko emporo, poudarjeno z bočnima stolpoma. Pri prezidavi so gotovo sodelovali tudi Vovbrški grofje kot lastniki Celja, vendar je zagotovo imel glavno zaslugo za tako velikopotezno prezidavo bogat in s strani deželnih knezov dotiran judenburški samostan. Da je šlo v Celju za večjo samostansko izpostavo (filiacijo), dokazuje darovnica kraljice Elizabete Aragonske iz 1329, ki je izrazito naslovljena nanjo in ne na matični samostan.

Pavlini, ki so se 1663 naselili v graščini Olimje, so le-to preuredili za svoje potrebe, predvsem pa ob njeni zahodni stranici do 1675 prizidali cerkev Marijinega vnebovzvetja s pravokotnim prezbiterijem. Jezuiti so med 1757–69 enako storili s šestimi hišami, ki so jih kupili na Glavnem trgu v Mariboru. Preuredili so jih za svoje potrebe, jim dodali drugo nadstropje, jih enotno fasadirali ter v njihovi osi postavili kolegiatno cerkev sv. Alojzija. Gre za enkratno dejanje J. N. Fuchsa, ki je uspel iz hišne sestavljenke ustvariti enovit stavbni kompleks. Podobno velja za celestinke, ki so med 1760–1766 storile enako s starim šentpavelskim dvorom na Koroški 26 v Mariboru, ko so ga opremile z manjšo, centralno komponirano cerkvijo, vendar jim pri tem zaradi ozkega zemljišča ni uspelo oba jega povezati v harmonično celoto.

Medtem ko so trapisti med 1881–1889 grad Rajhenburg v Brestanici preuredili v samostan, so lazaristi manjšo benefikatno hišo s 1776 pri dvostolpni cerkvi sv. Jožefa v Celju med 1852 in 1902 postopoma prezidali v veliko, vendar arhitektonsko malo pomembno zavodsko poslopje. Salezijanski samostan v Veržuju iz 1911–1913 dejansko ni več samostanski, ampak šolski objekt z bivalnimi prostori za redovnike, kar velja tudi za velik, dvonadstropni, v obliki narobe obrnjene šestice zgrajeni gradbeni sklop šolskih sester ob Strossmayerjevi ulici v Mariboru, ki je začel nastajati 1864, svojo sedanjo obliko, velikost in historiciistični izgled pa je dobil med 1892–1896. Njihovi postojanki v Malečniku in nekdanjem minoritskem samostanu v Slovenski Bistrici sta razvojno nezanemljivi, kar velja tudi za kapucinski postojanki na Studencih pri Mariboru in Ptujju iz let 1920–1924. Zanimivejši pa je novi jezuitski kolegij v Mariboru iz 1932, ker je načrte za njegovo kapelo pripravil Jože Plečnik. Končno je treba omeniti še magdalenke, ki so med 1885–1892 spremenile nekdanji samostan dominikank v Studencih v svoje domovanje, ter usmiljene sestre, ki so se po 1844 začele pojavljati v naših bolnišnicah, ne da bi ustvarile večje redovne skupnosti in zaradi tega tudi ne lastne samostanske postojanke.

Iz povzetka sledi, da so redovi s 17. stoletjem prenehali graditi samostane tradicionalnih oblik. Redovna arhitektura, ki je nastajala po tem stoletju, je bila večinoma aplicirana na že obstoječe objekte, če pa je že nastala nanovo (salezijanci, šolske sestre), je bila namensko podrejena funkciji duhovne in šolske vzgoje ter izobraževanja. Njihov stilni in gradbeno-razvojni pomen je v teku 17. stoletja z nastankom kapucinskih samostanov v Celju, Mariboru in Ptujju, frančiškanskih v Nazarju in Brežicah ter avguštinskega v Gradišču ugasnil, v 2. p. 19. st. ga je zamenjal socialni, vzgojni in karitativni pomen, ki ustreza aktualnim potrebam sodobne družbe.

Literatura

- Matija Slekovec: Sekelji. Rodoslovna in živatopisna razprava. Cerkvena priloga Slovenskega gospodarja št. 63, 64, 65/ letnik 1882
- p. Hadrian Kokol: Die Geschichte der Franziskanerklöster in Untersteiermark in der Zeit 1750–1850. Görz 1915
- Franc Kovačič: Zgodovina Lavantinske škofije 1228–1928, Maribor 1928
- Ivan Stopar: Gradovi, graščine in dvorci na Slov. Štajerskem, Ljubljana 1982
- isti: Opatijska cerkev v Celju. Celjski zbornik, posebna izdaja. Celje 1971
- Jože Minarič: Malteška komenda na Polzei. Kronika 28/1980 p. 161–171
- isti: Melje in njegova malteška komenda od 12. st. do 1803. ČZN NV 16/1980 p. 217–238
- Jože Curk: Poročilo o kulturnozgodovinskem delu in raziskavah v PM Ptuj za leta 1970–74. ČZN NV 10/1974 p. 227–266 (dominikanski samostan)
- isti: Gradbeni oris Novega kloštra in njegovega gospodstva. ČZN NV 20/1984 p. 217–255
- isti: Gradbeno-zgodovinski oris samostana in cerkve. Minoritski samostan na Ptujju 1239–1989. Zbornik. p. 233–265

- isti: Oris gradbene zgodovine nekdanjega minoritskega samostana in žičkega dvora v Mariboru. ČZN NV 13/1977 p. 117—130.
- isti: Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož. Ormož skozi stoletje II. Ormož 1983 p. 61—80 (Velika Nedelja)
- isti: Studenice, pomemben spomenik naše umetnostne zgodovine. ČZN NV 16/1980 p. 284—310
- isti: O gradbeni podobi nekdanjega samostana dominikank v Radljah. Kronika 39/1991 p. 9—13
- isti: Olimje, njegova stavbnozgodovinska skica in konzervacija. CZ 4/1959 p. 277—297
- isti: Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster J. N. Fuchs. ČZN NV 19/1983 p. 105—124
- isti: Oris 12 najpomembnejših gradbenih objektov v Mariboru II. ČZN NV 25/1989 p. 199—227 (celestinski samostan)
- Življenje in delo redovnic med nami. Ljubljana 1985
- Similjana Kodrič—Natalija Palac: Šolske sestre sv. Františka Kristusa Kralja. Redovništvo na Slovenskem II. Ljubljana 1988
- p. Otmar Vorstner: Ob stoletnici frančiškanov v Mariboru. Maribor 1964
- Josip Mravljak, zapuščina, Pokrajinski arhiv Maribor (Muta)

DIE KLÖSTER UND IHRE ARCHITEKTUR NACH 1200 IN SLOVENISCH STEIERMARK

(baugeschichtliche Skizze)

Zusammenfassung

Ein kurzer Überblick der Klöster, die nach 1200 in Slovenisch Steiermark entstanden sind, hat uns gezeigt, dass unter ihnen besonders diejenigen von Dominikanern, Minoriten und Kapuzinern wegen der baulichen, stilistischen und funktionellen Entwicklung bedeutend waren. Das Verdienst der Dominikaner war, dass sie den Typ der italienischen Predigerkirche schon 1230—1235 und des französischen Langchors ca 1250 ins Land gebracht haben und damit als die ersten bei uns und unter den ersten im Ostalpenraum bzw. Mitteleuropa diese fortschrittliche Architektur verwendet haben. Dabei handelt es sich um ihren Kloster in Ptuj, welches in der 1. H. des 14. Jahrh. mit dem Zubau des westlichen Traktes nach Aussen abgeschlossen worden ist. Das Kloster der Dominikanerinnen von Studenice, das aus der Zeit vor der Mitte des 13. Jahrh. stammt, hat eine Kirche von zweiphasiger Herkunft: das Kirchenschiff ist aus ca 1235, das rechteckige Presbyterium und westliche Nonnenempore aber aus ca 1270. Die Dominikanerinnen aus Mahrenberg (Radlje) waren fortschrittlicher als die von Studenice. Ihr Kloster stammt aus den Jahren nach 1250, die Kirche aber aus der Zeit zwischen 1255 und 75. Wegen des gründlichen barocken Umbaus im 17. Jahrh. und der Vernichtung der östlichen Klosterhälfte im 19., weist man nicht mehr, wie das Kloster ursprünglich ausgesehen hat, es hatte aber sicher schon vom Anfang an den östlichen Trakt mit dem Kapitelsaal gehabt. Wie man feststellen kann, hatte die Kirche ein flach gedecktes Schiff und gewölbten Langchor. Auch bei dieser Kirche wäre es theoretisch möglich, dass sie im Schiff älter war (aus dem 12. Jahrh.) als im Langchor und Westempore. Das Kloster Novi kloster im Sanntal ist erst in der Mitte des 15. Jahrh. entstanden und ist für unser Thema baugeschichtlich uninteressant.

Die Dominikaner waren traditionsmäßig bestrebt, ihre Klösteranlagen baulich je schneller zu schließen (alle schon in der 1. H. des 14. Jahrh.), die Minoriten dem entgegen aber nicht. Sie waren zuerst zufrieden nur mit den östlichen Trakten, die sehr oft nicht mit den Kirchen verbunden waren. Das gilt besonders für das Kloster in Maribor, dessen erste Kirche sehr wahrscheinlich schon früher bestanden ist. Seine Anlage war zusammengesetzt aus dem älteren östlichen und jüngeren südlichen Trakt, war also nie geschlossen. Das Kloster in Ptuj mit der ersten wirklich gotischen Kirche aus ca 1260—80 bte uns, hat sich am Ende des 15. Jahrhunderts mit dem Aufbau des westlichen Traktes geschlossen, dasjenige in Celje aber sogar erst im 18. auch mit dem Zubau des westlichen Traktes. Leider sind die Kirchen von diesen Klöstern am schlechtesten erhalten: in Ptuj nur das rekonstruierte Presbyterium, in Celje das Schiff, in Maribor aber das untere Teil der südlichen Schiffswand. Das Kloster in Slovenska Bistrica ist erst aus dem 17. Jahrh. und umfängt nur einen Trakt.

Die Franziskaner als Observanten des Minoritenordens sind bei uns um 1500 in Ormož erschienen. Ihr Kloster, das vollkommen verschwunden ist, hatte eine dreischiffige Kirche und drei Trakte, gruppiert um einen Innenhof, aber sie waren miteinander nicht verbunden gewesen. Die Klöster von Nazarje und Brežice, beide im 17. Jahrh. gegründet,

hatten geschlossene Anlagen mit dem inneren Hof, leider war aber der zweite im letzten Krieg vernichtet. Die Klöster von Gradišče und Maribor haben sich 1854 und 1864 in die aufgelassenen von Augustinern und Kapuzinen angesiedelt. Um 1900 war in Maribor dann ein neues Kloster erbaut.

Eine interessante Gruppe der Klöster stellen diejenigen von den Kapuzinen dar. Von diesen blieb aber nur dasjenige von Celje, obwohl sehr umgearbeitet, erhalten. Alle drei (in Celje, Maribor, Ptuj) sind zwischen 1610—1620 nach demselben schlichten Modell entstanden. Ihre lange und enge Kirchen waren tonnengewölbt und bescheiden ausgestattet.

Andere Klöster sind nur wegen ihrer einzelnen architektonischen Leistungen interessant, und haben darum keinen grösseren Entwicklungswert. Die Augustiner (Wilhelmiten) von Muta lebten zuerst als Einsiedler in ihren Zellen um die Rundkirche, im 14. Jahrh. haben sie sich fester organisiert, aber erst im 16. Jahrhundert sind sie zu einem rechten Klostergebäude gekommen. Nach Gradišče sind die Augustiner im 17. Jahrh. gekommen und haben um 1740 ihre Kirche in eine Wallfahrtskirche umgebaut. Die Johanniter haben ihre Posten in Melje und Polzela als Burgen ausgebaut, was auch für die Kreuzritter von Velika Nedelja gilt. Die Klarissinen aus Judenburg hatten zwischen 1300 und 35 in Celje eine Klosterfiliale und das Patronat über die dortige Pfarrkirche, welche sie für ihren Bedarf in eine dreischiffige Basilika mit rechteckigem Presbyterium (Chor) und einem zweitürmigen Westwerk umgebildet haben.

Die Pauliner haben nach dem Jahr 1663 das Schloss Olimje in ein Kloster umgewandelt und eine Kirche dazugebaut. Die Jesuiten haben das gleiche in Maribor mit sechs Bürgerhäusern gemacht und ihnen 1769 die Kolegiatskirche zugesellt. Auch die Coelestinerinnen haben in dergleichen Zeit ihr Kloster im ehemaligen Sanktpaulerhof eingerichtet und ihm eine kleine aber schöne Kirche beigelegt.

Im 19. Jahrhundert erschienen bei uns neue Orden. Die Trapisten sind 1881 nach Brežanica zugewandert und sich die dortige Burg Reichenburg zum Kloster erkoren, die Lazaristen 1852 nach Celje, wo sie das dortige Benefiziatenhaus des hl. Joseph umgestaltet, die Salesianer aber 1911 nach Veržej, wo sie ihre Anstalt hergestellt haben. Das gleiche gilt für die Schulschwestern, die zwischen 1864—1896 ein grosses Schulzentrum in Maribor erbaut haben. Weniger bedeutend waren die Posten der Schulschwestern in Malečnik und Slovenska Bistrica, der Barmherzschwestern bei neu entstandenen Krankenhäusern (in Maribor, Celje, Ptuj, Brežice, Slovenj Gradec) und der Kapuziner in Ptuj und Studenci bei Maribor. Interessanter waren die Posten der Jesuiten in Maribor (1932, Jože Plečnik) und der Schwestern der hl. M. Magdalena in Studenice, wo sie das alte Dominikanerinnenkloster wieder hergerichtet haben.

Aus dem gesagten folgt, dass die Orden mit dem 17. Jahrhundert aufgehört haben traditionelle Klosteranlagen zu bauen. Die Ordensarchitektur, welche in folgenden Jahrhunderten entstanden ist, war meistens auf die bereits bestehende Banobjekte angepasst, wenn sie aber seton nen entstanden ist, war sie immer der Funktion des Unterrichts, der Bildung oder der karitativen Tätigkeit untergeordnet. Ihre baugeschichtliche und stilentwickelnde Bedeutung war im Laufe des 17. Jahrhunderts mit der Entstehung der Kapuzinerklöster in Celje, Maribor, Ptuj, der Franziskaner in Nazarje und Brežice und dem der Augustiner von Gradišče erloschen. In der 2. Hälfte des 19. Jahrh. hat sie der soziale, erzieherische und karitative Sinn der Orden, der den aktuellen Forderungen der Zeit mehr entsprochen hat, ersetzt.

DVA NAŠA SREDNJEVEŠKA MEČA

Janez J. Švajncер*

UDK 904(497.12)•12/14•

ŠVAJNCER J. Janez: Dva naša srednjeveška meča. (Unsere zwei mittelalterlichen Schwerte.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, str. 164–171.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Članek predstavlja dva srednjeveška meča, ki sta bila najdena na Slovenskem. Prvi iz gramoznice pri Murskih Crncih ima tipološke značilnosti mečev s konca 13. in 14. stoletja, njegova posebnost je rahlo zakrivljeno rezilo. Drugi meč je bil najden v okolici Sevnice, najverjetneje je s konca 15. stoletja. Po obliki gre za dvoročni meč, ki je predhodnik dolgih najemniških mečev.

UDC 904(497.12)•12/14•

ŠVAJNCER J. Janez: Two medieval swords in our environment. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, p. 164–171.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis Slovene and Engl.

The article presents two medieval swords which were found in Slovenia. The first one comes from a gravel pit near Murski Crnci and has the typological characteristics of swords from the 13th and 14th century. Its peculiarity is the slightly bended blade. The second sword was found in the vicinity of Sevnica. Most probably it was produced at the end of the 15th century. As to form it is two-hilted and is a precursor of long mercenary swords.

V naslovu zapisana oznaka o dveh naših srednjeveških mečih (literatura uporablja za tovrstne meče tudi ime viteški meč) je dodana namenoma, čeprav ne z željo, da bi zdaj nenadoma izumila nekakšne posebne slovenske srednjeveške meče, kot si podobno dovoljuje kje drugje čisto resna literatura, in iz mečev, najdenih na svojem območju, dela nacionalno orožje. Oba meča,¹ ki ju predstavlja ta sestavek, sta naša samo ali zanesljivo natanko toliko, kot ju kot takšna predstavlja dejstvo, da sta bila najdena na slovenskih tleh. Kdo ju je nekoč nosil in v kakšnih okoliščinah sta prišla v deželo, je lahko samo stvar sklepanj in uganj, veliko pa pomeni že to, da pri obeh vemo za poreklo. Pri srednjeveških mečih in nasploh pri starem orožju, ki je po svetu v raznih muzejskih in zasebnih zbirkah, še zdaleč ni nujno, da gre za primerke, ki so bili tudi najdeni na območju, kjer se nahajajo dandanes. Slovenska arheološka najdišča so v prejšnjem stoletju sistematično ropali, ne le raziskovali, bogato gradivo pa je v ponos velikim in znamenitim muzejem. Gotovo ni bilo drugače tudi s skrbjo za druge pomembnejše in iskane starine. Muzeji na Slovenskem hranijo tako malo srednjeveških mečev, da je njihovo število popolnoma nemogoče uskladiti s srednjeveško vojno preteklostjo na naših tleh. Ti meči pa so bili že od nekdaj, še posebno od romantične naprej, zelo iskani, saj simbolizirajo slavo in idealne predstave o časih nekdanjega viteštva.

* Janez Švajncер, podpolkovnik, Ljubljana

¹ Hranim ju v svoji zbirki.

Vsak izmed teh mečev je spomenik zase in sodeč po literaturi, je težko najti takšne, ki bi si bili popolnoma enaki. Veliko pa je seveda podobnosti in zaradi tega so preučevalci mečev izdelali posebno klasifikacijo, ki po značilnostih omogoča izoblikovanje predstave o posameznih tipih in podtipih mečev. Najpomembnejše značilnosti so: dolžina meča, razmerje med dolžino meča in dolžino ročaja, oblika ročajne glavice, oblika rezila in oblika odbojnika. Najpopolnejšo tovrstno razvrstitev do zdaj je izdelal angleški raziskovalec Ewart Oakeshott.¹ Tistim, ki njegove ali drugih knjig s prikazom tipoloških značilnosti nimajo, seveda navajanje, da gre za ta in ta tip, ki pripada tej in tej skupini, ne pomeni veliko. Zato o obeh naših mečih nekaj več besed.

Levo meč iz Murskih Črnc in desno meč iz okolice Sevnice

¹ R. Ewart Oakeshott: *The Sword in the Age of Chivalry*, London, prva izdaja 1964, izpopolnjena 1981.

Meč iz Murskih Črnc

Meč, ki ga značilnosti po Oakeshottu postavljajo v 13. stoletje ali v začetek 14. stoletja, so našli v gramozni jami pri Murskih Črncih v Prekmurju. Na dan je prišel pri kopanju gramoza leta 1980, in sicer v globini približno štiri do šest metrov, čeprav ocene o globini najdbe skoraj gotovo ni treba vzeti čisto dobesedno.

Značilnosti meča so:

celotna dolžina: 123 cm

dolžina ročaja z glavico: 21,7 cm, sam ročajni trn 16 cm in glavica 5,7 cm

dolžina rezila: 100,3 cm

širina rezila pri odbojniku: 5,3 cm

širina rezila na prvi tretjini: 4,2 cm

teža meča: 1 kg 480 g.

Odbojnik je v prerezu približno kvadraten, na koncih širok približno 1 cm, njegova dolžina pa znaša 18,8 cm. Po rezilu meča teče žleb, ki se končuje 35,5 cm pred koncem rezila.

Na rezilu se razpoznavna znamenja niso ohranila, razen majhnega križca, ki je vtisnjen na obeh straneh. Na rezilu je križec približno 3 cm pod odbojnikom, širok pa je približno 5 mm.

Po že omenjenem Oakeshottu, ki ga sprejemajo tudi drugi preučevalci, gre za tip meča, ki ga opredeljuje predvsem njegova dolžina. To naj bi bili tako imenovani bojni meči, ki so bili za razliko od krajših istodobnih mečev poimenovani kot »espées de Guerre« ali »Grete Swerdes«. S tema in podobnimi imeni se pojavljajo v dokumentih iz 13. in 14. stoletja. V ta čas je namreč ta oblika meča tudi uvrščena. Po drugi strani pa je bil podoben veliki meč znan že v 12. stoletju, vsaj proti koncu, in je zato težko govoriti o natančni dataciji. Nesporno pa je, da je meč po širokem značilnem rezilu še iz obdobja pred časom močnih, polnih oklepov, ko je moralo biti rezilo čim bolj ozko in močno, da je iskalo reže in druge odprtine med oklepnimi ploščami nasprotnika, in bolj bodlo kot sekalo. Dolžina ročaja pove tudi to, da gre za enoinpolročni meč, kar spet ustreza prej omenjeni dataciji.

Meči z značilno okroglo glavico, ki ima na obeh straneh tako močni izboklini, da že spominja na nepravilno kroglo, imajo velikokrat na izbočenih straneh vdelan križ iz zlata, srebra ali emajla, pogosto pa tudi lastnikov grb, česar naš meč nima. Glavica je velika in težka natanko toliko, da pripomore k uravnoteženosti razmeroma zelo dolgega meča v roki. Že zapisani podatek o teži ni nepomemben. Pove, da je vitez (ali plemenitnik kakšne druge stopnje) lahko svoj meč vihtel tudi samo z eno roko. Če je bilo treba, je zaradi močnejšega zamaha poprijel še z drugo roko.

Teža meča je tudi zelo pomemben dokaz o pristnosti primerka, saj so v 19. stoletju ponaredke delali praviloma zelo težke in takšne, da jih je bilo res težko dvigniti, kar je potem rodilo predstave o vitezi z nad sto kilogramsko opremo in oborožitvijo. Meč iz Murskih Črnc je kovan celo zelo v tanko in je za svojo velikost prav lahek.

Rezilo je na nekaterih mestih slabo ohranjeno. Meč je bil v svoji prvotni podobi gotovo nekaj težji, večji in širši, vendar pa rja ni toliko vplivala na kovino, da bi spremenila bistvene značilnosti meča. Med njimi pa — je zares nenavadna — zakrivljenost rezila. Rezilo je dejansko nekoliko ukrivljeno in ne ravno, kot naj bi bilo pri mečih. Izključena je posledica delovanja rje, ker je zakrivljenost na obeh straneh rezila preveč pravilna, prav tako pa je zakrivljen tudi vzdolžni žleb. Ne gre za usločenost, ki bi nastala zaradi stoletne lege in bremena, ki bi pritiskalo na kovino. Tako je mogel ukriviti rezilo samo kovač. Če položimo meč na

ravno površino, se rezilo na sredini nad osnovno ravnino dviguje kar za cel centimeter. Ustrezno je približno za toliko izbočena tudi druga stran.

Ali k dataciji meča lahko prispeva tudi najdišče?

Gotovo, čeprav gre pri tem bolj za ugibanje in sklepanje kot za nesporna dejstva. Sodeč po literaturi je najbolj značilen seznam najdišč srednjeveških mečev Povijesnega muzeja Hrvatske v Zagrebu. Večino teh mečev so našli v rekah. Več kot meter velikega meča ni bilo mogoče preprosto izgubiti med potovanjem ali kar tako, tudi po bitkah so jih zmagovalci pobrali mrtvim nasprotnikom. Kar pa je padlo v reko, je v njej tudi ostalo. Priložnosti za takšne nezgode je bilo dovolj, saj so bile reke naravne ovire na poti posameznikov in celih vojska. Pri bređenju, prevažanju s čolnom ali brodom se je pogosto primerilo, da je neokreten in predvsem težak vojščak izgubil tla pod nogami. Tudi če se je rešil, je kak del opreme ali orožja ostal v vodi.

Zato ni nujno, da bi naš meč iz Murskih Črnc priporočeval o večji ali manjši bitki ob reki, čeprav je najverjetneje prišel v vodo v času vojn in vojnih pohodov. Teh na mejnem območju z Ogri ni manjkalo, značilno pa je, da je meč tipološko povsem v skladu s časi, ko se je ogrsko-štajerska meja ustalila na Muri. Tako je velika verjetnost, da je padel v reko v času dolgoletnih spopadov češkega kralja (in tedaj tudi štajerskega vladarja) Otokarja II. Přemysla. Ta datacija, ki bi meč postavila med leti 1254 in 1278, bi se ujemala tudi z njegovo tipološko datacijo. Seveda pa je bilo tudi prej in kasneje veliko priložnosti, ob katerih bi se meč mogel izgubiti. Nenazadnje bi bilo tudi čisto mogoče, da je ostal v reki ob katerem kasnejših spopadov na nemirni ogrski meji. Prav nasproti Murskih Črnc je prišlo v 18. stoletju do številnih prask med hlapci ogrskega Tomaža Szechya in Štajerci. Mogoče je kateri od gospodov med hlapce razdelil vse orožje, kar ga je imel, tudi star meč, toda — kot že rečeno — gre pri tem zgolj za ugibanja.

Oblika meča iz Murskih Črnc ni med tovrstnimi meči nobena redkost, zato se ti meči pojavljajo v literaturi in v muzejskih zbirkah večjih muzejev. Podobnost je mogoče iskati tudi s katerim izmed mečev v Narodnem muzeju Slovenije v Ljubljani in v Povijesnem muzeju Hrvatske v Zagrebu, toda po katoliških opisih, kot sta jih dala Ferdinand Tancik in Marija Šercer, se mere nobenega od opisanih mečev ne ujemajo z mečem iz Murskih Črnc. Ker so nekateri meči ohranjeni samo deloma, na primer ročaj z delom rezila, je natančno primerjanje nemogoče.

Meč iz Murskih Črnc je soroden oz. mogel biti soroden, če bi bil le-ta bolj ohranjen, edinemu srednjeveškemu meču, ki ga hrani Pokrajinski muzej v Mariboru. O njem je malo znanega,⁷ samo to, da so ga našli v bližini Maribora. Od meča je ohranjen ročaj z glavico in približno tri četrtine rezila. Tudi odbojnika ni. Rja je meč močno uničila, kljub temu pa dopušča sklepanje, da je iz časov meča iz Murskih Črnc, lahko pa je tudi kakšno stoletje starejši.

Meč iz Sevnice

Drugi meč z domačim poreklom je s sevnškega konca. Preprodajalec starin ga je našel pri hiši v okolici Sevnice in prinesel v Ljubljano. Na meču so bili ostanki srebrne barve, kar pomeni, da so meč nedavno uporabljali pri igrah, mogoče tudi ob pustu ali ob verskih praznikih, ki so terjali šemljenje. To ni nič ne navadnega in tovrstne nove vloge so nam ohranile marsikatero starino, kot so po drugi zaradi predelave uničile lepe sablje, čelade, uniforme in podobno.

⁷ Ostanek meča v Pokrajinskem muzeju Maribor (inventarna številka 2354) je dolg 80 cm. Ostanek rezila meri 73 cm, ročajni trn 9 cm in glavica okoli 6 cm, tako ima ročaj skupaj 15 cm. Glavica je široka 7 cm, na vsaki strani ima približno 2 cm široko okroglo izboklino. Za te podatke in pomoč se zahvaljujem dr. Sergeju Vrišerju.

Meč iz Sevnice (pri kateri hiši v okolici je bil najden, ni bilo mogoče ugotoviti) je kakšnih dvesto let ali morda nekaj več mlajši od prej opisanega meča iz Murskih Črnc, toda nič manj zanimiv ali manj redek. Zanimivo je, da se tovrstni meči pojavljajo na podobah vojščakov s konca 15. stoletja in prvih let 16. stoletja, toda v najpomembnejših meni znanih strokovnih knjigah o tej tematiki (kar ne pomeni, da tudi ta vrsta meča ni že kje natančno popisana) ni predstavljen niti eden, ki bi bil po tipoloških značilnostih natanko tak.⁴

Nenavadno je, da ga tudi Oakeshott nima v svoji tipologiji, kjer sicer opisuje značilne esasto zavite odbojnice, med različnimi oblikami glavice pozna tudi hruškasto, kakršno ima meč iz Sevnice, navaja tudi podobna rezila — vendar ne v takšni kombinaciji.

Osnovni podatki o meču:

skupna dolžina: 108,3 cm

dolžina ročaja: 27,5 cm, višina glavice 6 cm, njena največja širina 4 cm

širina odbojnika: 22,5 cm

dolžina odbojnika: 32,5 cm

debelina odbojnika: 0,8 cm, ob koncih 1,3 cm

dolžina rezila: 80 cm

širina rezila pod ročajem: 4,8 cm, širina rezila na polovici 4,8 cm, širina tik pred konico 3,5 cm

teža meča: 1 kg 360 g

Ti podatki povedo, da gre za meč z dolgim in širokim rezilom, širina je enaka skoraj do konca rezila, ročaj pa je zelo dolg, značilen za dvoročne meče iz druge polovice 15. stoletja. Na rezilu so trije žlebi, ki tečejo približno do polovice rezila. Na rezilu ni drugih znakov kot 9,5 cm pod odbojnikom trije majhni križi drug za drugim. Vsak meri 5 mm. Na eni strani rezila so zelo lepo ohranjeni in vidni, na drugi strani je zaradi razžrtosti kovine viden en sam. Zanimiva in osupljiva je podobnost teh križcev z enakim znamenjem na meču iz Murskih Črnc. Podobne križce, toda nanizane in obrnjene tako, da leže postrani in so videti kot črka X, ima v Povijesnem muzeju Hrvatske v Zagrebu meč, ki je po nepotrjenem izročilu pripadal Nikoli Bánffyju iz Lendave, hrvaško-slavonsko-dalmatinskemu banu v letih 1345 do 1346 in 1353 do 1356.⁵

Meče te vrste je mogoče najti na starih podobah, sicer pa so zelo redki. Na starih tiskih so predstavljeni kot orožje landsknehtov ob koncu 15. stoletja in tudi druge značilnosti naš meč iz Sevnice postavljajo v to obdobje. Predstavlja namreč prehodno obliko med običajnim dvoročnim srednjeveškim mečem in dolgim dvoročnim mečem najemnikov v 16. stoletju. Zato je naš meč iz Sevnice izjemno zanimiv.

Oblika mečev se skozi stoletja ni spreminjala po naključju. Spremljala je razvoj bojne opreme in s tem povezan način bojevanja. Približno do druge polovice 14. stoletja so bili vitez in še bolj njegovi hlapci razmeroma slabo zavarovani (pojem viteza je mišljen v širšem smislu in se ne nanaša samo na najnižje plemstvo). Zaščitna oprema telesa ni varovala pred močnim zamahom meča, zato je bil meč predvsem orožje s širokim rezilom za sekanje. Uvajanje vedno močnejših oklepov je terjalo tudi drugačen meč, predvsem močnejši, da se ob oklepu ni zlomil, in z dolgo, ozko konico, da je lahko skozi reže med ploščami in viticami oklepa prodril do telesa. Tak meč je bil viteško orožje do uveljavitve strelnega

⁴ Wendelin Boeheim: *Waffenkunde*, Leipzig 1890, reprint 1984; Heribert Seitz: *Blankwaffen* 1, II, München 1981 in 1986; Eduard Wagner: *Hieb- und Stichwaffen*, Praha 1969; August Demmin: *Die Kriegswaffen*, Leipzig 1869; Marija Šercer Mačević: *bodeži, noževi*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1976; Kunsthistorisches Museum, Wien, Katalog der Leibrustkammer, I, Teil (500 bis 1530), Wien 1970; F. Csillag: *Karok történelmünkben*, Budapest 1971; Zdzisław Żygulski: *Jun Bron w dawnej Polsce*, Warszawa 1982; Gavro A. Škrivančič: *Orožje u srednjevekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Beograd 1957.

⁵ M. Šercer, n.d. str. 33.

Handt. Holzschnitt aus Lienz, Münchener Illustration. Mainz, Schöner, 1515

Najemniški vojaki okoli leta 1500, desni ima meč, ki je podoben meču iz Sevnice

orožja in vojakov-najemnikov. Pred najemniki ni mogoče govoriti o vojaki kot o stanu ali poklicu. Plemeniti gospodje, ki so tudi edini imeli pravico nositi meče (prav zato je bil meč eden od simbolov viteškega stanu), so imeli — ko so šli v boj — enega ali več hlapcev, toda ti so bili predvsem njihovi hlapci za vsakdanjo rabo in šele potem bojovníki. Te hlapce in kmete je oborožil gospodar iz svojih zalog, če jim ni ukazal, naj gredo z njim kar z domačo sekuro.

Deželni hlapci, kar beseda Landsknecht tudi pomeni, so bili nekaj drugega in pravi poklicni vojaki. Njihovo veljavo je povzdignilo tudi strelno orožje. Še tako močno oklepljenega plemiča je vrgla iz sedla majhna smrtonosna kroglica. Ker pred kroglo ni bilo zaščite, je bil najemniku odveč tudi polni in zelo drag oklep, in ker tudi nasprotnik ni imel takšnega oklepa, je spet prišel v veljavo široki meč za sekanje. Med zgodnje primerke tega meča sodi prav naš meč iz Sevnice. Kot že rečeno, predstavlja zaton srednjeveškega viteškega meča in napoved novega orožja vojakov-najemnikov. Za našim mečem iz Sevnice so prišli že omejeni meter in tričetrt ter še daljši težki dvoročni meči, in so jih sukali posebej izurjeni in izbrani močni vojaki, uveljavil pa se je tudi nič manj značilen, zelo kratek širok meč, ki ga je nosil vsak najemnik, naj je bil oborožen s sulico ali puško.

Tudi esasti odbojnik na meču iz Sevnice je značilen dokaz svoje dobe. Razvil se je iz ravnega običajnega odbojnika, ki je vse od križarskih vojn skupaj z rezilom simboliziral križ. Zavarovana roka drugačnega odbojnika tudi ni potrebovala, toda vojak brez oklepa ali verižne srajce je kmalu spoznal, da je tak odbojnik premalo. Zato so izdelovalci odbojnik povečali in ga sprva samo esasto zavili, potem pa krake podaljšali in jih sklenili, da je iz esaste oblike nastala osmica, ki je

kmalu postala značilen odbojnik kratkih najemniških mečev. V 16. stoletju je dobil ročaj še več varovalnih odbojnih krakov, dokler se ni spremenil v košarico, ki je postala popolna v 17. stoletju. Ko je bil skovan naš meč iz Sevnice, je bilo do takrat še skoraj dve stoletji.

Sevniški meč ima vse, kar mora imeti značilni meč s konca 15. stoletja, čeprav je tudi čisto mogoče, da je rezilo starejše in da je kovač prekoval samo ročajni trn. Rezilo je res večkrat in zelo skrbno kovano, kar je videti kljub razjednosti zaradi rje, in je zato tudi ustrezno lahko. Tudi ta dvoročni meč je mogoče vihteti z eno samo roko (čeprav seveda potem postane vprašljivo težišče).

Skrbno kovano rezilo spodbuja k misli, da morda vendarle gre še za viteški meč, torej za orožje, ki si ga je lahko kupil samo nekdo z dovolj denarja, in ne za običajni površno kovani najemniški meč. Podoben meč ima na podobi Lucasa Granacha (1472–1553) Sv. Jurij, torej vitez in ne običajen najemniški vojak. Albrecht Dürer je leta 1497 upodobil viteza in najemnika, in vitez ima na meču odbojnik, kakršnega ima meč iz Sevnice. Tako je treba biti pri pripisovanju porekla zelo previden in dopustiti možnost, da gre za meč najemnikov ali pa tudi viteza iz zadnjih desetletij 15. stoletja in začetka 16. stoletja.

Ali je v soseščini znan še kak podoben meč?

V Tancikovem pregledu mečev v Narodnem muzeju v Ljubljani ga ni. V Povijesnem muzeju Hrvatske v Zagrebu imajo nekaj mečev z odbojnikom v obliki črke S, toda po opisih iz kataloga Marije Šercerjeve nobeden ne ustreza niti podobi niti meram meča iz Sevnice. Po dolžini in obliki ročajne glavice, odbojnika in po dolžini ročaja je naš meč zelo podoben meču z inventarno številko 24367, toda rezilo je povsem drugačno in ozko.⁶ Meč je datiran v čas od 1475 do 1500, najdišče meča ni znano.

Ali je mogoče kraj, od koder meč izvira, povezati z njegovimi tipološkimi značilnostmi?

Odgovor je pritrdilen. Sevnica kot najdišče pritrjuje možnosti, da se je ta meč ohranil prav na njenem območju, oziroma, da se je nekoč tam izgubil. Vojaški ogrskega kralja Matije Korvina so leta 1479 zavzeli sevniški grad; nemški landsknehti so prišli v naše kraje vsaj že leta 1494, ko je cesar Maksimilijan I. poslal 1200 bojnikov za boj proti Turkom. Gotovo so podobni meči sodili k oborožitvi tudi še leta 1515 ob velikem kmečkem uporu. Tako je bilo dovolj priložnosti, da je meč obležal v kakšnem jarku ali kje drugje in se ohranil do dandanes. Da se je ohranil v zemlji, priča razjedenost kovine.

⁶ Marija Šercer, n.d. str. 48 in 49, tabela I

UNSERE ZWEI MITTELALTERLICHEN SCHWERTE

Zusammenfassung

Im Beitrag werden zwei mittelalterliche Schwerter vorgestellt, die in der letzten Zeit in Slowenien gefunden worden sind. Eins ist aus der Kiesgrube bei Murski Črnci, wahrscheinlich machte hier der Fluß Mura einst einen Bogen. Nach den typologischen Merkmalen datiert das Schwert aus dem 13. und aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Es ist 123 cm lang, der Griff mißt zusammen mit dem Knauf 21,7 cm, die Klinge ist 100,3 cm lang. Die Parierstange ist 18,8 cm breit. Unter der Parierstange befindet sich eine 5,3 cm breite Klinge. Das Schwert ist 1 Kilogramm und 480 Gramm schwer. Die Besonderheit des Schwerts ist seine leichte Verbogenheit. Die Verbogenheit erinnert an einen Säbel und sie entstand nicht aufgrund von späteren Einflüssen. Das Schwert wurde so geschmiedet. Legen wir es auf eine glatte Fläche, ist die Klinge in der Mitte um einen Zentimeter gehoben. Dementsprechend ist auch die Gegenseite bauchförmig. Etwa 3 cm unter der Parierstange ist auf der Klinge ein kleines Kreuz mit dem Durchmesser von 0,5 cm eingeschlagen.

Die Findung des Schwertes in diesem Gebiet ist erklärbar, denn da war einst die unruhige Grenze zwischen der Steiermark und Ungarn.

Das zweite Schwert wurde in der Umgebung von Sevnica gefunden. Es weist Merkmale eines Beidhänders aus dem Ende des 15. und dem Anfang des 16. Jahrhunderts auf. Es ist 108,3 cm lang, der Griff mißt 27,5 cm, der birnförmige Knauf ist 6 cm hoch und an der breitesten Stelle 4 cm breit. Die S-förmig gebogene Parierstange ist 22,5 cm breit und 0,8 cm dick und an den Enden 1,3 cm. Die Parierstange ist 32,5 cm lang. Unter der Parierstange befindet sich die 4,8 cm breite Klinge, die erst kurz vor der Spitze schmaler wird. Das Schwert ist 1 Kilogramm und 360 Gramm schwer. Typologisch ist es interessant, denn es stellt den Übergang zu den langen Söldnerschwertern aus dem 16. Jahrhundert dar. Die Klinge ist breit und sorgfältig geschmiedet. Sie weist drei Rillen auf. Etwa 9,5 cm unter dem Griff sind auf beiden Seiten der Klinge drei kleine Kreuze mit dem Durchmesser von 0,5 cm eingeschlagen. Im Gebiet, wo das Schwert gefunden wurde, verliefen gegen Ende des 15. Jahrhunderts Kämpfe mit den Ungarn, in unser Land kamen Söldner, geschickt vom Kaiser Maximilian I., die gegen die Türken kämpften und im Jahre 1515 gab es den großen Bauernaufstand.

KRANJSKI LEKARNARSKI GREMIJ

Štefan Predin*

UDK 615.1(497.12 Kranjska)•17/18•

PREDIN Štefan: Kranjski lekarnarski gremij. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, str. 172—196.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izveček v slov. in angl.

Avtor govori o Kranjskem lekarnarskem gremiju, ki je nastal v 18. stoletju in v katerem so imeli ves čas vodilno vlogo ljubljanski lekarnarji. Kranjski lekarnarski gremij je skozi celo 19. stoletje dal sliko razmeroma revnega provincijskega združenja. Večjo vlogo je gremij dobil šele proti koncu 19. stoletja, ko so se oblikovali skupni socialni fond in se je okrepljeno odpiranje novih lekarn.

UDC 615.1(497.12 Kranjska)•17/18•

PREDIN Štefan: The Kranj apothecary guild. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 64 = 29(1993)2, p. 172—196.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author writes on the Kranj apothecary guild, which was formed in the 18th century. Ljubljana apothecaries played a major role in it. During the entire 19th century the Kranj apothecary guild appeared to be a relatively poor provincial association. It did not take on a more prominent role until the end of the 19th century, when various social funds were formed and the opening of new pharmacies was well under way.

Na Avstrijskem je prvi lekarnarski gremij na Dunaju nastal že v 15. stol., ko je tedanja dunajska medicinska fakulteta sestavila prva pravila za delo dunajskih lekarnarjev. Razumljivo je, da so ta pravila ščitila predvsem zdravniški stan, ki je tedaj, združen v medicinski fakulteti, krojil usodo ne le dunajskim lekarnarjem, ampak tudi vsem drugim zdravnikom, posebno pa raznim zdravilcem, ranocelnikom in drugim mazačem, ki so jih ogrožali (1).

Niso se ustavili niti pred tem, da katerega svojih kolegov celo izženejo iz mesta, če je brez njihovega dovoljenja opravljal svojo prakso (2).

Lekarniška dejavnost pa je bila tedaj tako donosna, da se nekateri zdravniki, pa tudi profesorji na medicinski fakulteti niso sramovali pregrešiti se zoper načela Friderika II. Neapeljskega, ki je že v 13. stol. opredelil vlogo med lekarnarji in zdravniki. Med drugim je zdravnikom izrecno prepovedal, da bi se ukvarjali s pripravljanjem zdravil, lekarnarjem pa, da bi se pečali z zdravljenjem. Načela Friderikovega edikta so se tedaj v Evropi že močno uveljavila in so bila znana tudi dunajskim zdravnikom. Toda ti, združeni v svoj ceh, so celo nameravali celotno lekarniško dejavnost v mestu podrediti fakulteti; zdravila bi torej pripravljali le v svoji lekarni in v lekarnah, ki bi se tej pridružile. Na srečo enih in drugih pa je dunajski mestni svet to namero preprečil (1).

Pri ocenjevanju vloge avstrijskih lekarnarjev pri napredku lekarniške stroke in znanosti nasploh — ti namreč niso dosegli vidnih uspehov v primerjavi z

* mag. Štefan Predin, direktor mariborskih lekarn v pokoj.

nemškimi, je dunajski dvorni svetnik von J. Fuchs zapisal, da so tega krivi prav zdravniki, saj so jih že od vsega začetka podrejali in jim krojili predpise (cit.: »Der Apothekerstand war seit seiner Entstehung in Oesterreich unterdrueckt, die Aerzte hatten das ausschliessliche Aufsichtsrecht, sie hatten die Lehrstuehle inne und machten Gesetze«) (3).

Zato si je tudi novomeški zdravnik dr. Schober dovolil za tamkajšnjega lekarnarja sestaviti pravila, ki jih je ta pri svojem delu moral upoštevati, za kar se je celo zavezal s prisego (4). Ta pravila sicer niso bila izvirna, saj so jih poznali po številnih mestih in deželah. Vendar nam le povedo, da v deželi ni bilo merodajnih predpisov, ki bi to urejali, saj je lahko novomeški zdravnik ravnal kar na svojo roko (4).

Postopni napredek lekarniške stroke kot odraz napredka v naravoslovju in medicini pa je le zahteval, da se poenotijo predpisi za izdelovanje zdravil in da se na tej osnovi lahko določi tudi enotna lekarniška taksa za zdravila. Številni tovrstni poskusi pa niso dali pravega uspeha, četudi so vanje posegali sami cesarji (1).

Tudi na Kranjskem so skušali slediti tem težnjam, saj so kranjski deželni stanovi že leta 1710 — pred mnogimi drugimi kronskimi deželami — z izdajo Kranjskega lekarnarskega reda skušali na Kranjskem urediti enotno poslovanje lekarnarjev in zaračunavanje zdravil (5).

Urejanje lekarniške dejavnosti po vsem cesarstvu je omogočil šele sanitetni patent iz l. 1770, ko so prve kronske dežele dobile t.im. lekarniške rede (Spodnja Avstrija, Moravska); po vzoru teh pa so lekarnarske zadeve začeli urejati tudi drugod. Štajerska in Koroška sta dobili tovrstne predpise šele l. 1811, medtem ko je na Kranjskem zaradi nastanka Ilirskih provinc ta proces izostal in so jih oblasti za Kranjsko in Koroško izdale šele l. 1833 (6).

Ali so bili kranjski lekarnarji v času, ko je izšel Kranjski lekarnarski red (1710), že povezani v lekarnarski gremij, ni znano. Mogoče pa je, da so ljubljanski lekarnarji po vzoru na druga mesta že imeli meščanski gremij, saj so ga za zaščito svojih cehovskih interesov potrebovali.

Prvo omembo ljubljanskega lekarnarskega gremija zasledimo l. 1787 (7).

Naslednji podatek o obstoju ljubljanskega meščanskega gremija zasledimo v dokumentih, ki jih je l. 1794 obravnavalo Kranjsko deželno glavarstvo, ko je po naročilu dunajske dvorne pisarne moralo poskrbeti za uporabo nove dopolnjene vseavstrijske farmakopeje, ki je nadomestila prvo iz l. 1774. Glavarstvo je izvedbo te zahteve prepustilo okrajnim uradom v Ljubljani, Novem mestu in Postojni. Torej so tedaj le v teh mestih bile lekarne.

Za ljubljanski okrajni urad je posebej omenjeno, »da se o tem seznaniti tamkajšnji lekarnarski gremij« (cit.: »das allhiesige Gremium der Apotheker davon zu belehren, so wie auch dem Collegium medicum«) (8).

Naslednjo sled o obstoju meščanskega lekarnarskega kolegija v Ljubljani najdemo med dokumenti, ki so nastali zaradi pritožbe prvega in drugega ljubljanskega zdravnika dr. Antona Werniga in dr. Jakoba Pfandla zoper deželnega protomedika dr. Antona Jellouschega (Jelovška), ki je za vizitacijo ljubljanskih lekarn imenoval namesto enega od njiju najmlajšega ljubljanskega zdravnika dr. Jeunikerja (Jevnikar). V pritožbi navajata predpise iz l. 1773, ki so v zvezi z vizitacijo lekarn in po katerih se za to nalogo določi predstojnik zdravniškega in lekarnarskega kolegija, kar se je pri vseh dotedanjih pregledih upoštevalo, takrat pa ne, saj je bil v komisiji dr. Jeuniker, od lekarnarjev pa njihov senior (9). Torej je v Ljubljani obstajalo združenje lekarnarjev, saj so imeli svojega predstojnika (seniorja).

V obširnem odgovoru je dr. Jevnikar to obtožbo zavrnil kot neutemeljeno; videti je, da si je upal upreti se stari gardi zdravnikov (10).

(Laiibach). (Graz). (Wien). (Steiermark, Mähren).

Julius v. Trnkoczy's
Apotheke zum gold Einhorn
 und pharmaceutisch-technisch-chemisches Laboratorium,
 so auch einzig completos
Homöopathisches Etablissement
 Krains, Kärntens und Istriens.

Laiibach, 574 34
 (Rathhausplatz Nr. 4, neben Magistrat).
Depôt aller bis nun bewährten in- u. ausländischen medicinisch-pharmaceutischen Präparate u. Specialitäten.
 Adresse für Telegramme: Trnkoczy, Laiibach.

Naslovnica Trnkoczyjeve lekarne »Pri zlatem enorogu« v Ljubljani (1888)

Pogoji v poslovanju pa so se tedaj zelo razlikovali, zato so tedanje oblasti morale odstopati od splošno veljavne takse za zdravila, kar se je zgodilo tudi v primeru lekarn l. 1800 na Goriškem.

Za zvišanje cen zdravil so prosili tudi ljubljanski lekarnarji, vendar zaman (11), zato so se s prošnjo dne 16. 10. 1800 obrnili na samega cesarja. V njej so navajali, da jih vse podražitve prizadevajo v enaki meri kakor lekarnarje na Gradiškem in v Gorici, zato naj njihovi prošnji ugotovi in jim dovoli uporabljati taisto takso. To prošnjo so podpisali Joseph Philip, Carl Schimmer, p. Hermes Moritz, tedaj prior samostana usmiljenih bratov v Ljubljani, Franz Paula Gloria in Franz Sales Raab (12). V spremnem dopisu se izrecno navaja, da prošnjo pošilja »tukajšnji lekarnarski gremij« (... »das Gesuch des hiesigen Apotheker Gremium« ...) (11).

Toda tudi ta prošnja ni prinesla težko pričakovane rešitve. Oblasti vse do l. 1804 zanje niso imele posluha. Šele ko je splošna draginja dosegla tako stopnjo, da so dunajskim in spodnjeavstrijskim lekarnarjem odobrili povsem novo takso za zdravila v celoti in so s tem odpravili prejšnjo iz l. 1795, so to novo takso dovolili uporabljati tudi v preostalih deželah, če so deželne oblasti s tem soglašale. Na Kranjskem so od lekarnarjev zahtevali, da so uporabo te takse utemeljili s podrobnimi podatki, ki jih je preveril deželni protomedik.

Iz ohranjene korespondence je razvidno, da je v Ljubljani deloval lekarnarski gremij. Prvič se na prošnji, s katero gremijski predstojnik utemeljuje zvišanje takse za zdravila in uporabo nove takse tudi v Ljubljani, pojavi njegovo ime in položaj: podpisan je lekarnar Franz Seles Raab, gremijski predstojnik (Gremii Vorsteher) (13).

Protomedik dr. A. Jeleuschig, ki je prošnjo lekarnarjev analiziral, je pri tem ugotovil, da so se zelo podražila uvožena zdravila, predvsem italijanska, azijska in ameriška. Nekatera so se najbrž podražila zaradi dražjega kovaškega oglja (destilacija), lekarnarji pa so tudi brez potrebe kupovali draga domača zelišča na Dunaju »zaradi neznanja domačih zeliščarjev in zbiralcev«. Vse to in še številni materialisti, ki so lekarnarjem škodovali, ga je pripeljalo do sklepa, da predlaga oblastem, naj dovoli uporabo dunajske takse tudi tukajšnjim lekarnarjem (14). In junija t. l. je potem iz Dunaja prispelo nekaj primerkov nove takse.

Ta nova lekarniška taksa je zanimiva tudi zato, ker v uvodu navaja deontološke določbe za lekarnarje in njihove pomočnike, pa tudi kazenske določbe, če se te prekorajijo.

Tako posebej opozarja lekarnarje, da se pri sestavljanju zdravil točno držijo farmakopeje; če bi zdravila sestavljali zaradi dobička in se jim to dokaže, se kaznujejo z 20 zlatniki.

Enaka kazen bo doletela lekarnarja, ki bi na skrivaj, na nedovoljen način ali z darovi pridobival stranke.

Enako se kaznujejo tudi materialisti (trgovci), zeliščarji in drugi, če na drobno prodajajo tista zdravila, ki jih smejo prodajati le lekarnarji i. t. n. (15).

L. 1804 so bila izdana tudi nova navodila za delo okrajnih sanitetnih organov, katerih namen je bil, da preko okrajnih zdravstvenih organov, predvsem preko okrajnega fizika, država okrepi nadzorstvo nad delom zdravstvenih delavcev in seveda lekarnarjev.

Med pristojnostmi okrajnega fizika so glede lekarn pomembne določbe o stalnih in občasnih vizitacijah, pri čemer je predvsem poudarjeno nadzorstvo nad strokovno usposobljenostjo lekarnarjev in njegovih sodelavcev, stanju ter kakovosti zdravil in zalog itd.

Posebno navodilo je bilo tudi za nadzorstvo ranocelniških hišnih lekarn, ki jih je moral vizitirati vsaj enkrat letno. (16).

Splošne razmere v cesarstvu so se v teh letih slabšale. Nenehne vojne na kopnem in na morju so oteževale promet z zdravilnimi substancami, predvsem za t. im. kolonialno blago iz uvoza (Azija, Amerika i. dr.), pa tudi doma je draginja naraščala, zato so lekarnarji nenehno prosili za zvišanje takse.

Tem prizadevanjem lahko sledimo že od l. 1805 naprej, torej kmalu po izidu nove takse l. 1804. Ostala so brez uspeha. Četudi so imeli podporo pri protomediku in deželni oblasti, jim dvorna pisarna tega ni odobrila. Eno takih prošenj so

KRANJSCHES-APOTHEKER-GREMIUM

LAIBACH

GREMIJ KRANJSKIH LEKARNARJEV

LJUBLJANA

sestavili 2. 3. 1807, podrobno utemeljili in tudi lastnoročno podpisali pa so jo: J. F. Wagner, lekarnar; J. N. Wondraschek, deželni lekarnar; J. C. Schimmer, meščanski lekarnar in F. S. Raab, lekarnar (17).

Tedanjí protomedik dr. Karl Bernard Kogl je prošnjo podprl kot utemeljeno in obenem posvaril oblasti, da bi lekarnarji, če bi še naprej morali izdelovati zdravila v lastno škodo, lahko količine teh dragih ingredienc zmanjševali ali jih celo izpuščati iz sestavljenih zdravil, saj je nadzor nad tem zelo težak (17).

Končno je z Dunaja prišel dopis, da se za obdobje enega leta dovoli popravke cen za zdravila in za izdelavo zdravil glede na lokalne razmere v sporazumu s pristojnim protomedikom. Tako je dr. Kogl za kranjsko deželno pisarno poslal predlog, da se za tukajšnje razmere dovoli popravek cen, kakor velja za Spodnjo Avstrijo, saj tukajšnji lekarnarji razen voska in masti vse ostalo kupujejo na Dunaju in so torej njihovi izdatki zaradi prevoza in pakiranja še nekaj odstotkov višji, kakor na Dunaju (18).

Spodnjeavstrijska vlada je že l. 1796 izdala instrukcije za lekarnarje, po katerih so ti v okrajnih mestih neposredno podrejeni okrajnim uradom, v mestih pa, organizirani v meščanski lekarnarski gremij, magistratom.

Navodila določajo izobrazbo lekarnarja, ureditev lekarne, odredbe o izdelovanju in izdajanju zdravil, o strokovni tajni, o vzgoji in šolanju lekarnarskih pomočnikov i. t. n. V 12. čl. pa je izrecno določeno, da se morajo lekarnarji v provincijskih glavnih mestih združiti v gremije, ki jim pristojni guberniji predpišejo pravila, za osnovo pa uporabijo ta, ki so veljavna za Spodnjo Avstrijo oz. za Dunaj (19).

Proces združevanja in organiziranja lekarnarjev pa ni potekal po željah dunajske vlade, zato je ta 1806. leta z odredbo dvorne pisarne zahtevala, da se v smislu 12. čl. citiranih instrukcij za lekarnarje združijo v gremije (19).

In ljubljanski lekarnarji, »prepričani v nujnost oblikovanja na predpisih temelječega gremija« (cit.: »Unterzeichnete ueberzeugt von der Nothwendigkeit der Errichtung einer auf Gesetzgegruendeten Gremiums bitten . . .«) prosijo in predlagajo deželnim oblastem, da jim dovoli vključiti v njihov tukajšnji meščanski gremij še druge lekarnarje v deželi: Schagerja in Schrotta iz Novega mesta, Nitscha iz Kranja in Payerja iz Postojne. Le tako jim bo mogoče dunajske instrukcije za lekarnarje v celoti izvajati, posebno pri šolanju lekarnarskih vajencev s podeželja. »Ti prav zaradi nezadostne izobrazbe niso strokovnjaki, ampak nasprotno, zaradi svoje nesposobnosti in pomanjkanja celo najosnovnejšega farmacevtsko kemičnega znanja škodilo našemu ugledu tudi v drugih provinciah« (cit.: »die oft nach zurueckgelegten Lehrjahren nicht als wissenschaftliche, sondern als mechanische, dem Staate schaedliche Individuen ihrem Geschaeftsberufe nachgehen, und durch ihre Unfaehigkeit und totale Ignoranz sogar in den Anfangsgruendender pharmazeutisch chemischen Wissenschaft ueber die Apotheken Verfassungen unseres Landes in anderen Provinzen ein uebles Urtheil veranlassen . . .«) (20). Strokovno stanje v podeželskih lekarnah je torej tedaj bilo res kritično, če so tako oceno podpisali vsi ljubljanski lekarnarji! Torej so bili ukrepi oblasti, ki je z ostrejšimi predpisi o nadzorstvu nad lekarnami po okrajnih fizikih (16) skušala stanje izboljšati, še kako upravičeni!

Omenjenim dunajskim predpisom bi strogo sledili, vsak podeželski lekarnar pa bi svojega vajenca predstavil najbližjemu okrajnemu fiziku in sosednjemu lekarnarju, da raziščeta, ali ima kandidat potrebne duševne in telesne sposobnosti in potrebno predhodno znanje za vajenca, k čemur sodi tudi znanje latinščine, po preteku učne dobe pa bo po okrajnem fiziku in sosednjem lekarnarju strogo izprašan, so še navajali v prošnji.

Če se bodo v ta gremij vključili še podeželski lekarnarji, za kar prosijo, bi bilo najbolje, da se predstavitev in izpiti vajencev opravijo pri tem gremiju; tako

oblikovan gremij bi imel dva predstojnika, oblast pa bi naj zastopal okrajni registrant iz Ljubljane Jožef Moritz.

Prošnjo so podpisali v Ljubljani 19. 10. 1807 naslednji lekarnarji: J. C. Schimmer, senior; J. F. Wagner, subsenior, Franz Raab in J. N. Wondraschek (20).

Iz navedenega torej sledi, da so ljubljanski lekarnarji oblikovali svoj meščanski lekarnarski gremij skladno z dunajskimi instrukcijami l. 1806. Njihov gremij pa je obstajal že prej.

Predlog ljubljanskih lekarnarjev je šel svojo uradno pot preko vseh okrajev: ljubljanskega, novomeškega in postojnskega. Deželni protomedik dr. Kogl je zbral mnenja vseh okrajev, ki so s pristopom soglašali in pooblastili ljubljanske lekarnarje, da zastopajo interese vseh njihovih lekarnarjev. Poročilo so obravnavali na vladni seji 29. septembra 1808 v Ljubljani in ga sprejeli. Tako moremo ta datum šteti za ustanovitev kranjskega lekarnarskega gremija (21).

Vendar doslej podatkov o aktivnosti gremija ni bilo mogoče najti. Zaradi skorajšnje francoske zasedbe in ustanovitve Ilirskih provinc je bila suspendirana tudi avstrijska zakonodaja in tako za njeno uveljavitev ni bilo pogojev.

Po nekaj letih francoske zasedbe Kranjske so avstrijske oblasti skušale čimprej ponovno oblikovati svojo upravo in predpise. Zato so najprej zbrale podatke o zdravstvenem stanju prebivalstva in o zdravstvenih delavcih. Naloge deželnega protomedika je začasno opravljal dr. Jeuniker, ki je tudi organizirano vodil akcijo za obnovo sanitetne službe v deželi (22).

Okrajni fiziki so po Jeunikerjevih navodilih pošiljali četrletne podatke o stanju v okrajih. Tako je kranjski okoliški (distriktni) fizik dr. Stroy med drugim zapisal, da kramarji v Loki, Radovljici, Kranju in Trzinu na nedovoljen način prodajajo zdravila »a la minuta«, ki niso škodljiva samo ljudem, ampak zelo škodujejo tudi tamkajšnjemu lekarnarju, ki se trudoma prebija. Zato bi bilo nujno, da tamkajšnje oblasti to trgovino prepovedo, je predlagal (23).

Ponovno so okrajne zdravnike seznanili z instrukcijami za okrajne sanitetne organe (16), ki so jih oblasti skušale uveljaviti že prej.

Okrajni fiziki so opravili vizitacijo lekarn; o njej poroča tudi dr. Pober iz Novoga mesta, ki je vizitiral obe tamkajšnji lekarni. V poročilu pa se je predvsem posvetil zadevam v zvezi z nasledstvom lekarne po umrlem Schagerju, ki je zapustil mladoletne otroke (24).

Dr. Wernig je v svojem poročilu posebej omenil kamniškega ranocelnika J. Mucka, ki so ga oblasti odlikovale z zlato medaljo, ker se je po vrnitvi avstrijske vojske s svojimi kirurškimi posegi zelo odlikoval (25).

Dogajale pa so se tudi nesreče. Prav nenavadna se je zgodila v Wondraschkovi lekarni v Ljubljani, kjer se je lekarniški laborant Lorenz Gros zastrupil, ker je menda pomotoma popil večjo količino opijeve tinkture. Ljubljanski ranocelnik Ignac Linter, ki so ga poklicali na pomoč, je nesrečnemu laborantu pomagal z raznimi sredstvi, vendar zaman. Gros, ki je že 30 let služil v tej ugledni lekarni, je pomotoma popil opijevo tinkturo namesto želodčne grenčice! Do pomote je prišlo, ker je bil Gros nepismen, zato Wondraschek za njegovo smrt ne nosi nobene krivde, je zapisal Linter v svojem poročilu (26). Wondraschka potem oblasti zaradi tega niso preganjale.

Za časa Francozov je na tedanjem Kranjskem nastala le ena nova lekarna, v Vipavi. Lekarniško licenco so prodali vojaškemu lekarnarju Fabrisu, ta pa je vodenje lekarne prepustil Jakobu Scremu, ki je pozneje lekarno tudi kupil. Scream pa menda za delo v lekarni ni imel ustrezne izobrazbe, zato so ga krajevni ranocelniki začeli tožiti pri oblasteh, ki so mu končno prepovedale delo in je moral lekarno prodati (27).

Med francosko zasedbo Ljubljane so lekarnarji, kakor že prej, po sporazumno določenem vrstnem redu oskrbovali javne ustanove (bolnišnico, zapor, ubo-

žne), česar pa jim Francozi niso plačevali, zato so nove avstrijske oblasti zahtevale natančno poročilo o tem dolgu, ki naj bi ga poravnale. Določili so tudi novi vrstni red, po katerem je vsak lekarnar po eno leto oskrboval te ustanove; Wondraschek, ki je bil prvi na vrsti, se s tem ni strinjal, saj bi bil tako ponovno oškodovan, kakor je bil že pod Francozi, je trdil. Protomedik pa je njegovo pritožbo zavrnil (28).

Ko so se po francoski zasedbi v Ilirskem guberniju spet oblikovale sanitetne oblasti in je bil imenovan deželni protomedik, so visoke oblasti na Dunaju guberniju izdale podrobnejša navodila o delu posameznih okrajnih organov in ustanov. V tč. 4 je posebej poudarjeno, da naj deželna uprava nič manj kakor za ostale sanitetne organe skrbi za to, da se tudi lekarništvo razvije na potrebno višjo raven. Lekarne naj imajo primerno izobražene delavce, ki bodo sposobni zdravila zanesljivo pripravljati, da glede tega ne bo pripomb. Gubernij so vključili v pripravo nove lekarniške takse, za kar so mu poslali ustrezna navodila; guberniju je bilo tedaj prepuščeno, da jih izvrši! (29).

Na Kranjskem so v tem času uporabljali spodnjeavstrijsko takso za zdravila iz l. 1813, vendar so morali pri pripravi nove takse sodelovati vsi tedanji okrajni fizikati v guberniju. Njihova naloga je bila, da pri materialistih, trgovcih z zelišči, trgovcih z medom, svinjsko mstjo in žganjem ter z materialom, ki se uporablja za shranjevanje zdravil, te cene zberejo in z uporabo vrednosti za vloženo delo cene tudi oblikujejo. Priložene so bile tudi posebne tabele s posameznimi primeri (29). Lahko si mislimo, da okrajni uradi te naloge niso bili veseli. Zanimivo pri tem pa je, da k sodelovanju niso povabili lekarnarjev.

Medtem ko so si oblasti prizadevale uveljaviti predpise in navodila za delo okrajnih sanitetnih organov, si je ljubljanski meščanski lekarnar J. F. Wagner pri tedanjem cesarju Francu I. skušal pridobiti naslov dvorne lekarne (30).

V času, ko si je Wagner zastoj prizadeval pridobiti cesarjevo naklonjenost, so oblasti izvedle tudi revizijo hišnih (priročnih) lekarn ranocelnikov. Guberniju so v tej zvezi poslale podrobna navodila, ta pa bi naj dal tudi konkretne predloge o tem, kako naj bodo zaloge sestavljene, da bi jih mogla oblast tudi uradno predpisati. Posebno pomembno je bilo, da bi se določil seznam potrebnih kirurških instrumentov in ustrezno število potrebnih zdravil, pri tem pa naj bi se gledalo na to, da se izdelovanje zdravil in njihova prodaja spravi v distriktne lekarnе (31).

V tej zvezi se je ohranilo poročilo ljubljanskega in beljaškega okraja; kot zanimivost naj omenim le to, kako različne poglede na vsebino kirurgove hišne lekarne so imeli tedanji distriktni zdravniki ljubljanskega okraja: dr. Stroy je predlagal 195, dr. Kiker 105 in dr. Nagy le 85 artiklov!

Okrajni urad je za osnovo sprejel predlog dr. Nagyja, ki je dodal še dolgo vrsto artiklov (32); l. 1827 je uradno izdani seznam obsegal 95 zdravil brez kirurških instrumentov (33).

Stanje lekarništva pa se v provinciah, posebno na podeželju, ni izboljšalo. Zato je dvorna pisarna konec l. 1831 od številnih gubernijev (Češka, Moravska, Ilirija, Gornja in Spodnja Avstrija i. dr.) zahtevala, naj se v vseh provinciah ustanovi okrajni lekarnarski gremiji po vzoru Dunaja. Ti sicer sodijo v skupni deželni gremij, kamor na letno skupščino delegirajo po enega delegata, ki je enakopraven s člani iz glavnega mesta. Lekarnarjevi pomočniki pa izpite opravljajo v provincijskem gremiju. V okrajnem lekarnarskem gremiju se izvoli predstojnik, se je tega gremija pa vodi okrajni fizik. Takšen gremij je podrejen okrajnemu uradu (34). Gubernij je s tem seznanil okrajna urada v Ljubljani in Celovcu in zahteval poročilo o tem, ali tod sploh delujejo lekarnarski gremiji (35). Nič nenavadnega torej ni, da je na tem področju vladala prava stihija, če provincijska oblast sploh ni vedela, ali je na njenem področju kak lekarnarski gremij!

Vladni svetnik iz Ljubljane je s prikazom dejanskega stanja v vsem guberniju prišel do sklepa, da bi bilo glede na majhno število lekarn v beljaškem, pojstonskem in novomeškem okraju, kjer ne bi mogli oblikovati niti vodstva gremija, najboljše združiti vse lekarnne province v ljubljanskem gremiju za Kranjsko in na Koroškem v Celovcu. Zato se naj omenjenima okrajema posreduje cesarska odredba in se jima naloži, naj se lekarnarska gremija, ki sta tam že obstajala, ponovno oblikujeta. Gubernij je to pobudo sprejel (35).

Ljubljanski okrajni fizik dr. Pober je v odgovoru guberniju navedel, da so tukajšnjega najstarejšega lekarnarja J. F. Wagnerja zaprosili, naj sporoči vse, kar ve o delu nekdanjega lekarnarskega gremija v Ljubljani.

Wagner je okrajnemu uradu takoj odgovoril naslednje:

Spoštovanemu okrajnemu uradu

Glede vašega dopisa v zvezi z mojim vedenjem o nekdanjem lekarnarskem gremiju v Ljubljani vam sporočam, da so l. 1708 (očitna napaka, kar izhaja tudi iz nadaljnega besedila, torej l. 1808 op. p.), oblasti dale nalog, naj se tukajšnji lekarnarji organizirajo po vzoru na dunajski lekarnarski gremij.

Katera oblast pa je to odredbo izdala, se več ne spominjam, saj je bil tedaj za predstojnika gremija imenovan tedanji najstarejši lekarnar Schimmer, ki pa se je l. 1811 izselil in odnesel tudi vse gremijske dokumente. Medtem pa je že umrl.

O pristojnostih tedanjega gremija se spominjam, da so lekarnarski vajenci morali biti najprej predstavljeni gremiju, ki je sprejel njihova šolska spričevala. Po preteku učne dobe so bili izprašani in gremij jim je izdal spričevalo. Tukajšnji gremij je bil povezan tudi s podeželjem, saj so vajenci iz Kranja in Novega mesta prihajali sem opravljati tirocinalne izpite.

Tudi je vsako odredbo ali povelje zadevajočim lekarnarjem naprej dobil v roke predstojnik gremija, ki je o njem lahko podal svoje mnenje.

Gremij še ni prav zaživel, ko so Kranjsko zasedli Francozi, ki so vse meščanske pravice, cehe, obrtne pravice itn. itn. odvzeli; enako usodo je doživel tudi lekarnarski gremij.

Po ponovni vključitvi naše province v Avstrijo pa so po Francozih uvedena pravila ostala, vsaj kar zadeva obrtne pravice, zato se na ponovno ureditev lekarnarskega gremija ni mislilo.

V Ljubljani, 24. 1. 1832 (36).

Wagnerjevo poročilo torej potrjuje, da je lekarnarski gremij v Ljubljani že obstajal, da so bili vanj vključeni tudi podeželski lekarnarji in da je prvi predstojnik gremija postal lekarnar Schimmer.

Iz Celovca so guberniju 18. 2. 1832 odgovorili, da je na Koroškem 7 lekarn, ki pa dotlej nikoli niso bile povezane v gremij. Za lekarnarski naraščaj so skrbeli tako, da je vajenec po 4 letni učni dobi in če je bil njegov principa z njegovim delom zadovoljen, lahko polagal tirocinalni izpit pred okrajnim fizikom in še dvema lekarnarjema. Njihov fizik je doslej imel že 5 takih izpitov. Kandidati so bili strogo izprašani in so se pripravljali z veliko prizadevnostjo, kar je bilo tudi v interesu principalov.

Drugega uradnega sodelovanja samih lekarnarjev pa ni bilo. Njihovo strokovno delo so nadzirali okrajni in distriktni fiziki, lekarnarji kot meščani so bili podložni krajevnim oblastem in so z njimi sodelovali, sanitetne predpise pa so sprejemali preko magistratov ali okrajnega urada (37).

Glede na opisane razmere je Ilirski gubernij poslal na Dunaj predlog o ustanovitvi dveh ločenih lekarnarskih gremijev za Kranjsko v Ljubljani in za Koroško v Celovcu. Pri tem so upoštevali vse odredbe rezidenčnega lekarnarskega reda, kar so tam odobrili in zahtevali, zato je gubernij predlagal, da se izdajo ustrezni natančni predpisi (38).

Dvorna pisarna na Dunaju je nato 15. marca 1832 pod št. 5017 izdala odredbo o ureditvi dveh lekarnarskih gremijev za Ilirski gubernij, v katera se pritegnejo tudi tamkajšnji podeželski lekarnarji.

Na tej podlagi je Ilirski gubernij 23. maja 1833 pod št. 10962 objavil Postavo in predpise za lekarnarska gremija na Kranjskem in Koroškem (Ordnung und Gesetze fuer die Apotheker-Gremien in Krain und Kaernten). Imenujmo ga lekarnarski red.

V 34. členih, razdeljenih na 5 poglavij, opredeljuje status članov, dolžnosti in odgovornosti predstojnikov ter članov, poravnavanje medsebojnih sporov i. dr. Med dolžnostmi članov so pomembnejše predvsem tiste, ki nalagajo lekarnarjem skrb za primerno zalogo zdravil, da pripravljajo zdravila po predpisih zdravnikov in veljavni farmakopeji, da svoje pomočnike strogo nadzirajo, da skrbijo za pouk vajencev i. dr.

Lekarnarjevim pomočnikom pa nalaga predvsem to, da pridno, zvesto in pošteno služijo svojemu predstojniku, da vedno pripravljajo sveža zdravila, vajencem pa predvsem to, da pridno in pošteno sledijo pouku in navodilom pri delu, v katero jih uvaja njihov učitelj, da se vsaj 2 uri dnevno teoretično izpopolnjujejo, lastnik lekarne pa jih ne sme uporabljati za hišna ali hlapčevska dela (39).

Hkrati je bilo okrajnemu uradu v Ljubljani naloženo, da se poveže z okrajnima uradoma v Novem mestu in Postojni. Doseže naj, da bodo instrukcije za lekarne skupne, s čimer sta se oba urada strinjala, pa tudi tamkajšnji lekarnarji so soglašali, da se vodstvo gremija prepusti ljubljanskim kolegom in tamkajšnjemu okrajnemu uradu.

Da bi se izognili stroškom potovanja v Ljubljano za podeželske lekarnarje, je okrajni urad organiziral pisne volitve za prvega in drugega predstojnika gremija; izvoljena sta bila za prvega J. F. Wagner, za drugega predstojnika pa Franc von Gromadzky.

Kranjski lekarnarski gremij so tedaj sestavljali 4 lekarnarji iz Ljubljane, 2 iz Novega mesta in po 1 iz Postojne, Kranja, Radovljice in Kamnika (40).

Za datum ustanovitve Kranjskega lekarnarskega gremija moremo torej šteti 23. 5. 1833, za njegovo oblikovanje pa 31. oktober istega leta, ko so lekarnarji izvolili svoje vodstvo.

Zapletlo pa se je pri določitvi raznih prispevkov za članstvo v gremiju, kar je postal za lekarnarje novi strošek. O višini prispevka se je ljubljanski okrajni urad pozanimal pri štajerskem lekarnarskem gremiju v Gradcu. Ti pa so bili za kranjske lekarnarje odločno previsoki. Tako je taksa za včlanjenje (Incorporationsstaxe) znašala od 50 v Gradcu do 12 gld. v najmanjšem distriktnem mestu i. p.

Wagner in Gromadzky sta predlagala, da bi člani pri vpisu v gremij plačali: 10 gld. v Ljubljani, v okrajnem mestu 6, v ostalih krajih pa po 4 gld., pri spremembi lastništva lekarne pa 20, 10 ali 5; kadar se odpre nova lekarna, pa dvojni znesek. Za izpit vajenca 3 gld., kar naj gre v blagajno gremija, za prekršitev gremijskih pravil prvič 5, drugič pa 10 gld.

Tako zbrani denar bi se uporabljal za tiskanje gremijskih spričeval, za kolikovanje, za poštno izdatke, za izdelavo gremijskega pečata i. dr. Naročili bi se tudi strokovni žurnali, ki bi krožili med člani, hranil pa bi jih predstojnik.

Wagner in Gromadzky sta tudi zahtevala, naj o tem obvestijo vse okrajne urade, preko njih pa tudi člane, gubernij pa naj ta predlog tudi potrdi (41).

Predlog je gubernij potrdil na svoji seji 16. 1. 1834 in od vseh članov gremija zahteval, da se oblikuje gremijski fond (42). Proti koncu t.l. je tudi zahteval, naj se po dunajskem zboru priredijo in izdajo tudi instrukcije za lekarne (43), o čemer pa sta Wagner in Gromadzky menila, da se veljavni lekarniški red (39) bistveno ne razlikuje od dunajskega, razen v 3. poglavju, ki opredeljuje odnose med deželnim in okrajnimi lekarnarskimi gremiji, teh pa na Kranjskem ni (44).

Vendar pa je ilirski gubernij vztrajal, da se za kranjski in koroški lekarnarski gremij ločeno sprejmejo statut in instrukcije za lekarne; slednje se zahtevajo že po odredbi iz l. 1808, ki je še v veljavi, zato so o višini gremialnih prispevkov okrajnima uradoma v Ljubljani in Celovcu dana podrobnejša navodila (45).

Dr. Nagy, tedanji okrajni fizik iz Ljubljane, je menil, naj bi se za lekarnarske vajence instrukcije iz l. 1808 dopolnile tako, da bi ta moral imeti končano 4-letno gramatično šolo s potrebnim znanjem fizike in naravoslovja ter spričevalo za propedeutiko, uvedeno po novem študijskem planu za kirurge (46).

Vendar pa dvorna pisarna na Dunaju ni bila zadovoljna s predlogom ilirskega gubernija, da bi se Spodnjeavstrijske instrukcije za lekarne za tukajšnje razmere le dopolnile, marveč je zahtevala, da se celotno besedilo instrukcij za lekarne in statut gremija v celoti uskladi in objavi.

Predpisi o lekarnah, izdani že l. 1790, so bili l. 1834 za Spodnjo Avstrijo dopolnjeni in izdani tudi z namenom, da se uporabijo v vsem cesarstvu, zato je vanje vnesen tudi predpis o oblikovanju okrajnih filialnih lekarnarskih gremijev, da bi se s tem spodbudilo podeželske lekarnarje k večji skrbi za izobraževanje svojih vajencev.

Sledi še vrsta pripomb, ki naj bi jih gubernij upošteval pri izdelavi instrukcij in statuta za lekarnarska gremija v Ljubljani in Celovcu (47).

Vendar pa statuta in instrukcij za lekarne gubernij ni izdal; nanje je bilo treba počakati še nekaj let.

L. 1834 je izšla nova avstrijska farmakopeja, ki v uvodnem delu prinaša deontološka pravila pri izdelovanju in izdajanju zdravil ter predpisuje tudi kazni za primere, če se zdravila izdelujejo ali prodajajo v nasprotju z omenjenimi pravili.

Kot zanimivost naj omenim, da so lekarnarji lahko pri oblikovanju cen za zdravila k nabavnim cenam prišteli kar 80% maržo; le za pijavke, ki jih tedaj niso več šteli med zdravila, piše, da se ta marža ne sme prišteti, če se izdajo v breme erarja (48).

V tem času se je ponovno vnel spor med trgovci (materialisti) in lekarnarji; eni in drugi so se čutili prizadete glede prodaje zdravil. Trgovcem je bilo dovoljeno prodajati predvsem droge in druge artikole, iz katerih so v lekarnah izdelovali zdravila, ne pa sestavljenih zdravil, kar se je tudi dogajalo. Lekarnarjem pa je bilo predvsem dovoljeno, da zdravila izdelujejo predvsem po zdravnikovih navodilih in veljavni farmakopeji. Toda eni in drugi naj bi predpise kršili.

Zato so oblasti ponovno izdale podrobna pojasnila veljavnih odredb. L. 1780 je izšel predpis, da smejo trgovci prodajati na veliko droge vseh vrst, minerale, soli, esence, vodice, destilate itn. na veliko in malo, če le-ti niso nevarni za zdravje in če ustrezajo posebnim predpisom. Po predpisih iz l. 1752, dopolnjenih z odredbo iz l. 1797, so smeli pod posebnimi pogoji prodajati celo strupe. Le sestavljena zdravila, bljuvala in odvajala so smeli izdajati le lekarnarji. Po izidu nove takse l. 1821 so se tem pridružila še t.im. arcana (tajna zdravila, danes jih imenujemo gotova zdravila ali specialitete) in uspavala. Pomembno je bilo torej, da se eni in drugi držijo navedenih predpisov (49).

Omenjeni dogodki so oblasti in lekarnarje zaposlovali tako, da so na urejanje statusnih dokumentov kar malo pozabili. Šele l. 1839 se je gubernij vnovič obrnil na ljubljanski okrajni urad, da mu poroča o stanju v lekarnarskem gremi-

ju. Glede na to, da gremijske seje vodi okrajni fizik in tako praktično vodi to ustanovo, lahko odgovorijo v osmih dneh, je pisal gubernialni svetnik dr. Sporer.

Zanimalo ga je predvsem to, ali so lekarnarji in provizorji na Kranjskem člani gremija, kdo so t.j. predstojniki, kakšni so gremijski prispevki in ali se redno plačujejo, ali se piše zapisnik o sejah gremija v trojniku in ali se člani gremijskih sej polnoštevilno udeležujejo (50).

Izčrpano poročilo pa je sledilo šele 1. 1841. Gremijsko zborovanje je bilo že 1. 11. 1840; za 1. predstojnika je bil izvoljen von Gromdzky, za 2. pa J. Mayr. Velike novosti so bile v tem času tudi zaradi sprememb pri lastništvu lekarn; tako sta bila nova člana Ritzinger in Ramm šele pred kratkim potrjena kot lekarnarja.

Največ težav pa so povzročali podeželski lekarnarji, ki niso plačevali svojih obveznosti. Prav zaradi tega so prosili oblasti za pomoč, naj bi preko okrajnih in distriktnih uradov dosegli, da podeželski lekarnarji plačajo svoje zaostale obveznosti. Gromadzky in Mayr, ki ju je kot predstojnika potrdil ljubljanski okrajni urad, sta tudi dotlej zadovoljivo, toda le provizorično opravljala to dolžnost.

Lekarnarji pa so ponovno pozivali oblasti zaradi velike konkurence za zaščito pred homeopati, ki sami izdelujejo in prodajajo zdravila, enako pa so počeli tudi številni materialisti (51).

Oblasti so 1. 1843 izdale ponatis 4. avstrijske farmakopeje. Zaradi hitrega napredka znanosti na vseh področjih, kakor so zapisale, pa so povabile k sodelovanju za pripravo nove farmakopeje celo okrajne zdravnike.

Gubernialni svetnik je zbral njihova mnenja in jih uredil. V poročilu posebej navaja mnenja novomeških in bolnišničnih (ljubljskih) zdravnikov, da se v farmakopejo zajamejo vsa najnovejša znana zdravila. Sam pa je menil, da tukajšnji strokovni ljudje niso kvalificirani, da bi dajali takšna mnenja, zato naj se tovrstni predlogi zberejo pri večjih medicinskih znanstvenih šolah in v večjih bolnišnicah, ki imajo s tem več izkušenj.

V splošno korist pa bi bilo, je zapisal, da se opustijo obsolentna zdravila in njihove mešanice, ki lekarne samo bremenijo. Tudi homeopatska zdravila je treba vnesti v farmakopejo, da se tako ovrednotijo tudi samodispenzacije v homeopatskih kurah. S tem bi definirali in regulirali promet z zdravili (52).

24. junija 1846 pa je iz dvorne pisarne z Dunaja prišlo na gubernij v Ljubljano resno opozorilo, naj gubernij vendar poskrbi za sprejem gremijskega statuta in instrukcij za lekarne za kranjski in koroški lekarnarski gremij. Na Dunaju so ilirskemu guberniju 1. 1835 sicer odobrili ustanovitev dveh gremijev, vendar so že tedaj vztrajali, da mora sprejeti tudi ustrezní statut in instrukcije za lekarne po vzoru na spodnjeavstrijske, ki so bili izdani 1. 1834 (53).

Gubernialni svetnik dr. Sporer je sestavil obsežno poročilo, v katerem je navedel vse dogodke in zahteve dunajskih oblasti ter razloge, zaradi katerih morata oba gubernialna lekarnarska gremija imeti statut in instrukcije za lekarne, zato je pozval oba okrajna urada (ljubljski in celovski), ki v zadevi nastopata kot pooblaščenca za vso provinco, naj mu v najkrajšem možnem času predložita predloge omenjenih aktov, da bi se poslali na Dunaj v odobritev (54).

26. 1. 1847 sta gremialna predstojnika J. Mayr in Karl Prettnner, ki je zastopal bolanega Gromadzkyja, ljubljanskemu okrajnemu uradu sporočila, da se gremialnim kolegom ne zdi potrebno spreminjati lekarnskega reda iz 1. 1833, temveč bi zadoščalo, da se dopolni 29. čl. glede potrebne predizobrazbe za lekarnarske vajence, da pa sicer uredbe po vsebini ustrezajo predpisom, ki veljajo v Spodnji Avstriji.

Sklicujeta se tudi na obsežni zapisnik, ki so ga podpisali vsi ljubljanski lekarnarji — Gromadzky, Ritzinger, Ramm in Mayr 1. 11. 1840, v katerem so razložili vso problematiko lekarnarske dejavnosti na Kranjskem, ki se od tedaj ni bistveno spremenila (55).

Za ureditev predpisov pa se tudi oblasti niso preveč brigale, saj guberniju ni bilo znano niti to, koliko lekarnarskih gremijev deluje na njegovem področju. Ko je pri ljubljanskem okrajnem uradu spraševal o tem, mu je ta postregel s podatkom, da sta dva: na Kranjskem in na Koroškem. Kranjski da šteje 11 članov, predstojnika pa sta J. Mayr in A. Ramm (56).

Vendar pa so t.l. statut le izdali, in sicer pod št. 13762/1847 z naslovom »Statut za lekarnarska gremija za Kranjsko in Koroško«. Statut sam se praktično ne razlikuje od lekarnarskega reda iz l. 1833, kar so vseskozi zatrjevali tudi lekar-narji.

Novost pa so vsekakor predstavljale Instrukcije za lekar-narje, ki obsegajo 35. čl. in podrobneje opredeljujejo strokovna in tehnična merila za delo lekar-narjev in ureditev lekarn (57).

Revolucionarno leto 1848, sodeč po ohranjenih virih, ni prineslo omembe vrednih sprememb v lekarniško dejavnost, čeprav so si tedaj mnogo obetali od novega lekarnarskega zakona, ki pa je obtičal v predalih notranjega ministrstva na Dunaju.

V Ljubljani je predstojnik lekarnarskega gremija J. Mayr opustil obrt v k-orist svojega sina; magistrat in okrajni urad tej zamenjavi nista nasprotovala. Pri tem pa je prišlo do spremembe v vodstvu lekarnarskega gremija, saj je namesto Mayrja, ki se je lekarni odpovedal, postal prvi predstojnik Albert Ramm.

Zaradi zavlačevanja pri tem postopku se je okrajni zdravnik dr. Nagy opravičeval, da je do zamude prišlo zaradi kolere, ki je prav tedaj razsajala v Ljubljani in so tako zdravniki kot lekar-narji delali takorekoč dan in noč (58).

L. 1854 sta le izšla nova avstrijska farmakopeja, za katero so tako široko zbi-rali predloge po vseh provincah (52), in v zvezi s tem, kar je bilo za Kranjsko pomembno, še seznam zdravil, ki jih morajo lekarne na Kranjskem imeti obvezno na zalogi.

Tudi odredba o podeljevanju lekarniške koncesije l. 1858 je prinesla novost, ko je okrajnim oblastem dala večji vpliv pri ustanavljanju lekarn, svojo vlogo pa je dobil tudi lekarnarski gremij. Ta pa je bila le svetovalna (59).

Zaradi precejšnjega nereda in raznih pomanjkljivosti v sanitetni službi in zaradi številnih sprememb predpisov, ki zadevajo zdravstveno stanje in stanje sanitetnega osebja ter lekarn, so dunajske oblasti l. 1865 zahtevale od deželnih oblasti, da napravijo temeljit pregled stanja. Predlagale so, naj dopolnitve in spremembe vseh predpisov, ki zadevajo sanitetno dejavnost, zajamejo stanje v celoti, da se bodo lahko popravljeni in usklajeni predpisi ponovno izdali.

Tedanji deželni fizik na Kranjskem dr. Andrioli je sestavil obširno poročilo, v katerem je predstavil celotno deželno sanitetno oblast in tudi vse predpise, ki so jih tedaj uporabljali na Kranjskem.

V četrtem oddelku je navedel stanje v lekarništvu na Kranjskem. To je bilo tako glede lekarnarskega reda, kakor tudi v sami dejavnosti, zelo pomanjkljivo. V Ljubljani je sicer obstajal lekarnarski gremij, ki pa je komaj zaslužil to ime in v nobenem pogledu ni zadoščal. Hkrati je bil tudi gremij za vse lekar-narje v de-želi in bilo bi nadvse potrebno, da se tudi za to kronsko deželo stanje s primer-nim lekarnarskim redom uredi. Predlog novega lekarnarskega reda, ki ga je Splošno avstrijsko lekarnarsko društvo pred kratkim poslalo v razpravo, naj bi ta položaj uredil (59).

Splošno avstrijsko lekarnarsko društvo je bilo ustanovljeno l. 1861 in si že ob ustanovitvi zadalo prednostno nalogo, da sestavi predlog lekarnarskega reda za celo cesarstvo; l. 1864 je bil predlog izdelan in poslan notranjemu ministrstvu. Ta dokument, ki ga omenja Andrioli (59), je obsegal vse, kar zadeva lekarnarsko de-javnost v državi, urejal je zadeve samega lekarnarskega stanu ter njegove odno-se in položaj v družbi.

Obsegal je poglavje o šolanju lekarnarjev, o njihovem položaju v državi, o zastopanju pred oblastmi in o kolegijski zvezi. Določal je postopek za ustanavljanje novih lekarn in njihovo dislokacijo ter notranjo ureditev. Opredelil je pomen in vlogo farmakopeje in preko njenih določil z lekarniško takso zagotavljal lekarnarjem njihovo eksistenco. Posebna poglavja so urejala splošne pravice in dolžnosti lekarnarja ter varstvo njegovega delokroga; predlog je na koncu določal še nadzor nad delom lekarnarjev in kazni za prekoračitev veljavnih predpisov (60).

Tokrat pa se je zgodilo prav nasprotno. Pred leti so se lekarnarji dolgo upirali sprejetju posebnega statuta in instrukcij za lekarne; sedaj se je dr. Avgust von Andrioli kot predsednik gubernijske komisije za revizijo celotne zdravstvene zakonodaje odločno postavil zoper predlog tega enotnega lekarnarskega reda, ki pa ga je kranjski gremij v celoti podprl.

Andrioli sicer navaja, da predlog v celoti sicer ustreza lekarnarjem v celotnem cesarstvu, saj je v njem tako močno zaščitene interese lekarnarjev, da k temu ni več kaj dodati. Prav zaradi tega pa naj se o njem izjasnijo še ostali sanitetni delavci, saj njihov interes, pa tudi interes ljudstva, ne sme biti omejen ali celo v njihovo škodo.

Andrioli sam je zaradi tega menil, da so lekarnarji v posameznih provincah v zelo različnem položaju in da se kranjski lekarnarji, teh je bilo sedaj že 15, ne morejo meriti s tistimi iz glavnega mesta, saj se prav podeželski komaj vzdržujejo, njihov zaslužek pa da komaj zadošča, da naročajo najnujnejše. Zato naj bi kranjski lekarnarji raje predložili svoj lekarnarski red, saj takšnega, kakršen je bil predložen, naj ne bi potrebovali.

Drugi člani komisije so se z Andriolijem strinjali in pri tem je ostalo (60).

Celotna razprava se je zaključila z izdajo splošnega avstrijskega sanitetnega zakona, ki je prinesel precejšnje novosti tudi lekarnam. Okrajna načelstva prevzamejo celotno nadzorstvo nad lekarnami, lekarnarski gremiji pa dobijo novo vlogo, da se lahko bolj dejavno vključijo v oblikovanje lekarniške politike (61).

V tem obdobju se ustanavljajo vseavstrijska lekarnarska združenja in društva. Nasploh se združevalno gibanje avstrijskih farmacevtov zelo razmahne, kar je pozneje imelo zelo pozitivne posledice; stroka je lahko sledila strokovnemu in socialnemu ravoju v monarhiji. L. 1860 je je nastalo Splošno avstrijsko lekarnarsko društvo, ki je sprva sicer združevalo vse farmacevte, kmalu pa so prevladali le interesi lastnikov, zato je bilo že l. 1868 na Dunaju ustanovljeno Avstrijsko asistentsko društvo, ki je združevalo lekarnarske pomočnike.

Po vsem avstrijskem cesarstvu so nastajala razna podporna lekarnarska, asistentska in študentska društva, klubi in druge oblike združevanja, tudi na nacionalni osnovi, le na Kranjskem je vladalo mrtvilo (62).

Po letu 1870 že lažje sledimo živahnemu delovanju kranjskega lekarnarskega gremija, ki pa se je ukvarjal predvsem sam s seboj in s problemi svojih članov. Obravnaval je pritožbe zoper konkurente in mazače ter homeopate, prihajal pa je tudi v spore z lokalnimi oblastmi, predvsem glede prekoračitev cen pri svojih članih.

Tudi odpor proti novim lekarnam je naraščal, saj je vsaka nova lekarna, posebno v istem mestu ali kraju, predstavljala še večjo konkurenco od že omenjenih homeopatov, ranocelnikov in mazačev, zato je bil odpor do novih lekarn ševedo toliko večji. Tedaj so člani gremija dosledno vztrajali na cehovskih načelih. Za primer navajam nastanek novih lekarn v Ljubljani l. 1871 in 1889 (63). Toda na podeželju, kakor so tedaj rekli, se je njihovo število le povečevalo in l. 1873 jih je bilo na Kranjskem že 19 (64).

Odredba, po kateri se sme na recept predpisano zdravilo izdati le enkrat, je naletela na siloviti odpor vseh članov gremija. Tako Braune iz Kočevja, Wacha iz

Metlike, Warto iz Idrije, Blažek iz Črnomlja i.dr. so pri gremiju ostro protestirali in z najrazličnejšimi argumenti dokazovali škodljivost te odredbe (69).

Velike težave je sprožila odredba notranjega ministrstva l. 1884, po kateri so omejili oz. prepovedali prosto prodajo številnih zdravil brez recepta. Odzval se je praktično ves lekarnarski svet tedanje Avstrije in A. v. Waldheim, gremialni predstojnik dunajskega lekarnarskega gremija, je v imenu vseh protestiral in z izčrpno analizo posledic izvajanja te odredbe notranjemu ministrstvu dokazoval, kaj bi se zgodilo, če bi se odredba dosledno izvajala. Predlagal je, naj se njeno izvajanje odloži, dokler se ne vzame v obzir tudi pripomb lekarnarjev (66). Komaj se je to razburjenje malo poglelo, je sledilo še hujše! Nekaj dni za tem, ko je odredba notranjega ministrstva povzročila »najbolj mučno presenečenje celotnega lekarnarskega staleža v celotni Avstriji« (cit.: ... »wurde das gesammte Apothekerstand Oesterreichs auf das Peinlichste ueberrascht«), je sledilo novo: ministrstvo za trgovino je izdalo odredbo, po kateri se smejo prosto prodajati tudi številni izdelki, ki so dotlej sodili v izključno domeno lekarnarjev (66).

Zadeva se je uredila naslednje leto, dokončno pa so se strasti poglele šele z izidom zakona o specialitetah (pripravljenih zdravilih) l. 1894 (61).

Zdi se, da tudi v tem obdobju kranjski lekarnarski gremij ni bil kaj prida znan, saj se je ljubljanski podžupan obrnil na Wilhelma Mayrja kot na najstarejšega lekarnarja s prošnjo, da pojasni stališče ljubljanskih lekarnarjev glede potrebnosti ali nepotrebnosti, nove, 6. lekarne v Ljubljani, o čemer naj bi razpravljali mestni svet, saj je za ureditev 6. lekarne v Ljubljani zaprosil Franz Pečnik, magister farmacije iz Ottakringa pri Dunaju (cit.: »Da ein Apothekergremium in Laibach nicht besteht, so wendet sich der Magistrat an Eure Wohlgeboren als den Senior der Apotheker Laibach mit dem Ersuchen ... und die Aeussierung hinueber ehemoeglichst dem Magistrat zukommen lassen«) (66). Ljubljanski podžupan ni vedel, da obstaja lekarnarski gremij v Ljubljani!

Že vse stoletje je bilo v Ljubljani v navadi, da so bolnišnico in druge socialne ustanove oskrbovali ljubljanski lekarnarji po letnem razporedu; o pogojih so se dogovarjali za nekaj let vnaprej. Toda razmere so se spremenile in izdatki za zdravila so javne sklade vedno bolj bremenili, zato je vlada z vedno pogostejšimi zahtevami po posebnih popustih za izdana zdravila skušala doseči čimbolj ugodne pogoje. Ni se več hotela vezati na večletne, niti na letne pogodbe, temveč le še za naslednje 3 mesece. Direkcija deželnih dobrodelnih ustanov, kakor se je tedaj imenovala, je l. 1886 obvestila lekarnarski gremij, da bo iz varčevalnih razlogov ustanovila svojo hišno lekarno (torej hišno lekarno v bolnišnici).

Zato so od lekarnarjev zahtevali, naj se izjasnijo o pogojih, »da pogodbo za stran davanja zdravil sklene le na eno leto z gremiumom lekarjev«, kakor je sicer v nemškem jeziku napisanem dokumentu posebej omenjeno.

Predstojnik lekarnarskega gremija je bil tedaj Erasmus Birschitz; ta je poskrbel, da je gremij z obširno analizo prometa z zdravili vse od l. 1875 naprej dokazoval, kako se ne izplača ustanavljati lekarne v bolnišnici, saj promet z zdravili, ki bi jih ta lekarna imela (za bolnišnico, za mestne reveže in za potrebe zaporov), ne bi pokrival niti stroškov za plačo lekarnarja (67).

Lekarnarjem pač nikakor ni bilo do tega, da dobijo še enega konkurenta!

Tudi zahteva za ustanovitev 6. lekarne v Ljubljani je ljubljanskim lekarnarjem grenila življenje. Omenili smo že, da ljubljanski podžupan ni poznal lekarnarskega gremija, ko se je zanimal za stališče lekarnarjev o tej zadevi (66), toda stvar je dobila take razsežnosti, tudi v časopisju (63), da ga potem najbrž ni več pozabil!

Spor med magistratom in lekarnarskim gremijem se je tako zaostрил, da je magistrat za primer, če deželna vlada ne bi dovolila ustanovitve 6. lekarne v Ljubljani, sklenila poslati to zahtevo notranjemu ministrstvu na Dunaj (68), Časopi-

sno razpravljanje o tej zadevi je uredništvo osrednjega vseavstrijskega lekarnarskega časopisa sklenilo z objavo izjave ljubljanskih lekarnarjev, ki so v njej utemeljevali mnenje, da oblasti pri podeljevanju koncesij premalo upoštevajo gmotno stanje lekarnarjev. Svoje pisanje so zaključili s trditvijo, »da samo povečano blagostanje ali velik porast prebivalstva lahko opraviči ustanavljanje novih lekarn...« (69).

Brezbrižnost lekarnarskega gremija do spoštovanja novih predpisov se kaže tudi v primeru, ko je oblast dopolnila predpise v lekarnarskih statutih glede zastopanja deželnega komisarja pri delu gremija (že l. 1873), pa predpisa niso spoštovali. Po l. 1885 so se zahteve deželne vlade za ureditev tega vprašanja kar vrstile; ker pa lekarnarski gremij ni reagiral, je deželni predsednik novembra 1887 poslal gremiju zahtevo, da se skliče skupščina gremija, na kateri naj bodo prisotni tudi podeželski člani, za deželnega komisarja v lekarnarskem gremiju pa je imenoval vladnega svetnika in deželnega sanitetnega referenta dr. Friedricha Keesbacherja (70). Ta je bil potem vselej prisoten na sejah gremija, kar se je večkrat izkazalo za zelo koristno, saj se je marsikatero vprašanje rešilo prav z njegovim posredovanjem.

Med pomembnejše dogodke za lekarništvo v tem obdobju sodi tudi študijska reforma; bodoči lekarnarji so vstopali v lekarniško prakso s 6 razredi gimnazije, njihova praksa pa je trajala dve leti, nakar so opravili tirocinium, študij pa nadaljujejo na univerzi (71).

Ali na tej seji dr. Keesbacherja po naključju ni bilo ali pa so lekarnarji na njej prav zaradi tega obravnavali skrajno neprijetno zadevo, ki je že nekaj let občutno kalila njihove medsebojne odnose, ni znano. Pred leti je bil namreč izdan predpis, da alkohol, če se uporablja za predelavo, ni obdavčen. V te namene so oblasti določile večjo količino alkohola, ki pa jo je pretežno uporabil lekarnar Piccoli. Temu so srdito nasprotovali drugi lekarnarji; končno so se sporazumeli in odtlej so porabo alkohola zadovoljivo porazdelili.

Vendar se je že pojavilo novo jabolko spora. Lekarnarja Braune (Kočevje) in Wacha (Metlika) sta gremiju pisala, da se ljubljanski lekarnarji ukvarjajo z varljivo reklamo zdravil in se s tem uvrščajo med trgovce, ki na nedovoljen način prodajajo zdravila ter med živinozdravnike in zdravnike, ki prav tako sami izdajajo zdravila.

Ljubljanski lekarnarji Piccoli, Groetschel in v. Trnkoczy pa so trdili, da prepoved takega anonciranja na Kranjskem ne bi bila na mestu, saj bi potem anonciranje iz sosednjih dežel preplavilo deželo, kar se je izkazalo tudi na Spodnjeavstrijskem. To je izzvalo odločni protest tamkajšnjih lekarnarjev.

Mnenja v razpravi so bila deljena, toda dr. Keesbacher je obljubil, da bo zadevo prenesel v pretres vladi.

Sledila je še dolga razprava o tem, kako preprečiti trgovcem, zdravnikom in živinozdravnikom prodajo zdravil. Wacha je obtožil jeseniškega zdravnika dr. Namorša, lastnika hišne lekarne, ki naj bi celo najel pomočnika za izdajanje zdravil, kar pa je dr. Keesbacher obljubil nemudoma urediti.

L. 1889 je izšla VII. avstrijska farmakopeja, ki je v 2. čl. splošnih določb dopuščala možnost, da deželne oblasti določijo seznam pripravkov, ki jih morajo njihove podeželske lekarne imeti na zalogi. Te možnosti pa na Kranjskem niso izkoristili, ker so lekarnarji zahtevali, da naj bo ta seznam enak za vse lekarne. Farmakopeja pa je predpisala tudi novi pribor in reagente za preizkušanje zdravil, kar pa so podeželski lekarnarji želeli poenostaviti. Vendar je dr. Keesbacher vztrajal, da morajo biti reagentia enaka za vse, saj so tudi zdravila za obvezno zalogo enaka.

Sporazumeli so se tudi predlagati oblastem, da bi bilo treba počakati na celovito revizijo statuta gremija, saj je bil ta prav tedaj v pripravi.

Uredili so še denarne zadeve, se dogovorili o nakupu farmakopeje s komentarjem za potrebe gremija, razpisu štipendije za farmacevta in z zahvalo vodstvu gremija sejo končali (71).

Ta zapisnik sem podrobneje obravnaval zato, ker je tematika, ki so jo na skupščinah gremija obravnavali, precej značilna in se posamična vprašanja venomer ponavljajo.

L. 1891 je direkcija dobrotelčnih ustanov poslala gremiju predlog za oskrbovanje teh ustanov za naslednjih 5 let s posebno pripombo, ki je citirana v slovenščini: »V zadevi obnovitve pogodbe z lekarji je deželni odbor sklenil, da se ista obnovi z vsemi ljubljanskimi lekarji za dobo petih let (1892 do uštetega 1896. l), vendar pa je v pogodbi sprejeti določilo, da je deželni odbor po nasvetu vodstva upravičen, onemu lekarju, ki bi dajal slaba zdravila, brez vseh daljših korakov in brez vsakega ugovora odtegniti dobavljanje zdravil« (72).

Na skupščini 15. 12. 1891 pa so se odločili pristopiti k penzijskemu fondu, le da naj bi bil prispevek za kranjske člane za polovico manjši kakor za druge (73).

L. 1892 je gremij predlagal za koncesionarja 6. lekarnarja v Ljubljani Franca Pečnika, doma iz Ježice, tedaj že zaposlenega v Mayrjevi lekarni v Ljubljani. Mayr je bil tedaj predstojnik gremija. Tudi spor z lekarnarskimi asistenti, ki so zahtevali soudeležbo pri odločanju v zadevah stroke, so razrešili tako, da so na svoje seje začeli vabiti tudi njihove zastopnike (74).

L. 1893 je bilo tudi dejansko konec starega merskega sistema; notranje ministrstvo je z odredbo določilo, da morajo stare uteži do konca leta iz uporabe, nadomestijo pa jih naj nove. Uteži po 1, 2 in 5 cg naj bodo iz bele, uteži po 10, 20 in 50 cg pa iz rumene ali rdečkaste kovine (75).

L. 1894 sta umrla dva vodilna člana kranjskega lekarnarskega gremija: predstojnik Jožef Svoboda in nekdanji predstojnik W. Mayr. Na predlog kranjskega lekarnarja Šavnika so za predstojnika izvolili Jožefa Mayrja, za sopredsednika in blagajnika pa Moriza Merdetschlaegerja, oba ljubljanska lekarnarja. Med člani se je pojavil tudi novi plemenitaš, novomeški lekarnar Simon Sladović pl. Sladojević (76).

Tega leta je bil izdan tudi prvi avstrijski zakon o že pripravljenih zdravilih, ki je imel daljnosežne posledice za lekarniško dejavnost (77). Nekateri lekarnarji so že dovolj zgodaj spoznali veliko nevarnost s pojavom t.im. specialitet, kakor smo že pripravljena zdravila še do nedavnega imenovali. Njihovemu uvajanju v promet so ostro nasprotovali. Zavedali so se namreč, da bodo specialitete izpodrinile magistralna zdravila, s tem pa bo tudi konec lekarnarskega načina izdelovanja zdravil.

L. 1896 je bilo najavljeno, da naj bi vnovič izšla avstrijska farmakopeja, in kranjski lekarnarji so se dejavno vključili v priprave, ko so predložili precej dolg seznam po njihovem mnenju obsojnih zdravil, ki naj bi jih nova farmakopeja opustila. Nova odredba o že pripravljenih zdravilih je že pokazala vse svoje posledice: na tržišču se je pojavila množica raznih specialitet. Predvsem podeželski lekarnarji so ostro protestirali tudi proti svojima gremijskima kolegoma Trnkoczyju in Piccoliju, ki sta prav tako izkoristila novo odredbo in se pojavila s specialitetami na tržišču, kar so seveda lekarnarji sprejeli kot hudo konkurenco in so jima očitali celo mazaštvo (78).

Že nekaj časa so se vrstili protesti o domnevnih podkupninah, ki da jih lekarnarji dajejo zdravnikom, zato so se ljubljanski lekarnarji novembra 1897 s posebno izjavo obvezali, da od tega leta ne bodo več dajali »novoletnih daril gospodom iz zdravnikom«. To so potrdili s častno besedo, s stiskom rok in z lastnoročnim podpisom (cit.: ... »verpflichten uns mit Ehrenwort und Handschlag die ueblischen Neujahrgeschenke ...« (79).

L. 1898 je kranjski lekarnarski gremij najbolj zaposlovalo vprašanje reforme farmacevtskega študija. Skrajšanja lekarniške prakse in podaljšanja teoretičnega študija na fakulteti niso sprejeli s simpatijami. Takšni farmacevti, so menili, ne bodo več tako predani stroki, kakor so bili dotlej. Ne bo jih več mogoče vzgajati kakor dotlej, ko jim je lekarnar-učitelj nadomeščal starše. Zato so predlagali, naj se za nekaj časa uvede vmesno obdobje, v katerem bi bilo mogoče študirati še po starem, kar bi omililo pomanjkanje lekarnarskih vajencev.

V posebnem pregledu so sestavili seznam vseh diplomiranih in nediplomiranih asistentov in vajencev.

Po tem prikazu je imel lekarnarskega vajenca le Šavnik v Kranju, brez asistenta pa so bili lekarnarji Burdych (Škofja Loka), Starkel (Kočevje), Boemehes (Krško), Beneš (Litija), Ančik (Ribnica), Bergmann (Novo mesto), Sladović (Novo mesto), Ruprecht (Trebnje), Blažek (Črnomelj) in Phillip (Vipava).

Po enega asistenta so imeli Bacharchich (Postojna), Warto (Idrija), Šavnik (Kranj), Wacha (Metlika) in Močnik (Kamnik), po dva Levstek (Ljubljana), Mardetschlaeger (Ljubljana) in Piccoli (Ljubljana), po tri pa le Mayr in Trnkoczy (oba Ljubljana). Torej so si lahko le lekarnarji v Ljubljani privoščili več kakor enega asistenta. Zapisali so še, da je na Kranjskem težje dobiti asistenta zaradi neznanja jezika, zato v večji meri pridejo v poštev le Hrvati, da pa število vajencev na Kranjskem nenehno upada, saj jih je bilo v obdobju 1875—1888 33, v letih 1888—1896 pa le še 14! (80).

Za korenito rešitev se je potegoval Paul Hauser iz Celovca, ki je utemeljeval svoj predlog s potrebo stroke zaradi hitrega razvoja znanosti (80).

Že nekaj časa pa se je v strokovnih krogih vodila razprava o tem, ali naj se ženskam dovoli študij farmacije na univerzah.

Razprava o tem, ali sprejeti v svoje vrste tudi ženske, je bila temeljita in živahna. Za primer navajam razpravo o tem vprašanju na skupščini štajerskega lekarnarskega gremija v Gradcu l. 1897, ko je eden vodilnih štajerskih lekarnarjev v. Trnkoczy trdil, da so mnenja o tem zelo deljena, predvsem med lekarnarskimi pomočniki — ti vidijo v ženskah konkurentke — in lastniki lekarn ter med mestnimi in podeželskimi lekarnarji. Posebno dobrodošlo bi prišlo to za podeželane, saj bi lahko poleg pomočnice in namestnice v njej lahko dobili tudi soprogo. Razen tega so ženske tako v fizičnem, moralnem in znanstvenem smislu enakovredne moškim. Neutemeljena je bojazen, da se bo s prihodom žensk v stroko pojavilo preveliko število strokovnega kadra, prav tako pa tudi bojazen, da bi se zaradi tega znižale plače lekarnarskim pomočnikom, če se bo ženskam manj plačevalo. Trnkoczy je bil dovolj prepričljiv, da so na koncu dali soglasje k pristopu žensk v študij farmacije in o tem sprejeli posebno resolucijo (81).

O splošni reformi lekarništva v Avstriji se je že več let razpravljalo. Toda predlog o uvedbi t.im. švedskega sistema v Avstriji je pri lastnikih lekarn zbudil strahovit odpor. Šlo je namreč za to, da se lekarne podržavi, za njihovo upravljanje pa se razpiše osebno koncesijo, strogo vezano samo na osebo, ki se ji koncesija podeli. Tako bi seveda v Avstriji usahnile že stoletja stare pravice, saj so nekateri lekarnarji imeli še t.im. realno pravo, torej da je sama lekarna kot dejavnost imela lastnost realitete (lastnine). Trdili so tudi, da bi na Štajerskem, Koroškem, Češkem in drugod, kjer je nacionalno mešano prebivalstvo, dobili koncesije le lekarnarji prevladujoče nacionalnosti itn. O tem je razpravljal W. Svoboda, lekarnar iz Gradca (82).

Medtem ko so v Gradcu in na Dunaju potekale žolčne razprave o prihodnosti lekarništva na Avstrijskem in o potrebi po njegovi reviziji, so v Ljubljani potekali majhni spori o dvomljivih pripravkih za živino, ki so jih lekarnarji reklamirali in o popustih za zdravila, izdana na račun proračuna.

Medtem se je ustanovila tudi 6. lekarna v Ljubljani, koncesijo zanjo pa je dobil Andrej Bohinc, oče znanega univerzitetnega profesorja in pisca številnih strokovnih in poljudnoznanstvenih del o zdravilih in zdravilstvu Pavleta Bohinca (83).

Medtem so tudi v ljubljanski bolnišnici ustanovili svojo lekarno. Deželna vlada je predlagala gremiju, naj ji prizna enak status, kakor ga imajo člani gremija, da bi v lekarni lahko usposabljali lekarnarske aspirante, kar pa je gremij odklonil z obrazložitvijo, da je bil bolnišnični lekarni s strani notranjega ministrstva priznan status hišne lekarne, zato se ta ne more enačiti z javno lekarno, saj nima niti vseh zdravil, ki jih farmakopeja predpisuje, niti potrebnega pribora. Po statutu Kranjskega lekarnarskega gremija so lahko člani le lastniki javnih lekarn ali njihovi zakupniki (84).

Po dolgotrajnih pripravah je bil končno sprejet tudi vseavstrijski lekarniški zakon z veljavnostjo od leta 1907 naprej, ki z manjšimi spremembami velja v Avstriji še danes. Zakon regulira javne lekarne, usposobljenost lekarnarjev, farmakopejo, takso, delovni čas, prenos lastnine (lekarniške) na živeče in dediče, realne lekarne, filialne lekarne, hišne lekarne zdravnikov in živinozdravnikov, lekarne v ustanovah in podaljšanje koncesije. Glede združevanja lekarnarjev v gremije pa je zakon določil, da morajo le-ti združevati vso stroko, torej lastnike lekarn in njihove sodelavce (strokovne).

Zakon je določil tudi ustanovitev lekarnarskih zbornic.

Lekarnarske zbornice, ki bi združevale lekarnarje in njihove asistente, pa kljub velikim naporom niso ustanovili. V Avstriji so jo dočakali šele leta 1947. Namesto tega pa so se ustanavljali Odbori službujočih farmacevtov, njihov predstavnik pa je sodeloval z lekarnarskim gremijem. Ti odbori so dobili tudi nekaj pristojnosti glede urejanja strokovnih lekarniških zadev (61).

In že 2. januarja 1907 je bil ustanovljen Odbor službujočih farmacevtov v Ljubljani (85).

Leta 1907 je izšla tudi nova lekarniška taksa, ki je bistveno zmanjšala lekarniško maržo, zato so sledili protesti po vsej Avstriji; pridružili so se jim tudi kranjski lekarnarji. Na svoji skupščini so sklenili, da pošljejo protest samemu notranjemu ministru!

Na isti seji so obravnavali tudi predlog o uvedbi nočne takse za zdravila, izdana v času nočnega dežurstva. Za vsako izdajo zdravila na recept bi zaračunavali po 1 K, zbrani denar pa bi namenili pokojninskemu skladu asistentov (86).

Na naslednji seji so med drugim razpravljali o kritiki, da je lekarnarski gremij v Ljubljani v nemških rokah in da se skuša njegovo delo spolitizirati, kar pa je predstojnik Mayr odločno zavrnil. Tudi ljubljanski lekarnar Hočevar, ki je govoril na seji slovensko, je to potrdil; vsakdo lahko na sejah govori v svojem materinem jeziku, pa tudi na vse dopise, ki jih dobi gremij v slovenščini, naj se odgovarja v slovenščini, piše v zapisniku (87).

Sovenski Narod je 4. 9. 1907 v št. 204 zapisal, da je kranjski lekarnarski gremij poslednji, ki še deluje v nemškem jeziku, čeprav je v njem 18 Slovanov, 3 Nemci in 1 Italijan. Mayr pa jih je opredelil takole: 6 Nemcev, 2 Italijana, 1 Slovak, 1 Čeh, 5 Hrvatov in 8 Slovencev.

Leta 1908 je bilo v kranjskem lekarnarskem gremiju mnogo sprememb. Umrla sta tržiški in kočevski lekarnar Eggenberger in Starkel, iz Ljubljane se je poslovil sopredstojnik gremija Mardetschlaeger, na njegovo mesto pa je bil izbran A. Bohinc.

Gremijski predstojnik Mayr se je udeležil glavne skupščine Splošnega avstrijskega lekarnarskega društva na Dunaju; ob tej priložnosti so odprli novi lekarniški dom, ki ni v okras samo Dunaju, ampak v ponos vsej stroki. V njem naj

bi bila šola za lekarnarske asistente, farmacevtski in kemični laboratorij ter biro lekarnarskih društev (88).

S 1. 1. 1909 stopi v veljavo tudi obvezno pokojninsko zavarovanje za vse lekarnarje v Avstriji, tako za lastnike kakor za sodelavce, zato so že na tej skupščini razpravljali o tem (88).

29. oktobra 1909 so na skupščini kranjskega lekarnarskega gremija razen tekočih zadev obravnavali tudi predlog za oblikovanje mesta gremijskega asistenta, ki bi naj v nujnih primerih nadomeščal lekarnarje; zanj so se potegovali predvsem podeželski lekarnarji, saj zaradi odsotnosti mnogokrat niso našli nadomestila. Toda predloga niso sprejeli.

Obravnavali so tudi dopis kranjskega zdravniškega društva, ki je obsojalo lekarnarje zaradi domnevnega mazaštva. Tudi sami so na množico raznih brošur opozarjali vlado. V njih da lekarnarji iz drugih dežel brez sramu reklamirajo množico sredstev proti mnogoterim boleznim, zato so hkrati zahtevali tudi zaščito pred takšno konkurenco.

Bilo je tudi več sprememb med lastniki lekarn; Josef Čizmar je dobil koncesijo za lekarno »Pri zlatem orlu« v Ljubljani, E. Koželj pa je odprl novo lekarno na Jesenicah. Največja sprememba pa je prav gotovo bila ta, da je Mayr prodal svojo lekarno R. Sušniku in tako zaključil stoletno tradicijo lekarnarjev Mayrjev v Ljubljani. Ti so bili tudi vseskozi predstojniki kranjskega lekarnarskega gremija. Na skupščini je bil novi lastnik Sušnik z aklamacijo, kakor je rečeno, izbran za novega predstojnika gremija. Tudi bolniški blagajni lekarnarjev Avstrije se zaenkrat niso priključili (89).

Leta 1910 je v Avstriji potekala živahna razprava o oblikovanju lekarniških zbornic. Za kranjski lekarnarski gremij vladni načrt o zbornici ni bil sprejemljiv, saj zbornic ni predvidel za dežele z manj kot 25-imi lekarnami. Zato so dali predlog, da bi se tudi v takšnih deželah lahko ustanovila zbornica.

Na seji je novi predstojnik Sušnik poročal, da je na Dunaj poslal seznam kranjskih lekarnarjev in asistentov za bolniško blagajno, toda odgovora še ni bilo.

Tudi vlada je ukrepala; z denarno kaznijo sta bila zaradi nelojalne konkurence kaznovana zagrebška lekarnarja Brodjočin in Bartulić.

Pridružili so se tudi pobudi dunajskega lekarnarja Stohra, ki je predlagal, da se tudi lekarnske deloma podredijo pristojnosti trgovinskega ministrstva (90).

Še istega leta je Sušnik na seji gremija poročal, da je na Dunaju dosegel skupaj z drugimi deželnimi zastopniki sporazumni predlog, da se tudi na Kranjskem »z ozirom na posebne gospodarske potrebe in tudi z ozirom na narodnostni moment ustanovi na vsak način lastna zbornica«.

(S prihodom Sušnika na mesto predstojnika gremija so začeli zapisnike pisati v slovenskem jeziku, op. p.).

Tega leta so umrli trije člani: Ruprecht iz Trebnjega, Haika iz Črnomlja in Leustek iz Ljubljane.

Ljubljanski asistenti so predlagali ureditev nočne službe, ki naj bi potekala izmenično, in ponovno sprožili vprašanje oblikovanja gremijskega asistentskega mesta, saj so ob smrti lekarnarjev spet nastale kadrovske težave.

Na Bledu je radovljiški lekarnar A. Roblek odprl sezonsko lekarno, ki je bila odprta od 1. 7. do 30. 9.

10. aprila so predstavniki gremija kranjskemu lekarnarju, cesarskemu svetniku K. Šavniku, vročili diplomu častnega člana Kranjskega lekarnarskega gremija. Tako je ta gremij dobil svojega prvega častnega člana (91).

Naslednje leto se je moral gremij precej ubadati s težavami v črnomaljski lekarni, preden so našli ustreznega zakupnika. Zanimivo je tudi, da je tedaj izšla

prva odredba o prometu z radioaktivnimi zdravili, ki jih smejo izdajati samo lekarnarje in to izključno na recept z osebno vročitvijo (92).

Leta 1912 je deželna vlada po nalogu višjih oblasti, ki so zahtevale poostreni nadzor nad delom lekarn, zaradi slabih rezultatov pregledanih lekarn odredila izredno vizitacijo lekarn.

Pred dunajskim parlamentom pa je tekla obravnava vladnega predloga o rangiranju strokovnih stopenj in poklicev; ker so lekarnarje razvrstili med tiste s srednjo izobrazbo, je stroka ostro protestirala, saj bi bili farmacevti tako oškodovani in degradirani glede na svoj študij.

Gremij je zaradi hude bolezni lekarnarja Husa v Vipavi pomagal reševati tamkajšnje težke razmere (93).

Naslednje leto je gremij obravnaval tekoče zadeve; Odbor službujočih farmacevtov je prosil gremij za podporo glede svoje prošnje za uvedbo prazničnega in nedeljskega počitka, kar pa je gremij prepustil političnim oblastem (94).

Že februarja naslednjega leta se je gremij ponovno sestal. Vrste farmacevtov so se pomnožile: na Kranjskem je bilo že 20 asistentov, od tega 13 diplomiranih. Tudi nekatere lekarnarje so menjale lastnike, toda vlogi za lekarni v Zagorju ob Savi in Sp. Šiški je gremij zavrnil. Prvo zaradi bližine lekarne v Litiji, drugo pa zato, ker je zanjo zaprosil Šepić iz Lovrana, »še špeciјelno z ozirom na dejstvo, da prosilec ni nikdar na Kranjskem služboval in je želel, da se na Kranjskem še mogoče prosta mesta rezervirajo za domačine« (95).

Oblikovala sta se pokojninski sklad in bolniška blagajna na območju cele Avstrije, zato so sklenili povabiti vanju tudi društvo asistentov, da bi bili močnejši. V teh ustanovah naj bi bili združeni farmacevti Kranjske, Primorske in Dalmacije, zato je bilo treba njihove predstojnike opozoriti, da jih ne bi omalovaževali glede jezika, je bilo rečeno.

Predstojnik je z obžalovanjem ugotovil, »da se v zadnjem času pojavljajo v domačih in tujih časopisih izrodki najnesramnejše reklame vsemogočih zdravilnih sredstev in špecialitet. Ker taka protizakonita in vsaki dostojnosti v obraz vpajoča reklama stanu ne le materijelno, temveč tudi na ugledu škoduje, pozivlja predstojnik člane, da zavzamejo tzd. stališče«. V tej zadevisi sklenili, da se pri vladi vložijo ustrezna pritožba.

Obravnavali so še razne druge pritožbe (95).

Rezultati izredne vizitacije lekarn, ki smo jo omenili, so bili precej porazni in članom gremija so se zdeli neupravičeno strogi. Protestirali so tudi proti načinu, kako so bili objavljeni, in zahtevali, naj se v bodoče pošiljajo lekarnam v zapečatenih kuvertah preko okrajnih uradov direktno naslovnikom (96).

Pojavljale so se že prve težave zaradi začetka vojne. Prvi farmacevti so bili že vpoklicani in vrstile so se prošnje na gremij, naj s posredovanjem pomaga. Toda v glavnem brez uspeha (96).

Leta 1915 je bila izdana odredba o dejavnostih, ki se štejejo za farmacevtske poklice in se upoštevajo pri kvinkveniju (5 letna praksa v lekarni, po kateri si je farmacevt pridobil pravico za samostojno vodenje lekarne; op. p.); to so bile predvsem pedagoške, raziskovalne in druge dejavnosti v strokovnih šolah, na fakultetah in institutih ter pri strokovnem farmacevtskem tisku.

Tudi odredba o izenačenju vojaških lekarn z javnimi je bila pomembna. To se je pokazalo šele pozneje, po vojni, ko so številni vojaški lekarnarji dobivali lekarniške koncesije prav na osnovi te odredbe, po kateri so jim oblasti izdajale potrdila o kvinkveniju, ki jih sicer ne bi dobili (97).

Med ohranjenimi dokumenti kranjskega lekarnarskega gremija je vse več takih, ki odsevajo težave zaradi vojne; vedno večje pomanjkanje zdravil in drugega blaga, vedno večje kadrovske težave, saj so celo v Ljubljani zaradi tega zaprli lekarno, oblasti pa še vedno niso nehale z vizitacijo lekarn.

Kranjski lekarnarski gremij se je leta 1917 v avstrijskem farmacevtskem almanahu predstavil takole:

Kranjska

Lekarnarski gremij v Ljubljani

Leto ustanovitve: 1832, sedež: Ljubljana, 28 lekarn, 24 s personalno licenco, 1 državna (Idrija), 1 sezonska (15 asistentov, od teh 11 diplomiranih, 4 nediplomirani, 3 aspiranti in 4 aspirantke);

1. predstojnik: Mr. Rihard Sušnik, lekarnar v Ljubljani.

2. predstojnik: Mr. V. Prochazka, lekarnar v Ljubljani.

Izpitna komisija: predstojnik, c.k. svetnik in deželni sanitetni referent dr. Franc Zupanc, namestniki pa so mr. J. Bergmann, lekarnar iz Novega mesta, mr. D. Pirc, lekarnar iz Idrije in mr. J. Kočevar, lekarnar iz Vrhnike.

(Obsega lekarne na Kranjskem.) (97)

To je bilo tudi neke vrste slovo od monarhije, saj je kmalu zatem nastala nova država SHS, v njej pa Narodna vlada za Slovenijo. Tako gremij kakor Odbor službujočih farmacevtov na Kranjskem sta 29. 11. 1918 pri Narodni vladi SHS v Ljubljani vložila predlog, da se dosedanji lekarnarski gremij na Kranjskem in v njegov okoliš sodeči Odbor službujočih farmacevtov razširi na »vse slovenske pokrajine SHS države« in naj se do nadaljnjega imenuje Slovenski lekarniški gremij (98).

Že 5. 12. 1918 je izšla Naredba poverjenišтва za zdravstvo, št. 37991, naslednje vsebine:

Okoliš dosedanjega gremija kranjskih lekarnarjev in odbora službujočih farmacevtov tega gremija se je začasno razširil na vse ozemlje na območju vlade SHS v Ljubljani.

Navedeni gremij, ki se odslej do nadaljnjih ukrepov imenuje »Slovenski lekarniški gremij v Ljubljani« in odbor službujočih farmacevtov ostaneta začasno še v svojih funkcijah.

Ljubljana, dne 5. decembra 1918.

Predsednik: Pogačnik s. r. (98).

Tako je Kranjski lekarnarski gremij v Ljubljani svoje poslanstvo končal.

Štefan PREDIN

DAS KRAINER APOTHEKENGREMIUM Zusammenfassung

In Krain hat das Apothekentum eine alte Tradition, obwohl sich das Land selber am Rande des Österreichischen Kaisertums befand. Es ist auch nicht ungewöhnlich, wegen der Nähe der norditalienischen Städte, wo man schon im Mittelalter öffentliche Apotheken kannte und die auch Ljubljana die ersten Apotheker gaben, daß man in Krain den ersten Apothekerorden schon im Jahre 1710 bekam, also vor der mehr entwickelten Steiermark.

Im 18. Jahrhundert gab es in Ljubljana schon ein bürgerliches Apothekergremium, dieses war ja für die Apotheker auch notwendig. Doch, wie wir gese-

hen haben, reichten die Interessen der Apotheker nicht über die Grenzen von Ljubljana hinaus, deswegen waren immer die Behörden diejenigen, welche die Apotheker dazu gezwungen haben, sich in einem Landesgremium zu vereinigen.

Doch auch nach dem Jahre 1830, als sich die Behörden sehr bemüht haben, mehr Ordnung im Apothekentum zu schaffen, die Lage in den Apotheken, besonders noch auf dem Lande, war ziemlich elend, konnte man im Illyrischen Gubernium schwer die Organisation der Landes- und Bezirksgermien durchsetzen, da es zu wenig Apotheken gab.

Deswegen entstanden zwei Gremien: das Krainer und Kärntner Gremium, was eine Ausnahme im ganzen Kaisertum war. Man konnte sie auch nur mühsam bilden, denn Niederösterreich war für das schlecht entwickelte Krainer Gebiet kaum als Vorbild geeignet.

Die ununterbrochenen Schwierigkeiten mit den ländlichen Mitgliedern, für die das Gremium nur eine zusätzliche Belastung war, sind verständlich, denn sie hatten keinen Einfluß auf die Arbeit des Gremiums. Die ganze lange Geschichte hindurch gab es keinen einzigen führenden Funktionär, der nicht Apotheker aus Ljubljana gewesen wäre. Man mußte nur das Tirozinium ablegen und auch dafür mußte man extra zahlen.

Ein größeres Interesse für die Arbeit des Gremiums ist erst gegen Ende des 19. Jahrhunderts festzustellen, als verschiedene gemeinsame soziale Fonds errichtet wurden und als das Interesse für die Eröffnung neuer Apotheken stärker wurde.

Es ist also verständlich, daß auch der Einfluß des Krainer Apothekengremiums auf den Fortschritt der Apothekenfaches entsprechend bescheiden war.

Das Krainer Apothekengremium ist eher ein Bild eines verhältnismäßig armen Provinzialverbandes, welcher sich hauptsächlich mit seinen eigenen kleinen Problemen befaßt hat. Auch die nationale Struktur der Apothekeneigentümer war so unterschiedlich, daß das nationale Interesse sich nur schwer Geltung verschaffen konnte.

Viri in literatura

- (1) Š. Predin: Lekarništvo v Perlachovem času, str. 260–279, časop. za zgod. in narodop., št. 2, 1991, Maribor.
- (2) Š. Predin: Janez Benedikt Gruendel, prvi znanstveni pisec v Mariboru, Časop. za zgod. in narodop., Maribor 61-26 (1990)1, str. 83–94.
- (3) J. Schwarz: Beitrage zur aelteren Geschichte der Wiener Apothekenwesens, Ph. Post, št. 24, XVI, str. 293–296, 1893, Wien.
- (4) F. Minarik: črtice iz zgodovine kranjske farmacije, Apotekarski vjesnik, VII, 1933, str. 8, Zagreb.
- (5) F. Minarik: Lekarniški red za Ljubljano in Novo mesto, Farm. Vjesnik, XVI, 1926, 1, str. 9–13, Zagreb.
- (6) Handbuch fuer den politischen Verwaltungsdienst, III. Band, 5. verbesserte Ausgabe, 1897, Wien.
- (7) F. Minarik: Lekarna usmiljenih bratov v Ljubljani (1787–1811) Apotekarski vjesnik 1940, Zagreb.
- (8) Deželno glavarstvo za Kranjsko, reg. II, 1787–1794, fasc. 233–236, št. 482, 25. 1. 1794, ARS.
- (9) Kranjska deželna vlada, reg. III, fasc. 51, 1795–1802, št. 6995/3829, 25. 10. 1798, ARS.
- (10) Kranjska deželna vlada, reg. III, 1795/1802, fasc. 51, št. 8376/4157, 29. 12. 1798, ARS.
- (11) Kranjska dežel. vlada, reg. III, fasc. 51, 1795/1802, št. 5797, 17. 9. 1800, ARS.
- (12) Kranjska dežel. vlada, reg. III, fasc. 51, 1800/1809, št. 14590/484, 16. 10. 1800, ARS.
- (13) Kranjska dežel. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1809, št. 2515, 3. 4. 1804, ARS.
- (14) Kranjska dežel. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1809, št. 2732/986, 12. 4. 1804, ARS.
- (15) Kranjska dežel. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1809, št. 2355, ARS.

- (18) Kranjska dež. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1809, št. 7547, 28. 9. 1804, ARS.
- (17) Kranjska dež. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1800, št. 4808, 2. 3. 1807, ARS.
- (18) Kranjska dež. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1809, št. 6257, 8. 8. 1807, ARS.
- (19) Ilir. gub. reg. VIII, šk. 2718, št. 6821/1835, ARS.
- (20) Kranjska dež. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1809, št. 9705/2401, 19. 10. 1807, ARS.
- (21) Kranjska dež. vlada, reg. III, fasc. 51, 1804/1809, št. 12541, 29. 9. 1808, ARS.
- (22) Ilir. gub., reg. VII, šk. 621, št. 8032/3217, 28. 7. 1815, ARS.
- (23) Ilir. gub., reg. VII, 1815, 1622/1857, šk. 715, št. 4593, 2. 5. 1815, ARS.
- (24) Ilir. gub., reg. VII, 1815, 3840/4128, šk. 732, št. 3896, 18. 4. 1815, ARS.
- (25) Ilir. gub., reg. VII, šk. 621, št. 1118, 31. 8. 1815, ARS.
- (26) Ilir. gub., reg. VII, šk. 754, št. 10028, 19. 9. 1815, ARS.
- (27) Ilir. gub., reg. VII, šk. 602, 1815, 360/399, šk. 689, št. 383, 13497, 30. 10. 1815, ARS.
- (28) 21. 2. 1816, reg. VII, šk. 850, 1818, 13332/11987, št. 4280, 21. 2. 1816, ARS.
- (29) Ilir. gub., reg. VII, šk. 815, št. 12444, 13. 10. 1818, ARS.
- (30) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 36, šk. 2710, št. 14490, 3. 8. 1821, ARS.
- (31) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2712, št. 9227/1067, 13. 5. 1826, ARS.
- (32) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2712, št. 15001, 17. 8. 1826, ARS.
- (33) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2713, št. 15008, 1827, ARS.
- (34) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2716, št. 27662/3470, 9. 12. 1831, ARS.
- (35) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2716, št. 27682/3470, 15. 12. 1831 in 22. 12. 1831, ARS.
- (36) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2718, št. 2004/313, 7. 2. 1032 in št. 1053/191, 25. 1. 1832, ARS.
- (37) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2716, št. 3731/423, 18. 2. 1832, ARS.
- (38) Ilir. gub., reg. VIII, šk. 2718, št. 7030/742, 30. 3. 1832, ARS.
- (39) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 36, šk. 2724, št. 10962, 23. 5. 1833, ARS.
- (40) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2717, 25182/1780, št. 25182/2780, 10. 11. 1833, ARS.
- (41) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2717, št. 16583/1638, 24. 12. 1833, ARS.
- (42) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2717, št. 318, 8. 1. 1834, ARS.
- (43) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2717, št. 22079/2311, 16. 10. 1834, ARS.
- (44) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2718, št. 15142/1388, 28. 11. 1834, ARS.
- (45) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 36, šk. 2717, št. 22079/2318, 16. 2. 1835, ARS.
- (46) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2718, št. 28561/3057, 28. 12. 1834, ARS.
- (47) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2718, št. 8821/644, 30. 3. 1835, ARS.
- (48) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2718, št. 17003/1508, 21. 7. 1836, ARS.
- (49) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 36, šk. 2717, št. 13424/714, 8. 4. 1837, ARS.
- (50) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 30, šk. 2723, št. 16435/1510, 10. 7. 1839, ARS.
- (51) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2721, 1841/42, št. 17708/1691, 5. 7. 1841, ARS.
- (52) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2722, 1843/4, št. 3812/320, 23. 2. 1844, ARS.
- (53) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, šk. 2723, št. 16292, 24. 8. 1846, ARS.
- (54) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 36, šk. 2723, št. 18292/1624, 3. 7. 1846, ARS.
- (55) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 36, šk. 2724, št. 1502, 27. 1. 1847, ARS.
- (56) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 36, šk. 2724, št. 25845/2216, 14. 10. 1847, ARS.
- (57) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 30, šk. 2724, št. 13762/1248, 18. 6. 1847, ARS.
- (58) Ilir. gub., reg. VIII, fasc. 38, 1848/50, šk. 2725, št. 23277/1696, 1. 12. 1849, ARS.
- (59) Kranjska deželna vlada, fasc. 17/1, 1861/1866, št. 11283, 21. 12. 1865, ARS.
- (60) Kranjska deželna vlada, fasc. 17/1, 1861/1866, št. 3312/365, 5. 4. 1866, ARS.
- (61) O. Zekert: Pharmacia Austriaca, str. 492—497, Oesterreichische Apothekerzeitung, letnik 16, 1892, Wien.
- (62) O. Novotny: Zur Geschichte der pharmazeutischen Vereine in Oesterreich, str. 497—502, Oesterreichische Apothekerzeitung, letnik 18, 1892, Wien.
- (63) Ueber die Apotheken = Verhältnisse in Laibach, Zeitschrift d. Allg. Oesterr. Apothekervereines, letnik 27, str. 420—421, 1889, Wien.
- (64) Apotheken-Wesen, Beitræge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Oesterreichs, str. 161—170, 1873, Wien.
- (65) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1880, št. 5205, 1. 9. 1880, ARS.
- (66) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1880, 5. 4. 1080 in 25. 10. 1880, ARS.
- (67) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1888, št. 7726, 12. 12. 1888, ARS.
- (68) Noch einmal ueber die Apothekenverhältnisse in Laibach, str. 161—162, Zeitschrift d. Allg. oesterr. Apotheker-Vereines, let. 28, 1890, Wien.
- (69) Abermals die Apotheken = Verhältnisse in Laibach, str. 234—235, Zeitschrift d. Allg. oesterr. Apotheker-Vereines, letn. 28, 1890, Wien.
- (70) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1888, št. 11858, 22. 11. 1887, ARS.
- (71) Kranjski lekarnarski gremij, Zapisnik skupšč. kranj. lekarn. gremija, 23. 9. 1890, šk. 1880, ARS.
- (72) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1891, pag. 1411, 12. 12. 1891, ARS.
- (73) Kranjski lekarnarski gremij, Zapisnik obč. zbora skup. lekarn. grem. 15. 12. 1891, ARS.

- (74) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1892, pag. 1547/1550, 15. 2. 1893, ARS.
 (75) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1893, št. 4911, 27. 3. 1893, ARS.
 (76) Kranjski lekarnarski gremij, Zapisnik skupšč. kranj. lekarn. grem., 20. 12. 1894, ARS.
 (77) M. Lasch: Wege und Ziele der Spaezialitaetenkontrolle, Oest. Apoth. Zeitung, letn. 16., str. 516—520, 1962, Wien.
 (78) Kranjski lekarnarski gremij, Zapisnik skupšč. kranj. lek. grem. 15. 12. šk. 1896, ARS.
 (79) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1897, novembra 1897, ARS.
 (80) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1898, št. 7700, 1. 6. 1898, ARS.
 (81) Hauptversammlung d. steierm. Apoth.—Grem. in Graz, Zeitschr. d. Allg. Apoth. Ver., str. 763/769, letn. 25, 1897, Wien.
 (82) Hauptversammlung d. steierm. Apoth. Grem., str. 746/752, Zeitschrift d. Allg. oesterr. Apoth. Ver., letn. 36, 1898, Wien.
 (83) Jahresversammlung d. Krainer Apoth. grem., Zeitschrift d. Allg. oesterr. Apoth. Ver., str. 19—20, letn. 44, 1906, Wien.
 (84) Kranjski lekarnarski gremij, šk. 1905, št. 13652, 9. 7. 1905, ARS.
 (85) Odbor službujočih farmacevtov, šk. 1927, št. 1—166, Razrešitev Odbora službujočih farmacevtov 26. 9. 1927, ARS.
 (86) Apothekergremium fuer Krain, Zeitschrift d. Allg. oesterr. Apoth. Ver., letn. 45, str. 83, 1907 Wien.
 (87) Das Apothekergremium fuer Krain, Zeitschrift d. Allg. oesterr. Apoth. Ver., letn. 45, str. 493/494, 1907, Wien.
 (88) Krainerapothekergremium, Zeitschrift d. Allg. oesterr. Apoth. ver., letn. 47, 18/19, 1909, Wien.
 (89) Krainisches Apothekergremium, Zeitschrift d. Allg. Apoth. Ver., str. 23—24, letn. 48, 1910, Wien.
 (90) Kranjski lekarnarski gremij, Zapisnik seje gremija kranjskih lekarnarjev 22. 2. 1910, šk. 1910, ARS.
 (91) Kranjski lekarnarski gremij, Zapisnik gremija kranjskih lekarnarjev z dne 18. 11. 1910, ARS.
 (92) Odredba notr. ministrstva 28. 9. 1911, Z 49622, Državno namestništvo, Dunaj.
 (93) Kranjski lekarnarski gremij, razni dokumenti, šk. 1912, ARS.
 (94) Zapisnik gremialnega zborovanja v Ljubljani 7. 5. 1913, šk. 1913, ARS.
 (95) Kranjski lekarnarski gremij, Zapisnik zborovanja gremija 14. 2. 1914, pag. 399—402, šk. 1914, ARS.
 (96) Kranjski lekarnarski gremij, Razni dokumenti, šk. 1914, ARS.
 (97) Kranjski lekarnarski gremij, Razni gokumenti, šk. 1916, ARS.
 (98) Kranjska dežel. vlada, fasc. 17—6, šk. št. 867, št. 37991, 29. 11. 1918, ARS;
 še enkrat.

SANATORIJ DR. FRANCA ČEHA V RADEČKI GRABI PRI SV. JURIJU OB PESNICI

Andrej Fidelj*

UDK 615.86(497.12 Radečka graba) "19": 929 Čeh F.

FIDELJ Andrej: Sanatorij dr. Franca Čeha v Radečki grabi pri Sv. Juriju ob Pesnici. (Sanatorium von Dr. Franz Čeh in Radečka graba bei Sv. Jurij ob Pesnici.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64—29 (1993)2, str. 197—202.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Zdravstvena postojanka Sv. Jurij ob Pesnici je že v prvi polovici 19. stoletja prednjačila na skrajnem severozahodnem obrobju Slovenskih Goric. Preseneča pa zasebna gradnja zdravilišča dr. Franca Čeha za živčne bolezni.

Leta 1926 je, nesposoben za obiske bolnikov na domu, zaprosil za premestitev v Ljutomer, kjer je zagrenjen in osamljen umrl leta 1944. Sanatorij je prišel na dražbo in luže laične roke in lik pred koncem 2. svetovne vojne so ga paralizirali minirali.

Zbrani podatki osveščujejo tvegano realizacijo njegove zamisli in uspehe v obdobju po otvoritvi zdravilišča 1910. Prva svetovna vojna, gospodarska kriza peševnih let in zgodnja smrt njegove žene se zlepile usiljavni polet uglednega zdravnika Fr. Čeha.

UDC 615.86(497.12 Radečka graba) "19": 929 Čeh F.

FIDELJ Andrej: Sanatorium of dr. Franc Čeh in Radečka graba at Sv. Jurij ob Pesnici. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 64—29 (1993)2, p. 197—202.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The health services at Sv. Jurij ob Pesnici in the extreme northwestern part of Slovenske Gorič have been in the first half of 19th century already well advanced, but the building of a private health resort for nervous disorders by dr. Franc Čeh represented a surprise.

The collected informations throw more light upon risky accomplishment of his idea and the successes in the period after the opening of the health resort in 1910. The first world war, the postwar economic crisis and the early death of his wife broke the creative zeal of the distinguished doctor (Franc Čeh).

Unfit to carry on with patient visits he applied in 1926 for a transfer to Ljutomer where he died in 1944, embittered and lonely. Sanatorium has been sold by public auction and passed into the foreign laic hands. Just before the end of the second world it was partly ruined by the partisans.

Kraji na skrajnem severozahodnem obrobju Slovenskih Goric so bili v zdravstvenem pogledu dobro oskrbovani že v prvi polovici 19. stoletja. Prva med tremi zdravstvenimi postojankami je bila v Sv. Juriju ob Pesnici. Kot prvi znani kirurg je tu leta 1834 deloval diplomirani Franc Kincl. Pri Sv. Juriju ob Pesnici je prebil samo tri leta in se leta 1851 preselil v Svečino. Kinclu je sledil za leto dni Engelbert Appl, temu pa do 1858 Edvard Richter. Podatkov za nadaljnjih devet let v zapiskih združenja mariborskih kirurgov ni. Datum 28. dec. 1866, šlo je za udeležbo na sestanku mariborskih kirurgov, izpričuje, da je služboval v tem času pri Sv. Juriju ob Pesnici Jožef Urbacek. Tam je ostal vse do svojega odhoda v Maribor. Njegov naslednik pri Sv. Juriju ob Pesnici je postal ranocelnik Konrad Kutschera in po njegovi smrti mu je 1904. leta sledil dr. Franc Čeh.

* Dr. Andrej Fidelj, živinozdravnik v pokouju.

Dr. Franc Čeh se je rodil 25. septembra 1869 v Presiki, ki je dobra dva kilometra oddaljena od Ljutomera, kot sin manjšega posestnika (želarja). Kot študent medicine je v višjih semestrih prejemal stipendijo. Vezan nanjo je moral na svoje prvo službeno mesto k Sv. Juriju ob Pesnici. Študiral je na medicinski fakulteti v Gradcu, kjer je oktobra 1903 promoviral za doktorja medicine. Leta 1905 je bil dr. Franc Čeh imenovan za okrožnega zdravnika v Zg. Kungoti. Pri Sv. Juriju ob Pesnici se je poročil s hčerko premožnega poštnega kontrolorja Jožefa Tratenška, Ado iz Radečke grabe.

Nevesta mu je prinesla v zakon lepo doto. Tastovo premoženje je obsegalo 28 ha zemlje na severni in južni strani Radečkega potoka, in sicer vinograde, sadovnjake, njive in gozdove z gradičem, gospodarskim poslopjem in mlinom ob potoku. Tast je imel v zakupu kot »Postkutscherfahrer« prevoz pošte iz Zg. Kungote v Maribor. Ženina dota (posestvo s površino skoraj 6 ha gozda, 1,15 ha vinograda in 4,6 ha njiv in travnikov), kakor tudi krediti, ki sta jih z ženo najela, so bili osnova za realizacijo načrta bodočega sanatorija. Ne glede na zagotovljene finančne vire in aktivnost dveh mladih ljudi, dr. Čeha pri 35., žene Ade pa pri 21. letih, je bila zamisel o gradnji zdravilišča pri Sv. Juriju ob Pesnici vsekakor izreden dogodek med letoma 1905 in 1908. Načrt zdravilišča »Mirni dom« v Radečki grabi, ki ga je dr. Čeh uresničil v pičlih treh letih, še danes preseneča po izbiri kraja, po svojem obsegu, takratni za zdravilišča najnovejši opremljeni, kakor tudi po strokovni oskrbi.

Sanatorij »Mirni dom« je bil zgrajen v tesni dolini, imenovani Radečka graba. Asfaltna cesta povezuje po njej Pesniško dolino z Dravsko. Cesta v Radečko grabo se odcepi kilometer pred vasjo Sv. Jurij ob Pesnici od državne ceste, ki vodi iz Gornje Pesniške doline čez mejni blok Jurij v Lučane (Leutschach). Bore tri kilometre dolga idilična dolinica (Radečka graba) je imela v Čehovih časih ob Radečkem potoku, poleg Tratenškovega, še tri mline in dve žagi, malo prodajalno in gostilno, ukvarjali pa so se tudi z oglarstvom. Kamenje za gradnjo in gramoz za vzdrževanje državnih cest in občinskih poti je občina črpala iz kamnoloma na jugozahodni strani Radečke grabe. Kamnolom je bogat z granitnimi plastmi. Te so okrajni delavci razstreljevali, jih ročno drobili, drobljenec pa so pogodbeni vozniki razvažali v kripah s konji.

Miren in ubran, z naravo povezan prostor za gradnjo, ki si ga je omislil dr. Čeh z ženo na svojem posestvu, je bil prikladen. Ležal je nekako v središču doline, usmerjene proti jugozahodu, odmaknjen od prometnega utripa. Sanatorij je bil dvonadstropen. Imel je skupno 32 prostorov. Od tega je bilo v nadstropjih 21 sodobno, na novo opremljenih sob s prostorno ordinacijo in stanovanjem ter potrebnimi, od stanovanja ločenimi in sodobno opremljenimi kopalnicami, stranišči in drugimi sanitarnimi prostori. V pritličju je bila kuhinja, prav tako opremljena z vsemi pripadajočimi prostori. Okrog 100 metrov od sanatorija je dr. Čeh zgradil manjšo, prav tako na novo opremljeno stavbo — izolirnico, določeno za huje prizadete živčne bolnike. Stavba je z novjšim prizidkom ohranjena kot stanovanjska hiša še danes.

Dr. Čehovo zdravilišče »Mirni dom« ni imelo v prostorih le novega sodobnega pohištva, temveč tudi vso v začetku 20. stoletja dostopno opremo, ki je služila zdravljenju bolnikov. Vsi prostori so imeli plinsko razsvetljavo in lastni vodovod. Na južni strani glavne stavbe je bil hkrati odprt kopalni bazen, ki so ga poleti uporabljali pacienti dr. Čeha, zlasti tisti, ki so bili na stacionarnem zdravljenju. Cene zdravljenja in oskrbe so bile zmerne.

Sanatorij in izolirnica sta bila zgrajena med cesto na severni strani in Radečkim potokom na jugu. Nad potokom se je dvigal pretežno mešan gozd, preprežen s stezicami in klopmi, ki so jih uporabljali pacienti. Na prisojni strani, severno od sanatorija, so se dvigali nad cesto njive in sadovnjaki, nad njimi pa (vse do

grebena katastrske občine Pesnica) vinogradi, posajeni z žlahtno trto, ki je dajala že ob priходу dr. Čeha k Sv. Juriju ob Pesnici kvalitetna vina. Ime sanatorija »Mirni dom« je bilo zaradi prijetne okolice zelo prikladno. V članku, ki ga je objavil na Spodnjem Štajerskem najbolj razširjeni tednik »Slovenski gospodar« 10. junija 1910 pod naslovom »Novo zdravilišče na Spodnjem Štajerskem«, beremo, da bo dobil v novem zdravilišču »marsikateri na živcih bolehaajoči ne samo zdrave, ampak tudi mirno in udobno bivališče«. Zdravilišče je bilo s svojim mirnim in preprostim podeželjskim okoljem namenjeno zlasti tistim, ki so se že pred osemdesetimi leti želeli odtegniti mestnemu hrupu in slabostim mestnega življenja.

Slovesna otvoritev zdravilišča dr. Čeha je bila v prvi polovici julija leta 1910. Kakor je razvidno iz članka, objavljenega 25. avgusta 1910 v »Slovenskem gospodarju«, so v sanatorij že prispeli prvi gostje iz Gradca in Zagreba, ki jih poročevallec navaja poimensko.

Iz vsebine reklamnih inseratov, ki jih je dr. Čeh občasno pošiljal v objavo časopisju (n.pr.: »Slovenski gospodar« 22. maja 1913) je razvidno, da se je lastnik sanatorija ukvarjal predvsem s psihiatrijo. V zdravilišče so prihajali ne le živčno bolni, temveč tudi tisti, ki so bolehal zaradi notranjih bolezni, srca in želodca. Sanatorij je bil znan po uspehih pri posamičnem zdravljenju in medicinskih kopelih, kakor tudi po izvrstni oskrbi in zmernih cenah. Zaradi tega je bil sanatorij z izjemo poletnih mesecev vedno zaseden. Dr. Čeh je bil v svojem času široko razgledan zdravnik. Starejši občani se ga spominjajo še danes, tudi kot spretnega porodničarja. Poznam družine, kjer so matere vse svoje številne otroke rodile ob zanesljivi pomoči spretnih rok dr. Čeha.

Ekonomske posle in knjigovodstvo v sanatoriju je vse do svoje smrti vodila dr. Čehova žena Ada. Bila je, kakor njen mož, podjetna in v vsakem oziru sposobna in marljiva. Nekdanji (še danes živeči) sosedje vedo povedati, da je bila lepa in prikupna. Sosedje so čislali oba. Bila sta prijazna in dostopna vsem slojem prebivalstva pri Sv. Juriju ob Pesnici. Ženo Ado je 1921. leta v 37. letu starosti zadela kap. V 53. številki Slovenskega gospodarja z dne 29. decembra 1921 sem zasledil osmrtnico za nenadoma umrlo ženo dr. Čeha s tole vsebino: »Dr. Franc Čeh, posestnik in vodja sanatorija »Mirni dom« v Sv. Juriju ob Pesnici, naznanja v svojem, v imenu svojih sinov Milana in Feodora, svojega tasta Josipa Tratenšek, višjega poštnega kontrolorja v p. in posestnika, svoje tašče Irme Tratenšek, svojega svaka Vojteha Tratenšek, in ostalih sorodnikov, vsem sočustvujočim prijateljem in znancem pretresujočo vest, da je življenju njegove iskreno ljubljene, srčno dobre soproge, oziroma matere, hčerke in sestre gospe Ade Čeh, roj. Tratenšek, v torek, dne 27. decembra 1921, ob 1/2 1. uri previdene s tolažili sv. vere v 37. letu njene dobe, srčna kap zapovedala svoj neizprosen stoj. Truplo nepozabne pokojnice bo v četrtek, dne 29. decembra 1921, ob 1/2 10. uri v hiši žalosti v Sv. Juriju ob Pesnici »Mirni dom« svečano blagoslovljeno in nato na domačem pokopališču v Sv. Juriju položeno k večnemu počitku. Sv. maša zadušnica bo darovana istega dne ob 10. uri v župni cerkvi v Sv. Juriju ob Pesnici. Sv. Jurij ob Pesnici, dne 27. dec. 1921«.

Dr. Čeh je bil po svojem značaju plemenit, spoštovan, vesten in priljubljen zdravnik v vsej Gornji Pesniški dolini. Do ženine smrti je uspešno vodil sanatorij. V svežem spominu mi je še iz otroških let ostala njegova osebnost, ko se je 1922. leta pripeljal na koleslju s konji na naš dom k bolni babici. Moji starši so imeli vanj veliko zaupanje.

Po ženini smrti je dr. Čeh kmalu zabredel v dolgove. Manjkala mu je ženina pomoč, plahnela pa je tudi njegova prizadevnost v zvezi s sanatorijem. Ob neplačanih davkih se je Čeha začelo polasčati malodušje. Potem, ko si je ob padcu s kolesa zlomil desno stegnenico v kolku in se onesposobil za bolniške obiske v tež-

ko dostopnih hribih, je razočaran in zagrenjen leta 1926 prosil za premestitev v Ljutomer. Tu je živel osamljen, v grenkem razočaranju in zaprt vase do svoje smrti 18. aprila 1944.

Sanatorij z izolirnico s približno 6 ha (5,75) gozda, dobrim ha (1,15) vinograda in približno 4,60 ha sadovnjaka, njiv in travnikov, je bil leta 1920 prodan na javni dražbi za kritje davkov. Kupila sta ga s kmetijskimi površinami vred Izidor Benko in Jakob Saurin iz Maribora in ga ceneno prodala mariborskemu trgovcu z radijskimi aparati Josipu Tscharetu in njegovi ženi, farmacevtki Elzi. Z izkupičkom tega posestva ni bilo moči kriti niti vknjižb v zemljiško knjigo. Čehov starejši sin Milan, dr. med. universae, s prodajo sanatorija in nepremičnin ni bil deležen dediščine, ker je bil porok očetu ob najetu kreditov po materini smrti. Borna je bila tudi dedščina zakonitega dediča, mlajšega sina Fedorja, od ostankov Tratenškovega posestva, ki ga je l. 1921 kupil ukrajinski emigrant prof. Andrej Bartoloničević Kaminski. Tega je bilo 15 ha, in sicer 36 arov vinograda, 3 ha sadovnjaka, njiv in travnika ter 11 ha gozda.

Delovno območje, ki je bilo odrejeno dr. Čehu poleg dela v sanatoriju, ni bilo zavidanja vredno. Gornja Pesniška dolina predstavlja zahodno obrobje Slovenskih goric, prehajajoče na južni strani v hriboviti Kozjak z značilnimi zaselki in težko dostopnimi hribovskimi kmetijami. Do svojih pacientov je pretežno pešahal. Uporabljal je tudi kolo, po nesreči z njim pa kolesel s konji. Glavna ovira zdravniške oskrbe oziroma učinkovitosti, zlasti še ob potrebnih nujnih primerih, so bile po nalivih razmočene poti, razjedene ceste in kozjaški hudourniki. Pozimi so se težave v globokem snegu in ledu še stopnjevale.

Dr. Franc Čeh je imel dva sinova. Oba sta bila rojena pri Sv. Juriju ob Pesnici. Starejši sin, dr. Milan Čeh, je bil rojen 2. avgusta 1905. Študiral je na graški medicinski fakulteti in tam leta 1932 promoviral. Leta 1933 je bil nameščen v dispanzer bratovske skladnice jeseniške železarne in postal kasneje šef zdravnik v jeseniškem zdravstvenem domu. Bil je specialist medicine dela, sicer pa znan strokovni polihistor. Že v času svojih študentskih let je kazal izredne sposobnosti. Bil je natančen in bister, povrh pa resen in vztrajen študent. Navzoč je bil pri vsakem predavanju. Iz svojih beležk, ki jih je kot študent medicine sproti zanesljivo pisal ob predavanjih, je sestavljal kvalitetne skripte posameznih predmetov. Ta so po pričevanju primarija dr. Fr. Cundriča razumnoževali in jih z velikim uspehom uporabljali še več let po njegovem odhodu z graške univerze. Dr. Milan Čeh je umrl leta 1972. Za izjemne zasluge v zdravstvu so mu hvaležni Jeseničani 2. avgusta 1972 postavili spomenik pri starl bolnišnici nasproti železarne.

Mlajši sin dr. Fr. Čeha Fedor, ki so ga sovrstniki ljudske šole pri Sv. Juriju ob Pesnici klicali Fedi, se je rodil leta 1911. Ob pomoči brata Milana se je zaposlil v upravi Železarne na Jesenicah. Umrl je 1973. leta.

Tudi sin dr. Milana Čeha, Branimir, je zdravnik. Rodil se je 16. aprila 1946. leta v stari bolnišnici oziroma v ambulanti jeseniške železarne. Študiral je na medicinski fakulteti ljubljanske univerze in promoviral leta 1971 v Ljubljani. Dr. Branimir Čeh je specialist medicine dela, prometa in športa. Podiplomski študij je opravil na medicinski fakulteti Univerze v Zagrebu. Od leta 1972 je zaposlen v obratni ambulanti Železarne na Jesenicah, ki se je preimenovala v Dispanzer medicine dela Železarne Jesenice, Dr. B. Čeh je njen direktor.

Primeri, da bi se zdravniški poklic »podedoval« v tretji rod, niso ravno pogosti: dr. Fr. Čeh je začetnik rodu izredno sposobnih in uglednih zdravnikov.

Od zamenjave lastništva do konca druge svetovne vojne je bil sanatorij »Mirni dom« v rokah družine Tschare. Nekdanji Čehov sanatorij, kupljen poceni, je premožni družini pred drugo svetovno vojno služil za oddih ob koncu tedna in tudi za razvedrilo. Tu so se poleti v bazenu kopali, uredili pa so si tudi primerno igrišče za tenis. Med vojno, v drugi polovici 1942. leta, si je Tschare najel oskrbni-

ka. Ta se je po podatkih iz sosedovega dnevnika vdinjal takratnim oblastem in postal tako Tscharetu in njegovi ženi, ki sta bila naklonjena avstrijskemu odporiškemu gibanju, politično nevaren.

Ko so po porazu v Severni Afriki 12. maja 1943 kapitulirale sile osi v Tunisu, je angloameriško letalstvo vse pogostejše napadlo strateške cilje v Nemčiji. Ti napadi, ki so imeli namen uničiti nemško vojno industrijo in demoralizirati prebivalstvo, so se množili tudi preko naših krajev, ko so zavezniške letalske sile včas od 10. julija do 17. avgusta 1943 izvršile desant na Sicilijo in v začetku septembra na italijanski polotok. Nemci so organizirali in usposobili šole za vzgojo ljudi, ki bi naj imeli nalogo, skrbeti za varnost civilnega prebivalstva. Tako šola (Luftschuttschule) je že 1943. leta organiziral deželni svet (Landrat) v nekdanjem sanatoriju dr. Fr. Čeha. Sem je prihajalo vsak četrti dan 40–50 tečajnikov iz vse Spodnje Štajerske. Cesta do sanatorija v Radečko grabo, ki je bila ves čas od odhoda dr. Čeha na novo službeno mesto dobro vzdrževana, je bila kasneje, zlasti v času okupacije, zanemarjena. V času tečajev v šoli za letalsko obrambo pa cestišče ni bilo kos živahnemu prometu. Tako se je dogajalo, da so tovornjaki, ki so dovažali šoli hrano in druge potrebščine ter avtobusi s tečajniki nešteto krat, zlasti pozimi in ob deževju obtičali v blatnem cestišču. Vozila so reševali iz zagate z voli okoliških kmetov. Problemi šole v sanatoriju, zlasti v letu 1944, ko so angloameriške letalske sile začele z bombardiranjem Maribora, so se kopičili.

Od jeseni leta 1944 se tečaji niso več nadaljevali. Z vzhoda so se pomikale kolone beguncev in vojske. Šušljalo se je, da naj bi v prazen sanatorij sprejeli oddelek ukrajinske SS divizije. Ker se je okoliško prebivalstvo balo, da bo tudi tukaj prišlo do spopadov, so partizani v noči od 2. na 3. marec 1945 prazni sanatorij minirali. Iz dnevnika prof. Andreja Kaminskega in njegove hčerke Aspazije, ki sta bivala v gradiču na severni strani sanatorija, je bil razrušen samo portal s stopniščem. Poslopje sanatorija je ostalo ohranjeno. Vojaška komisija je ob prisotnosti lastnika sanatorija ugotovila, da je stavba za vselitev vojske neprimerna, kar je bil tudi namen miniranja.

Že v naslednjih dneh je bil sanatorij izropan, saj v tistih negotovih časih ni imel lastnika. Upravičenci in neupravičenci, potrebni in lakomni so odnašali in odvažali pohištvo, posteljnino, posodo in opremo. Nekaj prijav kraje je sicer bilo, toda v objemu vročice, delirija in evforije povojnih dni so ostale v nezaklenjenih predalih. Skupina ljudi, ki so jo družili skupni interesi, se je bujno razrasla. Razbohotila pa se je tudi želja po oblasti. Lotili so se celo strehe, tramovja in zidov nekdanjega zdravilišča. Družno so se trgali za stavbni material in ga razvažali v neznano.

Za epilog zgodovini »Mirnega doma« so se velikodušno odločili, da ostanek gradbenega materiala namenijo gradnji združnega doma. Vsekakor so prostor, kjer je stal sanatorij »Mirni dom«, temeljito pometli. Dr. Branimir Čeh mi je zaupal: »Ko sva z mojim pokojnim očetom dr. Milanom Čehom pred leti obiskala kraj, kjer je moj stari oče pred 85 leti zgradil svoj sanatorij, nisva našla o njem niti sledu.«

Danes poslušam vzdihne starih domačinov, pa ne samo teh, temveč tudi mlajših sovaščanov, ki sanatorija »Mirni dom« niso videli in dr. Čeha niso poznali: »Kako lepo bi bilo danes, če bi v znamenitem sanatoriju dr. Čeha imeli dom za stare in onemogle.«

SANATORIUM VON DR. FRANZ ČEH IN RADEČKA GRABA BEI SV. JURIJ OB PESNICI

Zusammenfassung

Der äußerste Randpass in Nordwesten war in gesundheitslicher Hinsicht schon in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gut versorgt. Eine führende Rolle im Gesundheitswesen war schon damals in Sv. Jurij ob Pesnici. Hier war auch die erste Dienststelle von Dr. Franz Čeh. Er wurde am 25. September 1869 in Presika bei Ljutomer als Sohn eines kleineren Grundbesitzers geboren. Er studierte Medizin und promovierte im Jahr 1904 zum Doktor der Medizin an der medizinischen Fakultät in Graz. Im Jahr 1905 wurde er zum Kreisarzt in Zg. Kungota ernannt. In Sv. Jurij ob Pesnici heiratete er die Tochter des wohlhabenden Postkontrollors Josef Tratensek. Die Braut Ada hat ihm eine schöne Mitgift in die Ehe gebracht, die zusammen mit den Anleihen ein Fundament für die Realisation des Ausbaues der Heilanstalt »Friedensheim« waren.

Der Bauplatz auf seinem Grund in Sv. Jurij ob Pesnici war dazu geeignet. Das zweistöckige Sanatorium »Friedensheim« wurde nicht weit von der Hauptstraße in der Mitte eines idyllischen Tälchens Radečka graba gebaut. Das Sanatorium hatte 32 Räume. In den Stockwerken waren 21 Zimmer für Patienten, Ordination, Wohnung und für hygienische Räume. Die Heilanstalt wurde in erster Juli — Hälfte 1910 eröffnet. Dr. Čeh beschäftigte sich in erster Linie mit der Psychiatrie, dennoch kamen ins Sanatorium nicht nur Nerven- kranke, sondern auch Patienten mit inneren Krankheiten.

Seine Gattin Ada war ihm im Sanatorium, sowie in der Buchführung die recte Hand. Im Jahr 1921 verstarb sie 37 Jahre alt an einem Herzschlag. Nach dem Tode seiner Frau ist Dr. Čeh bald in unüberwindliche finanzielle Schwierigkeiten geraten. Der Ausbau der Heilanstalt war ein zu übermäßiger Bissen. Die Realisation der Pläne in eigener Regie, welche heute noch einen überrascht, war stark aufs Spiel gesetzt. Heilabschnitt des ersten Weltkrieges, die Wirtschaftskrise der Nachkriegsjahre und der Verlust seiner Frau haben die reale materielle Sachlichkeit enthüllt und den schöpferischen Schwung von Dr. Čeh sehr geschwächt. Mit unbezahlten Steuern begann ihn der Kleinmut zu bemächtigen, es verschwand aber auch seine Strebsamkeit bei der Arbeit im Sanatorium. Für Krankenbesuche wurde er nach dem Unfall mit dem Fahrrad unfähig. Enttäuscht bat er in Jahr 1928 um die Versetzung nach Ljutomer, wo er verbittert und zurückgezogen bis zu seinem Tode den 18. April 1944 kümmerlich sein Leben fristete.

Dr. Čeh war nach seinem Charakter edel, gewissenhaft und beliebt. Er war ein angesehener Fachmann, erfolgreich und schaffensfreudig. Beispiele, daß sich die ärztlichen Berufe auf den dritten Stamm vererben, sind nicht zahlreich. Dr. Franc Čeh ist der Anfänger einer Generation von außerordentlich fähiger und angesehener Ärzte seines Stammes.

Die Heilanstalt von Dr. Čeh ging mit dem Grundbesitz auf dem Lizitationswege an Izidor Benko und Jakob Saurin über und billig vom mariborer Kaufmann Josip Tschare gekauft. Das Sanatorium wurde von der Familie Tschare bis zum zweiten Weltkrieg erhalten. Als nach der Kapitulation der Achsenmächte am 12. Mai 1943 in Tunis die angloamerikanische Luftwaffe immer häufiger strategische Ziele in Deutschland anzugreifen begonnen hat, hat Landrat im Jahre 1943 in Sanatorim »Friedensheim« Luftschutzschule für die Erziehung der Kursisten aus der Südsteiermark organisiert. Diese Schule war bis zum Herbst 1944 tätig. Aus Angst daß das leere Sanatorium von einer Abteilung der SS Division besetzt wird und es dadurch zu Kampfhandlungen kommen könnte, haben die Partisanen in der Nacht vom 2. auf den 3. März 1945 das Portal und das Stiegenhaus miniert. Vorläufig war das Gebäude unbrauchbar. Das verlassene Sanatorium wurde schon in den folgenden Tagen ausgeraubt. Unberufene haben im Fieber und der Euphorie der Nachkriegstage auch auf das Dachgerüst und die Mauern losgegangen. Das restliche Baumaterial hat die neue Herrschaft für den Bau eines Genossenschaftsheimes bestimmt.

OKRAJNO SODIŠČE LJUTOMER IN RABA JEZIKA (1900—1914)

Ivan Rihtarič*

UDK 347.97 = 863 = 862 = 30 = 945.11 = 71(497.12 Ljutomer)»1900/1914«

RIHTARIČ Ivan: Okrajno sodišče Ljutomer in raba jezika. (Bezirksgericht Ljutomer und Sprachgebrauch 1900—1914.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, str. 203—228.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Razprava prikazuje delovanje Okrajnega sodišča v Ljutomeru v obdobju 1900 do 1914 s posebnim oziranjem na uporabo jezika pri delu sodišča. Uporaba petih jezikov (slovenskega, nemškega, hrvaškega, madžarskega in latinskega) je kazala odnos in politično moč sodišč ter strank v medsebojnem dopisovanju v pravnih zadevah.

UDC 347.97 = 863 = 862 = 30 = 945.11 = 71(497.12 Ljutomer)»1900/1914«

RIHTARIČ Ivan: The District Court of Ljutomer and the use of language. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, p. 203—228.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The treatise deals with the activity of the District Court in Ljutomer in the period between 1900 and 1914, with a particular view to the use of language in the work of the court. The use of five languages (Slovene, German, Croatian, Hungarian and Latin) demonstrates the situation and political power of courts and parties in mutual written communication concerning civil litigations.

ARHIVSKI FOND OKRAJNEGA SODIŠČA LJUTOMER

V priročnem arhivu Temeljnega sodišča Murska Sobota — enota Ljutomer, Prešernova cesta 18, hranijo gradivo, ki je nastalo pri delovanju Okrajnega sodišča Ljutomer med leti 1900 do 1914.

V razpravo vključujem tudi gradivo s področja pravedanja, ki tvori samo del celotnega gradiva omenjenega sodišča. Tako je ohranjenih 20 zajetnih svežnjev pravedanja iz naslednjih let:

Leto	Število	Leto	Število
1900	2 (I, II)	1908	1
1901	2 (I, II)	1909	1
1902	1	1910	2 (I, II)
1903	2 (I, II)	1911	1
1904	1	1912	1
1905	2 (I, II)	1913	1
1906	1	1914	1
1907	1		

* Mag. Ivan Rihtarič, profesor na gimnaziji v Ljutomeru

Omenjeni fond šteje 20 enot, skupaj 6 metrov. Ureditev gradiva se v bistvu ni spremenila vse od svojega nastanka, oziroma od zaključka posameznega svežnja.

V okviru posameznega svežnja začetega letnika so fascikli oziroma ovojne mape za vsebovane spise. Fascikel je označen s črko P, kar pomeni, da vsebuje gradivo iz področja pravedanja, za razliko od drugih področij (zapuščine = O, izvršbe = I in kazenske zadeve = K), ter svojo tekočo številko in letnico začetnega spisa v fasciklu. Vrstni red spisov v fasciklu pa je označen s številko pod črto, kot npr.: P 39-5/6. To označbo je torej treba razumeti kot »pravedanje, 39. fascikel iz leta 1905, 6. spis«. V obsegu vsakega fascikla tečejo številke spisov od številke 1 naprej, kot jih je pač sodišče nalagalo v fascikel v sodnem postopku. Fascikel se praviloma zaključi s koncem pravnega postopka, ko so dediči, ki so največkrat pravkar postali polnoletni, uveljavili možnost samostojnega razpolaganja s premočninami ali nepremičninami, ki so bile dedičem sodno dodeljene.

Tako je večina svežnjev do leta 1914 zaključena le delno in se spisi nadaljujejo celo v prva leta uradovanja pristojnega sodišča v Kraljevini SHS.

Tako so torej v fasciklih zbrani spisi, s katerimi so začeli, dopolnjevali, spreminjali, prekinili ali končali delo s področja omenjenega sodnega postopka pri pravedanju strank. Fascikli so vsebovali tudi listine notarjev in le-te so bile eden izmed temeljev poslovnega življenja od srede 19. stoletja naprej. Opremljene so z žigi in podpisi ter izdane v predpisani obliki.

Številke pri oklepajih v glavnem besedilu naloge so izraziti primeri, posamezni ali eni izmed mnogih, njihovo navajanje pa je velikokrat hkrati primer najdenega in zelo pomembnega dokumenta, nikakor in nikoli pa le naključje z eno samo najdbo ali omembo. Izpustitev kakšne letnice v daljšem nizu let ne pomeni, da je nastala bistvena sprememba v dejstvih, ki jih omenjajo prejšnje omembe in same letnice v nizu.

Po veljavni zakonodaji arhivske službe bi seveda vse predstavljeno gradivo moralo biti v varstvu v pristojnem arhivu in strokovno obdelano, a je po trditvi vodje enote sodišča v Ljutomeru še vedno shranjeno pri njih zaradi pomanjkanja prostora v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. To najbrž ni osamljen primer prostorske stiske arhivov, je pa prav zaradi tega naravnost izzivalni primer in priložnost za mirno delo zgodovinarja.

SODNI OKRAJ LJUTOMER

(nacionalno-jezikovna slika)

Sodni okraj Ljutomer je leta 1910 obsegal 17.291 ha površine, sestavljalo pa ga je 29 občin: Bolehnečici, Boreci, Branoslavci, Bučočenci, Bunčani, Cezanjevci, Cven, Godemarci, Grlava, Iljaševci, Kamenščak, Ključarovci, Križevci, Ljutomer, Logarovci, Lokavci, Mala Nedelja, Moravci, Noršinci, Presika, Pristava, Radoslavci, Slamnjak, Slaptinci, Stara cesta, Stara Nova vas, Veržej in Vučja vas. Okraj je imel 54 krajev, med njimi tudi 2 trga (Ljutomer in Veržej).

Povprečna velikost občine je bila približno 600 ha oziroma v razponu od najmanjše — Križevci (267 ha), do največje — Cven (1536 ha).

V sodnem okraju je živel 14.676 prebivalcev, od tega 7080 moških in 7596 žensk oziroma 1 prebivalec na 0,84 ha teritorija.

Najmanjši kraj je bil Sitarovci s komaj 46 prebivalci, največji pa seveda trg Ljutomer s 1302 prebivalcev. Povprečno je imel kraj v sodnem okraju 271 ljudi (131 moških in 140 žensk).

Verske razmere v okraju so bile izrazito v prid katoliški veri (14.662) ob le nekaj drugih veroizpovedi: evangeličani: 6, židje: 5 in »ostali«: 1. V sodnem okraju so bile 4 župnije: Ljutomer, Križevci, Veržej in Mala Nedelja, pri čemer sta bili župniji Ljutomer in Veržej trški s kmečko okolico, župniji Križevci in Mala Nedelja pa le s trško okolico.

Posebno pozornost zasluži analiza jezikovne slike v sodnem okraju. Ob že znanem dejstvu, da je popis prebivalstva v monarhiji leta 1910 poznal pri rubriki »občevalni jezik avstrijskih državljanov« tudi rubriko »inozemci« se vendarle izkaže, pa čeprav ne najbolj realno, da je bilo v sodnem okraju 666 prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, s slovenskim pa kar 13.080 prebivalcev. Le 1 prebivalec je izpolnil rubriko »drugi«. Omenjenih inozemcev je bilo kar 929.

Število nemškega prebivalstva je bilo v sodnem okraju porazdeljeno med 11 občin oziroma med 12 krajev. Največja koncentracija je bila po pričakovanju v Ljutomeru (606), kar je dobrih 90 % vseh Nemcev oziroma prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom v sodnem okraju. Število vseh Nemcev v sodnem okraju pa je predstavljalo le 4,53 % prebivalstva okraja in le 4,84 % prebivalcev, ki so bili avstrijski državljani.

Odstotek Nemcev v posameznih krajih je bil pač zelo različen. Od skorajda zanemarljivo majhnega (Moravci — 0,19 %, Kamenščak — 0,41 %, Noršinci — 0,44 %, Nunska Graba — 0,49 %, Branoslavci — 0,64 %), preko opazno višjega (Lokavci in Presika — 1,62 %, Gresovščak — 2,39 %, Križevci — 2,90 %, Stročja vas — 3,81 % in Ključarovci — 5,23 %) do prevladujočega (trg Ljutomer — 46,54 %) v relativni večini (606 Nemcev proti 557 Slovincem ob 136 tujcih in 1 drugem).

Ta porazdelitev Nemcev je bila vezana na trg Ljutomer kot središče sodnega okraja, kraje z gradovi (Branoslavci in Lokavci), vinogradniško posest, bližino trga Ljutomer ali na večji kraj, ki pa ni dosegel povišanja v trg (Križevci in Ključarovci) in staro kolonijo strelskega dvorca (Stročja vas). Trg Veržej izstopa izmed trgov na Spodnjem Štajerskem kot kraj brez ene same opredelitve za nemški občevalni jezik.

Odstotek tujcev v popisu prebivalstva leta 1910 je kar 7,10 % glede na Slovence ter 6,33 % glede na vse prebivalstvo in je absolutno večji od odstotka nemško opredeljenega občevalnega jezika (929 tujcev: 666 Nemcev), pri čemer pa ni opredeljeno, kakšen je bil jezik te kategorije prebivalstva, ki pa, kakor vemo, tudi ni bilo avstrijskega državljanstva ter kot tako tudi ni uradno in odločilno vplivalo na narodnostno sliko in boje.

Opredelitev prebivalstva za slovenski občevalni jezik je bila kar 69,1% glede na vse prisotno prebivalstvo ter 95,1% glede na opredelitev vsega prebivalstva avstrijskega državljanstva ali kar okoli 20-krat večja od števila Nemcev in 14-krat od števila tujcev.

Med 54 kraji v sodnem okraju so zgolj Slovenci živeli v 42 krajih (77,7 %) ter v 18 občinah (62,1 %). Kar 9 občin, ki so bile sestavljene le iz enega samega kraja, so bile povsem slovenske (Boreci, Bučecovci, Bunčani, Cezanjevci, Iljaševci, Krištanci, Stara Nova vas, Vučja vas in že omenjeni trg Veržej), pa tudi 9 občin z več kraji (Bolehnečici, Cven, Godemarci, Grlava, Logarovci, Mala Nedelja, Radoslavci, Slaptinci in Stara cesta).

Tako predstavljena slika sodnega okraja Ljutomer nam služi kot okvir za razumevanje in hkrati pravilno vrednotenje vseh pojavov na področju sodstva in uporabnosti jezika pri tem.

STRANKE

Okrajno sodišče v Ljutomeru je uradovalo s številnimi strankami, tako s posamezniki, organi, organizacijami, društvi, šolami, državno in drugo upravo na isti ravni ali pa tudi z višjimi sodnimi organi v deželi ali državi.

Okrajno sodišče v Ljutomeru je imelo glede na najrazličnejše zadeve opravka oziroma stike v pisni obliki z okrajnimi sodišči iz sosedstva (Ormož, Gornja Radgona, Ptuj in Radgona), z oddaljenějšími (Šmarje, Sevnica, Cmurek, Maribor), iz Zgornje Štajerske (Feldbach) ter Gradec in Gradec-okolica.

Iz ogrske polovice države je imelo precej stikov s sodiščem v Lendavi (»Also-Lendva«), Murški Soboti (»Muraszombath«), Štrigovi (»Stridoi«) in s hrvaškimi sodišči (»Kotarski sud u Varaždinu«, Zagreb in Virovitica).

Okrajno sodišče je vzdrževalo tudi stike v najrazličnejših zadevah (poizvedovanje, pritožbe, obvestila) z okrožnimi sodišči, predvsem z Mariborom in Celjem ter z deželnim sodiščem v Gradcu in z njegovim višjim deželnim sodiščem oziroma Senatom.

Okrajno sodišče v Ljutomeru je imelo zelo pogoste stike tudi z najrazličnejšimi oddelki drugih sodišč, pač glede na naravo spisa kot na primer z varstvenim sodiščem v Ljutomeru pri izdajanju »varstvenih knjižic« ali z zemljiško knjižni mi uradi pri sodiščih v Ljutomeru in Ormožu, ko je šlo za zemljiško-premoženjske zadeve, največkrat pri pravljanju po smrti lastnika tam vpisanega premoženja (nepremičnine).

Glede na naravo dela okrajnega sodišča v Ljutomeru ter še posebej zaradi postopka v pravnih zadevah je imelo sodišče najtesnejše stike z občinami v samem sodnem okraju Ljutomer, pri razširitvi postopka in vzpostavljanju stikov s strankami pa tudi stike z drugimi občinami v sosedstvu, deželi in državi, vključno z občinami na Ogrskem in Hrvaškem.

Tako je imelo okrajno sodišče v Ljutomeru skozi vse obdobje (1900–1914) pisne stike z občinami na podeželju (sodni okraj je imel 27 podeželskih), s trgoma (Veržej in Ljutomer)², z občino Terbegovci (sodni okraj Gornja Radgona), z občinami iz sodnega okraja Ormož (Bratonečice, Cerovec, Lahonci, Veličane in Žerovinci) ter z oddaljenějšími občinami Gosssdorf, Apače, Diepersdorf, Lappach pri Lipnici, Weitersfeld pri Cmureku, Velka, Nova vas pri Rogoznici na Ptujskem polju, Sveta Trojica pri Rogaški Slatini, Pobrežje pri Mariboru itd.

Manj pogosti so bili pisni stiki okrajnega sodišča Ljutomer s trškimi in mestnimi občinami na Štajerskem, tesnejši so bili le s trško občino Ljutomer in Veržej, nekoliko manj pa z občino Gornja Radgona ter z mestnima svetoma v Mariboru in Ptuj.

Manj pomembno je bilo sodelovanje sodišča z občinami izven dežele ali s Hrvaško (le nekaj stikov z občino Kravarsko pri Veliki Gorici).

V uradovanju z oblastnimi organi je imelo okrajno sodišče v Ljutomeru v nekaj primerih tudi pisne stike z okrajnim glavarstvom Ljutomer, predvsem v času okrajnega glavarja Rainerja (1902), več pa s štajerskim deželnim odborom (Landesausschuss von Steiermark) iz Gradca ter posredno s prevajalsko pisarno »hrvaško-slavonske-dalmatinske deželne vlade« (1901 in 1907).³

² P 22-0/1, P 22-5/8 Also Lendava, P 62-1/1 »Stridoi«, P 39-5/6 »Muraszombath«, P 53-1/5 (Varaždin), P 51-00/12 (Virovitica, Zagreb).

³ Sodni okraj Ljutomer je imel leta 1890 kot tudi leta 1910 29 občin, od tega 27 podeželskih in 2 trški (Veržej in Ljutomer).

⁴ Okrajni glavarji v Ljutomeru so bili:

1896 do 1901: Franc Supančich edler von Haberkorn

1. 1. 1901 do 31. 7. 1908: Herman Ritter von Rainer zu Harbach, hudi nemški nacionalist

1. 8. 1908 do 31. 8. 1916: Franz Bouvard edler von Chatelet, star Ljutomerčan.

Vsi podatki in oznake so povzete po delu dr. Fran Kovačič: Ljutomer, Zgodovina trga in sreza, Maribor, 1926, str. 26 P 82-1/2 in P 82-1/17 »Landes Ausschuss von Steiermark«, P 55-5/4 (Varaždin 1907).

Zaradi narave dela v poteku pravnega postopka na okrajnem sodišču je le-to imelo tudi stike z davčnim uradom v Ljutomeru v vsem obravnavanem obdobju (1900 do 1914) in to zelo intenzivne ter predvsem finančno davčne narave.

Podobne tesne stike je sodišče navezovalo v zadevah denarnega pravedanja in zavarovanja premoženja ter drugih finančnih operacij svojih strank, ali predmeta pravedanja samega. Tako je imelo sodišče stike s »Sparcasso« v Ljutomeru (1901, 1905 in 1907), štajersko iz Gradca (1902 in 1903), pošto z Dunaja (1910), s finančno prokuracijo Štajerske iz Gradca (1900 in 1901) ter hranilnicama v Radgoni in Ljutomeru (1909), kakor tudi s »Protipožarno zavarovalnico« v Gradcu (1910).⁶

Pri dopolnjevanju pravnega postopka z različnimi podatki je sodišče pritegnilo tudi informacije, ki jih je dobilo od policijskih direktij v Mariboru, Gradcu in na Dunaju ter od žandarmerijske komande iz bližnjih Križevcev (1902).⁷

Le redki so bili dopisi vojaških organov na okrajno sodišče v Ljutomer, saj je vojak odgovarjal po vojaški liniji, a je bilo le nekaj primerov sodelovanja vojaških in civilnih sodnih oblasti v primerih, ko je vojak naredil prekršek še kot civilist in je bil v času vodenja postopka na okrajnem sodišču v Ljutomeru že v vojaški službi, ali pa je bil kakorkoli soudeležen pri pravedanju, najpogosteje pri dedovanju po starših.⁸

Okrajno sodišče je imelo zelo tesne stike z župnijskimi uradi, saj je po prejemu dopisa o smrti interveniralo pri župnijskem uradu, kjer je zaprosilo za rojstne, poročne in druge ustrezne podatke, ki jih je potrebovalo za lažji, hitrejši in sodno-pravdni postopek. Tako je imelo okrajno sodišče v Ljutomeru pisne stike, največkrat na tiskanih obrazcih, z naslednjimi župnijskimi uradi: Ljutomer (Janez Krstnik), Veržej (Sv. Mihael), Križevci (Sv. Križ), Mala Nedelja (Sv. Trojica), Sveti Jurij ob Ščavnici (Sv. Jurij), Svetinje, Miklavž pri Ormožu (Sv. Nikolaj), Velka (Marija Snežna), Zavreč (Sv. Nikolaj), Sv. Barbara pri Mariboru ter mestna župnijska urada Sv. Jurija v Ptuj in Sv. Andreja v Gradcu.⁹

Dopise oziroma obrazce so podpisovali župniki, pa tudi kaplani pri župnijskih uradih (npr. kaplan Ferdinand Ciuha l. 1905 v Ljutomeru).¹⁰

Zunanji videz (pisava, oblika) dopisov župnijskih uradov je bil v primerjavi z dopisi večine drugih strank v večini primerov najlepši, kar je dokaz natančnega uradovanja cerkvene uprave.

Glede na posredovanje dopisov strankam s pomočjo poštinih uradov je bilo takšno sodelovanje med sodiščem in poštami vsakodnevno.

Pošta je zelo hitro, v enem dnevu, odpravila naslovniku pošto, največkrat priporočeno ali s pošto vročilnico opremljeno pisemsko kuverto, opremljeno s poštnim žigom.

Okrajno sodišče je dostavljalo ali dobivalo poštne pošiljke preko pošt v naslednjih krajih: Ljutomer, Križevci, Mala Nedelja, Cven, Cezanjevci, Vogričevci, Sveti Jurij ob Ščavnici, Radgona, Radenci, Ormož, Maribor, Celje, Rajhenburg, Lož ter Trautmansdorf, Feldbach in Eggenberg pri Gradcu.¹¹

⁶ P 53-1/20 »Sparkasse« v Ljutomeru.

⁷ P 68-1/44 »Steiermarkische Sparkasse« iz Gradca.

⁸ P 47-1/80 »Postsparkasse« z Dunaja.

⁹ P 53-1/8 – Štajerska finančna prokuratura iz Gradca.

¹⁰ P 70-1/38 – Privatna protipožarna zavarovalnica iz Gradca.

¹¹ P 57-1/7 in P 47-1/31 »Sparkasse« v Ljutomeru.

¹² P 4-1/52 – Mariborska okrajna žandarmerijska komanda

¹³ P 44-1/12 – Dopis K. K. Landwehrinfanterieregiment št. 28 in »Feldkompagnie« iz Maribora v Ljutomer leta 1910 na okrajno sodišče v Ljutomer.

¹⁴ O cerkveni organizaciji glej delo F. Kovačič: Ljutomer, ... ki vsebuje naslednje župnije: Ljutomer, Križevci, Veržej, Videm ob Ščavnici, Bučkovi, Kapela, Gornja Radgona in Apače. Slednje so že sodile v sodni okraj Radgona.

¹⁵ V delu Fran Kovačič: Ljutomer, ... so podrobni podatki o vseh kaplanih in župnikih omenjenih župnij iz opombe številka 7.

¹⁶ Popis prebivalstva leta 1910 daje natančno sliko o poštni mreži v okraju Ljutomer, Križevci, Mala Nedelja, Cven (Krapje) in Cezanjevci.

Okrajno sodišče v Ljutomeru je glede na sodni postopek vodilo tudi dopisovanje z različnimi ustanovami. Posebno tesne so bile vezi sodišča z zdravstvenimi organizacijami, še posebej z bolnišnico v Radgoni (1905, 1909 in 1910), ki so sredi drugih podatki, potrebnimi za delo sodišča, pošiljale tudi mrliške liste prebivalcev iz ljutomerskega okrajnega področja, ki so umrli v bolnišnici v Radgoni, pa tudi rojstne podatke za otroke mater, ki so bile »pristojne v politični okraj Ljutomer«.¹⁰

Posebno obravnavo zasluži korespondenca med okrajnim sodiščem v Ljutomeru in Deželno umobolnico v Feldhofu pri Gradcu v vsem obravnavanem obdobju (1900 do 1914), ki je odraz boja za zemljo v ljutomerski okolici, saj so si dediči prizadevali skupaj s svojimi varuhi dokazovati, da so njihovi konkurenti ali celo starši tako hudo bolni, da bi bilo najprimernejše, če bi jih izolirali v omenjeni umobolnici.¹¹

Sodišče se je velikokrat v svojem imenu ali v imenu varuha mladoletnih dedičev pozanimalo za šolski uspeh in vzgojne zadeve, tako pri okrajnem šolskem svetu v Ljutomeru (1913) kot tudi pri Državni obrtni šoli v Gradcu (1912) ter pri »Ženskem vzgojevalnem in naobraževalnem društvu Mladika v Ljubljani« za neko gojenko iz Ljutomera, za katero so dobivali podatke kar vsak mesec v letih od 1912 do 1913.¹²

Sodišče se je v pravnih zadevah povezovalo tudi z različnimi društvi gospodarskega pomena, kot npr. s firmo »Triester Caffé-Import Ferdinand Vondraček« in z »Vzajemno podpornim društvom v Ljubljani, registrirana zadruga z omejenim jamstvom«, z obema v letu 1901, ko je vodilo sodišče zelo razpito dedno obravnavo po umrlem ljutomerskem zdravniku dr. Antonu Mihaliču. V to zadevo so se vpletle razne osebe, od vdove in obeh mladoletnih otrok do nezadovoljnega prvega varuha, brata pokojnega (duhovnik Josip Mihalič, župnik pri Sveti Barbari pri Mariboru — 1908 —, ki je bil že od 1901. leta varuh obeh mladoletnih otrok Nadine in Borisa).¹³

Sodišče je v posameznih zadevah pritegnilo k sodelovanju tudi zasebnike, obrtnike, kot npr. zidarskega mojstra Johana Zartla iz Iljaševca zaradi stroškov gradnje hiše Mariji Senčar iz Lokavec (1911) ter trgovca z mešanim blagom (Alois Gottlich) na poštni in železniški postaji v Križevcih pri Ljutomeru.¹⁴

Glede na pisno-jezikovne ter predvsem na pravne sposobnosti, ki so bile pri večini individualnih strank, ki so se obračale na sodišče v Ljutomer, dokaj slabe (nekatero stranke so bile še vedno nepismene), je bila zelo razvejana dejavnost advokatskih in notarskih pisarn v Ljutomeru in njegovi okolici. Tako v obravnavanem obdobju dokumenti izpričujejo 19 oseb, ki so se ukvarjale s takšnimi posli. Največkrat je omenjen znan ljutomerski notar Julius Thurn, ki je imel zelo vzorno urejene dopise, glede na to, da je bil od leta 1895 pa do zloma monarhije župan Ljutomera, pa je imel veliko strank.¹⁵

¹⁰ P 114-5/2 — Bolnica v Radgoni. O zdravstvu na področju ljutomerskega okraja — glej lt.: Eman Pertl: Zdravstvo med Muro in Dravo s posebnim ozirom na obdobje 1850 do 1941. Zbornik Svet med Muro in Dravo, Maribor 1988, stran 518 do 528.

¹¹ Primer anonimnega dopisa na sodišče — P 68-1/21 dne 27. 5. 1902.

¹² P 114-5/2 in P 70-1/19 (Dunaj).

¹³ P 32-1/22 (Feldhof).

¹⁴ P 68-1/5 — Obvestilo o napotitvi bolnika v umobolnico.

¹⁵ P 73-1/51 »Mladika« v Ljubljani: podatki za Nadino Mihalič.

¹⁶ Mapa P 73-1 o dr. Antonu Mihaliču, rojenem 10. 5. 1887 v Bučkovcih, umrlem 4. 5. 1901 v Ljutomeru. Natančnejši podatki v delu Eman Pertl, n. d., stran 557 in dr. F. Kovačič, n. d., stran 179.

a) žena Matilda Mihalič, od 1. 11. 1895 podučiteljica,

b) otroka Nadina-Marija, roj. 15. 8. 1897, od 1918 do 1919 učiteljica v Ljutomeru,

Boris-Ciril-Anton, rojen 5. 7. 1898, gimnazijec v Mariboru.

¹⁷ Glej opombo št. 13 (Pečati) in P 47-1/27 vloga za plačilo dolga stranke leta 1907.

¹⁸ Primeri značilnih dokumentov:

P 44-1/4: Zapisnik zapuščinske zadeve z žigi (zelen in rdeč).

P 31-1/3: Zapisnik zapuščinske razprave z žigi (moder).

P 58-1/3: Zapisnik zapuščinske razprave z žigi (zelen, moder z vrstico)

P 65-1/3: Zapisnik zapuščinske razprave z žigi (moder z vrstico).

Drugi po številu strank, ki so izpričane v listinah na ljutomerskem okrajnem sodišču, je bil dr. Karl Grossmann, ki je deloval v celotnem obdobju. Več strank je imel iz kmečkega okolja kot pa trškega (Ljutomer in Veržej), praviloma pa je uradoval v slovenskem jeziku.¹⁶

Ljutomerske stranke na okrajnem sodišču zastopal še advokat dr. Fran Rosina,¹⁷ a le na začetku obdobja (1901), ko je še imel svoj sedež v Ljutomeru. Po preselitvi v Maribor je le redko zastopal ljutomersko področje (npr. še leta 1903).

Notarska dejavnost je bila v Ljutomeru živahna že v preteklem stoletju, saj so v trgu delovali notarji Fran Högelsberger od 1856 do 1889, ko je bil prestavljen v Lipnico, Karel Höchtl od 1870 do 1878, ko je bil suspendiran, Lovro Baš (1878 do 1881), Anton Šlamberger (1881 do 1898) in Johann Geršak iz Ormoža, ki je deloval tudi v Ljutomeru »v biležniški pisarnici v Ljutomeru, hišna številka 17« v času stanovskega kolega Höchtl.¹⁸

Stranke z roba ljutomerskega političnega okraja proti Ormožu je zastopal tudi advokat dr. J. Omulec (1905) ter pozneje dr. Ferdo Lašič (1914), oba iz Ormoža.¹⁹

Iz Gornje Radgone sta stranke zastopala notar Otto Ploj, ki je bil radgonski notar od 1891 do 1905, ter advokat dr. Josef Gorički (1902) in iz sosednje Radgone advokat dr. Gotscher (1905).²⁰

Iz Maribora je stranke zastopal deloma že prej omenjeni dr. Fran Rosina, iz Celja pa advokat dr. Josip Karlovšek (1911) ter odvetnika dr. Heinrich von Jabornegg & dr. Ernst Mravlag (1901).²¹

Svoje lastne interese dedičev je na okrajnem sodišču v Ljutomeru zastopalo tudi nekaj posameznikov, ki so imeli juristično izobrazbo, kot npr. Mihael Stajniko in Franjo Košar, oba iz Gradca, leta 1908.²²

Zaradi predpisov v zvezi z uradovanjem z Ogrsko in Hrvaško so morali biti spisi uradno in sodno overjeno prevedeni, kar sta opravljala dr. Theodor Reisch z Dunaja za madžarski in Nikodem Rauniker iz Maribora za hrvaški jezik.²³

Okrajno sodišče v Ljutomeru je imelo seveda največ opravka z individualnimi strankami. Njihova jezikovna in pravna usposobljenost ni bila na posebni ravni, saj najdemo primere in to ne ravno redke, da so bile stranke nepismene, kar se vidi iz njihovega podpisovanja s križcem ali le z zelo naivno, otroško in tresočo roko zapisano ime in priimek.²⁴

Pravna sposobnost stranke ni bila nujno potrebna, saj je sodišče samo prevzelo postopek, ko je prejelo od občinskega urada, v katerem je bila oseba pristoj-

¹⁶ P 68-1/4: Zapisnik zapuščinske razprave z žigi (roza z vrstico).

¹⁷ P 91-1/1: Zapisnik — Glej P 85-1/12 z žigi: zelen, rjav z vrstico itd..

¹⁸ P 85-1/2: Oporoka žetlarja in usnarja Antona Veseliča iz Logarovec.

¹⁹ Glej opombo št. 23 »Petatu« in knjižico Stanko Šimenc: Karol Grossmann, Ljubljana 1985 ter dokumente:

²⁰ P 88-1/36: Žig 1902 (Karl) in slovenski dopis.

²¹ P 31-1/8: Žig 1902 (Karl), podpis in slovenski dopis.

²² P 38-5/1: Žig, (Karl) in slovenski dopis.

²³ P 73-1/17: Podpis dr. Karol Grossmann (22. 10. 1906).

²⁴ P 87-5/21: dokument, tipkan v slovenskem jeziku (28. 12. 1907).

²⁵ P 87-5/60 dne 4. 1. 1911 kot dr. Karol Grossmann.

²⁶ P 87-5/91 dne 12. 1. 1912 kot dr. Karol Grossmann.

²⁷ P 30-1/4 dne 3. 4. 1901 — maja 1901 se je preselil v Maribor (glej S. Šimenc, n. d., stran 64 in »Sudsteierische Presse«, št. 18, stran 4, 2. 3. 1901).

²⁸ P 79-1/9 dne 13. 10. 1903 kot »dr. F. Rosina, Advokat in Marburg«.

²⁹ P 29-1/2 (Höchtel Karel).

³⁰ P 8-1/3 (Lovro Baš).

³¹ P 70-5/3 (Anton Šlamberger), P 11-1/4 (Johann Geršak).

³² P 84-1/5 (J. Omulec): Formular brez oznake, a datiran s 16. 3. 1914 (F. Lašič).

³³ P 87-5/4 (O. Ploj).

³⁴ P 68-1/31 (J. Gorički).

³⁵ P 2-1/3 (dr. Gotscher).

³⁶ Dokument brez oznake, a datiran s 14. 4. 1911 (dr. J. Karlovšek) in P 73-1/11 (dr. H. v. Jabornegg & dr. E. Mravlag).

³⁷ P 53-1/28 (M. Stajniko) in

³⁸ P 68-1/60 (F. Košar).

³⁹ P 39-5/6, P 22-5/7, P 62-1/1 (T. Reisch) in

⁴⁰ P 53-1/4 (N. Rauniker).

⁴¹ P 89-1/2, »Jaz, podkrižana Marija Magdič, stanujoča v Ljutomeru pri Francetu Fürst...«

na, zahtevek za začetek postopka pred sodiščem v zadevah »P«. Splošno znano je bilo dejstvo, da vse zadeve dedovanja oziroma pravedanja sodijo v pristojnost sodišča.

Najštevilnejše individualne stranke na sodišču so bili posestniki, kar je bilo glede na izrazito kmečko okolico ter tradicionalizem drobljenja posesti na vasi popolnoma razumljivo. Sledili so jim drobni zemljiški posestniki, takoimenovani želarji (želar, želarski sin, želarska hči), kočarji, pravno nesamostojni posestniki — viničarji, najemniki, zgovorniki oz. preužitkarji, ter številne dekline, težaki, pa tudi nekaj prav tako še nesamostojnih kmečkih sinov in vdov ali vdovcev kmetij ter oskrbniki posestev, tudi npr. graščinskega na Braneku pri Ljutomeru. V tej izredno pisani strukturi strank se lepo vidi tradicionalizem slovenske vasi in njena diferenciacija, ki je iz dokumentov vidna skorajda na vsakem koraku pravednega postopka.

Drugo veliko skupino strank predstavljajo obrtniki najrazličnejših strok, kar je bilo spričo dveh trških naselij (Ljutomer in Veržej) tudi pričakovati. Pojavljajo se kot čisti obrtniki (kovaški, kolarski ali zidarski mojster, krčmar, trgovec), pa tudi kot obrtniki, ki so opravljali še kakšno drugo dejavnost ali imeli tudi zemljo (gostilničar-posestnik, usnjar-želar, trgovec z živino, izdelovalec dežnikov in krošnjar).

Tretja skupina strank je trškega značaja (tržan, tržan-posestnik, tržanski sin, zdravnik, advokat), ki je bila maloštevilna in je preko sodišča urejala v glavnem zadeve dedovanja in finančnega značaja ter tudi kupovala nepremičnine, vključno z zemljo. Tak primer je tudi kupna pogodba iz leta 1906, s katero je ljutomerski advokat dr. Karl Grossmann prevzel od dedičev umrlega tržana dr. Antona Mihaliča njegov delež dirkališnega zemljišča v k. o. Cven za dogovorjeno kupovino 228 K,60 h.

Glede na veliko število nezakonskih otrok, vdov in njihovih mladoletnih otrok je bila zelo pogosta kategorija strank na okrajnem sodišču tudi kuratela oziroma varuhi, ki so na podlagi sirotinskega lista zastopali svoje varovance v najrazličnejših zadevah do njihove polnoletnosti. Varuhi so bili praviloma premožnejši sovaščani takšnih otrok, redkeje tudi njihovi sorodniki.¹⁹

Pri urejanju finančnih in vzgojnoizobraževalnih zadev najdemo kot stranke na sodišču tudi učitelje, študente in učence, slednje so seveda zastopali starši ali varuhi.

Zelo redko se kot stranke na sodišču pojavljajo duhovščina (le nekaj nun, dednj po umrlih starših, ki pa so se praviloma odpovedovale nepremičninam v korist cerkve ali svojih bratov in sester na domačiji), župani, uradniki in vojaki.²⁰

FORMULARJI

Poleg pisnih dokumentov, ki so nastajali sproti in so bili pisani »lepo« in tudi »grdo«, se v uradovanju okrajnega sodišča Ljutomer pojavlja cela vrsta tiskanih

¹⁹ P 53-5/1 z dne 4. 6. 1905, značilen socialni problem: Roza Muhič iz Stare ceste — nepismena nezakonski otrok Marija, roj. 20. 8. 1896. Otrokov oče je posest. delavec Jožef Zagler iz Zg. Velke.
²⁰ nezakonski otrok Kristina, roj. 21. 12. 1903. Otrokov oče je Filip Štandeka, posest. sin na Sussenbergu.
²¹ 65-5/3 (leta 1905). Trije otroci vdove Tereze Fekonja dobivajo 6 kron mesečne podpore. Omenjena je rodila še nezakonskega otroka. Oče je tržanov sin Janko Dijk iz Ljutomera.
P 73-1/17, dr. K. Grossmann je kupil dirkališčno ozemlje na Cvenu.
²² P 53-1/4, Uršulinke v Varaždinu, leto 1909.
²³ 73-1/23, J. Mihalič (glej opombo št. 13 — »Stranke«).

in pisanih ali tudi razmnoženih (šapirografiranje) formularjev. Jezik teh formularjev je bil nemški, slovenski ali dvojezičen (nemško-slovenski).

Najštevilnejši med formularji, ki so bili tiskani, je bil takoimenovani »Zapis o smrti – Todfall«, ki je bil praviloma dvojezičen. Obsegal je naslednje rubrike: Ime in priimek umrlega, njegov družbeni stan, datum smrti, stanovanje oz. kraj bivanja, ime in priimek zakonskega druga in poimensko naštetih morebitnih otrok in druge dediče. Obrazec je izpolnila pristojna občina in tudi predlagala varuha za mladoletne otroke, ki so bili le moškega spola in še ti praviloma iz iste vasi ali kraja, sorodniki umrlega ali premožnejši ter vplivnejši ljudje v kraju.¹

Tudi mrtvaški list, »Todten-Schein« je bil dvojezičen, imel je podobne rubrike, le da je bil bolj strokovno usmerjen in je vseboval tudi vzrok smrti.²

Leta 1905 se je pri nekaterih okoliških, podeželskih občinskih uradih pojavil slovenski formular, ki je bil v bistvu zgolj formular v slovenskem jeziku (brez nemškega) in se je imenoval »Smrtovnica«. Uporabljali so ga v občinah Mala Nedelja, Cven, Branoslavci, Noršinci, Slamnjak in Pristava.³

Dvojezične mrtvaške liste in »Zapis o smrti« so uporabljali od leta 1900 do 1914, s krajšo prekinitvijo (le enojezičen, slovenski obrazec v letu 1005) in še to le v nekaterih podeželskih občinah.

Omenjeni dvojezični formularji so bili v naslednjih občinah: Moravci, Bunčani, Slamnjak, vsi leta 1900, v letu 1901 pa v občinah: Pristava, Logarovci, Branoslavci, Noršinci, Stara Nova vas, Kristanci, Bolehnečici, Bučevci, Kamenščak, Slaptinci, Cven, Stara Cesta, Radoslavci, pa tudi trški občini Veržej in Ljutomer. Leta 1905 so imeli dvojezični obrazec v občini Slamnjak, pa tudi v občini Zavrč. V trških občinah Veržej (1911) in Ljutomeru (1908) so bili omenjeni obrazci dvojezični.⁴

V letu 1905 se je poleg že omenjenega slovenskega formularja pojavil še tudi samo nemški formular pri uradovanju občin Mala Nedelja, trške občine Ljutomer in župnije Mala Nedelja ter uradovanju Splošne bolnišnice v Radgoni.⁵

Omenjeni formularji so bili največkrat tiskani v Gradcu pri tiskarni »Styria« ali pri »I. Khil« na tršem papirju in so hkrati z vsebino začeli oziroma odprli pravno mapo dosjeja posamezne stranke na okrajnem sodišču v Ljutomeru. (»O«).⁶

Rojstni in krstni listi so bili večinoma dvojezični, tako pri župnijskih uradih trške župnije Veržej, podeželskih župnijskih uradih Mala Nedelja in Svetinje, kot tudi v mestni župniji Ptuj. Le iz ogrske polovice države je bil sodno overjen in preveden iz madžarskega jezika izveček iz rojstne matrike le v nemškem formularju.

V notranjem uradovanju okrajnega sodišča Ljutomer in pri takoimenovanih uradnih zabeležkah (»Amtserinnerung«) so uporabljali izključno formularje v nemškem jeziku ter od sorodnih sodnih organov dobivali formularje v nemškem jeziku iz avstrijske polovice države in v prevodu iz madžarskega jezika iz ogrske polovice z redkimi izjemami le na madžarskem formularju. Takšne formularje so uporabljali od 1900. do 1914. leta v Gradcu, Mariboru, Ptuj, Radgoni, Ljutomeru ter v ogrski Štrigovi (»Stridoi«).

Notarji in odvetniki praviloma niso uporabljali nobenih formularjev, razen redkih posameznih t. i. »notarskih pisem«, ki so bila v bistvu ženitne in dedne po-

¹ P 35-1/1 (pakojni Gregorinčič Martin), P 85-1/1 (Veselič Milan).

² P 32-5/3 (utopitev v reki Muri leta 1911); P 33-5/2 (vzrok smrti; gliste leta 1905).

³ P 40-5/1 (Noršinci), P 70-5/1 (Mala Nedelja); P 84-5/1 (Pristava); P 69-5/1 (Branoslavci); P 61-5/1 (Slamnjak); P 80-5/1 (Cven).

⁴ P 33-5/2 (Zavrč), P 4-1/1 (Moravci), P 1-1/1 (Bunčani); P 91-1/1 (Cven), P 29-1/1 (Kamenščak), P 84-1/1 (Stara cesta); P 51-1/1 (Bučevci); P 37-1/1 (Pristava); P 58-1/1 (Kristanci), P 49-1/1 (Slaptinci), P 45-1/1 (Branoslavci), P 52-1/1 (Stara Nova vas); P 57-1/1 (Radoslavci); P 72-1/1 (Logarovci); P 65-1/1 (Bolehnečici).

⁵ P 114-5/2 Bolnica v Radgoni.

⁶ P 52-1/4 »Styria« in P 51-1/21 »J. Khil«.

godbe med novoporočencema ter velikokrat tudi splošne oporoke obeh zakoncev. Le dr. Karl Grossmann si je v začetku leta 1914 že izdelal nekaj primerov formularjev, kot npr. »Začasno potrdilo«, izdano pri njegovi pisarni. Podoben obrazec je tedaj uporabljal tudi odvetnik dr. Ferdo Lašič iz Ormoža.

Ker je bilo tiskanje omenjenih formularjev ob finančnih stroških povezano tudi s pogostim ali redkim uporabljanjem le za določene zadeve namenjenih formularjev, so zaradi racionalnega dela in verjetno tudi stroškov tiska tako v uradovanju samega okrajnega sodišča kot tudi nekaterih podeželskih občin s šapirografno tehniko sami izdelali razmnožene formularje, verjetno v manjšem številu. Takšne formularje sta uporabljala npr. okrajno sodišče v Ljutomeru in »Sirotnski svet v Stari Cesti« leta 1900.

Formularji finančne narave so bili praviloma v slovenskem jeziku, ko so obravnavali tematiko obresti in dokaze obveznega zavarovanja premoženja, tako polnoletnih, še bolj pa mladoletnih dedičev v pravnih zadevah postopka na okrajnem sodišču v Ljutomeru v letih od 1903 do 1910, pa tudi pri »dolžnem pisnu« za prejeto posojilo od »Mestne hranilnice Ljubljanske« (1909), ko je tržan Franc Sever iz Ljutomera prejel 25.000 K.

Okrajno sodišče je vabilo svoje stranke na razprave in druga uradna opravila na sodišče v Ljutomer s poštami vročilnicami, ki so jih morale stranke ob sprejemu vabila na sodišču podpisati in so bile vrnjene na okrajno sodišče v Ljutomer. Formular je bil prirejen za osnovne podatke o pošiljatelju, naslovniku, predmetu oziroma zadevi, zaradi katere vabijo stranko na sodišče, ter o dopisih v tej zvezi. Spodnji del formularja pa je vseboval prostor za izpolnitev oziroma potrditve, da je stranka prejela pošto vročilnico.¹ Formularji so bili praviloma dvojezični in posebej tiskani za pošiljatelja, to je okrajno sodišče v Ljutomeru v letih od 1900 do 1910, velikokrat pa se pojavi zgolj nemški formular — le redki v Ljutomeru in izven njega v letih 1909 in 1914 so bili samo v slovenskem jeziku. V Celju so za okrajno sodišče uporabljali dvojezične formularje. Samo nemški formular je seveda uporabljal pošiljatelj iz Feldbacha in Trautmansdorfa na Štajerskem (1903). V enakem času (1900 do 1914) je okrajno sodišče v Ljutomeru uporabljalo za vabljenje strank na sodišče tudi enojezične, v slovenskem jeziku tiskane vročilnice, ki so jih sodni sluge Žnidarič, Mikl in Simonič raznašali osebno ali tudi preko pošte dostavljali strankam. Formularji so bili tiskani v »C. kr. vseučiliški tiskarni Styria v Gradcu« in so bili rumene ali modre barve. Nekaj je formularjev, naslovljenih na advokate (dr. Karl Grossmann od 1901 do 1906, dr. Rosina 1901), posestnike (Franc Puconja iz Cvena — 1901, Ivan Jureš iz Sitarovec, Matilda Veselič iz Logarovec — 1901) ter učitelje (Matilda Miholič iz Ljutomera — leta 1914).²

V krajšem obdobju (1900 do 1905) je sodišče uporabljalo le nemško tiskane formularje, t. i. »dostavne pole« in »dostavnice« (»Zustellungsbogenschein«), s katerimi je tudi vabilo stranke ali pa jim le dostavljalo določene spise.

Uporaba formularjev je bila (kot kažejo ti primeri) zelo nedosledna, saj so v istem času uporabljali več formularjev glede na jezik. Pri tem pa je le moč ugotoviti, da so bile dostavnice zgolj nemške le v krajšem roku, medtem ko so se vsi drugi formularji, posebno poštne vročilnice, uporabljali hkrati ne glede na jezik, stranko ali vrsto zadeve na sodišču. V uradovanju oziroma v notranjem dopisova-

¹ P 26-5/- Franc Kovačič, rojen 27. 2. 1905, P 23-5/- Friedrich Zimmermann, rojen 9. 2. 1905, P 68-5/- Johann Babič, rojen 1. 8. 1905. Vse knjižice so bile izdane leta 1908.

² P 84-5/4, Okrajno sodišče Ljutomer 1911 in okrajno sodišče Maribor, oddelk VII.

³ Najdeni so bili primeri poštinih vročilnic bele, modre, rdeče in rumene barve.

⁴ dvojezične P 11-1/11 iz leta 1908, — nemške P 73-1/9 Celje 13. 4. 1911 iz leta 1901, — slovenske P 73-1/89 (28. 9. 1914) kot moder formular; (13. 4. 1901) za dr. Rosino, rumeni 1911 leta (Celje).

⁵ P 81-1/3 (M. Veselič); P 36-1/3 (J. Jureš); P 73-1/18 (dr. K. Grossmann); P 73-1/18 (dr. K. Grossmann); P 30-1/1 (dr. F. Rosina).

⁶ P 18-2/- in P 5-1/4 za leto 1901.

nju med sodišči praviloma niso uporabljali formularjev, saj narava medsebojnih stikov ni bila takšna, da bi šlo le za posredovanje manjšega števila zahtevanih informacij. Glede na slovensko okolico sedeža okrajnega sodišča pa ne gre zanemariti dejstva, da je bila večja uporaba dvojezičnih in samo slovenskih formularjev v uporabi prav na tem področju, čeprav so se neredko za isti kraj ali celo za isto osebo v istem času uporabljali različni formularji v vseh treh jezikovnih inačicah.

PEČATI

Okrajno sodišče v Ljutomeru je svoje dopise, ki jih je pošiljalo strankam (organi ali posamezniki) redno opremljalo tudi s pečati. Pri tem je uporabljalo pečat za tisti čas običajne ovalne oblike z naslednjim besedilom: K. K. Bezirksgericht Luttenberg — C. K. okrajno sodišče v Ljutomeru. V polju pečata je bil tudi oreol avstrijski državni grb.

Tak dvojezični pečat¹ je sodišče uporabljalo v letih 1900, 1901, 1908, 1909, 1913, 1914, a tudi samo nemškega² v letih 1901 (od 13. 2. 1901) in 1905. Pečata sta se razlikovala tudi po obliki. Sodišče je uporabilo nemški pečat, ko je poslalo dopis župniškemu uradu v Ljutomer ter ko je sprejelo pismo in naredilo uradni zaznamek na dopisu iz Radgone. Oba dopisa sta bila poslana sodišču v nemškem jeziku. Na uradno vložene dopise so morale stranke prilepiti tudi kolek (najpogostejše za 1 K), ki ga je sodišče uničilo s pečatom z enakim besedilom.

V notranjem uradovanju je sodišče dobivalo dopise od sodišč praviloma le z nemškim besedilom pečata³ (Gornja Radgona — 1901 in 1906, Gradec okolica v letu 1908, od deželnega sodišča v Gradcu 1908 in iz Ormoža — 1908), dvojezične pečate⁴ pa od okrožnega sodišča v Celju (1911).

Okrajno sodišče Sevnica je imelo zanimiv primer uporabe sodnega pečata: leta 1913 je na enem samem dokumentu uporabilo slovensko in nemško besedilo, seveda ločeno na dveh enakovrednih pečatih, in se odločilo, da na sodbo v »imenu njegovega veličanstva — cesarja« v novembru 1913 pritisne dvojezični pečat okrajnega sodišča.⁵

Zgolj nemško besedilo je bilo na pečatih, ki jih je sodišču v Ljutomer pošiljala davčna uprava tako pri dopisih, uradnih zaznambah in pečatih ter formularjih (1906, 1909).⁶

Enako je na sodišče v Ljutomer prihajala pošta oziroma dopisi z zemljiško-knjižnega urada pri okrajnem sodišču le z nemškim besedilom pečata (1900, 1902, 1904, 1908, 1910), iz istega urada v Ormožu pa vedno le v dvojezični obliki (1903, 1908). Nemško besedilo na pečatu je imel tudi »Davčno in sodno depozitni urad v Ljutomeru« v svojem pečatu (1908), ko je pošiljal dopise finančne narave sodišču v Ljutomer.⁷

Ko je sodišče v letu 1907 izdalo slovenski formular »Poziv za položbo obresti in dokaz zavarovanja«, je bil dokument nečitljivo podpisan in brez pečata (?).

Okrajno sodišče je praviloma pošiljalo vabila za sodne obravnave in vabila stranke na razgovore in oprave s povratnicami, ki so bile izpolnjene le nemško na enojezičnem (nemškem) ali dvojezičnem (nemško-slovenskem) obrazcu, pri-

¹ P 37-1/10; P 11-1/12; P 51-1/21; P 81-1/25; P 18-5/9.

² P 2-1/5 (februar 1905).

³ P 84-1/6 (Gornja Radgona); P 2-1/4 (Gornja Radgona); P 4-1/13 (Ormož); P 4-1/12 (Gradec-okolica).

⁴ P 59-11/11.

⁵ P 18-5/7 (»In Namen Seiner Majestät des Kaisers«).

⁶ P 87-5/6; P 1-11/11.

⁷ P 3-00/1,2 (Ljutomer); P 51-1/12, (Ormož); P 36-00/8 (Ormož); P 47-1/36, (Ljutomer); P 47-1/37, (Ljutomer); P 47-1/43, (Ljutomer).

stojna pošta v Ljutomeru pa ga je opremljala nemško v vsem obdobju, prav tako pošta v Radencih (1905).

Nemški pečati so bili še v krajih izven okraja, in sicer na poštah uradih Maribor (1911), Radgona (1906), Ormož (1901), Rajhenburg (1902), Lož (1901), Feldbach in Trautmannsdorf, oba v letu 1903.¹

Dvojezične pečate² poštah uradov so uporabljali v okolici Ljutomera v Križevcih (1901, 1908, 1912), Cezanjevcih (1908), Vogričevcih (1907), Svetem Juriju ob Ščavnici (1904), Mali Nedelji (1913) in Cvenu (1913).

Na okrajno sodišče v Ljutomer je prihajalo tudi veliko drugih dopisov najrazličnejših vlagateljev ali strank, ki so odgovarjale na dopise okrajnega sodišča. Svoje dopise sta s pechatnim podpisom podpisovala ljutomerski okrajni glavar Rainer in Pfrimer za mariborski mestni svet (1905), seveda v nemškem jeziku na pečatu.³

Popolnoma nemški so bili tudi pečati na dopisih Splošne bolnišnice iz Radgone (1905, 1908), Deželnega zdravilišča in skrbstvene ustanove za duševne in živčne bolnike na Dunaju (1910), Direkcije Štajerske deželne umobolnice v Feldhofu pri Gradcu (1904), Štajerskega finančnega prokuratorja (1900) iz Gradca, Policijske direkcije, prav tako iz Gradca (1908), ter Privatne zavarovalnice proti požarom v Gradcu (1910), pa tudi trgovca z mešaním blagom iz Križevca pri Ljutomeru (1907).⁴

S slovenskimi pečati sta svoje dopise opremljali »Vzajemno podporno društvo v Ljubljani« (1901) ter »Žensko vzgojevalno in naobraževalno društvo Mladika v Ljubljani (1912).⁵

Dvojezični pečat je imel zidarski mojster iz Iljaševca (1911), vasi blizu Križevca pri Ljutomeru.⁶

Najobsežnejši dopisi, ki so prihajali na sodišče v Ljutomer, so dopisi iz podeželskih občin, nekaterih trgov in mest. Pečati so bili praviloma dvojezični in sicer v občinah: Ključarovci (1903), Noršinci (1901, 1903, 1905, 1906, 1911), Lukavci (1912), Stara Nova vas (1900, 1901), Slamnjak (1905), Krištanci (1901, 1910), Bolehnečici (1901, 1904, 1906, 1913), Bučecovci (1901), Pristava (1901, 1905), Bunčani (1900, 1903), Kamenščak (1901) in Cezanjevci (1905).⁷

Samo slovenski pa so bili pečati naslednjih občinskih uradov: Stara cesta (1905, 1908, 1909), Iljaševci (1901, 1903, 1911), Branoslavci (1905), Radoslavci (1901), Slaptinci (1901, 1902), Križevci (1901) in Cezanjevci (1905).⁸ Nekateri od naštetih občin so bile pri potrditvah dokumentov oziroma dopisov nedosledne, župan je le datiral in podpisal dopise, ni pa ga opremil s pečatom; npr. Cven (1901 in 1905), Mala Nedelja (1905) in Stara cesta (1901).

V dopisih na okrajno sodišče iz drugih občin oziroma drugih okrajev so bili pečati praviloma dvojezični: Veličane (1912), Žerovinci (1901) in Lahonci (1900).⁹

Redkejši so samo slovenski: Rogoznica pri Ptuj (1905), Bratonečice (1908) in Lahonci (1905).¹⁰

¹ Npr. 282, 1911 (Maribor), poštne povratnice, brez oznake v prilogi naloga, Npr. P 15-5/ (Radenci).

² Poštne povratnice brez oznake: 1. Križevci (22. 2. 1901), 2. Sv. Jurij na Ščavnici (26. 1. 1904), 3. Cven (28. 1. 1904); 4. Mala Nedelja (2. 4. 1913), 5. Cezanjevci (5. 4. 1908), 6. Vogričevci (18. 2. 1907).

³ Brez oznake, le letnica 1905 (Rainer); P 47-5/2 (Pfrimer).

⁴ P 114-5/1 (Bolnica v Radgoni); P 70-1/19 (Bolnica v Radgoni); P 4-1/34 (Bolnica na Dunaju); P 82-1/22 (Umobolnica); P 31-1/4 (Finančni prokurator); P 68-1/84 (Policijska direkcija); P 70-1/38 (Zavarovalnica); P 73-1/2 (trgovca).

⁵ P 73-1/2 (Podporno društvo); P 73-1/57 (Mladika).

⁶ Johann Zartl: Sidarski mojster (Maurer Meister in Iglisdorf, Bezirk Luttenberg), načrt za hišo naročnice Marije Senčar iz Lokavca, 2 načrta + pogodba (19. 3. 1901) + račun za zidarska dela (19. 10. 1901).

⁷ Mnogoča primerov iz vsega obdobja. Letnice v oklepajih pomenijo najdene primere in niso edini primeri! Npr. P 45-00/1 (Ključarovci); P 72-1/11 (Bolehnečici); P 40-5/4 (Noršinci); P 43-5/2 (Bunčani); P 61-5/4 (Slamnjak); P 65-5/2 (Cezanjevci).

⁸ Npr.: P 5-1/4 (Iljaševci); P 8-1/4 (Slaptinci); P 65-5/2 (Cezanjevci); P 57-1/1 (Radoslavci).

⁹ P 47-1/105 (Veličane); P 45-1/4 (Žerovinci); P 75-00/ (Lokavci).

¹⁰ P 61-5/5 (Rogoznica); P 4-1/15 (Bratonečice); P 114-5/2 (Lokavci).

Samo nemški pečati so bili v občinah: Pobrežje pri Mariboru (1911), Diepersdorf (1909), Gosdorf (1908) in Weitersfeld (1902).¹⁴

Pečati bližnjega trga Veržej, ki je sodil v okrajno sodišče Ljutomer, so bili ves čas dvojezični (1900, 1901, 1905, 1906, 1907, 1910). Samo nemški so bili pečati trške občine Ljutomer (1901) in ljutomerskega magistrata (1900, 1901, 1905).¹⁵

Večina omenjenih pečatov je bila v ščitcu opremljena z značilnimi znaki občine ali kraja, ki so v bistvu predstavljali krajevne grbe. V polju pečata ljutomerskega magistrata je bil rogat, na zadnje noge vzpenjajoči se konj, v veržejskem pa riba. V poljih podeželskih občin so bila značilna poljedelska orodja — plug v pečatu Cezanjevec (1905), Branoslavac (1905) in Noršinec (1901, 1903, 1905, 1906). Srp, kosa in grablje v polju je nosil pečat občine Pristava (1901, 1905), ptica pa je bila v polju pečata občine Bunčani (1900). Verska vsebina — sveti Jožef in Kristus kot otrok — je bila v polju pečata občine Iljaševci (1901, 1903, 1911), variacija državnega grba s krono na vrhu ščita pa v polju pečata občine Radoslavci (1901).¹⁶

Okrajno sodišče je imelo zelo veliko stikov tudi z župnijskimi uradi, ki so zelo skrbno uporabljali pečate treh jezikovnih oblik; slovensko, nemško in latinsko besedilo.

Slovensko besedilo pečatov je bilo v naslednjih župnijskih uradih: Križevci pri Ljutomeru ves čas (1901, 1903, 1905, 1907, 1909, 1914), Svetinje (1900) in Veržej (1905).¹⁷

Nemške pečate so imeli naslednji župnijski uradi: Križevci pri Ljutomeru (1901), Veržej (1901, 1911) in mestna župnija Ptuj (1911).¹⁸

Latinske pečate so uporabljali župnijski uradi: Ljutomer (1900, 1901, 1903, 1905), Sveti Miklavž pri Ormožu (1910), Zavre (1905), Marija Snežna v Slovenskih goricah (1905), mestna župnija sv. Andreja v Gradcu (1907), pa tudi podeželska župnija Mala Nedelja pri Ljutomeru (1905, 1907, 1908, 1909).¹⁹

Posebnost ali naključje (??) je neuporaba pečata župnijskega urada v Ljutomeru v drugi polovici leta 1905, čeprav so sicer tedaj uporabljali kar dva, nemškega in latinskega.

V poljih pečatov župnijskih uradov je bil največkrat stiliziran križ, navaden ali večkrak.

Zelo številno skupino uporabnikov pečatov so sestavljali advokati, notarji in »cesarsko-kraljevi biležniki«, ki so imeli praviloma dvojezične pečate. V Ljutomeru: Julius Thurn (1900 do 1914), dr. Karl Grossmann (1901, 1903, 1905, 1911) in dr. Franc Rosina (1901). Uporabljali so več vrst pečatov, pa tudi stampiljke in žige (suhi, viseči in raznobarvni — zeleni, rjavi in rdeči). Pri tem so bili slednji prilepljeni ali opremljeni s pleteno vrstico. Dvojezične pečate so uporabljali že tudi pred letom 1900 notarji v Ljutomeru: Karl Höchtl (1873, 1875), Lovro Baš (1879), Anton Šlamberger (1889, 1893) ter Johann Geršak iz Ormoža (1875, 1877). Prav tako sta uporabljala dvojezične pečate notarja iz Gornje Radgone, dr. Josef Gorički (1902) in Otto Ploj (1903).

¹⁴ P 80-5/2 (Pobrežje); P 53-5/21 (Diepersdorf); P 53-5/16 (Gosdorf); P 53-5/5 (Weitersfeld).

¹⁵ P 73-1/1 (Ljutomer-občina); P 68-1/1 (Ljutomer-občina); P 11-5/2 (Ljutomerski magistrat).

¹⁶ P 11-5/1 (Ljutomer-rogat konj); P 50-5/- (Riba-Veržej); P 65-5/2 (Cezanjevec); P 68-5/5 (Branoslavci); P 77-5/3 (Noršinec); P 37-1/1 (Pristava); P 84-5/1 (Pristava); P 31-1/1 (Bunčani); P 1-1/1 (Bunčani); P 43-5/2 (Bunčani); P 88-00/3 (Iljaševci); P 57-1/1 (Radoslavci).

¹⁷ O grbih na ljutomerskem področju glej delo Jan Baukart. O ljudskih grbih v Priekiji, spominski zbornik Priekija, Ljutomer 1955, stran 68–73.

¹⁸ P 52-1/7 (Križevci pri Ljutomeru); P 40-5/2 (Križevci pri Ljutomeru); P 23-5/3 (Križevci pri Ljutomeru); P 32-00/4 (Svetinje); P 82-5/1 (Veržej).

¹⁹ P 51-1/2 (Križevci pri Ljutomeru); P 81-1/2 (Veržej); P 28-5/4 (Veržej); P 14-00/17,23 (Ptuj).

²⁰ P 9-00/2 (Ljutomer); P 45-1/3 (Ljutomer); P 51-5/1 (Ljutomer); P 18-00/4 (Sv. Miklavž pri Ormožu); P 33-5/2 (Zavre); Brez oznake, le datum 10. 5. 1905 (Marija Snežna); P 68-5/1 (Sv. Andrej v Gradcu); P 5-5/3 (Mala Nedelja pri Ljutomeru); P 9-5/3 (Mala Nedelja pri Ljutomeru); P 42-5/3 (Mala Nedelja pri Ljutomeru).

Popolnoma slovensko besedilo je imel v polju pečat advokata dr. Josipa Karlovška iz Celja (1911).¹¹

Na okrajno sodišče v Ljutomer so prihajali tudi dopisi iz ogrske polovice države, kot tudi iz same Hrvaške. Pečati na dopisih iz Lendave so bili madžarski (1900, 1914), prav tako iz Murske Sobote (1910) in Štrigove (1902), iz Hrvaške pa seveda hrvaški: »Varaždinski kotarski sud« (1901), »Uprava občina Kravarsko« (1908) in »Kotarski sud u Zagrebu« (1914) in Virovitici (1914).¹²

Zaradi zakonske zahteve po prevajanju dopisov, ki so odhajali ali prihajali na Hrvaško oziroma Štajersko, so uporabljali hrvaške ali nemške pečate, ki so dokazovali, da je bil dopis uradno preveden v ustrezen jezik dežele (hrvaški: 1901, 1910, nemški: 1901, 1907).¹³

Uporaba jezika v pečatih ni povzročala nobenega vidnega spora, saj sta obe stranki praviloma razumeli eno ali dvojezičen pečat ter so jih takšne, kot so bili, tudi medsebojno priznavali in strpno uporabljali.

JEZIK

Eden izmed pokazateljev politične situacije tako v trgih in mestih kot tudi na podeželju, posebej pa še v upravi in sodstvu, je bila uporaba jezika, tudi in predvsem v sodstvu.

Na okrajnem sodišču v Ljutomeru so se našli dokumenti, ki so jezikovno pripadali naslednjim jezikom: slovenski, nemški, hrvaško-srbski, madžarski in latinski.

A. SLOVENSKI JEZIK

Posebno pozornost zasluži uporaba slovenskega jezika v uradovanju okrajnega sodišča, tako v smislu notranjega kot tudi zunanjega jezika. Sodišče je strankam pošiljalo pisna vabila, tako imenovano »vročilnico« kot tiskan formular v slovenskem jeziku ter ga izpolnjevalo v slovenskem jeziku, predvsem v prvih letih obravnavanega obdobja (v letih 1901 in 1909 izrazito) ter nekoliko manj v letih po 1910. Vročilnice so bile naslovljene na odvetnike (dr. Rosina, dr. Grossmann), kot tudi na posestnike, pa tudi tržane v Ljutomeru. Slovensko vročilnico je npr. leta 1911 poslalo tudi okrajno sodišče Celje preko odvetnika dr. Josipa Karlovška, v istem času pa tudi podobno vročilnico z enakim datumom, a le nemško.¹⁴

Sodišče je individualnim strankam pošiljalo le slovenske obrazce (»Poziv za položbo obresti in dokaz zavarovanja«), pri čemer je bil formular tudi slovensko izpolnjen, tako v letih 1903, 1905, 1907 in 1909. Po tem času se slovenski formularji za ta predmet uradovanja redkeje pojavljajo.¹⁵

Sodišče je le redko kakšnemu organu ali ustanovi pisalo v slovenskem jeziku, najdenih je le nekaj primerkov, npr. dopis sodišča s pomočjo šapirografirane-

¹¹ 27 primerov, npr.: P 31-1/3 (J. Thurn); P 60-1/3 (K. Grossmann); P 66-1/36 (K. Grossmann); P 39-5/1 (K. Grossmann); P 87-5/60,69 (K. Grossmann); P 30-1/1 (F. Rosina); P 29-1/2 (K. Hloch); P 51-1/4 (K. Hloch); P 8-1/3 (L. Baš); P 70-5/3 (A. Šlamberger); P 37-1/4 (A. Šlamberger); P 11-1/4 (J. Geršak); Datum: 14. 4. 1911 (J. Karlovšek); P 68-1/31 (J. Goricki); P 87-5/40 (O. Ploj).

¹² P 22-5/ (Lendava); P 39-5/6 (Murska Sobota); P 62-1/1 (Štrigova); P 53-1/5 (Varaždin); P 15-5/10 (Kravarsko); P 51-00/12 (Zagreb); P 51-00/12 (Virovitica).

¹³ P 55-5/4 »In Sinne des § 8 der Verordnung des k. k. Justizministeriums vom 10. August 1898, Zahl 19232 dort zu übersetzen: Übersetzungsbureau der K. Kroat.-Slov.-Dalm. Landesregierung.« — Kotarski sud u Varaždinu (30. 4. 1907).

¹⁴ Slovenski jezik

¹⁵ Vročilnice: P 81-1/3 (dr. Grossmann); P 36-00/3 (dr. Grossmann); P 73-1/18 (dr. Grossmann); P 73-1/69 (M. Mihač — učiteljica); Vročilnice brez oznak: 31. 1. 1905 (Grossmann); 22. 10. 1906 (Grossmann); 1. 7. 1909 (dr. Rosina); 30. 6. 1909 (dr. Rosina); 17. 6. 1909 (dr. Rosina); 3. 3. 1909 (dr. Rosina); 21. 3. 1909 (dr. Rosina); 13. 4. 1901 (dr. Rosina); 14. 4. 1911 (dr. J. Karlovšek); 3. 10. 1901 (za posestnika Franca Puconjo iz Cvena).

¹⁶ P 13-1/6 in P 84-1/9.

ga formularja »Slavnemu sirotinskemu svetu v Stari cesti 23. svečana 1909«, ko je sporočilo, da Marija Muhič »obiskuje šolo«, ali ko je poslalo sklep razsodbe (14. 7. 1909) hranilnici v Radgono in Ljutomer.¹

Okrajno sodišče je prav v letih 1907, 1909 in 1911 izdajalo »Sklep« raznih sodnih postopkov v slovenskem jeziku ter podobne »Skepe« dobivalo od Ljutomerskega okrajnega glavarstva s podpisom glavarja Franca Bouvarda in okrajnega sodišča iz Sevnice (1913), kasneje pa v letu 1909 od okrožnega sodišča, oddelek I. iz Maribora, pri čemer je na hrbtni strani takšnih dokumentov sodišče v Ljutomeru dodalo svoje uradne zaznambe (»Amtsbericht«) v nemškem jeziku.

Ob koncu obravnavanega obdobja, v letu 1914 (januar) je sodišče ponovno dosledneje uporabljalo vabila na sodne obravnave v slovenskem jeziku, kar kaže na drug, ponovni val uporabe slovenskega jezika na okrajnem sodišču v Ljutomeru po krajšem odmoru po letu 1910.⁴

Za razliko od okrajnega sodišča, ki je bilo dokaj nedosledno pri uporabi slovenskega jezika, tudi ob vzporedni uporabi nemškega, so podeželske občine skorajda brez izjeme pošiljale dopise najrazličnejše vsebine na okrajno sodišče v slovenskem jeziku. Pri tem so slovensko odgovarjale na dopise okrajnega sodišča, ki jim je pošiljalo dopise, pa tudi različne nemške ali dvojezične formularje. Praksa izpolnjevanja dvojezičnih formularjev ni bila ne na nemški ali slovenski strani v obeh jezikih, marveč v slovenskem jeziku pri podeželskih občinah ter razumljivo (prej omenjeni primeri) nemško na okrajnem sodišču v večini primerov v prej opisanih razdobjih.

Tako so v obravnavanem obdobju slovenske dopise oziroma odgovore pošiljali okrajnemu sodišču v Ljutomer župani naslednjih podeželskih občin: Slamnjak (1900, 1903), Iljaševci (1903, 1911), Bolehnečici (1901, 1903, 1908), Mala Nedelja (1903), Lukavci (1905, 1912), Cven (1903), Bunčani (1903), Slaptinci (1902, 1905, 1914), Stara cesta (1903, 1905, 1908, 1909), Kristanci (1910), pa tudi dopisi iz občin izven ljutomerskega političnega okraja: Terbegovci (1908), Bratonečice (1908), Zerovinci (1901), Veličane (1905, 1912) in Lahonci (1905).⁵

Dosledneje kot omenjene formularje in dopise pa so slovensko izpolnjevali sicer dvojezični formular »Todfalls-Aufnahme — Zapis o smrti«, v katerem so sodišče obvestili o smrti občana ter sporočili naslednje podatke: ime in priimek, rojstne podatke, kraj bivanja, starost, socialni položaj, vdovo ali vdovca in otroke ter za morebitne mladoletne otroke še ime in priimek ter družbeni položaj predlaganega varuha, ki je bil v vseh najdenih primerih moškega spola.⁶

Slovensko so torej pisala županstva naslednjih občin: Bunčani, Noršinci, Kamenščak, Moravci, Cven, Stara cesta, Bučecovci, Pristava, Kristanci, Slaptinci, Branoslavci, Stara Nova vas, Radoslavci, Logarevci, Bolehnečici, Mala Nedelja, Stročja vas, Slamnjak, pa tudi trška občina Veržej. Teh 19 občin je tudi v drugih oblikah uradovanja oziroma sodelovanja z okrajnim sodiščem v Ljutomeru uporabljalo slovenski jezik, praviloma skorajda izključno, le trška občina Veržej in podeželska Iljaševci sta v nekaj primerih izstopali z nemškim jezikom.

¹ P 53-5/21 (Marija Muhič); P 87-5/40 (Marija Muhič).

² P 47-1/25 (»Sklep« — 1907); P 47-1/88 (za 1911); P 87-5/25 (Bouvar — 13. 4. 1909); P 18-5/7 (Okrajno sodišče Sevnica).

³ P 87-5/20 (»Amtsbericht«); P 51-1/33 (dne 28. 1. 1914).

⁴ Primer za dostavitev Sklepa (P 87-5/37) od »C. kr. okrajne sodnije Ljutomer, odd. II, dne 15. 5. 1909«:

1. dr. K. Grossmann.

2. Franc Sever.

3. Mladoletni varovanec-varuh Jožef Smodiš

4. C. kr. okrajno glavarstvo v Ljutomeru.

5. Okrajni davčni urad (tam).

6. Okrajni evidenčni urad (tam).

7. Tus. akt. A 104/8.

⁸ P 81-5/4 (Slamnjak); P 43-5/2 (Bunčani); P 44-0/3 (Bunčani); P 58-1/1 (Kristanci); P 58-1/7 (Kristanci); P 70-5/11 (Terbegovci); P 114-5/1 (Lahonci); P 72-1/14 (Bolehnečici); P 1-00/4 (Mala Nedelja); P 68-1/48 (Slaptinci); P 45-1/5 (Zerovinci); P 4-1/15 (Bratonečice); P 47-1/104 (Lokavci); P 62-1/3 (Cven); P 47-00/3 (Stara cesta); P 65-5/3 (Veličane); P 47-1/105 (Veličane).

⁹ Npr.: P 1-1/1 (12. 12. 1900), Mihael Verbanjšak, kopija

Zapisnik občinskega odbora Slaptinci (6. 12. 1908) je bil s podpisi vseh njegovih devetih članov dostavljen okrajnemu sodišču Ljutomer v primeru urejanja varuha v njihovi občini. Pisali so v slovenskem jeziku ter predlagali za novega varuha enega izmed svojih članov občinskega odbora, ki je bil hkrati tudi posestnik v Slaptincih.⁷

Jezik županov je bil ob pravilnem slovenskem jeziku in črkopisu velikokrat tudi jezikovno pomanjkljiv, obarvan z dialektom, včasih z nemškim načinom pisanja določenih črk oziroma glasov ter s številnimi germanizmi. Jeziku podeželskih občin pa ni manjkalo pristne kmečke sočnosti kot tudi starega, slovenskega poimenovanja mesecev.⁸

Iz dokumentov te vrste so znani naslednji župani po občinah: J. Antolič (Slamnjak), Jakob Farkaš (Iljaševci), Jožef Horvat in Štuhec (Bunčani), Franc Vraz (Žerovinci), Anton Horvat in Županec (Bolehnečici), Anton Ferenc in J. Čagran (Slaptinci), J. Mikl (Mala Nedelja), Škerget (Cven), Čerček (Slamnjak), Habjanič (Veličane), Meško (Lahonci), Franc Vukan (Terbegovci), Franc Dajčar (Kamenščak), Franc Rantaša in Matjaž Sagaj (Noršinci), Munda (Bratonečice), Jakob Šalamun (Lukavci), Horvatič, Jakob Kaučič in L. Šoštaric (Stara cesta), A. Špindler (Moravci), J. Veršič (Pristava), Šafarič (Bučecovci), Belec in Anton Bežan (Krištanci), Ivan Novak (Branoslavci), Alojz Osterc (Stara Nova vas), Štuhec (Logarovci) in J. Osterc (Veržej) ter Kapun (Presika).⁹

Pri poimenovanju ljudi so se poleg pristnih slovenskih oblik pojavljale tudi nemške, kot npr.: Matija-Matias, Jožef-Josef, Janez-Johann in Alojz-Alois.

Ob podeželskih občinah so dopise in izpolnjene formularje najdosledneje pisali v slovenskem jeziku župnijski uradi. Stiki med njimi in okrajnim sodiščem v Ljutomeru so bili zelo tesni in pogosti, saj je pri vsaki pravdo-sodni zadevi označeno »P« moč najti tudi dokumente župnijskih uradov. Najpogostejši predmet dopisa so bili od okrajnega sodišča zahtevani podatki o otrocih umrlega. Tako so pisali slovensko okrajnemu sodišču naslednji župnijski uradi oziroma duhovniki: Križevci pri Ljutomeru (Josip Mihalič in Josip Weixl), Veržej (Lovro Janžekovič), Ljutomer (Ferdinand Ciuha), Svetinje (Ivan Bohanec), Miklavž pri Ormožu (Jože Meško), Velka (Martin Lah) in Zavrč (Kraljevič). Župnik iz Male Nedelje pri Ljutomeru (Šoštaric) je bil pri izpolnjevanju obrazcev in pisanju nasploh zelo nedosleden, saj je poleg slovenskega jezika uporabljal skorajda enako pogosto tudi nemški jezik.¹⁰

Jezik advokatov in notarjev na ljutomerskem področju je bil praviloma slovenski že v drugi polovici 19. stoletja, in sicer pri Karlu Höchtlu, Lovru Baši in Antonu Šlambergerju iz Ljutomera ter pri Ivanu Goršaku, J. Omulecu in Ferdu Lašiču iz Ormoža tudi v obdobju po letu 1900, prav tako pri Ottu Ploju iz Gornje Radgone in F. Rosini.¹¹

Najdosledneje je slovenski jezik v vsem obravnavanem obdobju uporabljal dr. Karel Grossmann, tako pri čistih dopisih na sodišče, kakor tudi pri izpolnjevanju od sodišča poslanih formularjev. Njegova doslednost uporabe slovenskega jezika je razvidna tudi iz celotnega videza dopisa, saj je imel popolnoma slovenski ali le delno dvojezičen pečat ter le slovenski suh žig na papirju. Pisal je vse

⁷ P 51-1/1 (Bučecovci); P 37-1/1 (Pristava); P 58-1/7 (Krištanci); P 69-5/5 (Branoslavci); P 47-00/3 (Stara Nova vas); P 1-00/4 (Mala Nedelja); P 61-5/4 (Slamnjak); P 72-1/1 (Logarovci); P 58-5/1 (Veržej); P 58-5/2 (Veržej); P 43-5/2 (Bunčani); P 62-1/3 (Cven); P 72-1/4 (Bolehnečici); P 65-5/2 (Cezarjevi); P 68-1/68 (z dne 6. 12. 1908), Zapisnik občinskega odbora Slaptinci — člani so bili: Jožef Čagran, Anton Ferenc, Jakob Topolnik, Anton Križan, Alojz Prelog, Franc Ritonja, Josip Kupljen, Kralj Franc in Anton Rantaša.

⁸ P 04-1/15 »Selim ponižno naznani da Ivanka Karba matere nema je mervta. Oče je Vencar nema nikakoršnega premoženja od hrama kosti pobira« (Bratonečice, 24. 5. 1908).

⁹ Glej opombo št. 7 in Nc 317-5/2 (Lokavci) pri 114-5/2.

¹⁰ Za duhovnike glej delo dr. F. Kovačič: Ljutomer... ter: P 3-00/2 (Križevci — J. Mihalič); P 70-1/2 (Križevci — J. Weixl); P 9-1/2 (Križevci — J. Weixl); P 81-1/4 (za 1902); P 32-5/3 (za 1911) — Lovro Janžekovič; P 51-5/1 (Ljutomer — F. Ciuha); P 1-00/4 (Svetinje — J. Bohanec); P 32-00/4 (Svetinje — J. Bohanec); P 16-00/14 (Miklavž pri Ormožu — J. Meško); Brez oznake (10 5 1905) — M. Lah iz Velke; P 33-5/2 (Zavrč — Kraljevič); P 1-00/3 (Mala Nedelja — Šoštaric).

¹¹ Glej opombe številka 18, 19 in 20 (»Stranke«).

dopise, ne glede na predmet zadeve in stranko, ki jo je zastopal, saj je poleg strank s podeželja zastopal tudi tržane iz Ljutomera in Veržeja, različnega stanu in vrednosti premoženja (posestnik, trgovec-posestnik, dekla na vasi). Posebnost za tisti čas je od leta 1905 tudi uporaba pisalnega stroja v pisarni dr. Karla Grossmanna.¹²

Naslednji pomembni ljutomerski pravnik, notar Julius Thurn, ki je bil hkrati tudi trški župan, je z dopisi sodišču le izjemoma uradoval v slovenskem jeziku in še to le v začetku obravnavanega obdobja. Vsebinsa slovenskih dokumentov je bila le zapuščinske narave (tako imenovani »Notarski akt« in »Zapisnik zapuščinske zadeve«). Le njegovi praviloma dvojezični, nalepljeni žigi različnih barv, so bili primer njegovega formalnega upoštevanja slovenskega jezika. Iz dokumentov zapuščinske narave je moč videti, da niso bili pisani kot »poslednja volja« bodočega pokojnika, ker se pisava besedila vsebine razlikuje od podpisa. Iz dokumentov ni razvidno, ali je bil Julius Thurn več pisane dokumentov v slovenskem jeziku sam ali pa jih je pisala kakšna pisarniška moč, saj je njegova pisarna le potrdila sprejem oporoke in jo opremila s potrebnimi pečati in žigi. Da pa so oporoke nastajale v njegovi pisarni, dokazuje uporaba papirja z njegovim vodnim žigom na dokumentih. Stranke se praviloma niso razlikovale po svojem družbenem položaju ali izvoru od strank dr. Grossmanna, čeprav jih je bilo nekoliko več iz Ljutomera in manj iz Veržeja.¹³

Najpogostejše stranke na okrajnem sodišču v Ljutomeru so bili seveda posamezniki, ki pa so morali biti večji pisane in oblikovanje dopisov, ko so se za najrazličnejše zadeve obračali na sodišče. Njihove vloge so največkrat zajemale naslednje zadeve: finance, premoženjske in kazenske zadeve, dedovanje in varstvo mladoletnih otrok.

Na sodišče so se obračali posestniki iz Ljutomera in okolice, tržani, obrtniki najrazličnejših dejavnosti: zidarji, kolarji, kovači, gostilničarji, trgovci z živino, mešanim blagom, pa tudi intelektualci (učitelji, pravniki, duhovniki), ki so zastopali svoje osebne interese (tudi npr. advokat dr. Grossmann), ter še stranke, ki so bile na meji, pismenosti, kar se vidi iz zelo nespretno oblikovanih dopisov in pisave.¹⁴

Glede na modernejši način komuniciranja med strankami in sodiščem je zanimiv tudi na okrajno sodišče v Maribor naslovljen telegram v slovenskem jeziku, ki ga je iz Ljutomera poslal tržan Franjo Sever leta 1909.¹⁵

Dopisovanje sodišču v slovenskem jeziku je pri nekaterih strankah pogojeno tudi z znanjem izključno slovenskega jezika, čeprav so morali praviloma poslani dopis iz okrajnega sodišča v Ljutomeru prebrati v nemškem jeziku, formularje in druge redke dokumente pa vsaj kot dvojezične.

¹² Glej opombe številka: 24 – »Pečati« – Grossmann; 10 – »Formularji« – Grossmann; 16, 25 – »Stranke« – Grossmann; 1 – »Jezik« – I (slovenski) – Grossmann.

¹³ Za pisalni stroj:
P 87-5/21 (iz pisarne dr. K. Grossmanna – 28. 12. 1907).
Primeri najdenih dokumentov, ki izprizčujejo uporabo pisalnega stroja v uradovanju:
– P 73-1/1 Advokata dr. Heinrich v Jaborneg & dr. Ernest Mravlag iz Celja na K.K.B.G. v Ljutomer, (22. 10. 1901) – nemški jezik.

– P 87-5/21 iz pisarne dr. K. Grossmanna, 28. 12. 1907 – slovenski jezik; P 62-5/4 (22. 8. 1905).
– P 70-1/9 Advokat dr. F. Rosina iz Maribora kot zastopnik stranke Aloisa Jureša, 13. 10. 1903.
– P 61-5/3 K.K.B.G. Ljutomer na občinski urad Slaninjak, 26. 8. 1905 nemški jezik.
– P 87-5/25 Okrajni glavar Bouvar posestniku Francu Severu iz Ljutomera (13. 4. 1909) – nemški jezik.
– P 4-1/34 leta 1910 iz Gradca v Ljutomer.
– P 89-1/28 iz Državne obrtne šole iz Gradca na K.K.B.G. v Ljutomer, 1912 leto.
– Lp I. 619 iz Lendave – (9. 10. 1913) – madžarski jezik.
– P 18-5/9 sodba iz Sevnice – (20. 11. 1913) – nemški jezik.

¹⁴ Glej opombe št. 15 (»Stranke«) in dokumente (»Zapisniki o zapuščinskih zadevah«): P 31-1/3 (11. 12. 1900); P 65-1/3 (8. 8. 1901); P 85-1/2 (30. 8. 1901); P 58-1/3 (5. 7. 1901); P 69-1/4 (5. 8. 1901); P 31-1/5 (28. 3. 1901); P 44-1/3 (12. 7. 1901), P 91-1/7 (17. 1. 1902) + kopija.

¹⁵ Glej opombo št. 25 (»Stranke«), P 73-1/17 (Grossmann).
¹⁶ P 87-5/31 telegram v slovenskem jeziku, ki ga je pošiljatelj Sever iz Ljutomera poslal na »K.K. Kreisgericht« v Maribor (18. 6. 1909), kopija.

V tem smislu je zelo ilustrativen in poučen dopis, ki ga je na okrajno sodišče v Ljutomer poslal Ludvik Šosterič iz Stare ceste dne 12. 7. 1905, v katerem med drugim piše: »... Podpisani ponižno prosim c. k. okrajno sodnijo v Ljutomeru, ako je mogoče mi zmeniti se slovenskim ali dvojezičnim podukom za varuha. Ker nisem zmožen čisto nič nemškega jezika, toraj tudi nič ne vem, kaj je notri v teh bukvicah zapisano, in ne morem nobenih nauk iz njih posneti. Prosim torej za slovenski ali dvojezičen poduk.«¹⁶

Prisotnost dialekta in fonetičnega načina zapisovanja imen in priimkov je bila vidna iz podpisovanja članov družine, ki so se na istem dokumentu v letu 1901 podpisali zelo različno: Franc Verbainšak, Jakob Verbanšak, Mihael Verbanjšak in križec pri Franziska Verbajnsčak.¹⁷

Glede na veliko razširjenost domačih hišnih (»vulgo«) imen so se pri nekaterih priimkih zapisala tudi taka imena, kot npr. pri podpisu podkrižane Juliane Crček »vulgo Zweck« leta 1900.¹⁸

B. NEMŠKI JEZIK

Okrajno sodišče v Ljutomeru je uporabljalo tudi nemški jezik, tako pri internem delu sodišča, kot tudi pri pošiljanju in sprejemanju dopisov najrazličnejših virov.

Praviloma in le z redkimi izjemami je sodišče ves čas obravnavanega obdobja (1900 do 1914) uporabljalo nemški jezik, ko je v svoji hiši reševalo dopise, saj je vse opombe pisalo kar na dopis, tako nemški kot slovenski in v t. i. »Amtsvermerkt« in »Aktenvermerkt« dosledno uporabljalo le nemški jezik. Tudi najrazličnejše protokole (o izpolnitvi pogojev za priznanje polnoletnosti, o postavitvi varuha mladoletnim otrokom, najrazličnejše finančne zadeve, pogosti sklepi in sodbe »v imenu njegovega veličanstva — cesarja«), številne formularje, tako tiskane kot tudi pisane ali šapirografirane, so na tem sodišču izpolnjevali v nemškem jeziku.¹⁹

Okrajno sodišče v Ljutomeru je imelo zelo tesne stike s sodišči najrazličnejših stopenj v deželi. Ko je pošiljalo dopise na okrajna sodišča, je uporabljalo nemški jezik v vsem obravnavanem obdobju. Tako je imelo pogoste stike z okrajnimi sodišči iz Ormoža, Radgone, Gornje Radgone, Ptuja, Maribora, Cmureka, Feldbacha, Šmarja in Gradca, kjer so bila bivališča strank, ki so se iz najrazličnejših vzrokov nahajale izven območja ljutomerskega okrajnega sodišča.

Okoli leta 1909 se pojavijo šapirografirani formularji, uveljavi pa se tudi uporaba pisalnega stroja.²⁰

Okrajno sodišče je vzdrževalo zelo tesne stike z okrožnimi sodišči iz vse Štajerske, tudi v najrazličnejših primerih sodnih zadev. Pošiljalo oziroma odgovarjalo je na vloge teh sodišč, posredovalo razne podatke o svojih strankah, ki so se obračale na višje sodišče itd. V tem smislu je imelo okrajno sodišče v Ljutomeru tesne stike z okrožnima sodiščema v Mariboru in Celju.

¹⁶ P 53-5/16 Ludvik Šosterič iz Stare ceste — kopija.

¹⁷ P 1-1/5.

¹⁸ P 7-00/1 in literatura: Ivan Rihčarič: Domača hišna imena nekaterih krajev v Slovenskih goricah — Vestnik 1973, št. 27 in 28.

¹⁹ nemški jezik

²⁰ P 70-1/50 Sodba za 6 mesecev zapora zaradi telesne poškodbe (28. 6. 1912); P 13-1/15 »Aktenvermerkt« (1908); P 13-1/20 (1909); P 13-1/22 (1911); P 45-1/4 »Protokol« (1901); P 11-1/12 »Protokollarischer Antrag auf Volljährigeklarung« (1909).

²¹ Primeri šapirografiranih dokumentov: — P 53-5/21 sodišče iz Ljutomera (odd. I) sirotinskemu svetu Stara cesta (23. 2. 1909); P 53-5/22 Odgovor sirotinskega sveta Stara cesta sodišču v Ljutomeru (14. 3. 1909); — P 84-5/4 Sodišče v Ljutomeru pošilja dopis na okrajno sodišče v Maribor (odd. VII.) dne 28. 10. 1911.

Stiki okrajnega sodišča v Ljutomeru z Deželnim sodiščem v Gradcu so bili bolj redki in predvsem v začetku stoletja, večinoma leta 1905.¹

Ena izmed najpogostejših strank v delovanju okrajnega sodišča v Ljutomeru je bila občina, tako podeželska, trška ali tudi mestna.

Zaradi že prej omenjene narave delovanja sodnih postopkov na območju, ki je imelo v okolici Ljutomera izrazito kmečki značaj, se najpogosteje pojavljajo prav podeželske občine iz ljutomerskega političnega okraja, katerim je sodišče skorajda brez izjeme pošiljalo le nemške dopise (dopisi so bili pisani, tiskani, formularji, itd.), ali jih zaprosilo za sodelovanje pri sodnem postopku, pač glede na to, da je sodišče vodilo zelo pogoste premoženjske in finančne sodne postopke po prejetju osnovnih informacij prav od podeželskih občin. Tako je sodišče pošiljalo dopise prej omenjene vsebine na vse občine svojega področja (29 občin), posebej pa so izstopale občine Cven, Lokavci, Iljaševci, Stara cesta, Bolehnečici, Berkovci, Branoslavci, Bunčani, Slamnjak, Noršinci in Cezanjevci, pa tudi obe trški občini Ljutomer in Veržej.

Sodišče je v posameznih primerih imelo stike tudi z občinami izven svojega področja, iz drugih političnih okrajev, in sicer z občinami Radgona, Žerovinci, Rogoznica pri Ptuj, Apače, Pobrežje pri Mariboru, Gosdorf, Lappach pri Lipnici, Diepersdorf, Sveta Trojica pri Rogaški Slatini in Gradec ter z mestnima svetoma iz Maribora in Ptuja.

Ko je okrajno sodišče v Ljutomeru pošiljalo nemške dopise na podeželske občine, predvsem svojega sodnega območja, je moralo računati tudi na dejstvo, da jih vsi občinski predstojniki, župani, niso razumeli, tako v smislu pravne vsebine dopisa, kakor tudi ne v formalnem, jezikovnem smislu. Prav zaradi tega pogostega jezikovnega neznanja županov podeželskih občin je sodišče uporabljalo za svoje stike (po informaciji o smrti občana) praviloma dvojezične formularje, ki pa so bili največkrat izpolnjeni le nemško. Tako so sicer naslovniku (župan) podeželske občine formalno sporočili, po čem jih sprašujejo ali obveščajo in so jim največkrat zastavljali vprašanja prav v zvezi s številkami, imeni, podatki, ki so bili, vsaj na prvi pogled, razumljivi, pa naj so bili zapisani v nemškem ali slovenskem jeziku. Glede na nadaljevanje sodnega postopka, kjer sodišče praviloma ni več potrebovalo sodelovanja podeželskih občin svojega območja, sta bili sodišču tako zagotovljeni vzpostavitev stikov in potrebna začetna informacija s terena.⁴

Že v prejšnjih poglavjih, ko sem opisoval stike okrajnega sodišča v Ljutomeru z župnijskimi uradi, sem omenil njihovo pogostnost v stikih z okrajnim sodiščem. Okrajno sodišče je na župnijske urade pošiljalo dopise redkeje, največkrat kar dvojezične ali samo nemške formularje, v katerih je župnijske urade prosilo za razne podatke (rojstne, krstne, poročne, podatke o smrti in o pogrebu) za pokojne osebe, pri katerih je sodišče začelo zapuščinski postopek.

Okrajno sodišče se je na župnijske urade obračalo v nemškem jeziku, če je šlo za čisti dopis, in z dvojezičnimi formularji, a le nemško izpolnjenimi, ko je povpraševalo za prej omenjenimi podatki, ali pa le s formularjem v zgolj nemškem jeziku. V obravnavanem obdobju je okrajno sodišče v prej opisanih zade-

¹ Okrajna sodišča: P 51-1/11 (1903); P 87-5/2 (1905) – Ormož, P 53-5/18, 20 (1908) – Radgona, P 49-1/1 (1901) – Gornja Radgona, P 42-5/2 (1905) – Ptuj, P 90-5/2 (1911) – Maribor, P 25-5/3,4,5 (1907) – Maribor, P 53-5/3 (1905) – Cmurjek, P 79-1/10 (1903) – Feldbach, P 18-5/3 (1913) – Šmarje, P 68-1/84 (1908) – Gradec, P 79-1/48 (17. 2. 1914) – Gradec.

² Okrajna sodišča: P 47-1/21 (1907) – Maribor, P 87-5/18 (1909), P 70-1/50 (1912) – Celje, brez označitve, le datum 13. 4. 1911 – Deželno sodišče, P 53-5/3 (20. 8. 1905).

³ P 2-1/5 (1905) – Radgona, P 45-1/4 (1901) – Žerovinci, P 61-5/5 (1905) – Rogoznica pri Ptuj, P 58-9/2 (1909) – Apače, P 90-5/2 Pobrežje pri Mariboru, P 53-5/15, 16 (1908) – Gosdorf, P 40-5/1 (1908) – Sv. Trojica pri Rogaški Slatini, P 4-1/47 (1910) – Lappach pri Lipnici, P 53-5/18 (1908) – Diepersdorf, P 4-1/48 (1910) – Mariborski mestni svet, P 14-00/6 (1910) – Ptujski mestni svet. Za primer neznanja (?) nemškega jezika župana na podeželju (glej opombo št. 16 – Jeziki – 1. slovenski jezik) oz. P 53-5/8 (12. 7. 1905).

vah vzdrževalo pisne stike z župnijskimi uradi Ljutomer, Mala Nedelja, Križevci pri Ljutomeru, Veržej in Sveti Jurij ob Ščavnici.

Pri vzpostavljanju pisnih stikov z župnijskimi uradi sodišče ni bilo v skrbeh in težavah, da bi vodja župnijskega urada (župnik) ne razumel dopisa, četudi je bil popolnoma nemški ali celo dvojezičen, saj je sodišče vedelo, da so župniki dobri poznavalci nemškega jezika.¹

Sodišče v Ljutomeru se je zelo pogosto obračalo na finančne urade (»K. K. Steueramt«) v Ljutomeru in Ormožu ter na »Sparkasse Direction« v Ljutomeru, seveda v nemškem jeziku, kot tudi na Policijsko direkcijo na Dunaju (1908), na Bolnico v Radgoni (1909 do 1910) ter Deželno umobolnico v Feldhofu pri Gradcu. Kot pri prej omenjenih župnijskih uradih je sodišče vedelo, da so tudi te stranke vešče nemškega jezika in v medsebojnem kontaktiranju ni bilo nobenih težav.

Pri vzpostavljanju stikov z drugimi organizacijami je sodišče dokaj redno in dosledno uporabljalo nemški jezik v vsem obravnavanem obdobju, tudi pri pošiljanju pošte preko večine poštinih uradov, kar dokazuje velika količina sicer dvojezičnih formularjev (»Rückschein — Povratnica«) a le nemško izpolnjenih, tako po naslovniku in hkrati oznaki vsebine, ki jo je sodišče pošiljalo.²

Pri tem pošiljanju sodišče ni diferenciralo naslovnikov in je nemški jezik uporabljalo za kmečkega posestnika, tržana in meščana, duhovnika ali organ takšne ali drugačne vrste in stopnje. Sodišča ni motilo, če je od strank dobivalo le nemške ali slovenske odgovore in je v vsakem primeru, z redkimi izjemami, ki pa so opisane v poglavju o slovenskem jeziku, na okrajnem sodišču dokaj dosledno uporabljalo nemški jezik in tudi lokalne politične razmere v ljutomerskem okolišu ali v samem trgu Ljutomer niso vplivale na morebitno večjo uporabo slovenskega jezika na okrajnem sodišču v Ljutomeru, čeprav so bile nekatere druge dejavnosti v družbi bolj dovzetne za politične spremembe in so tudi jezikovno uporabo spremenile v korist slovenskega jezika ali pa se odvrnile od njega v nemško korist za krajši ali daljši čas.³

Drugo veliko področje uporabe nemškega jezika pri delu okrajnega sodišča v Ljutomeru je odgovarjanje strank na dopise okrajnega sodišča ali samoiniciati-

¹ Za župnijske urade (glej opombo št. 7 in 8 — »Stranke«) ter dokumente P 15-5/25 (2. 2. 1914) — Križevci, P 32-5/3 (2. 7. 1911) — Veržej, P 28-5/4 (19. 8. 1905) — Sv. Jurij ob Ščavnici, P 44-1/2 (20. 5. 1901) — Ljutomer, P 51-5/1 (6. 6. 1905) — Ljutomer, P 70-5/2 (27. 9. 1905) — Mala Nedelja.

² P 4-1/22 (1908) — Policijska direkcija na Dunaju, P 85-5/15 (15. 11. 1910) — Bolnica v Radgoni, P 70-1/19 (26. 6. 1909) — Bolnica v Radgoni, P 53-1/20 (3. 2. 1905) — »Sparkasse direktor« v Ljutomeru, P 82-1/22 Feldhof pri Gradcu. Za finančne urade glej opombo št. 7 (»Pečati«).

³ Za poštne urade glej opombo št. 9 (»Pečati«) in dokument P 70-1/11 (11. 1. 1908) — kopija.

⁴ O občinskih volitvah v Ljutomeru glej naslednjo tabelo (lit. F. Kovačič Ljutomer stran 230).

RAZRED	VOLILCI	DATUM	VOLILO SLOVENCEV	VOLILO NEMCEV
I	13	4. 5. 1895	5	7
II	32	4. 5. 1895	9	19
III	202	4. 5. 1895	102	32
I.	12	21. 5. 1898	3	8
II	29	21. 5. 1898	8	17
III	213	21. 5. 1898	93	63
I	12	18. 5. 1901	3	8
II	27	18. 5. 1901	3	19
III	250	18. 5. 1901	113	73
I	12	21. 4. 1904	2	8
II	28	21. 4. 1904	6	20
III	248	21. 4. 1904	125	73
I.	12	24. 4. 1907	3	8
II	30	24. 4. 1907	5	20
III	250	24. 4. 1907	104	71
I	12	12. 5. 1910	3	9
II	32	12. 5. 1910	—	22
III	251	12. 5. 1910	133	70
I	18	21. 5. 1913	—	15
II	32	21. 5. 1913	—	21
III	280	21. 5. 1913	152	83

vne vloge strank. Pri uporabi nemškega jezika v teh primerih gre za veliko razvejanost mnogih strank, ki so dopisovale sodišču ali odgovarjale na dopise okrajnega sodišča v Ljutomeru.

Okrajno sodišče v Ljutomeru je dobivalo odgovore ali tudi prve dopise le v nemškem jeziku od okrajnih sodišč v Ormožu, Gornji Radgoni, Radgoni, Ptuj, Mariboru, Šmarju, Sevnici, Cmureku, Feldbachu in Gradcu v vsem obravnavanem obdobju. Pri tem sodelovanju je šlo praviloma za posredovanje najrazličnejših podatkov o pokojniku ali njegovi vdovi in otrocih, oziroma dedičih, ki so stanovali ali bili kako drugače vezani na drugi politični okraj oziroma sodišče. Tamkajšnje sodišče je opravilo zaslišanje dedičev ali prič ter posredovalo te podatke okrajnemu sodišču v Ljutomer, kjer je tekla glavna zapuščinska razprava. Okrajna sodišča so si med seboj praviloma izmenjevala tudi formularje, a le ti ste, ki so bili tiskani v nemškem jeziku.¹²

V podobnih razmerah in primerih so se na okrajno sodišče v Ljutomer obračala tudi okrožna sodišča iz Maribora in Celja, ki so na ljutomersko okrajno sodišče prav tako pošiljala dopise v nemškem jeziku, predvsem pa t.i. Sklepe (*Beschlusse*), tako iz svojih oddelkov št. I, kot tudi iz oddelka št. V. Pri dopisovanju okrožnih sodišč iz Maribora in Celja so po letu 1910 pričeli tudi dosledneje uporabljati pisalni stroj, tako za čiste dopise, kot tudi za natipkane in seveda v nemškem jeziku izpolnjene formularje.¹³

Popolnoma dosledno je nemški jezik uporabljalo Deželno sodišče iz Gradca, pa tudi Višje deželno sodišče Senat iz Gradca v vsem obravnavanem obdobju, ko je odgovarjalo ali samo pošiljalo dopise na okrajno sodišče v Ljutomer, glede na vloge sodišča ali individualnega zahtevka stranke iz ljutomerskega področja okrajnega sodišča Ljutomer.¹⁴

Dosledno je nemški jezik uporabljala Davčni urad v Ljutomeru, ko je v vsem obravnavanem obdobju pošiljal na Okrajno sodišče podatke finančno-premoženjske narave, ki so se uporabljali pri sodnih obravnavah ali pa tudi pri sestavljanju najrazličnejših finančnih sklepov pri dedovanju, pogodbah, zadevah zemljiških posestnikov in podobno. V omenjenem obdobju prevladujejo dopisi Davčnega urada iz Ljutomera, kar kaže na dejstvo, da so bile stranke davčno obremenjene pri tem uradu oziroma na področju njegovega delovanja, ki se je pokrivalo z območjem sodnega okraja Ljutomer. Najdenih je bilo namreč le nekaj dopisov oziroma žigov Zemljiškoknjižnega urada iz Ormoža, torej iz sosednjega političnega in sodnega okraja, poleg številnejših dopisov, seveda obojih v nemškem jeziku, iz Ljutomera oziroma iz njegovega Zemljiškoknjižnega urada.

Dosledno nemški, a le redki so bili dopisi, ki sta jih na okrajno sodišče v Ljutomer pošiljala oblastna organa, namreč Okrajno glavarstvo Ljutomer in Deželni odbor Štajerske (*Landes Ausschuss von Steiermark*) z začetka obdobja (1901) ter njegovega konca (1912).¹⁵

Hranilnica (*Sparkasse*) iz Ljutomera je leta 1901 in 1907 pošiljala dopise v nemškem jeziku, dosledno nemško so pisale *Steiermarkische Sparkasse* iz Gradca, *Postsparkasse* iz Dunaja in *Štajerska finančna prokuratura* iz Gradca. Tudi dopisi *Privatne protipožarne zavarovalnice* iz Gradca so bili v nemščini; tako izpolnjene formularje oziroma police zavarovancev so posredovali okrajnemu sodišču v Ljutomeru leta 1910.¹⁶

¹² P 70-1/30 – Ormož; P 64-5/1 – Ptuj; P 25-5/6 – Cmurek; P 84-1/6 – Gornja Radgona; P 70-1/1 – Maribor; P 71-5/1 – Radgona; P 18-5/4 – Šmarje; P 18-5/6 – Sevnica; P 79-1/13 – Feldbach Neoznačen dokument, datiran z 28. 4. 1904 (Gradec).

¹³ P 87-5/28 (1899) – Maribor; P 87-5/65 (1911) – Maribor; P 59-11/11 (1911) – Celje.

¹⁴ P 4-1/12 – *K K Landesgericht Graz*; P 54-5/2 – *K K Oberlandesgericht Graz* (1905)

¹⁵ P 82-1/17 (1904) – Deželni odbor Štajerske; P 82-1/2 (1901) – Deželni odbor Štajerske.

¹⁶ P 68-1/44 (1902) – *Steier. Sparcasse Graz*; P 47-1/60 (1910) – *Postsparkasse Wien*; P 31-1/4 (1900) – *Steier. fin. procur. Graz*; P 53-1/8 (1901) – *Steier. fin. procur. Graz*; P 70-1/38 (1910) – *Privatna protipožarna zavarovalnica v Gradcu*; P 57-1/7 *Sparcasse* Ljutomer; P 47-1/31 *Sparcasse* Ljutomer.

Dosledno nemški so bili dopisi, ki jih je sodišče, čeprav bolj redko, dobivalo in torej tudi uporabljalo, Žandarmerijske komande iz bližnjih Križevca (1902) in Okrajne žandarmerijske komande iz Maribora (1911) ter seveda od vojaških oblasti (npr. leta 1910 poslani dopis »K. K. Landwerhinfanterieregiment N. 26 und Feldkompagnie« iz Maribora).¹⁴

Okrajno sodišče je dobivalo dopise tudi od ustanov deželne pomena, tako od Državne obrtne šole iz Gradca (1912) ter Direkcije Štajerske deželne umobolnice iz Feldhofa pri Gradcu, in to dosledno v nemškem jeziku. Vsebina dopisov je bila vezana na šolske probleme učencev iz ljutomerskega področja, ko je šlo za mladoletne dediče in je bilo tako sodišče preko varuhov in sirotinskega sveta pristojne občine pri obravnavanju najrazličnejše tematike iz procesa dedovanja seveda zainteresirano, kakšni so uspehi učenca — dediča. Pri dopisih deželne umobolnice pa je šlo za prejšnjemu socialno-premoženjsko plat dogajanja doma, medtem ko je bil dedič na daljšem zdravljanju v tem zavodu.

Dopise podobne zdravstvene vsebine je na okrajno sodišče v Ljutomer pošiljal tudi Deželni zdraviliški in oskrbni zavod za duševne in živčno bolne »Am Steinhof« z Dunaja (1910).

V mislu podobnih vzgojno-izobraževalnih opazovanj je tudi Okrajni šolski svet Ljutomer poslal poročilo o osnovnošolki (1913) na okrajno sodišče, oziroma na njegov oddelek (»K. K. Bezirks-als Pflugeschäftsgerichte in Lutenberg«), seveda tudi v nemškem jeziku.¹⁵

Nemške dopise so pošiljale na Okrajno sodišče v Ljutomer tudi razne gospodarske dejavnosti, predvsem iz drugih dežel, kot npr. »Firma Triester Caffee — Import Ferdinand Vondraček« iz Trsta v že omenjeni dediščini po ljutomerskem zdravniku dr. Antonu Mihaliču (po letu 1901) in v isti zadevi sicer slovensko »Vzajemno podporno društvo v Ljubljani — regist. zadruga z omejenim jamstvom« po letu 1901, tudi v nemškem jeziku.¹⁶

Glede na zelo pogoste stike okrajnega sodišča z občinami, predvsem s podeželskimi iz ljutomerske okolice, je pri teh zelo tesnih stikih zelo malo nemških dopisov oziroma odgovorov podeželskih občin na Okrajno sodišče v Ljutomer. Tako so le nekaj dokumentov (Zapis o smrti), kot sicer dvojezične formularje, izpolnjevali nemško, čeprav tudi pomanjkljivo, župani v naslednjih podeželskih občinah: Slaptinci (1901, 1908) — župan J. Čagran, Mala Nedelja (1905) — župan J. Mikl in Noršinci (1906) — župan Matjaž Sagaj ter v letu 1901 trška občina Ljutomer pri izpolnjevanju že prej omenjenega dvojezičnega formularja o prijavi smrti in dedičev. Dopisi mestnega sveta Maribor in Ptuj (1910) so bili seveda le nemški.¹⁷

Podobno je tudi pri številu nemških dopisov župnijskih uradov na okrajno sodišče v Ljutomer, saj jih je glede na pogostnost stikov oziroma na postopke v zapuščinskem delovanju na sodišču le malo. Tako so le posamezni dopisi iz župnijskih uradov pisani v nemščini, in sicer iz Male Nedelje (1903 in 1907) — župnik Šošterič, Ljutomer (1907), Križevci pri Ljutomeru (1903 in 1907) — J. Weixl, Verzej (1905) — župnik Lovro Janžekovič, Sveti Jurij ob Ščavnici (1901 in 1905) — župnik J. Kunze, Sveti Jurij v Ptuj (1911) ter Miklavž pri Ormožu (1903) — župnik A. Schmiger.¹⁸

¹⁴ P 4-1/52 (1911) — Mariborska žandarmerijska okrajna komanda, P 44-1/12 — Maribor (vojaška). Neoznačen dokument datiran z 11. 6. 1902 iz Križevca pri Ljutomeru.

¹⁵ P 89-1/28 (1912) — Obrtna šola v Gradcu, P 82-1/22 Umobolnica; P 04-1/34 »Am Steinhof«; P 25-00/5 (1913) — Okrajni šolski svet v Ljutomeru.

¹⁶ P 73-1/12 — »Triester Caffee ...«, P 73-1/2 — »Vzajemno podporno društvo ...«.

¹⁷ P 77-5/3 (1906) — Noršinci; P 58-5/3 (1905) — Verzej; P 41-00/3 (1903) — Mala Nedelja (Mikl); P 73-1/1 (1901) — Ljutomer dr. A. Mihalič.

¹⁸ P 85-1/12 (1901) — Mala Nedelja — J. Šošterič; P 05-5/3 (1905) — Mala Nedelja — J. Šošterič; P 15-00/4 — Ljutomer; P 73-1/2 (1901) — Križevci — Josip Skuhala; P 52-1/7 (1901) — Josip Weixl; P 24-5/3 (1909) — Josip Weixl; P 40-5/2 (1905) — Josip Weixl; P 82-5/1 (1905) — Lovro Janžekovič, Verzej; P 26-5/4 (1911) — Verzej. Neoznačen dokument datiran z 22. 3. 1911 (L. Janžekovič); P 30-1/2 (1901) — Sv. Jurij ob Ščavnici — J. Kunze; P 29-5/4 (1905) — J. Kunze; P 14-00/17 (1911) — Sv. Jurij v Ptuj.

Stiki advokatov in notarjev z okrajnim sodiščem v Ljutomeru so bili, kot sem že omenil, precej pogosti, saj so stranke v najrazličnejših zadevah najemale notarje in advokate, da so jih zastopali na sodišču. Zastopanje strank je bilo v nekaterih primerih nujno ne le zaradi nepoznavanja sodnega postopka in vseh patti, ki so pri tem nastajale, marveč tudi iz gole nuje, saj je iz dokumentov videti, da so advokati in notarji v svojih pisarnah dobesedno pisali namesto stranke, ki je bila nepismena. Podpisi strank so bili namreč velikokrat le naučeni, po videzu zelo »otroški« in pisani okorno, ali pa je njihovo strinjanje označeno kar s križcem. Takšna nepismenost, delna ali pa popolna, je seveda bila predpogoj, da se je stranka obrnila na jezika in pisave večšo osebo, v takšnih primerih na advokata ali notarja, pri čemer pa je bila za nekatere zadeve advokatska ali notarska dejavnost celo obvezna (npr. tako imenovano »Notarsko pismo«).

V celotnem obravnavanem obdobju je predvsem nemško, z le redkimi spisi v slovenskem jeziku, uradoval in pisal na okrajno sodišče v Ljutomer notar Julius Thurn, ki je bil tudi ljutomerski župan. Tako je sicer dvojezične formularje izpolnjeval le v nemškem jeziku, pa tudi čiste dopise je pisal le v nemškem jeziku in to dosledno.

V nemškem jeziku so uradovali oziroma pisali na okrajno sodišče še dr. Franc Rosina, ko je bil že v Mariboru, po letu 1902 pa tudi dr. Gotscher iz Radgone (1905) in dr. Josef Gorički iz Gornje Radgone (1902). Nemški so bili tudi dopisi »sodne firme« dr. Heinrich von Jabornegg & dr. Ernest Mravlag iz Celja. Le nekaj dopisov oziroma pripomb pa je poslal sodišču v nemščini dr. Kárl Grossmann.¹⁹

Dokaj številni so bili tudi individualni dopisi strank na okrajno sodišče, saj so jih podpisali posamezniki in so nedvomno nastali osebno izpod njihovega peresa, kar dokazujeta pisava in podpis. Nekateri od dopisov so nedvomno nastali v soglasju ali po navodilih nemško pišočin advokatov ali notarja Juliusa Thurna, saj so stranke uporabljale papir iz njegove, Thurnove pisarne, kar dokazujejo tudi njegovi suhi žigi na papirju. Šele natančnejša analiza besedila, tako jezikovna kot tudi strokovno-stilistična, bi pokazala, kakšno je bilo znanje strank, ki so pisale na sodišče v nemščini. Pri pregledu družbene pripadnosti strank, ki so pisale na sodišče same ali pa le same podpisale dopis, je videti, da je njihov izvor zelo širok in vsaj pri nekaterih je bilo znanje nemškega jezika nesporno dobro, pri njihovem poklicu ali položaju pa tudi nujno potrebno (npr. dopis kondukterja c.k. državne železnice leta 1913, dopisi juristov, dedičev iz Gradca, učiteljice Matilde Mihalič 1911 iz Ljutomera, študenta Franca Križaniča iz Borec 1911 ali pa dopis župana Seršena iz Veržaja 1906).

Zanimivo je, da so relativno veliko nemških dopisov na okrajno sodišče poslane ženske, tako po podpisih (vdove) ali pa tudi po pisavi za skupino podpisanih, kjer so tudi same med njimi, kot člani družine ali sorodniki. Iz poslanih dopisov ni moč zaključevati, da bi morebiti le meščani ali tržani pisali sodišču nemško, ampak je najti dopise v približno enakem razmerju med meščani in podeželani, pri čemer pa med slednjimi prevladujejo družbeno vplivnejši (npr. posestnik, varuh, redki duhovniki — Šostarič iz Male Nedelje in Josip Mihalič iz Križevca — ali bivši kmečki sinovi kot študentje v Gradcu itd.).²⁰

Na okrajno sodišče v Ljutomer so prihajali tudi nemški dopisi iz Hrvaške, seveda sodno overjeni, da so pravilno prevedeni iz hrvaškega jezika, kar je bilo posebej označeno na spisu. Take prevode sta opravljala sodni adjunkt okrajnega sodišča v Mariboru Nikodem Rauniker, ko je šlo za prevode iz hrvaščine v nem-

¹⁹ P 89-1/15 (1910) — sicer podpisan Johan Novak in Maria Morautschnig, a po videzu pisave in podpisov dopisa nista pisala sama. Verjetno je nastal v pisarni J. Thurna, saj ima papir njegov suhi žig. Za ostale advokate glej opombo št. 20 in 21 (»Stranke«).

²⁰ P 89-1/15 (glej opombo št. 19 iz teh opomb; P 80-1/13 (kondukter); P 70-1/39 (študent); P 73-1/47 (J. Mihalič); P 73-1/50 (J. Mihalič); P 73-1/11 (J. Mihalič).

ški jezik, dokument pa je potem dobilo okrajno sodišče, in dr. Theodor Reisch za madžarski jezik.²¹

O teh dveh primerih prevodov oziroma originalnih jezikih (hrvaški in madžarski) bomo še govorili.

C. HRVAŠKI JEZIK

Uporaba hrvaškega jezika na okrajnem sodišču v Ljutomeru kljub bližini hrvaške meje in prebivalstva, ki je posredno izpričevalo hrvaški občevelni jezik v popisih prebivalstva v krajih ob štajersko-hrvaški meji (Stročja vas v vseh popisih prebivalstva¹), ni bila pogosta ne v dopisovanju uradov niti strank katerekoli strani.

Za konec obravnavanega obdobja pa je le zelo značilen primer obravnavanja hrvaškega jezika v uradovanju tako okrajnega sodišča kot tudi same stranke. Ko je sodišče iz Ljutomera poslalo dopis v Zagreb v nemškem jeziku po vloženi zapisniški vlogi Janeza Horvatiča iz Radoslavec, je dobilo le-tega vrnjenega s pripisom, da vloga ni vložena v predpisanem hrvatskem jeziku. V odgovoru je sodišče v Zagrebu in Virovitici (»Kr. kotarski sud«) 14. srpnja 1914 razložilo: »Ova se molba vraća temeljem & 4 grpp s razloga što nije podnošena u propisnom hrvatskom jeziku, pak stoji pravo molitelju isto staviti u zapisnik...«²

Tako sta že prej omenjena prevajalca ali pa tudi že na Hrvaškem tako imenovana »Prevodna pisarna kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade« sama opravila prevod v nemški jezik ter to posebej označila.

Ohranjenih je tudi nekaj primerov hrvatizmov v slovenskih besedilih, kar pa kaže le na bližino meje s Hrvaško ali pa na slabše znanje slovenskega jezika ter verjetno še slabše poznavanje nemškega jezika.

D. LATINSKI JEZIK

Okrajno sodišče kot tudi stranke niso več uporabljale latinskega jezika, čeprav bi ga morda lahko še vsaj deloma pričakovali pri dopisih, ki so prihajali iz župnijskih uradov. Le v nekaj primerih so župnijski uradi zapisali tudi kakšno latinsko besedo ali kratico, predvsem iz rojstnih matrik ob že znanem, skromnem uporabljanju že predstavljenih pečatov z latinskim besedilom.³

E. MADŽARSKI JEZIK

Uporaba madžarskega jezika je bila kljub bližini meje na reki Muri zelo redka in sploh ni prihajala v poštev pri neposrednem delu na okrajnem sodišču v Ljutomeru. Sodišče je sicer dobivalo dopise tudi iz ogrske polovice monarhije, a so bili sodno overjeno prevedeni, kar je bilo tudi posebej označeno na dopisu. Delo takšnega prevajalca je opravljal dr. Theodor Reisch, »Hof- und Gerichts-Advokat und beeideter Dolmetsch der ungarische Sprache« z Dunaja.⁴

²¹ Glej opombo št. 23 (»Stranke«).

hrvaški jezik

¹ Special Orts-Repertorium für Steiermark, za leta 1880, 1890, 1900 in 1910. Posebej glej Luttenberg-Ljutomer P 51-00/12 (1914)

latinski jezik

³ Opombe za latinski jezik glej pri opombah za »žigi« in smiselno v vseh ostalih opombah.

madžarski jezik

⁴ P 39-5/6 iz leta 1910; P 22-5/7 iz leta 1914.

Tako smo si ogledali vlogo jezikov na okrajnem sodišču v Ljutomeru, kjer so vsak po svoje izpričevali svoj vpliv pri delovanju sodišča in v danih okoliščinah izkazovali svojo prisotnost v upravi in sodstvu.

OKRAJNI SODNIKI V LJUTOMERU¹

1. IVAN JESERNIG: 1890 do 17. 5. 1901
Rojen kot Slovenec, nekdanji »Triglavan«, pozneje pa hud nemškutar.
2. dr. JOŽEF pl. DUCAR: 17. 5. 1901 do 12. 6. 1901
Vodja sodišča, hud Nemec.
3. ALOJZ DOXAT: 12. 6. 1901 do 20. 2. 1910
Zagrizen Nemec in krivičen sodnik.
4. dr. FRITZ FEHLEISEN: 20. 2. 1910 do 29. 12. 1911
Nemec (Korošec), sicer pa pošten.
5. dr. FRIDRIK KRATTER: 29. 12. 1911 do 7. 3. 1912
Vodja sodišča, Nemec.
6. FERDINAND MEDITZ: 7. 3. 1912 do 22. 11. 1918
Kočevar, hud Nemec, v slabem spominu zaradi vojnega posojila.

&

¹ Podatki povzeti po delu dr. Fran Kovačič: n. d., stran 28–29

BEZIRKSGERICHT LJUTOMER UND SPRACHGEBRAUCH (1900—1914)

Zusammenfassung

Der Archivfundus des Bezirksgerichts Ljutomer beinhaltet 20 Einheiten für den Zeitabschnitt 1900—1914. Das Material ist in den Bereich P (Rechtstreitigkeiten), O (Hinterlassenschaften), I (Vollstreckungen) und K (Strafsachen) eingereiht, enthalten im Faszikel, versehen mit der Jahres- und der Aktenzahl (z. B.: P 39-5/8); wegen Platzmangel wird das Material beim Grundgericht Ljutomer und nicht im Landesarchiv Maribor aufbewahrt.

Der Gerichtsbezirk Ljutomer umfaßte 29 Gemeinden mit einer Fläche von 17.291 ha, unter ihnen auch die Marktgemeinden Ljutomer und Verzej. Im Jahre 1910 hatte der Bezirk 14.676 Einwohner, unter ihnen gab es nur 8 Evangelisten und 5 Juden. Im Bezirk lebten 666 Einwohner, deren Umgangssprache Deutsch, 13.080, deren Umgangssprache Slowenisch war und 929 Fremde. Der Anteil der Deutschen in einzelnen Siedlungen betrug zwischen 0,19 bis 46,54 Prozent (Markt Ljutomer).

Das Bezirksgericht Ljutomer hatte amtliche Kontakte mit vielen Parteien aus der gesamten Österreichisch-ungarischen Monarchie: Gerichte verschiedener Instanzen, Gemeinden (Land-, Markt- und Stadtgemeinden), Finanz- und Geldämter, Pfarrämter, Gesundheits- und Sozialämter, Gewerbetreibende bzw. Private, Notare und Rechtsanwälte sowie individuelle Parteien. Alle erwähnten Parteien waren an das Streitverfahren allein beim Bezirksgericht gebunden und man findet ihre Zuschriften in jedem Faszikel.

Das Gericht verwendete bei seiner Arbeit eine sehr große Anzahl von verschiedensten Formularen, z. B. »Todfalls-Aufnahme«, die gedruckt oder hektographiert waren. Die Formulare wurden in slowenischer oder deutscher Sprache gedruckt, es gab aber auch zweisprachige (deutsch-slowenische) Formulare.

Die meisten Zuschriften an das Gericht waren auch mit Siegeln und Stempeln versehen, die ebenso in einer der drei Sprachen ausgeführt waren, für die Zuschriften der Kirche aber noch in Latein und für die aus Ungarn in Ungarisch. Die Stempel der Landgemeinden aus der Umgebung von Ljutomer weisen die Tradition der alten Völkerwappen, eingearbeitet in die Amtsstempel der Land- und Marktgemeinden, auf. Am konsequentesten verwendeten gerade Notare und Rechtsanwälte Siegel in verschiedensten Formen und Farben.

Einer der wunden Punkte der Österreichisch-ungarischen Monarchie war die Nationalfrage und in diesem Rahmen auch die Anwendung der slowenischen Sprache. Jeder Versuch bezüglich der Geltendmachung der slowenischen Sprache hatte seiner Natur nach eigentlich eine prinzipielle Bedeutung. Nur das Bezirksgericht beantwortete die Zuschriften oder schickte seine Zuschriften nur selten in slowenischer Sprache zu. Am konsequentesten waren bei der Zuschickung der Zuschriften in slowenischer Sprache Kirchämter und politisch slowenisch orientierte Rechtsanwälte und Notare (z. B. Dr. Karol Grossmann).

Sehr oft gebrauchte man die deutsche Sprache beim Gericht, wenn dieses mit höheren Instanzen kontaktierte und man gebrauchte konsequent Deutsch in Kontakten mit Pfarrämtern. Bezüglich der Korrespondenz mit den Gerichten aus Ungarn bzw. Kroatien war das Gericht der Gesetzgebung untergeordnet, welche eine gerichtliche Beglaubigung der Übersetzungen forderte, wobei die amtlichen Gerichtsdolmetscher bestimmt waren. Die Sprache der individuellen Parteien beim Gericht hängt manchmal auch von der Wichtigkeit der Zuschrift oder von der Lage und der Bewertung der Partei ab.

Es bestand nur ein geringer Gebrauch der kroatischen und ungarischen Sprache beim Gericht, doch es gab entsprechende Übersetzungen der Zuschriften. Latein wird nur selten gebraucht und wenn, dann nur als kleine Anmerkungen.

DVOJE NENAVADNIH MARIBORSKIH KNJIŽNIČARJEV

Bruno Hartman*

UDK 027.7(497.12 Maribor):929 Žunkovič D.
027.7(497.12 Maribor):929 Obolenska E.**HARTMAN Bruno: Dvoje nenavadnih mariborskih knjižničarjev.** (Zwei ungewöhnliche Mariborer Bibliothekare.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64=29(1993)2, str. 229–240.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izveček v slov. in angl.

Začetek poklicnega slovenskega knjižničarstva v Mariboru sega v leto 1923, ko je mestni občinski svet v študijski knjižnici honorarno namestil upokojenega podpolkovnika Davorina Žunkoviča in rusko emigrantko kneginjo Elizabeto Obolensko. Ugledneža iz nekdanjega višjega sloja sto po svojih zmožnostih, tudi precejšenih, pomagala k razvoju knjižnice, kneginja pa je ob okupaciji Maribora leta 1941 podprlo njen razpad in v nacistični službi organizirala v mestu nemško ljudsko knjižnico.

UDC 027.7(497.12 Maribor):929 Žunkovič D.
027.7(497.12 Maribor):929 Obolenska E.**HARTMAN Bruno: Two unusual Maribor librarians.** Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64=29(1993)2, p. 229–240.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The beginning of Slovene librarianship in Maribor dates back to the year of 1923, when the city communal council engaged the retired lieutenant colonel Davorin Žunković and the Russian emigrant princess Elisabeth Obolenska to work part-time in the research library. The two distinguished persons from the former upper strata had aided the development of the library, whereas the princess had, in the service of the Nazis — after the occupation of Maribor in 1941 — supported its destruction and organised a German public library in the city.

Potem ko si je Zgodovinsko društvo za Slovenski Štajer ob svoji ustanovitvi leta 1903 omislilo tudi društveno knjižnico in ji določilo vsebinsko naravnost, se je v njenem razvoju vse bolj ostrilo vprašanje o prostorih, urejevanju in vodenju. Šlo je za pomembna vprašanja knjižnične stroke. O tem sem obširneje pisal v sestavku Petinsedemdeset let Univerzitetne knjižnice Maribor (1903–1978).¹

Namen in delovno področje društvene knjižnice sta se bistveno spremenila in obogatila po koncu prve svetovne vojne, ko je nastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, mesec dni kasneje, 1. decembra 1918, pa Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Odbor mariborskega Zgodovinskega društva je že v novembru 1918 dosegel, da je Narodna vlada Slovenije njegovo knjižnico priznala za javno ustanovo, saj ji je podelila pravico do obveznih izvodov s svojega območja.

Vodstvo mariborskega Zgodovinskega društva, v njem je bil najprodornejši prof. dr. Franc Kovačič, se je potegovalo, da bi v Mariboru utemeljili splošno znanstveno knjižnico, v kateri naj bi bilo zajeto še zlasti celotno slovensko slovo-
stvo; takšna knjižnica naj bi bila odločilnega pomena za duhovni razvoj Maribo-

* Dr. Bruno Hartman, ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru v pokoju

ra in njegovega slovenstva. Seveda naj bi skrb za takšno ustanovo prevzela država. Leta 1919 je komisar mariborskega magistrata dr. Vilko Pfeifer res sprožil vprašanje ustanovitve javne študijske knjižnice v Mariboru, a do njene uresničitve je preteklo še kar nekaj časa.

Mestni magistrat je knjižnici dodelil zaporedoma dvoje prostorov (v deškem zavetišču v Strossmayerjevi ulici in v deklški meščanski šoli v Cankarjevi ulici), kar sta bili zasilni rešitvi. Leta 1921 pa ji je prvi izvoljeni slovenski župan Maribora Viktor Grčar zagotovil prostore v 1. nadstropju sekvestrirane kazinske zgradbe na Slomškovem trgu (nekdanjo jedilnico na zahodni strani, malo slavno-stno dvorano na jugu ter govorilnico na vogalu Gledališke ulice in Slomškovega trga). V njih je delovala — s presledkom med okupacijo, ko je bila odpravljena — do leta 1951.

Prizadevanje, da bi študijska knjižnica postala pokrajinska ali celo državna (torej vzdrževana iz državnega proračuna), ni rodilo sadov. Leta 1922 je sicer na pobudo župana Viktorja Grčarja odbor Zgodovinskega društva sprejel začasni statut Študijske knjižnice v Mariboru, po katerem sta združili svoje knjižne sklade Zgodovinsko in Muzejsko društvo v Mariboru, mesto ali država pa naj bi knjižnici prepuščala knjige, ki bi si jih nakupila iz njunih dotacij. Pomembna je bila tudi županova odločitev, da dobi knjižnica kuratorij, v katerem so bili predstavniki mariborske mestne občine, Zgodovinskega in Muzejskega društva, Delavskega izobraževalnega društva Svoboda in Ljudske univerze.

Sklad knjižnice je bil 1922. leta že precejšen: poleg 1000 zvezkov Muzejskega društva je bilo še najmanj 12.000 zvezkov Zgodovinskega društva. Terjali so primerno knjižničarsko obdelavo.

Knjižnico Zgodovinskega društva, kasnejšo Študijsko knjižnico, so po prevratu leta 1918 urejali in vodili društveni knjižničarji prof. dr. Franc Kovačič, prof. dr. Karl Capuder, ki mu je krajši čas pomagal prof. Ivan Fava. Po Capudrovem odhodu v Ljubljano jeseni 1922 je mesto knjižničarja prevzel prof. Janko Glazer, ki je že ob nastopu službe suplenta na mariborski klasični gimnaziji leta 1920 pomagal prof. dr. Francu Kovačiču v knjižnici. Vsi so bili nepoklicni knjižničarji; povrh so imeli dovolj obsežne službene obveznosti v bogoslovju ali na klasični gimnaziji, vneto pa so delovali še v kulturnih ali političnih društvih.

Konec 1922. leta se je odboru Zgodovinskega društva ponudil za knjižničarja upokojeni podpolkovnik avstro-ogrske vojske in nato vojske Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev Davorin (Martin) Žunkovič.⁴ Že od začetka 1921. leta, ko je bil na svojo željo upokojen⁵ in se je iz Niša vrnil v Maribor, je objavljaj v mariborskih listih različne članke — o Lepi Vidi, Veroniki Deseniški, o knjigarstvu, o razvoju Maribora in njegovem turizmu, zlasti pa so mu bile pri srcu razlage krajevnih imen. V Mariboru je bil znana, a spričo svojih znanstvenih prizadevanj sporna osebnost. Bil je kmečkega rodu, doma na Podložah pri Ptujski Gori (roj. 1. novembra 1858). Po gimnazijskem šolanju v Mariboru in Celju (1870—1878) in opravljenem vojaškem roku se je v letih 1879—1882 šolal v pehotni kadetnici v Innsbrucku. Služboval je po različnih krajih avstrijske polovice monarhije, zlasti na Češkem in Moravskem, na Dunaju, v Hercegovini. Izpopolnjeval se je v različnih častniških šolah, bil častnik v garnizijski službi, a tudi učitelj ruščine za častnike. Od 1898 do 1902 je bil predavatelj v mariborski kadetnici in vodja 1. čete gojencev. Poučeval je nemščino, slovenščino, eksercični pravilnik, vojaško administracijo in vojaški poslovni slog. V vojaških listinah je bil ocenjen, med drugim, da je »posebno pripraven za vzgojitelja in učitelja mladih vojakov, nato pa za upravnega častnika. Glede na njegovo individualnost in duhovne darove bi bil zelo dober učitelj in poveljnik kadetnice«.⁶

Leta 1909 je napredoval v majorja, a je bil že dve leti kasneje upokojen, češ da »trpi za splošno oslabelejšo živce, višje stopnje nevrastenije«. Tedanje urad-

Kneginja Elizabeta Obolenska, knjižničarka študijske knjižnice

ne ocene njegovega častniškega ravnanja in sposobnosti so bile mnogo neugodnejše od prejšnjih. A v slovenskih časnikih je bilo mogoče prebrati (npr. *Ilustrovani tednik* 1911, št. 2.), da se ga je armada znebila zaradi njegovega vseslovankega prepričanja.

Ob izbruhu 1. svetovne vojne je bil Davorin Žunkovič reaktiviran, poslan v zaledje vzhodnega frontnega območja, bil obtožen zlorabe uradnega položaja in neupoštevanja predpisov, degradiran in obsojen na težko ječo. Dosegel je obnovo procesa, na katerem je bil oproščen obtožb; čin so mu vrnil. 1918. je bil dodeljen avstroogrski vojni upravi v Črni Gori, bil povišan v podpolkovnika in imenovan za garnizijskega poveljnika Podgorice. Še pred razpadom monarhije se je vrnil na Dunaj, od koder ga je Narodna vlada Slovenije na predlog generala Rudolfa Maistra poslala v Maribor, kjer je 22. novembra 1918 prevzel poveljstvo vojaške višje realke. Organizacijsko jo je utrdil in izoblikoval v prvo slovensko vojaško šolo. Že naslednje leto pa ga je zamenjal srbski polkovnik Vlastimir S. Jakovljevič, šolo pa so kmalu opustili.⁵

Davorin Žunkovič se je ob častniškem poklicu ukvarjal z jezikoslovjem, toponomastiko in slovansko arheologijo. Pobude je bržčas dobil na mariborski gim-

naziji iz jezikoslovnih del Josipa Šumana in Davorina Trstenjaka. Prvo knjigo *Die Ortsnamen des Oberen Pettau Feldes* je objavil v Mariboru v samozaložbi, ko je bil predavatelj v tamkajšnji kadetnici. V knjigi je zavračal trditve graškega zgodovinarja Alberta Mucharja, da so vsa nenemška krajevna imena na Štajerskem keltskega izvora. Že takrat so se slovenski kritiki ob tehtanju Žunkovičevih nazorov razdelili, ostreje negativne kritike pa so se pojavile, ko je leta 1904 objavil knjigo *Wann wurde Mitteleuropa von den Slaven besiedelt*. Izpostavil je avtohtonost Slovanov v Srednji Evropi; njihove sledove da je mogoče ugotoviti tja do diluvija. Slovenski znanstveniki, zbrani v odboru Zgodovinskega društva v Mariboru, so se v svojem glasilu *Časopis za zgodovino in narodopisje* Žunkovičevim trditvam postavili po robu.⁴ Matija Murko pa je Žunkovičevo knjigo *Die Slaven, ein Urvolk Europas* (Kroměříž, 1910) odločno odklonil, češ da »saj vsi naši prvi rodoljubni diletanti niso prevračali takšnih etimol. kozlov kakor g. Ž.«.⁵ A Žunkovič je svoje nazore še ostril: iskal je zveze med etrusščino in slovenščino, germanske rune je razglašal za slovanske. S somišljeniki Čehi, Slovaki in Hrvati je izdajal revijo *Staroslovan*. Skupno je Žunkovič objavil osemnajst knjig z znanstveno sporno vsebino. S slabim uspehom se je ukvarjal tudi z literaturo v nemščini. Po Rudolфу Baumbachu je posnel libreto za romantično baletno pantomimo *Zlatorog*, ki ji je glasbo napisal mladi skladatelj Erich I. Wolf. Delo je bilo uprizorjeno kar v praškem Narodnem gledališču 1913. leta,⁶ najbrž ob podpori vplivnih pokroviteljev. Napisal je še igro s petjem *Ein Mannwolf* in libreto *Das Herrenrecht*, oba frivolne vsebine.

Ko je Davorin Žunkovič 15. marca 1923 začel delati kot honorarni knjižničar v mariborski Študijski knjižnici, ga je obdajal sloves visokega častnika, ki je kot vnet Slovan trpel pod avstrijsko vojaško oblastjo, učinkovitega poveljnika mariborske vojne realke takoj po prevratu ter plodovitega pisca znanstvenih del in mnogovrstnega publicista. Takšnega so ga tudi javno pozdravili v mariborskem časniku *Tabor*. Kmalu pa je v istem časniku zavrnil hvalo Žunkovičevega slaviističnega dela dr. Makso Kovačič, profesor na realki in odbornik Zgodovinskega društva. Pri tem se je skliceval na Murkovo odklonilno kritiko. Med mariborskimi srednješolskimi profesorji Žunkovič ni užival slovesa; obesili so mu vzdevek »hetman zaporoški«.

Davorin Žunkovič je imel ob prihodu v knjižnico polne roke dela: določiti je bilo treba režim izposoje, urediti izkaznice bralcev in določiti vpisnino, navezati stike z založbami, predvsem pa bibliotekarsko urediti knjižne sklade. Pri tem je marsikatero akcijo spodbudil knjižnični kuratorij. Tako sta Žunkovič in Božidar Borko, član kuratorija in časnikar, objavila v mariborskih listih sestavek o študijski knjižnici, njeni zgodovini in pomenu. Prosila sta javnost za gmotno pomoč pri opremljanju knjižnice, zlasti s knjižnimi stojali in omarami, pa tudi za knjižne darove. Žunkovič je takrat zapisal, da bo Maribor spričo svoje lege nekoč postal visokošolsko mesto; seveda bo takrat moral imeti takšnemu položaju primer-no knjižnico. In to da more postati Študijska knjižnica.

Žunkovič je dobro opravljajl upravne posle v knjižnici; zlagoma, v nekaj letih, je opremil vse knjižnične prostore. Manj mu je ležalo knjižničarsko delo, čeprav mu je bila čez nekaj mesecev po prihodu v knjižnico dodeljena v pomoč honorarna knjižničarka, ruska emigrantka kneginja Elizabeta Obolenska. Ta je skrbela za bralce in izposajo, urejala časnike in revije. Žunkovič je grešil pri inventarizaciji in katalogizaciji knjižnega sklada; ni upošteval zbirk, serij in zbranih del. Celotnega knjižnega sklada do konca 1923. leta ni popisal (do konca novembra je popisal le 8040 knjig), kakor je, gotovo prenapeto, terjaj knjižnični kuratorij, lotil pa se ni niti listkovnega kataloga in strokovnih katalogov. Knjižnični kuratorij mu ni dovolil, da bi naročal nove knjige po svojem preudarku: nabava je bila stvar presoje knjižničnega kuratorija oziroma njegovega nabavnega odseka. V

Davorin Žunkovič, knjižničar študijske knjižnice

njegovih odločitvah se je že zarisovala prihodnja vsebinska podoba knjižnice: posebej je skrbela za pridobivanje slovenskih tiskov. Razmerje med Žunkovičem, ki se je kot nameščenec čutil zavezanega občini, in knjižničnim kuratorijem, katerega so vodili znanstveni in kulturni nameni, je bilo latentno napeto, gotovo tudi zaradi Žunkovičega vnašanja subordinacije v civilni svet.

Ko je bilo 1925. leta konec pričakovanj, da bo mariborska Študijska knjižnica postala državna institucija, jo je prevzela mariborska mestna občina in ji potrdila statut, ki je veljal do njenega uničenja leta 1941. Knjižnični kuratorij je bil nezadovoljen z Žunkovičevo neekspeditivnostjo in skromno strokovno usposobljenostjo, zato je 1928. leta zaprosil mestno občino, naj v knjižnici nastavi pragmatiziranega uradnika z visoko izobrazbo, ki bi kdaj v prihodnosti postal ravnatelj knjižnice (Žunkovič in Obolenska sta bila samo honorarna nameščenca). Mestna občina je pobudo sprejela, objavila razpis in med enajstimi prijavljenimi izbrala profesorja mariborske klasične gimnazije, pesnika in literarnega zgodovinarja Janka Glazerja.* Ta je nekoč že delal v knjižnici, bil je odbornik in nato tajnik Zgodovinskega društva. Prof. dr. Franc Kovačič, duhovni oče knjižnice, je Glazerjevo delo in znanje poznal, zato je pravilno ocenil, da bo pravišnji za razpisano mesto; zanj se je potegnil v kuratoriju in na občini. Janko Glazer je s 1. oktobrom 1926 postal edini pragmatizirani uradnik mariborske Študijske knjižnice.

Knjižnični kuratorij je takrat porazdelil delo v knjižnici takole: Davorin Žunkovič je ostal vodja knjižnice; voditi je moral glavno knjižnično knjigo (vpis knjig

in določanje signaturnih številknjigam) ter splošno upravo (dopisovanje, računovodstvo ipd.), naloga Janka Glazerja pa je bila, da »postavi knjižnico na temelje, ki odgovarjajo današnjim modernim zahtevam po vzoru drugih modernih tovrstnih knjižnic in naj se malo uporablja za tekoče knjižnične posle. Zlasti se mu prideli listni katalog (preuredba), revizija glavnih katalogov, posebno pa specialnih katalogov; v evidenci ima tudi vse dublete».

Janko Glazer se je dela lotil načrtno. Tesno, tudi prijateljsko se je povezal z dr. Jankom Šlebingerm, ravnateljem Državne biblioteke v Ljubljani (današnje Narodne in univerzitetne knjižnice). Ta mu je dajal izvrstne strokovne napotke in ga opozarjal na bibliotekarsko literaturo. Zasnovala sta izmenjavo knjižnične gradiva med knjižnicama in njegovo dopolnjevanje. Glazer pa je za obe uredil medknjižnično izposajo z avstrijskimi knjižnicami. V domači knjižnici je revidiral Žunkovičeve kataloge, zasnoval poleg znanstvenega še leposlovni odderek ter seznanjal v časniku javnost o tematičnih sklopih v gradivu knjižnice.

Med Glazerjem in Žunkovičem je moralo v pogledih na vsebinsko urejanje knjižnice priti do nesoglasij, vsekakor pa je prišlo do spora med Žunkovičem in knjižničnim kuratorijem, ki mu je od 1928. leta predsedoval prof. dr. Franc Kovačič in tako še povečal svoj vpliv v knjižnici. Ko je Žunkovič na svojo pest nakupil odprte knjižne omare za čitalnico, se je kuratorij postavil po robu kakršnikoli možnosti prostega pristopa bralcev do knjig. Odločil je, da je treba postaviti med obiskovalce ter knjižničarje in knjižne omare ograjo. Odločno zaukazani pulni sistem je povzročil, da je bilo preurejeno tudi drugo knjižnično poslovanje. Drobni, sprotni nesoglasij je moralo biti v knjižnici še več. Na tajni seji mestnega občinskega sveta 11. decembra 1930 so zato razpravljali o »nekem nenaravnem razmerju« v knjižnici; Janko Glazer je zato prosil, »naj se mu določi delokrog in dodeli naslov po pragmatiki«. Kot nenaravno razmerje je bilo gotovo treba razumeti razmerje med Žunkovičem, upokojenim častnikom in honorarnim občinskim nameščencem, ter pragmatiziranim mestnim uradnikom Jankom Glazerjem, profesorjem, pesnikom, literarnim zgodovinarjem in poznavalcem bibliotekarstva. Žunkoviča so v javnosti imeli za ravnatelja (vodjo), čeprav je bil le honorarni nameščenec. Mestni župan dr. Alojzij Juvan je predlagal mestnemu svetu, naj s 1. januarjem 1931 imenuje za ravnatelja mariborske Študijske knjižnice prof. Janka Glazerja. Mestni svet je predlog sprejel.

Davorin Žunkovič se je s sklepom mestnega sveta čutil prizadetega. Ostro se je dajal s knjižničnim kuratorijem in njegovim predsednikom prof. dr. Francem Kovačičem. Žunkoviču so pojasnili, da je bil ves čas v knjižnici le pogodbeni knjižničar in zato ni mogel biti njen ravnatelj; to da je lahko le redni, pragmatizirani mestni uradnik.

Davorin Žunkovič je s 30. junijem 1931 odpovedal delo v knjižnici. Pred tem pa ga je doletelo še eno hudo: v Maribor *Zeitung* je časnikar Udo Kasper v notici o Glazerjevem imenovanju za ravnatelja zapisal, da je knjižnica šele z Glazerjevo namestitvijo dobila strokovno vodstvo. Žunkovič je bil zavoljo te formulacije prizadet, češ da sam potemtakem ni bil knjižničarski strokovnjak. Kasperja je tožil za klevetanje v tisku. Višje deželno sodišče v Ljubljani je 23. marca 1931 Žunkovičevo tožbo zavrnilo. S tem je bil za knjižničarstvo nenavadni sodni proces zaključen.

Davorin Žunkovič se je naslednje leto (1932) odselil iz Maribora k drugi ženi na Ptuj, kjer je umrl 18. septembra 1940.

Ko je upokojeni podpolkovnik Davorin Žunkovič 15. marca 1923 prevzel honorarno opravljanje knjižničarskih del v Študijski knjižnici v Mariboru, ta še zmeraj ni imela trdnih pravnih osnov. Brž se je pokazalo, da dela sam ne bo zmogel. Zato je kuratorij Študijske knjižnice v Mariboru zaprosil mariborski občinski svet, naj poleg Davorina Žunkoviča odobri »še eno pomožno moč«. Občin-

ski svet je prošnji kuratorija na seji 6. julija 1923 ustregel. Takratni mariborski župan, socialni demokrat Viktor Grčar, tudi predsednik kuratorija, je veljal za rusofila in je bil med prvo svetovno vojno v jugoslovanski prostovoljski legiji v Rusiji; zategadelj se je bržčas potegnil, da je razpisano honorarno zaposlitev dobila ruska emigrantka, kneginja Elizabeta Obolenska. Tako je mariborska Študijska knjižnica v drugo polovico leta 1923 vstopila z rednim, pragmatiziranim slugo Francem Butolenom, ki je moral skrbeti za kazinsko stavbo v celoti, sicer pa biti na voljo knjižnici, ter honorarnima močema podpolkovnikom v.p. Davorinom Žunkovičem in kneginjo Elizabeto Obolensko.

Kneginja Elizabeta Obolenska je z družino — s soprogom knezom Borisom Aleksandrovičem Obolenskim ter z dvojčkoma, sinom Jurijem in hčerko Tanjo, rojenima 24. oktobra 1906 v Moskvi — okrog leta 1920 pribežala iz Rusije čez Carigrad v Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev in se v začetku leta 1922 naselila v Mariboru. "Sopro, knez Boris, je bil pred oktobrsko revolucijo polkovnik in poveljnik posadke v Carskem selu pri Petrogradu. O njegovem uglednem položaju priča podatek, da je bil njegovemu sinu Juriju krstni boter car Nikolaj II." V Mariboru ni maral živeti od miloščine; delal je kot vrtnar v vrtnarstvu »Vrt« Džamonje & Co pod Kalvarijo. Živel pa ni dolgo: 6. februarja 1927 je umrl za srčno kapjo."

Obolenski so v Mariboru prebivali pri družini železniškega uradnika Viktorja Devetaka v podstrešnem stanovanju v Tomšičevem drevoredu 6. Ko so si Devetakovi v Lešnikovi ul. 6 pozidali svojo hišo, se je k njim priselila tudi kneginja in v podstrešnem stanovanju — takrat že sama — prebivala do marca 1945, ko je pobegnila pred bližajočimi se zavezniškimi vojskami iz Maribora v Poreče (Pörschach) ob Vrbskem jezeru."

Sin Boris je 1924. leta maturiral na mariborski realki, študiral agronomijo v Zagrebu in se po diplomi zaposlil na državnem posestvu v Belju v Baranji. Sestra Tanja se je 1924. odjavila iz Maribora v avstrijski Gradec (Graz) in se poročila z avstrijskim grofom Küniglom. Še pred drugo svetovno vojno se je preselila v Kanado, v Calgary v pokrajini Alberti, kjer je imela modno trgovino."

Kneginja Elizabeta Obolenska, rojena Trudnikova, se je rodila 27. avgusta 1883 v Moskvi v meščanski družini. "Plemkinja je postala šele s poroko. Šolala se je na višji dekliški šoli v Moskvi. Govorila je poleg ruščine odlično francosko, nemško in angleško. Bila je izobražena in načitana. Slovenščine se ni naučila nikoli, kolikor pa jo je govorila, jo je z značilnim ruskim akanjem in mehčanjem soglasnikov. Tudi ni imela intimnejšega kontakta s slovensko kulturno preteklostjo."

Bila je visoka, vitka, lepe postave in elegantna. Toda ta eleganca je bila svojevrstna, zadržana, ni se podrejala modi. Kneginja je rada nosila obleke z globokim izrezom, dolgo ogrlico iz koral, običajno tudi dolge bele rokavice. Bila je aristokratske miselnosti, kar potrjuje tudi podatek, da je imela v svoje perilo vštiti rodbinski grb."

Najraje se je gibala med plemiškimi družinami v Mariboru in okolici — pri grofih Attemsih v Slovenski Bistrici, pri baronu Piju Twicklu pod mariborsko Piramido, grofici Adi Kulmer v Rušah, med meščani pa v družini mariborskega industrialca Karla Scherbauma, odvetnika dr. Karla Kodermana in senatorja dr. Miroslava Ploja."

Politično je bila legitimistka in konservativka, nasprotnica vsega revolucionarnega. Kot mnogi ruski emigranti v Mariboru se je tudi ona včlanila v društvo Cercle français, saj so bili že iz domovine večji francoščine in prijatelji francoske kulture.

Ko je kneginja Elizabeta Obolenska prišla leta 1923 v mariborsko Študijsko knjižnico, je bilo njeno poglavitno delo izposojanje knjig in nadzorstvo v čitalnici

(v popoldanskih urah); dopoldne, ko je bila knjižnica za javnost zaprta, je pomagala pri internem delu: pregledovala je knjige in časopise. Za izdelovanje abecednega imenskega kataloga pa je Obolenski primanjkovalo znanja, zato ga je opravljala le nekaj časa.

S 1. oktobrom 1926 je bil kot edini pragmatizirani uradnik 1. kategorije nameščen za bibliotekarja v takratni Študijski knjižnici, ki je bila od 3. marca 1925 mariborski mestni zavod, prof. Janko Glazer. Takrat so knjižničarsko delo v njej na novo porazdelili. O tem je odločil na 8. seji 22. septembra 1926 kuratorij Študijske knjižnice v Mariboru. Za kneginjo Obolensko je bilo določeno, da »streže občinstvu in pomaga, kadar more in kjer je potreba«.

Ko je Davorin Žunkovič 30. junija 1931 zapustil knjižnico, so ga 23. januarja 1932 nadomestili tako, da so v knjižnico premestili kontrolorja pri mestni blagajni Frana Avsenaka.¹¹ Takrat je ravnatelj Janko Glazer delovne obveznosti v knjižnici zaposlenih na novo porazdelil. Elizabeti Obolenski je bilo naloženo delo v izposojevalnici: izposojala je knjige, vodila evidenco zamudnikov, osebno statistiko obiskov in izposoje, vzdrževala kartoteko knjig v leposlovnem oddelku, nadzorovala čitalnico, vodila evidenco revij in časnikov ter pretipkavala listke za stvarni katalog.¹² Ko je knjižnica 1940. leta dobila od občine še kazinsko dvorano, je nekaterim prostorom spremenila namembnost. Čitalnica se je oddelila od izposojevalnice. Obolenska je bila razrešena nadzorstva nad čitalnico; prevzel ga je Fran Avsenak.¹³

Delo Elizabete Obolenske je bilo pretežno namenjeno dijaštvu, ki je bilo med izposojevalci v večini; še zlasti so si dijaki izposojali iz posebnega leposlovnega oddelka. Navajala jih je k branju ruske literature,¹⁴ jim je pa kakšno literaturo tudi odsvetovala.¹⁵ Pri delu z bralci je bila natančna in stroga; znala jih je dobro presoditi in z njimi ravnati individualno.

Bolj ko se je ostril splošni politični in vojaški položaj v Evropi, bolj je kneginja Elizabeta Obolenska kot ruska legitimistka in konservativka videla rešitev v hitlerjevski Nemčiji. Zato je 1941. leta obsodila protinemške demonstracije po generalskem marčnem puču v Jugoslaviji, pozdravila pa prihod nemških čet v Maribor.

Študijsko knjižnico v Mariboru je okupatorska oblast v sodelovanju z mariborsko podružnico Kulturbunda zasegla 11. aprila 1941, jo 21. aprila postavila pod zaščito šefa civilne uprave, 22. aprila pa odslovila njenega ravnatelja Janka Glazerja.¹⁶

V knjižnici je poleg snažilke ostala samo kneginja Obolenska (knjižničar Fran Avsenak in sluga Viktor Jamšek sta bila v vojnem ujetništvu; med vojno se v knjižnici nista več pojavila). Knjižnica je bila za javnost zaprta, Obolenska pa je skrbela za vzdrževanje prostorov in izterjevala izposojene knjige.

Štajerski vladni direktor dr. Josef Papesch je v začetku maja 1941 ukazal bibliotekarju Štajerske deželne knjižnice (Steiermärkische Landesbibliothek am Joanneum) v Gradcu dr. Erichu Drewsu, naj pregleda knjižnico mariborske Študijske knjižnice in predloži načrt, kaj z njo napraviti. Dr. Drews je dr. Josefu Papeschu poslal obširno poročilo,¹⁷ po katerem naj bi knjižnico preoblikovali v nemško ljudsko knjižnico. Zanj naj bi iz skladov nekdanje Študijske knjižnice odbrali primerno nemško literaturo, drugo pa naj bi odposlali v štajersko deželno knjižnico. Dr. Drews je menil, da bi delo s strankami in izposajo mogli brez pomslekov zaupati kneginji Obolenski, če bi seveda v to privolil mariborski politični komisar. Za začetek bi sodelovanje kneginje Obolenske zadoščalo, saj je imela potrebno znanje slovenščine (!!).

Mariborski Nemci, predvsem vodja mestnega kulturnega urada, optik in slikar Pipo Peteln, pa tudi nacistični prišleki, ki so prevzeli oblast v Mariboru, so ji zaupali vodstvo nove mestne knjižnice — Stadtbücherei Marburg a. d. Drau.

Obolenska je namreč takoj po okupaciji začela vleči na nemško stran in se družiti z Nemci." Okupatorska civilna uprava je mariborsko Študijsko knjižnico s 30. junijem 1941 odpravila in ustanovila mestno knjižnico v skrčenih prostorih v kazinski stavbi.

Kneinja Obolenska je kot vodja mestne knjižnice pomagala pri razbitju skladov Študijske knjižnice, pri njihovi odpravi v Gradec ali na Dunaj (leta 1942 okrog 27.000 kosov letnih poročil avstrijskih in nemških srednjih šol izpred prve svetovne vojne), pri njihovi vključitvi v sklade nove, mestne knjižnice (šlo je za 3428 knjig nemškega leposlovja in znanstvenega slovstva) ali oddajo v tovarno lepence v Ceršaku za predelavo.

Februarja 1942 so kneginjo Obolensko za teden dni poslali v celovško mestno knjižnico (Stadtbücherei in Klagenfurt) k ravnatelju dr. Schipplu, da se je seznanila z rajhovskimi načeli urejanja ljudskih knjižnic. Po vrnitvi s celovške prakse je dobila v pomoč knjižničarko in z njo uredila knjižnico tako, da so jo lahko 12. oktobra 1942 odprli. Čez poletje je Obolenska pripravila tudi knjige in ustrezne kartoteke za 20 vaških knjižnic s po 75 knjigami v mariborskem okrožju, novembra istega leta pa je prevzela nadzorstvo nad knjižnicami, ki so jih ustanovili pri krajevnih uradih na Pobrežju, v Zrkovcih, Hočah, Kamnici, Limbušu in v Radvanju.

Mariborsko mestno knjižnico, ki je bila veliko skromnejša od nekdanje Študijske knjižnice — leta 1943 je štela 7552 zvezkov in v njej je bilo mnogo nacistične propagandne literature, je vodila natančno in strogo. Za njeno rusko čustvovanje je bilo značilno, da se je leta 1944, ko so se v Mariboru pojavile tudi ukrajinske kvislinške enote, potegovala, da bi knjižnica dobila tudi ukrajinsko literaturo."

V začetku leta 1945 je Obolenska še delala v knjižnici, čeprav je mesto močno trpelo zaradi letalskih bombnih napadov. Prof. Janko Glazer je povzel po navedah ravnatelja Pokrajinskega muzeja Maribor prof. Franja Baša v svojem zapisu o kneginji Obolenski, da se je nekaj tednov pred koncem vojne umaknila v Železno Kaplo na Koroškem," medtem ko je na njenem kartotečnem listu evidence mariborskega prebivalstva med svetovnima vojnama zapissek dvomljive vrednosti: »Odglasitev 9. 6. v Pertschach, Vertersee«."

Iz Avstrije se je kneginja Obolenska odpravila v Kanado k hčerki Tanji. Tja je za nekaj časa prišel tudi sin Jurij, ki se je ob koncu druge svetovne vojne umaknil iz Srbije, kjer je med okupacijo sodeloval s četniki. Mati Elizabeta je v Kanadi umrla, sin Jurij pa se tam ni mogel prilagoditi; okrog 1960 se je preselil v Pariz, deloval kot asistent na neki visoki šoli in umrl okrog leta 1965 za levkemijo v neki pariški bolnišnici. Pokopan je na ruskem pokopališču v Parizu."

Bizarni in razgibani biografiji dveh mariborskih knjižničarjev se stapljata s političnimi in kulturnimi dogajanjem v Mariboru, še zlasti v njegovi Študijski knjižnici v času od 1923 do 1941 in še do 1945. leta. Zlasti za obdobje od 1923 do 1931 velja, da so se v mestu zlagoma in z velikimi težavami organizirale različne kulturne in znanstvene dejavnosti in ustanove, med njimi tudi Študijska knjižnica. Prostorska stiska, pomanjkanje denarja in skromna kadrovska ponudba so bili pglavitne ovire za hiter napredek, medtem ko je bilo vsaj za področje muzealstva, arhivistike in knjižničarstva dovolj bistrih usmerjevalcev.

Naključje je naneslo, da sta 1923. leta vstopila v skromne začetke slovenskega profesionalnega knjižničarstva v Mariboru dva človeka s kar visokih klinov nekdanje družbene lestvice, vendar oba osebno prizadeta — podpolkovnik Davorin Žunkovič s sumom ali vednostjo o njegovi sporni znanstvenosti, kneginja Elizabeta Obolenska z emigrantsko bedo v tujem okolju. Do njunih položajev v knjižnici ju je privedel socialni čut odločilnih ljudi v mestu, njihova spoštljivost do zagnanega, čeprav spornega ukvarjanja z znanostjo, pri nekaterih spoštljivost

do visoke družbe in vsega ruskega, in mnenje, da bo delo, ki ga bosta opravljala v knjižnici, dovolj ustrezalo njuni domnevni usposobljenosti. Čeprav se to mnenje pri Žunkoviču ni potrdilo, je vendar zanj in za Obolensko treba reči, da sta 1923. leta pognala Študijsko knjižnico v osnovni tek organizirane, poklicne knjižnične ustanove — ob skromni strokovni urejenosti knjižnih skladov je bil urejen sistem izposoje in branja knjižničnega gradiva, zlagoma pa se je izboljševala tudi oprema knjižničnih prostorov.

Odnosi med honorarnima knjižničarjema in tistimi, ki so v imenu zainteresiranih društev in občine skrbeli za razvoj knjižnice, pa tudi z njenimi bralci, so bili mnogoplastni. Upokojeni podpolkovnik in kneginja, soproga nekdanjega polkovnika, sta sodila v krog nekdanje višje častniške elite. Kljub umišljeni visokosti pa sta bila odvisna od meščanskih, da ne rečem plebejskih članov knjižničnega kuratorija, vodstev Zgodovinskega in Muzejskega društva ter upravnopolitične oblasti. Med temi pa so bili intelektualci visoke ravni in jasnih pogledov na razvoj znanosti in kulture v Mariboru, zato so nasprotja ali neskladja v knjižnici presegali v prid pozitivnega razvoja.

Primer kneginje Elizabete Obolenske je v sebi kontradiktoren, etično sporen, razločljiv le ob upoštevanju kneginjine aristokratske zavesti, izkušenj med boljševistično revolucijo in bednega položaja emigrantke. Le tako je mogoče razumeti njeno oportunistično udinjanje nacistom in vodenje mariborske nemške knjižnice med okupacijo (1941—1945) ter popolno pozabljenje, da se je podvrgla tistim, ki so z vso močjo udarili po slovenskih ljudeh, ki so ji pomagali iz emigrantske bede v znosno življenje. Bilo je nemoralno, da je brez zadržkov pomagala uničevati pričevanja o slovenski kulturi v Mariboru, ki naj bi jo krepila s knjižničarsko službo, ki ji je bila nekoč prijazno dodeljena.

Prispevka nenavadnih mariborskih knjižničarjev Davorina Žunkoviča in Elizabete Obolenske k razvoju mariborskega knjižničarstva ni mogoče meriti v podrobnostih in ga natanko ovrednotiti. Nedvomno pa je iz ohranjenih dokumentov in sporočil mogoče nesporno ugotoviti, da je bil prof. Janko Glazer tisti, ki je ob njih kot sodelavci knjižnico jasno usmerjal in jo knjižničarsko strokovno utemeljil tako, da se je razvila proti vrhu slovenskega knjižničarstva pred drugo svetovno vojno.

LITERATURA IN VIRI

1. Bruno Hartman: Petinsedemdeset let Univerzitetne knjižnice Maribor (1903—1978). — Univerzitetna knjižnica Maribor 1903—1978. Jubilejni zbornik, Maribor 1978, 9—106.
2. Zapisnik 15. odborove seje Zgodovinskega društva v Mariboru 28. novembra 1922. — Knjiga zapisnikov je spravljena v Pokrajinskem arhivu Maribor.
3. Slovenski biografski leksikon, 15. zvezek, Ljubljana 1991, 1016—1018.
4. Službeni vojni list. Organ i izdanje ministarstva vojnog i mornarice. Godina XL (1921), str. 136—137.
5. Različne podatke o vojaški službi Davorina Žunkoviča iz dokumentov, spravljenih v Avstrijskem državnem arhivu — Vojnem arhivu (Österreichisches Staatsarchiv — Kriegsarchiv), mi je ta sporočil v pismu št. 24.432/1977 z dne 3. aprila 1977.
6. Vojaška realka v Mariboru. — Slovenec 47(1919)197, 28. VIII., str. 3.
7. V obrambo. — ČZN 5(1908), 113—116.
8. M. Murko: Rodoljubna knjiga brez rodoljubja. — Veda 1(1911)3, 266—273.
9. Bruno Hartman: Prvo knjižničarsko obdobje Janka Glazerja. — ČZN 48=13(1977)1-2, 34—45.
10. Zapisnik 8. redne seje kuratorija 23. septembra 1926. — Rokopisna zbirka UKM, Ms 334.
11. Zapisnik tajne seje VIII. redne seje občinskega sveta mariborskega dne 11. decembra 1930. — Spravljen v Pokrajinskem arhivu Maribor.

11. Glej Žunkovičeve izjave in odgovore kuratorija nanje v rokopisnem oddelku UKM, Ms 334.
12. Zum Direktor der Studienbibliothek in Maribor. — Mariborer Zeitung 70(1930) 337, 19. XII., str. 4.
13. Spisi o kazenski stvari Kasper Udo »kleveta potom tiska«. — K št. 3/3 Okrožno sodišče v Mariboru. — Spravljeni so v Muzeju narodne osvoboditve Maribor v fondu tiskovnih pravn.
14. Kartotečni register prebivalstva občine Maribor (evidenca pred 2. svetovno vojno), spravljen na oddelku za notranje zadeve Skupščine Maribor.
15. Podatke o Obolenskih je na mojo prošnjo poslal v pismu z Dunaja 3. in 4. maja 1977 dipl. inž. Mirko Karba svojemu bratu, prof. romanistike Jožetu Karbi v Maribor. Mirko Karba je bil sošolec in prijatelj Jurija Obolenskega; z njim je bil v stikih, tudi osebnih, še po drugi svetovni vojni. Mirko Karba je imel z Obolenskima — z Jurijem in Tanjo, osebnih stike še v prvi polovici šestdesetih let.
16. Protokol umrlih pravoslavne istočne srpske vojne kapele sv. Ćirila i Metodije u Mariboru, str. 23. — Spravljen je na oddelku za notranje zadeve Skupščine občine Maribor. Gl. tudi: Knez Boris Obolensky †. — Tabor 8(1927)30.8.II., str. 1.
17. Sporočilo Sonje Zupan, roj. Devetak, meni 6. maja 1977.
Gl. op. 14 in 15.
18. Gl. op. 15.
19. Gl. op. 17.
20. Janko Glazer: Knežinja Elizabeta Obolenska. (Donesek k zgodovini Visokošolske in študijske knjižnice v Mariboru.) 1971. — Rokopis v Univerzitetni knjižnici Maribor, Ms 581, V. C. 1.
21. Gl. op. 17.
22. Sporočilo dr. Sergeja Vrišerja, ravnatelja Pokrajinskega muzeja v Mariboru v p., meni 16. decembra 1992.
23. Gl. op. 17 in 20.
24. Spominška knjiga rodbine Ploj. — Rokopisna zbirka UKM, Ms 443.
25. Rokopisna zbirka UKM, Ms 334.
26. Bruno Hartman: Petinsedemdeset let ..., str. 63.
27. Bruno Hartman: Petinsedemdeset let ..., str. 64.
28. Bruno Hartman: Petinsedemdeset let ..., str. 74.
29. Gl. op. 15.
30. Izjava dr. Sergeja Vrišerja, ravnatelja Pokrajinskega muzeja v Mariboru v p., meni 6. decembra 1992.
31. Bruno Hartman: Petinsedemdeset let ..., str. 77—78.
32. An die Abteilung II d der Reichsstatthalterei im Wege der Direktion d. Joanneum. (7. Mai 1941). Betr. II d — 375/I U 1/4 1941. Gegenstand: Untersteiermark, Kunstschatze u. Schriftendenkmäler. Stellung unter Denkmalschutz. (Studienbibliothek in Marburg.) — Kopija dopisa je spravljen v Pokrajinskem arhivu Maribor v mapi Kulturamt der Stadt Marburg a/D.
33. Gl. op. 17.
34. Podatki iz arhiva Kulturnega urada Mestne občine Maribor 1941—1945 (Kulturamt der Stadt Marburg a/D), spravljenega v Pokrajinskem arhivu Maribor.
35. Gl. op. 20.
36. Gl. op. 14.
37. Gl. op. 15.

ZWEI UNGEWÖHNLICHE MARIBORER BIBLIOTHEKARE

Zusammenfassung

Nach dem ersten Weltkrieg war man in Maribor bestrebt, eine wissenschaftliche Bibliothek (Studienbibliothek) aufzubauen, die den kulturellen Aufschwung der Stadt und ihrer Umgebung fördern sollte. Die Idee war besonders im Historischen Verein in Maribor (Zgodovinsko društvo v Mariboru) lebendig. Man versuchte sie zu verwirklichen, indem man die Bücherbestände des Historischen und des Museenvereins zusammenlegte und den Staat aufforderte, die so entstandene Bibliothek zu unterstützen und sie in eine staatliche Institution umzuwandeln. Der Staat brachte der Idee kein Wohlwollen entgegen, und so entschloss sich die Stadt Maribor im Jahr 1925, die Studienbibliothek in ihre Obhut zu übernehmen. Seitdem war sie eine städtische Einrichtung.

Schon im Jahr 1923 sah man ein, dass die Bibliothek, obwohl rechtlich noch nicht festgesetzt, ständiger professioneller Pflege bedürfe. So entschlöss sich der Stadtrat, zwei Honorarkräfte in die Bibliothek aufzunehmen – den emeritierten k.u.k. und jugoslawischen Oberstleutnant Davorin Žunkovič, einen eifrigen Autor mehrerer pseudowissenschaftlicher Werke über die slawische Archeologie und Toponomastik, die heftiger Kritik ausgesetzt waren, und die russische Emlgrantin Fürstin Elisabeth Obolensky, eine kultivierte und sprachkundige Dame. Der bibliothekarische Einsatz von Davorin Žunkovič, der sich als Bibliotheksleiter rühmte, war nicht exzellent, und so kam es zu Spannungen zwischen Žunkovič und dem Bibliothekscuratorium, in dem Vertreter der Vereine und der Stadt sassen. Um der Bibliothek ein besseres Gedeihen zu ermöglichen, stellte man im Jahr 1926 als pragmatisierten Stadtbediensteten Prof. Janko Glazer, einen Slawisten und Germanisten, Dichter und Kunsthistoriker an. Er kannte die Bibliothek aus den Zeiten, in denen er sie als Schriftleiter des Historischen Vereines betreute. Oberstleutnant Žunkovič fühlte sich in seinen Kompetenzen benachteiligt, Prof. Glazer hatte aber Mühe, moderne bibliothekarische Arbeitsgänge einzuführen. Die Situation in der Institution spannte sich immer mehr zu. Der Stadtrat entschloss sich sie zu beschwichtigen, indem er Ende 1930 Prof. Glazer zum Bibliotheksdirektor ernannte. Oberstleutnant Žunkovič fühlte sich dadurch zurückgesetzt und verliess Mitte 1931 die Bibliothek. Der Stadtrat hat im nächsten Jahr noch einen pragmatisierten Stadtbediensteten angestellt. Die Fürstin Obolensky verrichtete weiterhin die Arbeiten in der Ausleihe, sie übte Aufsicht im Lesesaal aus und bearbeitete die Zeitschriften und Zeitungen. Als Aristokratin und russische Legitimistin konnte sie keinen Einklang mit der slowenischen Kultur finden. Als Untersteiermark im Jahr 1941 von den Nazisten okkupiert wurde, begrüßte sie die neue politische Situation. Die Nazisten behielten sie im Dienste und stellten sie als Leiterin der neugeschaffenen Stadtbücherei Marburg a/D an. Sie half die ehemalige Studienbibliothek zu liquidieren, ihre Bestände teils nach Graz in die Landesbibliothek abzutransportieren, teils in die deutsche Stadtbücherei einzugliedern, teils sie in die Pappefabrik in Ceršak (Zierberg) zur Bearbeitung abzuliefern. Nach der Praxis in der Klagenfurter Stadtbücherei eröffnete sie im Jahr 1942 die Stadtbücherei Marburg a/D, richtete die Wanderbüchereien in den Dörfern in der Umgebung ein. Vor der vorrückenden alliierten Armee floh sie im März 1945 nach Kärnten und setzte sich später nach Kanada ab.

UPRAVNE IN DEMOGRAFSKE RAZMERE V PTUJSKEM OKRAJU MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Ljubica Šuligoj*

UDK 352(497.12-37 Ptuj):314.8•1880/1941•

ŠULIGOJ Ljubica: Upravne in demografske razmere v ptujskem okraju med svetovnima vojnama. (Administrative und demographische Verhältnisse in Ptujer Bezirk zwischen den Weltkriegen.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, str. 241–253.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Avtorica predstavlja upravno organiziranost ptujskega območja pred prvo svetovno vojno in v obdobju med svetovnima vojnama. Hkrati primerja demografska gibanja po štetjih prebivalstva od 1880. leta naprej.

UDC 352(497.12-37 Ptuj):314.8•1880/1941•

ŠULIGOJ Ljubica: Administrative and Demographic Circumstances in the District of Ptuj between the World Wars. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, p. 241–253.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The authoress presents the administrative organization of the district of Ptuj before the World War I and in the period between the World Wars. At the same time she compares the demographic movement after census from 1880 onwards.

Upravne in demografske razmere na ptujskem območju med svetovnima vojnama velja obravnavati v povezavi z obdobjem pred letom 1918. Upravna teritorialna ureditev okraja, h kateremu so sodili po prvi svetovni vojni ormoški, ptujski in rogaški sodni okraji z avtonomno Mestno občino ptujsko, se je namreč z neznatnimi razlikami povsem naslonila na ozemeljsko razmejitev in upravno organiziranost sosesk (občin) v habsburški monarhiji. Razen izločitve rogaškega sodnega okraja po letu 1922 iz območja ptujskega političnega okraja, so nastale večje upravno-politične spremembe po komasaciji občin in njihovi preureditvi v letih 1933–1937. To pomeni, da se je šele tedaj dokončno začrtal obseg okraja.

Glede na to je potrebno primerjati tudi demografska gibanja pred letom 1918 z razmerami med obema svetovnima vojnama, pri čemer izhajam iz štetij prebivalstva, začenši z letom 1880. Pri tem se je nujno ozreti po nacionalni sestavi prebivalstva, predvsem po razmerju med Nemci in slovenskim življem, kakor tudi po odnosu med stacioniranim prebivalstvom na podeželju in v večjih krajih. Slednje je izhodišče za razumevanje gospodarsko-družbenih in narodnostnih razmer v ptujskem okraju.

* dr. Ljubica Šuligoj, docentka Pedagoške fakultete v Mariboru v pokoju

Upravne razmere

Upravno-politična organiziranost pred letom 1918 je izhajala iz upravnih re-form, ki so se izvajale v habsburški monarhiji sredi prejšnjega stoletja. Omenili smo že, da se je upravno-teritorialna ureditev, ki je bila v veljavi do konca prve svetovne vojne, v največji meri kontinuirano nadaljevala za dobro desetletje tudi v jugoslovanski državi. Za osvetlitev razmer na ptujskem območju si oglejmo le nekaj njenih značilnosti.

Okrajna ureditev je slonela na zakonskih določilih iz let 1849 in 1866, kar po-meni, da je bilo okrajno glavarstvo v Ptuj kot državni organ izključno podreje-no cesarsko-kraljevemu namestništvu za Štajersko v Gradcu, okrajni zastop ptujski pa je kot samoupravno oblastvo med štajerskim deželnim zborom in obči-nami (soseskami) nadziral delo le-teh.

Upravno organiziranost občin in njihova pooblastila je urejala zakonodaja iz leta 1864, po kateri so se na občine, dejansko majhne okoliše, prenašale tudi dolo-čene izvršilne funkcije. Soseske so bile v teh zadevah odgovorne okrajnemu gla-varstvu in so se s tem ločevale od avtonomnega mesta Ptuj, ki je bilo odgovorno deželnemu zboru oz. v določenih zadevah neposredno deželni vladi.¹

Ptuj je dobil 4. oktobra 1887 lastni statut in volilni red za mestno občino, v večini povzeta po štajerskem občinskem redu in občinskem volilnem redu. Tako je poslej 18-članski občinski svet (Rat) z županom in občinskimi uradom (Gemein-deamt) kot izvršilnim organom vodil »cesarsko kraljevo deželno-knežje komorno mesto Ptuj«, in to na osnovi pridobljenih privilegijev (svobodno gospodarjenje z občinskim premoženjem, sklepanje o občinskih dokladah, trošarine in takse, ob-činske ceste, preskrba, tržno nadzorstvo, ljudske šole, javni red ...) ter Poslovne-ga reda mestne občine ptujske, sprejetega 7. marca 1888 in znova obnovljenega leta 1938.² Status mestne občine Ptuj se tudi pozneje ni veliko spremenil.

Območje okrajnega glavarstva Ptuj, ki je zajemalo sodne okraje Ormož, Ptuj in Rogatec, je merilo 1910. leta 986,91 km². Pred letom 1918 je bilo tu 134 sosesk s 344-imi naselji.³ Večina sosesk je bila majhnih, kar se je skladalo predvsem z ra-zloženostjo pokrajine sodnih okrajev Ormož in Rogatec. Največje soseske so bile na nižinskem svetu Dravskega polja. Tako nam primerjava med sosesko Nimno (1,17 km²) v rogaškem sodnem okraju in sosesko Sv. Lovrenc na Dravskem polju (30,96 km²) govori o več kot 26-kratni velikostni razliki. Zanimivo je tudi, da je bi-la Mestna občina Ptuj (3,44 km²) po velikosti med soseskami okrajnega glavar-stva na 109. mestu, da se je območje Ormoža (5,83 km²) uvrščalo na 68. in Središ-ča (11,47 km²) na 23. mesto. To pomeni, da so po velikosti izstopale vaše soseske.

Zapisali smo že, da so bili temelji upravno-teritorialne ureditve položeni sre-di 19. stoletja. Bistvenih sprememb poslej skorajda ni bilo, značilno pa je, da je sodni okraj Ptuj skoraj povsem ustrežal današnji ptujski občini, ki vključuje iz nekdanjega rogaškega sodnega okraja 6 haloških sosesk, in da je sodni okraj Ormož imel pred letom 1918 le 6 katastrskih občin več kot današnja ormoška občina.⁴

¹ Spominski zbornik Slovenije ob 20-letnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 109–124 (Dragotin Trste-njak, Uprava v Sloveniji) Navajam Spominski zbornik.

² ZAP (Zgodovinski arhiv Ptuj), MO (Mestna občina) Ptuj, sk. št. 292, Gradbene in komunalne zadeve, Poslovni red mestne občine ptujske; Vasilij Melik, Ptujski statut iz leta 1887, 600 let ustavne in upravne zgodovine mesta Ptuj, katalog ZAP, Ptuj 1979, str. 20–21.

³ Specialni krmjevni repertorij avstrijskih dežel IV. Štajerska. Izdalen na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910, Dunaj 1918, str. 3 in 119–132.

⁴ Special Orts Repertorium von Steiermark. Specialni repertorij krajev na Štajerskem, na novo predelan po rezul-tatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890, Wien 1893, str. 291–298; Anton Melik, Slovenija – geografski opis II, opis slovenskih pokrajin, 2. zv. Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Ljubljana 1957, str. 282; Iva Čurk, Poetovico (katalo-gi in monografije 13, 1976), Krajevni leksikon Slovenije IV, knjiga Podravje in Pomurje, Ljubljana 1980, str. 375–376; Vladimir Bračič, Značilnosti prostorskega razvoja temeljnih upravno-političnih oz. oblastnih organov na območju današ-nje občine Ptuj, ČZN 1975/1 – XLVI, str. 67; Vladimir Bračič, Prostorski razvoj upravne in samoupravne razdelitve na območju severovzhodne Slovenije, ČZN 1976/2 – XLIX, str. 67, 305–306 in 312. Sodni okraj Ormož je bil do leta 1857 v sklopu okrajnega glavarstva Ljutomer. Tega leta je bil priključen ptujskemu okrajnemu glavarstvu. Leta 1910 je štel or-

Meja ptujskega okraja se je po prvi svetovni vojni tako rekoč povsem naslonila na avstrijsko razmejitev.⁸ Korekture meja ptujskega okraja beležimo po letu 1922 z izločitvijo rogaškega sodnega okraja, nato pa so upravno-politične spremembe v tridesetih letih njegov obseg dokončno začrtale.

Meja okraja je tekla od leta 1937 od Drave pri Vurberku čez južne Slovenske Gorice v spodnjo dolino Pesnice, od tod se je vzpela v srednji del Slovenskih Goric med Pesnico in Ščavnico; jugovzhodno od Ljutomerja je zavila ob grabi Šantavec proti Dravi in jo dosegla jugovzhodno od Središča. Po starih rokovih Drave se je mejna črta nadaljevala mimo Ormoža do Zavrča, proti vzhodnemu delu Haloze in nato po razvodju med Dravo in Bednjo na zahod. Na Debelem vrhu (621 m) je dosegla Macelj, krenila čez gornjo dolino Rogatnice v srednje Haloze in tako je prepustila ves žetalski kot in Donačko goro (883 m) sosednjemu šmarškemu okraju. Meja je tekla tod čez Haloze, presekala zahodno od Majšperka Dravinjsko dolino in gričevnato Savinjsko, nato pa zavila na jugozahodni del Dravskega polja in dosegla Dravo pri Vurberku.

Nekdanji rogaški sodni okraj je bil leta 1921 še del ptujskega okraja, po sprejetem zakonu o občni upravi z dne 26. 4. 1922, ki je urejal ustroj in delovno področje okrajne uprave, pa je bil skupaj s politično občino Stoperce priključen šmarškemu okraju.⁹

Občina Biš sprva ni bila vključena v ptujski okraj. Najprej je bila priključena okraju Maribor-levi breg, nato pa ptujskemu okraju. V okraju so ostali kraji: Ilovci, Jeruzalem, Plešivica (občina Sv. Miklavž), ki so danes v ljutomerski občini, nadalje Vumpah — Vurberk pri Ptuj (občina Grajena, danes Maribor) ter Loka, Rošnja, Starše in Zlatoličje (občina Št. Janž na Dravskem polju, danes Maribor).

Ptujski okraj je meril leta 1931, to je po odcepitvi rogaškega sodnega okraja s Stopercami, skupaj s sodnima okrajema Ormož in Ptuj ter z Mestno občino Ptuj 816,79 km², brez nje pa 808,76 km². Po izvedeni komasaciji občin v l. 1933/34 ter preureditvi le-teh od 1935 do 1938 pa je znašal obseg okraja 826,88 km².¹⁰

Po popisu prebivalstva novembra 1942 je merilo ptujsko okrožje 1180,36 km². Njegova meja je bila namreč leta 1942 začrtana tako, da so sodile k njemu še politične občine: iz nekdanjega okraja Maribor-desni breg Rače in Makole, iz nekdanjega šmarškega okraja politična občina Žetale (s kraji Stoperce, Strmec, Čermožiše), nadalje iz predvojnega okraja Maribor-levi breg občine Cerkvenjak, Lenart, Porčič in Voličina. Meja med okrožjem Ptuj in deželnim okrožjem Radgona je dejansko slonela na razmejitvi iz leta 1849.¹¹ Spremenjena je bila tudi meja proti Nezavisni državi Hrvaški. Od Zavrča do Središča so ustvarili obmejni pas in to ozemlje v celoti priključili ormoški občini, le Dubravo (prej v Savski banovini) k Zavrču.¹²

Bistvenih *upravno-političnih sprememb* v novo ustanovljeni jugoslovanski državi ni bilo. Vse do novih zakonskih določil l. 1933/34 je veljala avstroogrška upravno-teritorialna ureditev.¹³

moški sodni okraj 33 sosesk, ptujski (z mestno občino) 80 in rogaški 21. Soseske rogaškega sodnega okraja — danes v ptujski občini — Čermožiše, Dobrina, Kočice, Nadole, Stoperce so bile leta 1922 priključene šmarškemu okraju.

⁸ ZAP. Izkaz političnih in katastralnih občin Mariborske oblasti Stanje začetkom leta 1927. Priloga k administrativni karti Mariborske oblasti. Razlika po obsegu ptujskega okraja leta 1910 in po l. 1918 le 1,34 km².

⁹ Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo št. 49/1922, glej op. 5.

¹⁰ Leksikon dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 499. Splošni pregled dravske banovine, Ljubljana 1938, str. 15—16 in 168, glej op. 5.

¹¹ Glej op. 4: Vladimir Bračić, Značilnosti : Drago Novak, Prikrjaja 1941—1945, Ljubljana 1987, str. 76. Razmejitev med ljutomerskim in ptujskim okrajem je slonela na razmejitvi, izvedeni v habsburški monarhiji po provizoričnem zakonu o občinah 7. 3. 1849. Ljutomersko-radgonsko območje je bilo poleti 1941 priključeno deželnemu okrožju Radgona (Landkreis — Radkersburg).

¹² Glej op. 4: Vladimir Bračić, Prostorski ..., str. 309; Ergebnisse der Bevölkerungsbstandsaufnahme in der Untersteiermark vom 29. november 1942, Marburg/Drau 1943, str. 23—25.

¹³ Uradni list Ljubljanske in Mariborske oblasti, št. 76/1928; glej op. 1.

Za Mestno občino Ptuj, ki je po zedinjenju ohranila status samoupravne občine, lahko ugotovimo, da so bili 7. julija 1920 nekateri posli izvzeti iz njene pristojnosti in preneseni na Okrajno glavarstvo v Ptuj; »skrajno neugodne finančne razmere« so namreč prisilile mestni svet, da se je odrekel nekaterim statutarim pooblastilom (državljanstvo, sklepanje zakonov, ljudsko štetje, volitve v zakonodajna zastopstva, vojaštvo, policija, trgovina in obrt, vodno pravo, bogočastje, mestni fizikat).¹¹ Sicer pa je ptujska mestna občina branila svoje avtonomne pravice in se je 1923. in 1925. leta v Zvezi slovenskih avtonomnih mest skupaj s Celjem, Ljubljano in Mariborom odločno postavila po robu vladnemu načrtu o enotnem občinskem zakonu, s katerim bi ta mesta izgubila svojo samoupravo.¹² Svoj poseben položaj statutarne mesta je Mestna občina Ptuj uspela obdržati ves čas med obema vojnama. Po pristojnostih se je zato ločevala od podeželskih občin.

Primerjava upravno teritorialne organiziranosti v desetletju po prvi svetovni vojni z obdobjem pred letom 1918 nam razkriva, da je bilo število političnih in katastrskih občin (k.o.) v okraju nespremenjeno. Po izločitvi sodnega okraja Rogatec in občine Stoperce pa je bilo na območju ptujskega okraja 112 političnih občin ter 222 k.o. Upravna organizacija po sodnih okrajih kaže tudi na podobnost z razmerami pred letom 1918.¹³ Medtem ko v ormoškem sodnem okraju s 33 političnimi in 60 k.o. v dvajsetih letih ni prišlo do nikakršnih upravnih sprememb, je bilo na območju sodnega okraja Ptuj (skupaj z mestno občino), ki je ohranil 79 političnih občin in 162 k.o., zaznati le nekaj manjših sprememb.

Upravnopolitična reorganizacija se je pričela izvajati v obdobju kraljeve diktature. Ptujski okraj je ohranil sodišči v Ormožu in Ptuj, ki sta sodili v pristojnost mariborskega okrožnega sodišča.

Novi zakon o občinah z dne 14. 3. 1933, po katerem je prešel nadzor nad njimi neposredno na okrajno načelstvo, je vnesel občutno novost. Poslej je morala imeti občina vsaj 3000 prebivalcev. Sledilo je združevanje občin — komasacija. Ta je bila slabo pripravljena, premalo so bili upoštevani teritorialni pogoji, prihajalo pa je tudi do nasprotovanj. Primer nam ponuja ormoška občina, ki se je s 1276 prebivalci kot »dovolj močna« samoupravna enota krčevito upirala priključitvi vaških območij.¹⁴ Tako se je komasacija na območju okraja opravljala še v letu 1937. Število političnih občin se je v okraju zmanjšalo od 112 na 31; od teh jih je bilo 8 na ormoškem in 23 (z Mestno občino Ptuj) na ptujskem območju.¹⁵

Teritorialno preurejanje nekdanjih občin je nekoliko spremenilo tudi meje ptujskega okraja: na območju Slovenskih Goric so se deli krajev Andrenci, Smolinci in Zupetinci vključili v občino Sv. Andraž v Slovenskih Goricah, občini Sv. Bolfenk v Slovenskih Goricah (sedež Trnovska vas) pa se je priključil kraj Biš. V Halozah so deli krajev Sitež in Sveča iz občine Majšperk pripadli občini Stoperce in s tem šmarskemu okraju.

Upravna preureditev znotraj okraja je prinesla določene spremembe. Tako so bili Mestni občini Ptuj od 1936. priključene nekdanje sosednje soseske ali pa deli le-teh in njena površina je tedaj znašala nad 18 km² (površina mesta Ptuj 2,75 km²).¹⁶

¹¹ ZAP, MO Ptuj 1920, šk. št. 247, dok. št. 526/2; Zapisniki občinskih sej 1920—1923, knj. 90.

¹² ZAP, MO Ptuj 1923, šk. št. 259, dok. št. 408/5; Protestna izjava Mestnega občinskega sveta Ptuj z dne 29. 11. 1923.

¹³ Glej op. 5.

¹⁴ ZAP, MO Ormož, šk. št. 122, Zapisnik občinske seje 13. 4. 1931 — Spisi Turistična taksa; MO Ormož, Zapisniki sej občinskega odbora od 3. 12. 1935 do 20. 3. 1938, knj. št. 6, Zapisnik seje 20. 12. 1937; kserokopije občinskih sej 1919/41, Zapisnik seje 31. 7. 1935, Zapisniki sej občinskega odbora od 7. 4. 1938 do 10. 3. 1941, knj. št. 7, seja 7. 4. in 26. 4. 1938.

¹⁵ Službeni list kraljevske — banske uprave Dravske banovine 12. 9. 1933/IV. Združitev in oblikovanje novih občin sta se začela v okraju po uredbi osrednje vlade in po predlogu bana Dravske banovine 11. br. 20644/2 o spojitvi občin v Dravski banovini 7. septembra 1933.

¹⁶ ZAP, MO Ptuj 1937, šk. št. 287, dok. št. 533/37, Mestno poglavarstvo Oddeleku finančne kontrole v Ptuj 19. 2. 1937.

Še največ sprememb v upravni organizaciji so doživele slovenskogoriške občine, nekaj preureditev je bilo tudi v Halozah, medtem ko je bila reorganizacija v ravninskem delu okraja sorazmerno majhna." Komasaacija nekdanjih občin v nove politične občine je v določenih primerih razdelila posamezne katastrske občine in naselja, tako da je del pripadal eni, del drugi komasirani občini. Naselja, kjer je bilo središče župnije v zadnjih sto letih, so se razvila v agrarno-upravne mikrocentre, tako da so ta lokalna središča postala sedeži novih občin." V okraju se je zato 25 podeželskih občin povsem izenačilo z območjem tamkajšnje župnije in šolskega okoliša. Izjeme so bile občine na ožjem ptujskem območju, in to Dornava, Grajena, Ptujška gora, Sv. Marjeta niže Ptuj ter Sv. Bolfenk v Slovenskih Goricah.

Tudi po komasaciji so imele občine različen obseg. Primerjava velikosti občin kaže, da je bila Mestna občina Ptuj na 23. mestu in da sta bila pred njo Ormož (kot 14. največja občina) ter Središče ob Dravi. Komasirane občine, ki so bile zdaj mnogo večje kot pred letom 1918, so vključevale tudi večje število naselij ter več katastrskih občin.

Takšna upravna preureditev je ostala v veljavi še v prvih mesecih okupacije. Okupator je namreč ob svojem prihodu skoraj v celoti prevzel sistem komasiranih občin; razpustil je stare občinske odbore, odstavil slovenske župane in občine poimenoval z nemškimi imeni. Julija 1941 je prišlo do novih upravnih sprememb. Tako so bile ukinjene in reorganizirane nekatere občine: iz občine Sv. Tomaž so izločili k.o. Vičanci in jo priključili občini Velika Nedelja. Ustvarjena je bila velika mestna občina Ptuj (Ptuj desni in Ptuj levi breg), ki je merila 48,94 km².

Novembra 1942 je zajemalo ptujsko okrožje 29 političnih občin."

Demografske razmere

Celovita predstavitev gibanja prebivalstva in nasploh naseljenosti ptujskega okraja med obema vojnoma terja primerjavo z demografskimi razmerami pred letom 1918.

Leta 1910 je na območju ptujskega okrajnega glavarstva, vključujoč Mestno občino Ptuj, živel 86.636 prebivalcev. Za obdobje od 1880 do 1910 je predvsem na tem območju značilna počasna rast prebivalstva. V tem času se je namreč prebivalstvo vaških sosesk v okraju povečalo le za 5307 ali 6,1 %, ob upoštevanju Mestne občine Ptuj pa izkazuje porast 5581 ali 6,4 %. In če izhajamo iz razmerja med prirodnim in dejanskim prirastkom na Štajerskem v času od 1901 do 1910, ko je znašal dejanski prirastek 8,4 %, je bil ta za enako obdobje na ptujskem območju le 3,1 %. Prebivalstvo je po vaških soseskah raslo razmeroma skromno, pa tudi posamezne soseske, ki kažejo večjo rast, bistveno ne izstopajo. Na območju okrajnega glavarstva ni bilo večjih gospodarskih središč, ki bi pritegnila večje število prebivalstva. Naseljenost okraja nam to potrjuje. Brez Mestne občine Ptuj je znašala naseljenost okraja leta 1910 83,3, z njo pa 86,7 prebivalcev na km². Ptuj kot upravno središče okraja z nekaj industrijskimi obrati je bil po številu prebivalstva (4631) ob zadnjem avstrijskem štetju na prvem, Ormož na petnajstem, Središče ob Dravi pa na trinajstem mestu. Podrobnejša analiza gibanja prebivalstva v omenjenih krajih samo razkriva, da se je prebivalstvo Mestne ob-

" Glej op. 7, Splošni pregled, str. 92—93 in 168—174; ZAP, Sresko načelstvo Ptuj, fas. 1, Spisek občin v srezu ptujskem s stanjem dne 10. 12. 1936 — Sresko načelstvo K pov. voj. No. 422/5 — 38; MO Ptuj 1937, š.k. št. 287, dok. št. 533/37; š.k. št. 298, Dopsi Mestnemu načelstvu, dok. št. 2625/37, Seznam novih združenih občin v ptujskem srezu, 8. 4. 1937.

" Glej op. 4, Vladimir Bračič, Prostorski razvoj, str. 271.

" Glej op. 4, Vladimir Bračič, Značilnosti, str. 75; Prostorski razvoj, str. 276 in 319, glej op. 9, Ergebnisse, str. 23—25; Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1988, str. 148.

" Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stol. do današnjih dni, Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 14, Historični odsek 5, Ljubljana 1936, str. 96.

čine Ptuj od 1880 do 1910 globalno povečalo za 7,6 % in da je v primerjavi z Ormožem, majhnim slovenskogoriškim tržiščem, in Središčem ob Dravi kot kmetijskim naseljem ša najmanj poraslo.¹¹ Sploh pa je od 1880 do 1910 porast prebivalstva v okolici večjih središč opazen le na ožjem ptujskem območju, tako na Bregu, Hajdini, v Brstju in Rogoznici. Ptuj je pomenil za tukajšnje prebivalstvo pomembno tržišče kmetijskih pridelkov Dravskega in Ptujkega polja in še zlasti haloškega ter slovenskogoriškega vina.

Gibanje prebivalstva v okraju je treba spremljati skozi prizmo tukajšnjih gospodarskih pogojev. Iz primerjave demografskih razmer po posameznih sodnih okrajih je mogoče ugotoviti še nekaj značilnosti. Tendenco nazadovanja prebivalstva spremljamo predvsem na vinorodnih območjih okraja, kar lahko povežemo z gospodarsko krizo na prelomu stoletja. Nasprotno pa so ugodnejši gospodarski pogoji vplivali na rast prebivalstva v ravninskem svetu, vendar je značilno, da je Dravsko polje zaradi migracijskih gibanj zaostajalo po gostoti naseljenosti (68,3 ljudi na km²) za Ptujskim poljem — najgostejše naseljenim območjem okraja, kjer je živelo na km² 87,5 prebivalcev.¹²

V Slovenskih Goricah je intenzivno vinogradništvo vsekakor vplivalo na večjo poselitev (povprečno 88,4 ljudi na km²), zato pa na območjih širših dolin, kjer je bila agrarna izraba tal težavna (zamočvirjenost, poplave), najdemo najredkejšo obljudenost.¹³

Na haloškem območju, kjer ni bilo tržnega centra, se je gostota prebivalstva razlikovala po posameznih predelih. Naseljenost je bila največja na vinogradniškem spodnjehaloškem območju, kjer je živelo v povprečju 91,8 ljudi na km² ali celo več v posameznih občinah (pri Sv. Elizabeti 134,1 prebivalcev na km²). V tej zaostali kmetijski pokrajini je bil problem agrarne prenaseljenosti toliko večji.

Gozdnate, prometno oddaljene Zgornje Haloze so pritegovalle malo ljudi. Bile so tudi najmanj naseljeno območje (60,7 prebivalcev na km²). Tamkajšnji naravni pogoji in gospodarska pasivnost so torej vplivali, da se je delež prebivalstva v rogaškem sodnem okraju do leta 1910 zmanjšal za več kot 2 %, da so kraji stagnirali in propadali.

Soseske v notranjosti Slovenskih Goric in Haloz, odrinjene od prometnih poti, so v svoji rasti stagnirale. Vplivi industrializacije do njih niso segli, če izvememo Majšperk. Še več. Od druge polovice 19. stoletja so se pričenjali v obeh pokrajinah spreminjati gospodarski in socialni pogoji: boljši in večji vinogradi so prehajali v lastništvo meščanov, denarnih zavodov, gostilničarjev idr. Lastniška struktura se je spremenila, marsikdo je postal viničar, drugi so spet iskali delo drugod. Tako je prihajalo konec prejšnjega stoletja do izseljevanja. Vinska kriza na prelomu stoletja je še dodatno prizadela zlasti odvečno delovno silo ter prisilila ljudi, da so iskali zaslužek kjerkoli. Leta 1900 je avstrijska statistika naštel, da je bilo 9 % oseb izven ptujkega političnega okraja, ki so bile sicer pristojne v občinah tega območja, a so se znašle v drugih avstrijskih deželah. Kljub neugodnim življenjskim pogojem v okraju pa so prihajali sem tudi priseljenci od drugod.¹⁴

Z novim zakonom o domovinstvu iz leta 1901 so mnogi opustili staro domovinsko pravico kraja, iz katerega so prišli, saj so jo po desetletnem bivanju lahko pridobili v novi občini. Zaradi tega se je moglo po štetju leta 1910 zmanjšati število oseb s tujo domovinsko pravico, toda v ptujkem političnem okraju se tenden-

¹¹ Glej op. 4, Special Orts Repertorium. Prirastek prebivalstva je znašal v Ormožu 9,1 %, v Središču ob Dravi 10,6 %.

¹² Glej op. 4, Anton Melik, str. 308.

¹³ Glej op. 4, Anton Melik, str. 362; glej op. 4, Special Orts Repertorium. Povprečna gostota naseljenosti vaskih sosesk je bila v ormoškem sodnem okraju 89,3 ljudi na km² (z Ormožem 93,1/km²), v ptujkem 80,7/km² (z Mestno občino Ptuj 87,8/km²), na območju sodnega okraja Rogatec 70,9 ljudi na km².

¹⁴ Vlado Valentič, Prebivalstvo v Slovenskih goricah v preteklosti in do današnjih dni, Svet med Muro in Dravo, str. 334–335.

ca preseljevanja ni bistveno spremenila; ljudje so odhajali na delo v bližnja industrijska središča, tako tudi v Maribor in Gradec, saj jim je ponujal Ptuj le skromne možnosti.

Ob tem stalnem preseljevanju je na gibanje prebivalstva v okraju vplivalo tudi odhajanje na občasno delo iz pasivnih, a gosto naseljenih vinogradniških okolišev Haloz in Ljutomersko-ormoških goric. Ljudje so občasno odhajali služiti kruh »na pole« (Ptujsko polje) k »Polancem« — premožnejšim kmetom, dekleta iz Slovenskih Goric pa so si v zimskem času poiskale zaposlitev kot predice v Medjimurju.

Demografska gibanja nam v bistvu že nakazujejo značilnosti okraja, v katerem je živelo ob zadnjem avstrijskem štetju izven Ormoža in Ptuja 93,4 % prebivalcev: značilni sta bili šibka gospodarska zmogljivost in agrarna prenaseljenost. Na upad prebivalstva po prvi svetovni vojni so vplivali vojne razmere, bolezni, sezonsko izseljevanje, manjši naravni prirastek, delno tudi izseljevanje Nemcev. Od 1. novembra 1919 se je izselilo iz Ptuja 76 družin, od teh po ena v Maribor, v Ljutomer in v Radgono, druge pa v Avstrijo.²¹

Leta 1921 je štel ptujski okraj s tremi sodnimi okraji z Mestno občino Ptuj 85.946 prebivalcev, brez nje pa 81.497. To pomeni, da se je v letih 1910—1921 prebivalstvo, vštevisi mestno občino, zmanjšalo za 691 ljudi ali 0,8 %, brez mestne občine pa za 509 ali 0,7 %.²²

V naslednjem desetletju je štetje prebivalstva leta 1921 pokazalo, da je živelo v dveh sodnih okrajih — ormoškem in ptujskem — vštevisi mestno občino 75.274 oz. brez nje 71.013 prebivalcev.²³ V desetletju 1921—1931 se je prebivalstvo v okraju z mestno občino povečalo za 5989 ali 7,9 %, brez nje pa za 6177 ali 9,5 %. Primerjava gibanja prebivalstva v tem obdobju nam pove, da je skromnejša rast značilna le za podeželje, medtem ko je v Mestni občini Ptuj prebivalstvo nazadovalo za 4,2 %. Ptuj, ki je bil še pred prvo svetovno vojno živahno trgovsko središče Dravskega polja, Slovenskih Goric in Haloz, katerih kmetijski pridelki so našli tržišče po drugih predelih monarhije, je zdaj to vlogo izgubil. Z ustanovitvijo jugoslovanske države se je prejšnji izvoz občutno zmanjšal, stara tržišča pa so se bolj ali manj zaprla. Mesto ni kazalo vitalnosti. Med vojno je bila npr. umrljivost v Ptuj, še zlasti v letih 1917/18, v porastu. V letu 1921 in v začetku leta 1922 beležimo nižji naravni prirastek. Sledilo je obdobje stagnacije, ki ga je spremljal upad natalitete v kriznih letih 1929/31, sledil je vmesni val manjšega napredovanja prebivalstva vnovičnega nazadovanja po letu 1937/38; bistvenega populacijskega napredka v mestu ni bilo.²⁴ Odnos med naravnim prirastkom v Sloveniji in v okolici Ptuja nam tudi pove, da je ta po številu rojstev in umrljivosti izstopal iz slovenskega povprečja, vendar pa velja za mesto Ptuj prav obratno.²⁵

²¹ ZAP, MO Ptuj 1919, sk št 244, dok št 1288/25—19.

²² ZAP, Sresko načelstvo 1, Okrajno glavarstvo Ptuj, Podatki ljudskega štetja z dne 31. januarja 1921.

²³ Prav tam, prim. Statistički pregled Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1930, str 6—7.

²⁴ ZAP, MO Ptuj 1921, sk št 250, dok št 1859/17—1921, 1922/sk št 254, dok št 88/8, Izkaz o gibanju prebivalstva za leto 1921 in prvo polovico 1922, Zapisniki občinskih sej 1937/38, Iajna seja 18. 7. 1938, glej op 4, Anton Melik, str 334; glej op. 24, str 333.

²⁵ Na tisoč oseb je bilo

Leto	Ptuj — okolica			Ptuj — mesto			Slovenija		
	rojenih	umrlih	narav prir	rojenih	umrlih	narav prir	rojenih	umrlih	narav prir
1921	32,1	23,3	8,8	19,1	12,8	6,3	30,2	22,0	8,2
1931	30,7	20,5	10,2	11,7	11,5	0,2	27,3	16,9	10,4
1938	25,7	16,7	9,0	16,1	8,9	7,2	21,87	14,11	7,56
v povprečju			9,1			4,5			8,7

Ptujski okraj je bil gosto naseljeno območje z visokim deležem podeželskega prebivalstva: leta 1921 je živelo izven mestne občine 94,8 % prebivalcev, deset let pozneje pa 94,4 %. V dravski banovini je bil okraj po gostoti prebivalstva leta 1931 na 3. mestu; za njim so bili npr. okraji Maribor levi breg (91/km²), Maribor desni breg (84/km²) in Ljutomer (82/km²). Leta 1931 je živelo v ptujskem okraju, vštetiši mestno občino, 92,2 ljudi na km², brez nje pa 86,9/km². Okraj je po gostoti naseljenosti izstopal iz slovenskega povprečja.¹⁰

Prebivalcev na km ²	1921	1931	31. 12. 1938 (cenitev)
Slovenija	86,9	72,8	78,3
Ptuj okraj.*	82,9	86,9	85,5 (l. 1939 po stanju prebivalstva 1931)
z MO Ptuj	87,2	92,2	91,8 (l. 1939 po stanju prebivalstva 1931)

* po površini l. 1927

Razmerje med okolico Ptuja in mestno občino nam razkriva določeno koncentracijo prebivalstva okrog okrajnega središča, vendar je bila ta še vedno majhna v primerjavi z industrijskimi centri, denimo Mariborom, ki je postal vabljiv za odvečno delovno silo, razvil pa se je tudi v tržišče za tamkajšnje kmetovalce. Gospodarsko nerazviti večji kraji v okraju prebivalstva niso pritegovali. Ptuj je sicer veljal za tržišče širokega kmetijskega zaledja, a se industrijsko ni razvijal. Zato je urbanizacijsko na okolico le skromno vplival.

V Ormožu, majhnem urbanem središču kmetijske okolice, se je povečalo prebivalstvo v letih 1910–1921 le za 44 (4,0 %), nato pa do leta 1931 za 183 (18,7 %), kar je povzročila zgraditev železniške proge. Toda zelo skromne možnosti gospodarskega razvoja kraja mestu niso dopuščale napredka. Trg Središče ob Dravi z nekaj obrti in trgovine z vinom je kazal stagnacijo: od 1919 do 1921 se je število prebivalcev zmanjšalo za 14 (1,2 %), v naslednjem desetletju pa povečalo le za 7 (0,6 %).¹¹

Gibanje prebivalstva je bilo v večjih krajih takšnotele:

	1910	1931	prirastek prebivalstva v %
Ormož	1049	1276	+ 21,6
Ptuj	4631	4261	– 7,9
Središče ob Dravi	1159	1152	– 0,6

Ptujski okraj je imel močno agraren in neurbaniziran značaj. Območje ni moglo dati zaslužka številnemu prebivalstvu, kar je posebej prizadelo velike družine.¹² Zato je treba pri demografskih pokazateljih nujno upoštevati neprestana migracijska gibanja. Ljudska štetja so namreč pokazala, da se je v nekaterih sodnih okrajih število prebivalstva le malenkostno povečalo, v drugih okoliših pa je nazadovalo. Prav značilen primer za to je rogaški okraj. Demografska primerjava med sodnimi okraji nam pokaže naslednje:

¹⁰ Glej op. 7, Leksikon, str. 12.

¹¹ Glej op. 4, Anton Melik, str. 325–326.

¹² Leta 1931 je štela podeželska družina v okraju 4,5 članov (z Mestno občino Ptuj 4,9).

Sodni okraji	Politične občine l. 1921			Politične občine l. 1931		
	število	napre- dovale	nazado- vale	število	napre- dovale	nazadov. stagnir.
Ormož	33	13 (39,3 %)	20 (80,6 %)	33	26 (78,7 %)	5 (15,1 %) 2 (6,1 %)
Ptuj (z MO)	80	21 (26,2 %)	59 (73,7 %)	79	63 (79,7 %)	14 (17,7 %) 2 (2,5 %)
Rogatec	21	4 (19,1 %)	17 (80,9 %)	22	4 (18,2 %)	13 (59,1 %)* 5 (22,7 %)
Skupaj okraj Ptuj	134	38 (28,3 %)	96 (71,6 %)	112	89 (79,5 %)	19 (16,9 %) 4 (3,6 %)

* 1931. območje šmarskega okraja

V *sodnem okraju Ormož* je živel 1921. leta 20.321 prebivalcev ali 91,5 ljudi na km². Ob naslednjem ljudskem štetju 1931 je prebivalo v okraju 21.511 ljudi oz. 96,6 na km². Demografska značilnost tega območja je bila, da so predstavljali kraji z manjšo naseljenostjo le izjeme in da sledimo največji koncentraciji prebivalstva okoli podeželskega Ormoža, kjer je živel dobrih 20 % kmečkega prebivalstva. Sodni okraj je nasploh spremljala visoka obljudenost, še zlasti v predelih Ljutomersko-ormoških gor, kjer je v več občinah gostota znatno presegla 100 ljudi na km².³³

Sodni okraj Ptuj je imel ob ljudskem štetju leta 1921 z mestno občino 54.141 prebivalcev, brez nje 49.692. Upošteva je teritorialne spremembe v Zgornjih Halozah, je prebivalstvo od 1921 do 1931, včevši mestno občino, poraslo le za 0,6 %, brez nje pa za nekaj več kot odstotek. Leta 1931 je bilo naštetih z mestno občino 53.763, brez nje pa 49.502 prebivalcev.³⁴

Rast prebivalstva se kaže na Dravskem in Ptujem polju, kjer predvsem izstopata Sv. Lovrenc na Dravskem polju in Sv. Marjeta nižje Ptuj. Na pasivnih območjih Haloz in Slovenskih Gor ugotavljamo v posameznih krajih podpovprečno naseljenost.³⁵ Le-to je moč povezovati s slabimi življenjskimi pogoji, sezonskim izseljevanjem in majhnim naravnim prirastkom.

V *sodnem kraju Rogatec* je bilo 1921. leta 11.483 prebivalcev, kar pomeni, da se je število ljudi od 1910 zmanjšalo za 5,9 %.³⁶ Tendencia nazadovanja se je nadaljevala tudi po letu 1921 in ustreza je bila tudi gostota naseljenosti.

³³ Gostota prebivalstva v ormoškem sodnem okraju, izračunana po površini, izmerjeni leta 1927. Več krajev z naseljenostjo nad 100 ljudi na km² (Jastrebi v letih 1921–1931 od 150 do 157,3 prebivalcev na km²; Kog 145,9 ljudi na km² – leta 1931 trend stagnacije). Prebivalstvo je upadlo v obdobju 1910/21 za 2,3 %, v naslednjem desetletju pa poraslo za 5,5 %, Jože Kerenčič, Zemljški odnosi v Jeruzalemskih gorah, Obzorja 1939/11, str. 119–120; glej op. 4, str. 325.

³⁴ Glej op. 26, ZAP; MO Ptuj, šk. št. 253 (Razno), šk. št. 273, dok. št. 966; šk. št. 279, dok. št. 319/35; šk. št. 282, dok. št. 384/36; šk. št. 284, dok. št. 1782. Število prebivalstva se je v obdobju od 1910 do 1921 neznatno povečalo, z Mestno občino Ptuj za 0,9 %, brez nje za 1,4 %. Delež rasti gre v prid podeželja, saj je štela mestna občina leta 1921 4449 prebivalcev (od teh 392 vojakov), torej manj kot leta 1910. Glej op. 27, prim. Statistički pregled.

³⁵ Glej op. 4, Anton Melik, str. 297, 378. Gibanje prebivalstva na Dravskem polju odvisno od migracijskih tokov. Nizka naseljenost prisotna v nerazvitih predelih Slovenskih gor in Haloz (Slomi 31,3 prebivalcev na km², Stoperec 45,4/km², Čermotič 46,2/km²); prim. Vladimir Bračič, Prebivalstvo občine Ptuj v luči zgodovinskega razvoja, Petovio – Ptuj 69 – 1969, Zbornik razprav ob 100-letnici, str. 113; prim. Stane Zrim, Gibanje prebivalstva v razdobju 1931/48, Geografski vestnik 1950/XXII, str. 64; prim. Sedanjí razvoj Haloz in nekdanje »haloške vprašanje«, Tednik 1962 (29. 11.), št. 48.

³⁶ Glej op. 5 in 26, ZAP. Glede na upravno-politične spremembe je gibanje prebivalstva v rogaškem sodnem okraju predstavljeno le za l. 1921. V gospodarsko zaostalem okraju prevladovala občine z nad sto prebivalci.

Demografske značilnosti po pokrajinskih enotah kažejo:"

Območje	1910		1921		1931	
	prebivalstvo na km ²		prebivalstvo na km ²		prebivalstvo na km ²	
Dravsko polje	100	68,3	125,3	85,6	108,5	76,3
Ptujsko polje	100	87,5	115,7	98,8	122,5	104,6
Haloze	100	72,4	92,1	66,6	96,2	73,9
Slov. Gorice	100	87,8	97,5	86,4	99,7	88,3

Po komasaciji so prejšnje občine z majhnim številom prebivalstva, zamenjale večje, v katerih je živel (brez Mestne občine Ptuj) od 1270 (Hajdina) do 3727 ljudi (Sv. Tomaž pri Ormožu). Mestna občina Ptuj je bila zdaj po številu prebivalstva (7165) vodilna v okraju.¹⁰ Večja naseljenost okrog okrajnega središča (v povprečju 114,6 ljudi na km²) je bila še vedno značilna, čeprav mesto ni kazalo znamenj napredka.

Okraj, ki je štel z Mestno občino Ptuj 1939. leta 75.930 prebivalcev in kjer je živel na km² 91,8 ljudi, brez mestne občine pa 69.081 prebivalcev ali 85,5 ljudi na km², je bil tik pred drugo svetovno vojno še vedno izrazito agrarno območje. Izven mestne občine je živel v okraju kar 91,0 % prebivalstva.¹¹

Število prebivalstva v okraju v tistem času ni mogoče natančno navesti. V pripravah na ljudsko štetje leta 1941 se je namreč ohranilo le poročilo Mestne občine Ptuj z dne 10. oktobra 1940 Kraljevski banski upravi. Iz njega razberemo samo to, da se je število stanovanjskih hiš od 1931. leta povečalo na območju mestne občine za 114, največ v samem mestu in na Spodnjem Bregu,¹² kar lahko tudi pomeni, da je število prebivalstva v tem obdobju naraščalo.

Naravni prirastek v tridesetih letih ni kazal večjega vzpona, saj je bila nataliteta v manjšem porastu, umrljivost pa je upadala.¹³

Le za ptujski okoliš lahko ugotovimo, da je od 1932 do 1938 znašal naravni prirastek v Ptuj in okolici ok. 4890, od tega 204 v samem mestu. Ta sicer relativni pokazatelj v določeni meri potrjuje že doslej ugotovljeno dejstvo, da je ob napredovanju števila okoliškega prebivalstva Ptuj stagniral.

Do določenih sklepov nas morejo pripeljati tudi rezultati štetja prebivalstva, ki ga je izvedel nemški okupator na Spodnjem Štajerskem 29. novembra 1942.¹⁴ V ptujskem okrožju so tedaj našli 104.689 prisotnih prebivalcev (brez vojakov in delovnih obveznikov). Če pri tem podatku ne upoštevamo prebivalstva območij, ki pred drugo svetovno vojno niso bila sestavni del ptujskega okraja, bi tedaj v njem živel 83.186 ljudi ali 88,7 na km².

Povečana občina Ptuj (Pol. Gem. Pettau) je štela 1942. leta 10.983 prebivalcev, na km² torej 224,4 ljudi. V ormoški občini je bilo 5959 ali 119,1 ljudina km² in v občini Središče 2426 prebivalcev, tj. 74,5 na km².

Bolj kot na podatke o prisotnem prebivalstvu se velja za primerjavo s predvojnimi obdobjem nasloniti na prešteto stalno prebivalstvo. Tega je bilo v okraju 103.375; brez prebivalcev, ki pred okupacijo niso sodili k ptujskemu okraju, pa je

¹⁰ Zaradi boljše primerjave navajam stanje prebivalstva v %, pri čemer je stanje leta 1910 vzeto kot 100 %. V prikazu niso upoštevane občine Ormož, Mestna občina Ptuj s primestno občino Breg in Središče ob Dravi.

¹¹ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 285, dok. št. 2658/36, vprašalna pola o mestih, stanje prebivalstva 31. 12. 1936; šk. št. 293, dok. št. 1855/38, stanje prebivalstva 12. 6. 1938; šk. št. 293, dok. št. 1402/37, statistični repertorij Dravske banovine; šk. št. 298, dok. št. 2625/37, Seznam novih združenih občin v ptujskem srezu; šk. št. 301, dok. št. 2283/40; glej op. 7, Splošni pregled, str. 15–17, 92–93 in 188–174.

¹² Glej op. 1, str. 327 (Naša kmečka zemlja in gospodarske razmere) Gostota naseljenosti na Slovenskem v povprečju 75 ljudi na km². Podeželskega prebivalstva je bilo na Slovenskem v povprečju 82,5 %.

¹³ ZAP, MO Ptuj, šk. št. 298, dok. št. 949/40.

¹⁴ Glej op. 1, str. 484–485.

¹⁵ Glej op. 9, Ergebnisse ...

živel leta 1942 na območju predvojnega okraja 79.591 ljudi. Upoštevajoč podatke o stalnem prebivalstvu, je prebivalo v občini Ormož (Friedau) 5873, v Ptuj (Pettau) 10.869 in v Središču (Polstrau) 2401 ljudi.

Demografske razmere leta 1942 se torej bistveno ne razlikujejo od predvojnih. Še vedno so bili najgostejše naseljeni kraji Ptujskega polja, Spodnjih Haloz in Ljutomersko-ormoških goric, v Zgornjih Halozah pa je bila naselitev veliko manjša. Tudi povprečje družinskih članov ne kaže bistvenih sprememb.⁴

Ptujski okraj je tedaj veljal za agrarno območje. Ob upoštevanju krajev bivšega ptujskega okraja je bilo leta 1942 izven ptujske občine prisotnega prebivalstva 86,7 %, stalnega pa 88,3 %.

Da bi se realneje približali številu prebivalstva pred okupacijo, je potrebno upoštevati še nekatera dejstva. Okupator je iz nekdanjega ptujskega okraja leta 1941 izgnal približno 1300 zavednih Slovencev, istega leta se je znašlo v ptujskih zaporih 206 političnih jetnikov (28,7 %), ustreljenih pa je bilo 22 talcev. Okupatorjevo nasilje je bilo najhujše leta 1942, še posebej po padcu Slovenskogoriške čete 8. avgusta. Tega leta je bilo na seznamu zapornikov 546 političnih jetnikov (43,3 %), padlo pa je 88 talcev. Največ interniranih je moralo v nemška taborišča po avgustovski tragediji v Mostju.⁵ V letih 1941/42 je več kot 1500 ljudi občutilo okupatorjevo nasilje. Poleg tega je možno predvidevati, da je vojna neugodno vplivala na naravni prirastek. Statistični podatki iz leta 1948 to potrjujejo: prebivalstvo tedanje ptujske občine je poraslo od 1931—1948 za 4081, ormoško pa upadlo za 189.⁶ Demografski razvoj je dejansko stagniral.

Ob primerjavi omenjenih podatkov lahko sklepamo, da je živel na območju ptujskega okraja v začetku leta 1941 manj kot 80.000 prebivalcev.

⁴ Naseljenost je bila podobna predvojni, npr. Sv. Marko nize Ptuj (Mortendorf) 118,0 ljudi na km², Sv. Marjeta nize Ptuj (Margareten bei Pettau) 111,7/km², Borl (Ankenstein) 100,1/km², Zavre (Sauritsch) 99,7/km², Sv. Miklavž pri Ormožu (Kaisersberg) 108,8/km². V Zgornjih Halozah je bila obiludenost nižja, Majšperk (Monsberg) 63,1/km², Žetale (Schiltarn) 63,1/km². Po številu družinskih članov je izstopalo žetalsko območje (5,4), najmanj članov v družinskih skupnostih je bilo v ptujski občini (3,9).

⁵ Vida Rojce, Ptuj v boju za lepše dni, str. 110—114. Iz nekdanjega ptujskega okraja je bilo interniranih 121 oseb; Arhiv oddelka za novejšo zgodovino Pokrajinskega muzeja Ptuj, Seznam izseljenih oseb iz Spodnje Štajerske (Verzeichnis der aus der Untersteiermark ausgesiedelten Personen).

⁶ Glej op. 4, Krajevni leksikon, str. 330, 365.

Komasirane občine na območju ptujskega sreza leta 1939; prebivalstvo po stanju 31. 3. 1931*

Zap. št.	Ime občine — sedež	Št. katastr. občin	Št. naselij	Površina v km ²	Št. prebivalcev	Prebivalcev na km ²	Število stan. hiš	Gospodinjstva	Na gospodinjstvo članov
1	Cirkovce — Cirkovce	9	9	36,53	2.297	62,9	452	488	4,7
2	Dornava — Dornava	4	4	14,96	1.424	95,1	278	275	5,1
3	Grajena — Grajena	6	9	26,04	2.409	85,9	402	510	4,7
4	Hajdina — Zg. Hajdina	2	3	9,09	1.270	139,7	245	272	4,6
5	Kog — Kog	8	6	14,28	1.537	114,8	348	327	5,0
6	Majšperk — Majšperk	0	14	30,78	2.080	67,8	414	420	4,9
7	Ormož — Ormož	9	11	28,13	3.278	118,5	528	662	3,1
8	Podlehnik — Stanošina	12	12	49,69	3.383	67,7	841	723	4,6
9	Polenšak — Polenšak	7	12	21,95	1.379	62,6	320	297	4,8
10	Mestna občina Ptuj — Ptuj	7	12	16,12	8.849	376,0	843	1.598	4,2
11	Ptujska gora — Ptujska gora	7	6	27,50	1.619	58,9	351	349	4,8
12	Rogoznica — Rogoznica	5	6	18,77	2.589	137,9	520	536	4,8
13	Slovenja vas — Slovenja vas	4	7	18,60	1.595	85,6	290	300	5,3
14	Središče ob Dravi — Središče ob Dravi	5	6	27,84	2.583	93,5	488	551	4,8
15	Sv. Barbara v Halozah — Cirkulane	14	14	33,24	3.140	94,5	734	880	4,7
16	Sv. Marjeta niže Ptuja — Gorišnica	10	11	29,30	3.019	103,0	602	804	4,9
17	Sv. Andraž v Halozah — Leskovec	10	12	22,26	1.978	88,7	477	427	4,6
18	Sv. Andraž v Sl. goricah — Vitomarci (Rjavci)	8	9	17,40	1.479	85,0	319	329	4,4
19	Sv. Boženk v Sl. goricah — Trnovska vas	5	9	23,75	1.374	57,9	305	307	4,4
20	Sv. Lenart pri Vel. Nedelji — Podgorci	7	10	17,66	1.605	90,9	305	305	5,2
21	Sv. Lovrenc na Dr. polju — Lovrenc	4	4	30,96	1.678	54,1	344	380	4,8
22	Sv. Lovrenc v Slov. goricah — Juršinci	12	20	33,95	2.512	74,0	559	585	4,4
23	Sv. Marko niže Ptuja — Markovec	8	9	31,67	3.351	105,8	834	831	5,2
24	Sv. Miklavž — Sv. Miklavž	11	13	26,16	2.527	97,2	552	546	4,7
25	Sv. Tomaž pri Ormožu — Koračice	13	19	43,37	3.727	85,9	773	785	4,7
26	Sv. Urban — Sv. Urban (Svetinci)	12	16	34,16	2.692	78,8	858	827	4,2
27	Sv. Vid pri Ptuj — Videm	12	17	42,71	3.664	85,8	750	782	4,8
28	Svetinje — Ivanjkovec	8	9	19,10	2.069	108,3	448	442	4,8
29	Št. Janž na Dr. polju — Starše	3	4	17,95	1.368	76,1	234	259	5,2
30	Vel. Nedelja — Velika Nedelja	10	17	37,88	3.359	89,1	703	703	4,7
31	Zavrč — Zavrč	9	9	19,42	1.922	99,0	442	405	4,7
SKUPAJ		243	321	826,66	75.930	V SREZU: s Ptujem 91,8 brez Ptuja 85,5	15.241	16.023	4,7

* Izračunano po podatkih Splošnega pregleda dravske banovine, Ljubljana 1939, str. 16—17, 92—93, 168—174.

ADMINISTRATIVE UND DEMOGRAPHISCHE VERHÄLTNISSE IN PTUJER BEZIRK
ZWISCHEN DEN WELTKRIEGEN

Zusammenfassung

Administrative und demographische Verhältnisse auf dem Gebiet von Ptuj zwischen den Weltkriegen soll man zusammen mit der Zeitperiode vor dem 1918 behandeln. Administrative territoriale Einrichtung des Bezirks, zu welchem nach dem ersten Weltkrieg auch Gerichtsbezirke Ormož, Ptuj und Rogatec mit der autonomen Stadtgemeinde Ptuj gehörten, hat sich nämlich mit geringen Unterschied ganz an die territoriale Begrenzung und die administrative Organisation der Gemeinden in der Habsburger Monarchie angelehnt. Außer der Aussonderung des Gerichtsbezirks Rogatec nach dem 1922 aus dem Gebiet von politischen Bezirk Ptuj sind größere administrativ-politische Veränderungen nach der Kommassation der Gemeinden und ihrer Reorganisation in den Jahren 1933–1937 entstanden; die Zahl der politischen Gemeinden wurde im Vergleich mit der Zeit vor 1918 von 112 auf 31 reduziert, einschließlich der Stadtgemeinde Ptuj. Damals wurde auch endgültig der Umfang des Bezirks (826,88 km²) angerissen.

An die Bewegung der Bevölkerung im Bezirk hatten vor allem ungünstige wirtschaftliche Bedingungen (im weinreichen Gebiete die Wirtschaftskrise an der Jahrhundertwende, industrielle Rückständigkeit, veränderte Marktverhältnisse nach dem ersten Weltkrieg), Saisonauswanderung und teilweise Auswanderung der Deutschen nach 1918 großen Einfluß. Im Jahre 1910 lebte außerhalb Ormož und Ptuj 93,4 % Einwohner, im 1931 94,4 %. Das Gebiet konnte den zahlreichen Bewohnern kein Verdienst geben; Ptuj mit 4261 Bewohner im 1931 und einigen industriellen Betriebe hat sich wirtschaftlich nicht entwickelt.

Der Bezirk von Ptuj, der zusammen mit der Stadtgemeinde Ptuj im Jahre 1939 75.030 Bewohner zählte und wo auf km² 91,8 Menschen lebten (ohne Stadtgemeinde 69.081 oder 85,5 Menschen auf km²), war unmittelbar vor dem II. Weltkrieg noch immer ausgesprochen agrarisches, nichturbanisiertes Gebiet. Außerhalb der Stadtgemeinde lebten 91 % der Bewohner.

PARTIZANSKE ENOTE NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM 1941—1945

dr. Milan Ževart*

UDK 940.541.46(497.12 Štajerska)•1941/1945•

ŽEVART Milan: Partizanske enote na slovenskem Štajerskem 1941—1945. (Partisaneneinheiten in der slowenischen Steiermark 1941—1945.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64—29(1993)2, str. 254—273.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Prispevek obravnava partizanske enote, ki so se v letih 1941—1945 bojevale na slovenskem Štajerskem proti nemškemu okupatorju. Gre za kratek pregled in tudi za obravnavo posameznih vprašanj.

UDC 940.541.46(497.12 Štajerska)•1941/1945•

ŽEVART Milan: Partisan units in Slovenian Styria 1941—1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64—29(1993)2, p. 254—273.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The paper considers partisan units, which had fought — during the 1941—1945 period — in Slovenian Styria against the German occupying forces. It is a short review, elaborating certain issues as well.

Na slovenskem Štajerskem so se partizanske enote bojevale proti nemškemu okupatorju vsa leta okupacije in narodnoosvobodilnega boja.¹ Bojevale so se v pokrajini, za katero so nacistični oblastniki menili, da je aprila 1941 praktično postala del nemškega rajha in so temu ustrezno tudi ravnali. Že jeseni 1941 so hoteli opraviti tudi formalnopravno in slovesno priključitev Spodnje Štajerske in

* Dr. Milan Ževart, ravnatelj Muzeja narodne osvoboditve Maribor v pokoju.

¹ Največ dokumentov o partizanskih enotah na slovenskem Štajerskem je objavljenih v 19 knjigah VI. dela Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (odslej Zbornik NOV). Doslej je izšlo 17 knjig v slovenski izdaji. Upošteval sem tudi druge objave dokumentov.

Večina partizanskih enot oziroma enot NOV in POS, ki so se bojevale na Štajerskem, že ima svoje monografije. Najprej, in to že 1953. leta, je v Mariboru izšla monografija Francea Filipiča o Pohorskem bataljonu. Nato so izšle še tri bistveno razširjene in dopolnjene izdaje, in to v letih 1963, 1968 in 1975 v Ljubljani (France Filipič, Pohorski bataljon. Pregled iz zgodovine narodnoosvobodilne borbe v severovzhodni Sloveniji). Največ monografij o obravnavanih enotah je izšlo v okviru Knjižnice NOV in POS Partizanske enote, ki so delovale na Štajerskem do začetka 1943. leta, obravnavajo delo Ivana Ferleža, Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941—1942, Ljubljana 1972. Partizanske enote, ki so bile na Štajerskem 1941, in 1942 leta, opisujejo še številni prispevki, in to tudi v samostojnih izdajah. Navedimo le dve samostojni publikaciji: Lojze Požun, Celjska partizanska četa in njeno obdobje, Celje 1976; Vida Itojec, Slovenskogoriška četa, Ptuj 1967. Izšla je tudi obsežno delo o Pohorski četi, ki je delovala 1941. leta France Filipič, Prvi pohorski partizani, Maribor 1965. Partizanske enote, ki so nastale na območju 4. operativne cone od 1943. leta, obravnavajo tebe monografije Miroslav Stuplovšek, Štandrov brigada, Ljubljana, Maribor 1971; Mirko Fajdiga, Pohorski partizani 1943. Od padea Pohorskega bataljona do ustanovitve Židankove Pohorske brigade, Maribor 1985 (gre za obravnavo Pohorske čete, Pohorskega bataljona in Pohorskega odreda v letu 1943 oziroma do 8. januarja 1944); Mirko Fajdiga, Židankova brigada, Ljubljana 1975; Drago Vresnik, Tretja brigada vojske državne varnosti — narodne obrambe (prispevek k zgodovini VDV-NO Slovenije, Ljubljana 1988); Milan Ževart, Lackov odred, Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski-Lackov odred, prva in druga knjiga, Maribor 1988; Tomaž Teropšič, Kozjanski odred, prva in druga knjiga, Maribor 1993.

Štirinajsta divizija, ki se je od februarja 1944 bojevala na Štajerskem, še nima svoje monografije, na voljo pa je pregled njene dejavnosti na Štajerskem. Milan Ževart, Štirinajsta na Štajerskem. Kratek opis njenih bojev in akcij od februarja 1944 do maja 1945, Maribor 1981. Pohod 14. divizije na Štajersko in njeno bojevanje v času nemške ofenzive proti njej na območju 4. operativne cone po njenem prihodu na Štajersko poleg manjših publikacij obravnava posebna mono-

Gorenjske k Nemčiji, česar pa niso mogli izvesti. V zelo kratkem obdobju od treh do petih let so hoteli Spodnjo Štajersko ponemčiti in zato so med drugim z deportacijami občutno zmanjšali število Slovencev.

Partizanske enote so bile na Slovenskem le eden od strateških dejavnikov osvobodilnega boja. Drugi dejavnik, in to tudi na vojaškem področju, je bila Osvobodilna fronta slovenskega naroda (odslej OF). Dejavnost OF je bila nujna za uspešen boj proti okupatorju. Brez OF bi bilo med drugim nemogoče premagovati ovire, ki so jih predstavljala tale dejstva:

1. Slovensko ozemlje je bilo ob začetku okupacije ponovno razkosano. Vsak od treh okupatorjev je dobil predele, ko so bili že po 1. svetovni vojni naseljeni s Slovenci. Po aprilu 1941 je bilo slovensko etnično ozemlje razdeljeno na 11 pokrajinskih upravnih enot.

2. Aprila 1941 okupirano slovensko ozemlje je mejilo na matične dežele okupatorjev.

3. Slovensko ozemlje je bilo preprejeno s prometnicami, ki so bile zelo pomembne za okupatorje, še zlasti za nemškega okupatorja.¹

Zaradi teh in še drugih razlogov je bila gostota okupacije zelo močna.

Na Spodnjem Štajerskem so organi varnostne policije in varnostne službe takoj po nastanku partizanskih enot ugotovili nujnost OF za obstoj in delovanje partizanskih enot. V 1944. letu je štab Trečkovke bojne skupine, ki je imela pomembno vlogo v protipartizanskem bojevanju na Štajerskem v 2. polovici 1944. in še 1945. leta, to spoznanje strnil v kategorično trditev: »Brez podpore terenske organizacije OF bi dejavnost partizanskih enot na Spodnjem Štajerskem ne bila mogoča.«² Ta trditev v dokumentu povsem vojaškega izvora potrjuje, da si je bil okupator na jasnem o bistvenem izvoru moči partizanskih enot. V omenjenem elaboratu je opisana tudi dejavnost OF na vojaškem področju, in to v zvezi z mobilizacijo, obveščevalno službo in drugim.

Medsebojna povezanost OF in partizanskih enot se je kazala tudi v tem, da so okupatorjevi uspehi in boju proti OF močno otežkočali dejavnost partizanskih enot, krepitev organizacije OF pa je pomenila tudi krepitev uporniških vojaških enot. In obratno: uspehi partizanskih enot so močno vplivali na razpoloženje prebivalstva in razmah osvobodilnega gibanja na terenu.

¹ Grafija o omenjeni temi: Lado Ambrožič-Novljan, *Pohod Štirinajste. Vojno-zgodovinska študija o pohodu 14. divizije NOV in POJ iz Suhorja v Beli krajini skozi Hrvaško na Štajersko in o njenih bojih od 8. 1. do 26. 11. 1944*, druga dopolnjena in popravljena izdaja, Ljubljana 1975. Pri obravnavi brigad, ki so v sestavi 14. divizije prišle na Štajersko, je za čas, ko so se bojevale na Štajerskem, stanje takšno, da tisk je pripravljena 4. knjiga monografije o Tomšičevi brigadi, ki zajema čas od začetka pohoda 14. divizije oziroma od začetka leta 1944 do junija 1944. Avtor že objavljenih knjig monografije o Tomšičevi brigadi in besedila za 4. knjigo Franci Sterle je umrl. Delo pri dokončanju monografije o Tomšičevi brigadi bo moral prevzeti nekdo drug. Drugi del monografije o Šerčerjevi brigadi obravnava pohod 14. divizije na Štajersko s posebnim ozrom na Šerčerjevo brigado in bojno pot te brigade do preureditve enot 14. divizije 23. marca 1944: Milan Guček, *Pekoči sneg. Šerčerjeva brigada*, drugi del, Ljubljana 1994. Tudi avtor prvega in drugega dela monografije o Šerčerjevi brigadi je umrl, preden je dokončal monografijo. Tretji in zadnji del monografije o Šerčerjevi brigadi je napisal Jože Marolt. Njegovo delo bo predvidoma izšlo februarja 1994. Prva knjiga monografije o Bračičevi brigadi (Ladislav Kiauta, *Bračičeva brigada*, 1. del, Ljubljana 1982) opisuje bojno pot Bračičeve brigade od njene ustanovitve septembra 1943 do konca februarja 1944, torej tudi v času, ko se je Bračičeva februarja že bojevala na Štajerskem. Delo pokojnega Kiaute je nadaljeval Mirko Fajdiga in pripravil besedilo za drugi del monografije, ki obravnava Bračičevo brigado od konca februarja 1944 do junija 1945, ko je bila vključena v Šlandrovo brigado.

² Kratki pregledi večine partizanskih enot, ki so delovale na Štajerskem, so v zborniku *Revolucionarna izročila — Domileti v slovenskih občinah*, Ljubljana 1981. Posamezne partizanske enote obravnavajo tudi dela, ki prikazujejo razvoj NOB na posameznih območjih slovenske Štajerske (npr. Ljubež Požun, Trbovlje v NOB 1941—1942, Trbovlje 1986). Partizanske enote na Štajerskem obravnavajo dela, ki zajemajo vse slovensko ozemlje. Za temo tega prispevka pride najbolj v poštev delo *Zdravko Klanjšček in sodelavci, Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945*, tretja izdaja, Ljubljana 1978.

³ V nadaljnjih opombah bom navedel le pomembnejše prispevke, ki niso zajeti v tej prvi opombi. Kritični aparati v literaturi, ki sem jo tu navedel, in v drugi literaturi, imajo ogromno podatkov o virih.

⁴ Tone Ferenc — Milan Ževart, *Nekatere značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem (odslej Ferenc—Ževart, *Nekatere značilnosti*), Časopis za zgodovino in narodopisje (odslej ČZN)*, 1979, št. 1-2, Tone Ferenc, *Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (odslej Prispevki)*, 1974, št. 1-2, isti, *Položaj slovenskega naroda ob okupaciji*, v: *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23 in 24. maja 1991 v Ljubljani (odslej Slovenski upor 1941), Ljubljana 1991, Milan Ževart, *Izganjanje Slovencev na Štajerskem in Koroškem 1941—1945*, Maribor 1991, *Zdravko Klanjšček, OF in NOB — strateška dejavnika narodnoosvobodilne vojne*, Borec 1981, št. 3-4, str. 167—175.

⁵ Milan Ževart, *Elaborat štaba Trečkovke bojne skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem*, ČZN 1990, št. 2, (odslej Ževart, *Trečkov elaborat*).

Odpor proti okupatorju se je na slovenskem Štajerskem začel v neugodnih razmerah. Takoj je bil soočen z velikim in do potankosti zgrajenim okupatorjevim aparatom, ki je omogočal natančen nadzor prebivalstva. Pomembna ovira osvobodilnega gibanja v prvih mesecih so bili tudi začasni uspehi nacistične propagande in socialne demagogije, ki so temeljili na dejstvu, da se je nekaterim kategorijam prebivalstva standard izboljšal. Po drugi strani pa so ostri ponemčevalni ukrepi pričeli odvrčati ljudi od okupatorja in so krepili pripravljenost na upor. Ta pripravljenost je bila med ponižanimi in razžaljenimi slovenskimi rodoljubi velika.

Prve partizanske enote so na Štajerskem nastale zgodaj, prej kot na italijanskem zasedbenem območju. Julija 1941 so nastale Pohorska, Savinjska, Revirska in Celjska četa ter Šaleška partizanska skupina. Krško skupino je okupator zaradi izdaje uničil konec julija 1941 že na zbirnem mestu. Zaradi izdaje je okupator uničil tudi Celjsko četo, ki je delovala na območju, ki leta 1941 ni bilo primerno za daljše zadrževanje partizanske enote. Celjska četa je delovala le 18 dni, do 27. avgusta. Poskus ustanovitve nove Celjske čete ni uspel. Konec oktobra 1941 je bila ustanovljena še Brežiška četa. Tudi to četo, ki ni dovolj skrbela za prikrivanje, je okupator konec novembra uničil. Rešila sta se njen komandir in politični komisar, ki ob nemškem napadu na četo nista bila prisotna.⁴

Leta 1941 je na Štajerskem odšlo v partizane 250 moških in 16 žensk. To je bilo majhno število v primerjavi s številom prebivalstva na slovenskem Štajerskem (526.951), ki je bilo kljub deportacijam Slovencev in doseljavanju Nemcev še vedno v veliki večini slovensko. Kljub navedenemu razmerju je značaj letu 1941 in seveda tudi kasnejšim letom dajalo dvoje — okupacija in uporniško gibanje. Poleg raznih uporniških akcij pripadnikov OF in tudi drugih rodoljubov oziroma spontano nastalih uporniških skupin so k temu bistveno prispevale nekatere uspešne akcije prvih štajerskih partizanskih enot. Revirska četa je z napadom na Zagorje 9. avgusta 1941 izvedla prvi napad na sovražnikovo postojanko v Sloveniji. Pohorska četa je 17. septembra izbojevala pomembno zmago na Klopnem vrhu, ki ji je sledila okupatorjeva zapora Pohorja. Štajerski partizanski bataljon, v katerega so se v začetku oktobra združile Pohorska, Savinjska in Revirska četa, je v noči na 8. oktober opravil drzno akcijo v Šoštanju. Šlo je za prvi partizanski napad na mesto v Sloveniji. To dejanje je široko odmevalo. Spomniti je treba tudi na prvi večji in za partizane uspešen pozicijski boj Štajerskega bataljona konec oktobra 1941 na Dobrovljah. Zelo naporen pohod Štajerskega bataljona proti izselitvenemu območju ob Savi in Sotli v okviru širše zasnove operacije ni mogel biti uspešen.⁵

Zaradi številnih vdorov gestapa v organizacijo osvobodilnega gibanja od srede 1941. leta je postal položaj partizanskih enot tudi zaradi hude zime 1941 zelo težaven. V skladu s položajem se je Štajerski partizanski bataljon po vrnitvi z brežiškega pohoda dekoncentriral. Po kratkotrajnem vzponu osvobodilnega gibanja spomladi 1942 je gestapu uspelo, da je uničil velik del terenske organizacije osvobodilnega gibanja. Vendar je bila vojaška dejavnost partizanskih enot tudi v hudem letu 1942 ves čas navzoča, in to tudi z nekaj zelo uspešnimi akcijami (29. marca 1942 v Ložnici pri Velenju, 18. maja z zavzetjem okupatorjeve postojanke na Ljubnem, uničenje premogovnika Huda jama pri Laškem v noči na 3. julij in še kaj bi lahko navedli). Marca in aprila 1942 je na Štajerskem znova nastal partizanski bataljon, ki se je dokončno oblikoval 5. maja 1942. Ko je pokra-

⁴ Ferenc—Ževart, Nekateri značilnosti; Milan Ževart, Osvobodilna fronta in narodnoosvobodilni boj na slovenskem Štajerskem, v Mežiški dolini, na območju Dravograda in v Prekmurju z orisom nadaljnjega razvoja (odslej Ževart, OF in NOB), v Slovenski upor 1941, str. 87—98.

⁵ Glej op. 4. Ivan Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem, Prispevki 1988, št. 1-2 (odslej Križnar, Socialna in politična pripadnost); Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini (odslej Ževart, NOB v Šaleški), Ljubljana 1977, str. 187—210;

jinsko poveljstvo štajerskih partizanskih čet, ki je bilo tedaj na Dolenjskem, tam 5. aprila ustanovilo 1. štajersko partizansko brigado, je Štajerski bataljon postal njen 1. bataljon. Ob preoblikovanju brigade v 2. grupo odredov 1. maja 1942 1. štajerski bataljon ni bil vključen v noben njen odred. Štab grupe odredov ga je zadržal pod svojim neposrednim poveljstvom. Tako je bataljon do prihoda glavnine 2. grupe odredov na Štajersko precej samostojno deloval. Sredi poletja je imel osem čet, samostojno pa sta delovali še Ruška in Slovenskogoriška četa. Priznati je treba, da je štab bataljona uporabljal dobro in času primerno taktiko. Njegove enote so delovale na obsežnem območju in so se le občasno združevale za izvedbo večjih nalog. Bataljon pa se je loteval tudi akcij, ki so škodovala širjenju osvobodilnega gibanja. Avgusta 1942 je okupator uničil dve četi, ki sta delovali na močno izpostavljenih območjih, in to 8. avgusta Slovenskogoriško četo, 28. avgusta 1942 pa Kozjansko četo. Uničenje teh čet je bilo povezano z obsežnim razbijanjem terenske organizacije osvobodilnega boja na njunih območjih. Avgusta 1942 je bila razbita tudi četa, ki so jo poslali iz Kočevskega Roga na Kozjansko.

Naj kar tu omenimo, da se je ob preoblikovanju 1. štajerske partizanske brigade v 2. grupo odredov prvič pojavila večja enota, ki se je imenovala po Pohorju, in sicer Pohorski odred z enim bataljonom, 2. bataljon tega odreda pa je bil ustanovljen 1. junija 1942. Pohorski odred je na začetku avgusta 1942, ko je bila 2. grupa na Gorenjskem, in to na svoji poti proti Štajerski, dejansko prenehal obstajati, četudi formalno ni bil ukinjen oziroma je bil z enim bataljonom kmalu obnovljen. Drugi grupi odredov, ki jo je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet poslalo v pomoč Štajerski, je to poveljstvo tudi po odločitvi političnega vodstva osvobodilnega gibanja naložilo prezahtevne naloge. Med drugim naj bi 2. grupa odredov v sodelovanju s 1. grupo odredov osvobodila del Gorenjske, osvojenno ozemlje pa naj bi izbojevala tudi na Štajerskem. Ta naloga je bila v letu 1942 neuresničljiva. Prihodu enot 2. grupe odredov na Štajersko je 11. septembra 1942 sledila njena preureditev. Na Dobrovljah so bili ustanovljeni štirje bataljoni: Pohorski, Savinjski, Moravški in Kozjanski. Savinjski in Moravški bataljon sta bila povezana v Savinjski odred, Kozjanski in Pohorski bataljon pa naj bi postala jedro novih odredov. V Pohorski bataljon je štab 2. grupe odredov vključil tri čete dotedanjega 1. štajerskega bataljona, in to Savinjsko, Šaleško in Ruško četo ter borce 1. bataljona Savinjskega odreda, ki se je prek Koroške prebil na Štajersko. Že pred tem se je Savinjski bataljon preimenoval v Pohorski bataljon. Po prihodu na Štajersko je imel le še za četo borcev.

Pohorskemu bataljonu je bilo spomladi 1942 določeno obsežno operativno območje med Dravo in Savinjo. Po prihodu glavnine 2. grupe odredov na Štajersko in po ustanovitvi Pohorskega bataljona je njegovo operativno območje poleg širšega pohorskega območja zajemalo še Šaleško dolino. Pohorski bataljon naj bi pomagal tudi pri ustanovitvi Dravskega odreda na Kozjaku. To ustanovitev je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet predvidevalo že spomladi 1942, ko je na papirju načrtovalo tudi izbojevanje kar obsežnih svobodnih ozemelj na nemškem zasedbenem območju. Ustanovitev Dravskega odreda 1942 je bila neuresničljiva, kar je štab 2. grupe odredov po prihodu na Štajersko hitro ugotovil. V letu 1942 je bila neuresničljiva tudi zamisel o ustanovitvi 4. grupe odredov s Kozjanskim, Haloškim in Ptujskim odredom. Konec decembra 1942 je glavno poveljstvo objavilo novo organizacijo slovenskih partizanskih enot. Druga grupa odredov je postala 4. operativna cona. Ob ustanovitvi in še nekaj časa se je imenovala 4. štajerska operativna cona. Ob tej preureditvi se je dotedanje območje grupe odredov razširilo na vzhodno Koroško, zatem pa aprila 1944 na vso južno Koroško in nato še na Gorenjsko do Save. V okvir 4. operativne cone je sodilo tudi Prekmurje.

V času od 7. novembra 1942 do 18. februarja 1943 je okupator zadal štajerskim partizanskim enotam hude udarce. Najprej je na Dobrovljah 7. novembra 1942 razbil Savinjski bataljon, ki je tedaj začasno prenehal obstajati. Poraz tega bataljona je bil posledica neupoštevanja partizanskega načina bojevanja, ali drugače povedano, hudih taktičnih napak v času boja na Dobrovljah, kar je bila tudi posledica odločitev političnega komisarja 2. grupe odredov, ki je bil tedaj pri Savinjskem bataljonu. 8. januarja 1943 je padla glavnina Pohorskega bataljona, 17. januarja je bila uničena še njegova patrulja. Zaradi premajhne previdnosti je okupator 18. februarja 1943 razbil še 2. četo Kozjanskega bataljona, ki je bila tedaj na Kozjanskem najbolj aktivna in je imela dobre perspektive za svojo krepitev.

Za osvobodilni boj na Štajerskem je pomenil najhujšo izgubo padec Pohorskega bataljona, zato bomo temu bataljonu posvetili večjo pozornost. Štab 2. grupe odredov oziroma 4. operativne cone je v svojih poročilih večkrat zapisal, da je Pohorski bataljon njegova najboljša enota. Vsekakor tega ni storil brez razloga. V januarju 1943, ko je padel Pohorski bataljon, je na zahodnem območju 4. operativne cone sredi meseca januarja prišlo do oblikovanja Kamniško-savinjskega odreda.

Po zaslugi Franceta Filipiča je bila zgodovina Pohorskega bataljona zgodaj in temeljito opisana. Zelo veliko število obiskovalcev se je seznanilo z zgodovino Pohorskega bataljona na razstavah Muzeja narodne osvoboditve Maribor na Osankarici. Mi se bomo ustavili le pri nekaterih temah iz zgodovine Pohorskega bataljona.

Po vključitvi Ruške čete v sestav Pohorskega bataljona v začetku novembra 1942 je imel ta bataljon tri čete in ženski vod. Okupator je Pohorski bataljon ocenil za nevarnega nasprotnika. Njegova dejavnost je bila za okupatorja v zadnjih mesecih 1942. leta osnovni problem na Štajerskem. Zaradi tega so se zvrstile številne nemške akcije proti Pohorskemu bataljonu, tudi z razmeroma veliko koncentracijo okupatorjevih enot na Pohorju. O tem, kako zelo je sovražnik cenil Pohorski bataljon, priča tudi to, da je višji vodja SS in policije v 18. vojaškem okrožju o njegovem padcu hitro poročal državnemu vodji SS in šefu nemške policije Himmlerju, le-ta pa je že dan zatem (11. januarja 1943) o tem poročal vrhovnemu nemškemu poveljniku Hitlerju. S tem v zvezi naj omenimo, da so se že s prvimi in s kasnejšimi partizanskimi akcijami ukvarjali najvišji forumi nacistične Nemčije. Tako je npr. šef nemške varnostne policije in varnostne službe Reinhard Heydrich 1941. leta poročal nemškemu zunanjemu ministru o sabotažnih akcijah uporniških skupin in o akcijah štajerskih partizanskih enot, med drugim o uspešnem napadu Pohorske čete na enoto 138. polka planinskih lovcev na Klopnem vrhu in o napadu Štajerskega partizanskega bataljona na Šoštanj.⁴ Med drugim so 1944. leta partizanski napadi na energetske objekte in še posebej uspešen napad Lackovega odreda na elektrarno na Fali 29. septembra 1944 močno vznemirili najvišje dejavnike, ki so bili odgovorni za nemško oboroževalno industrijo. Oborožitvena inšpekcija je v poročilu za september 1944 med drugim navedla, da nemške sile, ki so na Štajerskem, niso kos partizanskim enotam. Minister za oborožitev Albert Speer je 7. novembra 1944 pisal državnemu vodji SS in poveljniku nadomestne vojske Heinrichu Himmlerju in ga zaprosil za okrepljeno bojevanje proti partizanskim enotam. Pri tem je Speer navedel, da so energetske objekti v Rajhenburgu, trbovljah in Velenju pod nadzorstvom band in da so ogrožene elektrarne na Dravi. Poudaril je, da navedeni objekti niso po-

⁴ Tone Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, ČZN 1963, str. 189–208.

⁵ Glej tudi: Stefan Karner, Bemühungen zur Ausweitung der Lufttrüstung im dritten Reich 1940/41. Die Flugmotorenwerke Ostmark und ihr Marburger Zweigwerk 1941–45, Wien, junij–julij 1979.

membrni le za oskrbo industrije na Štajerskem in Koroškem, ampak morajo odajati energijo tudi na območje Dunaja in Linza.

Vrnimo se k Pohorskemu bataljonu. Čeprav je ta bataljon imel obsežno območje delovanja, je po združitvi svojih čet na Pohorju oktobra 1942 v glavnem deloval na Pohorju kot celota, in to na vojaškem in političnem področju. Omeniti pa velja, da je Savinjska oziroma 1. četa Pohorskega bataljona nekaj časa še delovala na svojem dotedanjem območju. Štab 2. grupe odredov je ukazal, naj Pohorski bataljon združi svoje enote. Uspela je še priključitev Ruske čete h glavnini Pohorskega bataljona, ni pa uspela priključitev partizanske skupine oziroma čete, ki je bila konec leta 1942 na vzhodnem Koroškem. Še dan pred poslednjim bojem Pohorskega bataljona je štab znova poslal patroljo, ki naj bi Koroško četo pripeljala v sestav bataljona. Danes lahko rečemo, da je bila srečna okoliščina v tem, da patrolje Pohorskega bataljona niso mogle vzpostaviti zveze s partizani v Mežiški dolini, ker bi bila sicer tudi Koroška četa uničena pri Osankarici. Koroška četa je do konca marca 1943 prerasla v bataljon, ki je nato po napadu na Mežico v začetku aprila 1943 dal borce za novo četo na Pohorju, ki je bilo po 8. januarju 1943 brez partizanov. Partizani, ki so prišli na Pohorje s Koroške, so pomenili začetek novega razvoja partizanskih enot na Pohorju. Štab cone je nameraval poslati v Pohorski bataljon še četo (Aleksandrovo) bivšega Pohorskega odreda, ki je šele v začetku januarja 1943 dobila zvezo z nadrejenim štabom. Zaradi prvih vesti o porazu Pohorskega bataljona in zimskih razmer je štab 2. grupe odredov namero o vključitvi Aleksandrove čete v Pohorski bataljon opustil in četo vključil v Savinjski bataljon.

Neuspehi številnih akcij proti Pohorskemu bataljonu so okupatorju narekovali novo taktiko in ga pripravili do tega, da je spoznal svoje slabosti pri bojevanju na Pohorju. Za novo akcijo v zimskih razmerah, ki so bile zanj ugodne, se je pripravil bistveno drugače kot za prejšnje akcije. Skrbno je začel zbirati in preučevati podatke o pojavljanju pohorskih partizanov ter organiziral dejavnost gestapovskih ovaduških skupin, med katerimi je bila najpomembnejša tista iz Sv. Lovrenca na Pohorju. Dobil je nekaj pomembnih podatkov in sklenil izrabiti zimske razmere, a le ni preveč hitel. 6. januarja je bilo v Mariboru izdano povelje za akcijo št. 106 oziroma za napad na Pohorski bataljon. Potek te akcije kaže, da okupator le ni povsem natančno vedel, kje je tabor Pohorskega bataljona, saj bi sicer ne postavil širšega obkroženega obroča.

Tedaj kot nemška se je žal spremenila tudi taktika štaba Pohorskega bataljona. Huda zima le ne bi smela bistveno spremeniti dotedanjega uspešnega načina bojevanja Pohorskega bataljona, za katerega so bili značilni hitri premiki, menjava taborišč in hkratno pojavljanje njegovih borcev na širšem območju. Odločitev za prezimovanje v enem taboru je vsekakor podcenjevala sovražnika in precenjevala lastne moči. To precenjevanje je temeljilo tudi na dotedanjih uspehih in visoki bojni morali Pohorskega bataljona, verjetno tudi na dogajanjih pri Stalingradu. Na sklep o načinu prezimovanja v taboru s statično krožno obrambo na terenu, ki za tako obrambo ni bil najbolj primeren, je vplival tudi zgled prezimovanja 2. štajerskega partizanskega bataljona na Pugledu pri Ljubljani v zimi 1941–1942, kjer pa so bile razmere bistveno drugačne. Drugi štajerski bataljon je imel na Dolenjskem dobro organizirano zaledje z množično organizacijo OF. Dvoje bi bilo treba upoštevati pri izbiri načina prezimovanja, in to: na pohorskem območju konec 1942. leta ni bilo širše organiziranega partizanskega zaledja oziroma ni bilo dovolj močne organizacije OF, in to, da štab bataljona ni imel organizirane širše obveščevalne službe. Vprašanje je tudi, zakaj bataljon ni intenzivneje zavaroval svojih obrambnih položajev zasedami in patroljami na širšem območju zunaj tabora in zakaj ni poskušal z odločnim prebojem v času, ko sovražnikov obroč še ni bil dovolj sklenjen in bi se tako izognil pogubnemu

obstreljevanju z minometi. Vodstvo Pohorskega bataljona pri svojem ravnanju ni upoštevalo nekaterih svojih prejšnjih spodrsrljajev.

Ni znano prav vse, kar se je dogajalo potem, ko je na bojišču pri Osankarici padel prvi strel, a dvoje je neizpodbitno:

1. Pohorski bataljon z visoko moralo, ki bi jo takrat težko našli v kakem drugem bataljonu, se je izredno hrabro boril. Niti eden od partizanov ni klonil pred sovražno premočjo in niti eden se ni predal. Sovražnik je ujel le enega ranjenega partizana, ki ga je kasneje usmrtil.

2. Uničenje glavnine Pohorskega bataljona je pomenilo enega največjih uspehov okupatorjev v boju s slovenskimi partizanskimi enotami.

Štab 4. operativne cone, ki je dobro poznal pomen Pohorskega bataljona, kar dolgo ni hotel verjeti, da ni več njegovega najboljšega bataljona, iz katerega je nameraval črpati največ kadrov za razmah osvobodilnega boja na Štajerskem. Še 23. marca 1943 je komandant 4. operativne cone, ki si je pred tem ogledal bojišče pri Osankarici, poročal, da še ni zveze s Pohorskim bataljonom in da po njegovem mnenju ta bataljon ni utrpel tako hudih izgub, kot se govori. To priča o slabosti partizanske obveščevalne službe na območju 4. operativne cone v začetku 1943. leta. Za potrditev naj omenim, da je učiteljica Marica Trobej, ki je med vojno v Šoštanju pisala Dnevnik, 16. januarja 1943 zapisala, da je vest o boju na Pohorju žal resnična in da je boj trajal, dokler ni padel zadnji partizan, dokler ni bila izstreljena zadnja kropla in ni padla zadnja od bork, ki so se borile kot levine. Zapisala je tudi, da je bilo partizansko zavetišče dobro maskirano, da je bilo dobro založeno z živili in da ga okupator ne bi odkril, če ne bi bilo izdaje. Trobejeva je torej navedla zelo točne podatke, ki jih štab 4. operativne cone tedaj še ni imel.¹ Posledice padca Pohorskega bataljona so bile hude. Bataljon je padel v času, ko so se na Štajerskem krepile možnosti za razmah osvobodilnega boja, ki zaradi padca Pohorskega bataljona na obsežnem območju Štajerske v letu 1943 niso mogle biti pravočasno izvedene in dovolj izkoriščene. Težišče osvobodilnega boja se je odločno premaknilo v zahodni del 4. operativne cone. Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je 12. januarja 1943, ko še ni bilo obveščeno o uničenju Pohorskega bataljona, ukazalo štabu 4. operativne cone, naj iz sil, ki jih ima na Pohorju, ustanovi brigado z dvema bataljonoma. Tega seveda ne bi bilo mogoče storiti takoj, četudi bi Pohorski bataljon ne bil padel. Pohorskemu bataljonu ni bilo dano niti to, da bi se razvil v odred, četudi je imel uradni naziv 1. bataljon Pohorskega odreda. Zaradi padca bataljona je do ustanovitve brigade na Pohorju prišlo šele 8. januarja 1944, torej leto dni po nesrečnem boju pri Osankarici. Padec Pohorskega bataljona je po svoje prispeval k pretirani čuječnosti partizanskih enot na Pohorju in drugi polovici 1943. leta.

Kljub temu da se je boj za Pohorje od spomladi 1943 nadaljeval, je bilo treba za ustanovitev novega Pohorskega bataljona 10. maja 1943 dobiti pomoč iz Kamniško-savinjskega odreda (27 borcev in starešin). Za ustanovitev Pohorskega odreda 4. novembra 1943 je prišel bataljon borcev iz Šlandrove brigade in za ustanovitev Zidanškove — Pohorske brigade 8. januarja 1943 bataljon borcev s Koroške. Ta zadnja pomoč Pohorju je bila v znatni meri potrebna zaradi slabih razmer v Pohorskem odredu. Vendar pa je temu odredu uspelo, da je uspešno prestal veliko sovražnikovo ofenzivno akcijo »Snežni metež« v prvi polovici decembra 1943. Pri akciji proti Pohorskemu odredu je šlo za dotlej največjo koncentracijo okupatorjevih enot v protipartizanskem boju na Štajerskem.

Po hudih izgubah, ki jih je osvobodilno gibanje na Štajerskem utrpelo v letu 1942 in v začetku 1943. leta, se je to gibanje 1943. leta počasi, a vztrajno krepilo. Himmler je 21. junija 1943 tudi Spodnjo Štajersko proglasil za območje protipar-

¹ Marica Trobej, Dnevnik, 7. zvezek. Dnevnik je v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

tizanskega bojevanja. Partizanske enote so bile v 1943. letu najbolj dejavne v zahodnih predelih 4. operativne cone, in tam je bila na Šipku 6. avgusta 1943. leta ustanovljena Šlandrova brigada, ki je bila vključena v 15. divizijo slovenske narodnoosvobodilne vojske. Krepile so se tudi partizanske enote drugod in kot smo rekli, tudi na Pohorju. Večina enot 4. operativne cone in seveda tudi Šlandrova brigada je v zvezi s pripravami na kapitulacijo Italije avgusta 1943 morala oditi na Dolenjsko. Kapitulacija Italije je vplivala na prebivalstvo slovenske Štajerske in pospešila pripravljenost za sodelovanje v osvobodilnem gibanju, ni pa mogla imeti neposrednega učinka, saj so okupatorjev aparat in njegove oborožene sile ostale neokrnjene, partizanske sile pa so bile zaradi odhoda glavnine enot 4. operativne cone na Dolenjsko močno oslabiljene. Vendar sta bila 2. polovica 1943. in začetek 1944. leta za narodnoosvobodilni boj na Štajerskem pomembna. Osvobodilno gibanje se je tedaj močno okrepilo, četudi neenakomerno po posameznih območjih. Njegova krepitev je bila povezana z rastjo partizanskih enot, njihova krepitev pa je vplivala na razvoj osvobodilnega gibanja na terenu in ga pospeševala. Osvobodilno gibanje je pospeševalo zlasti naslednje: vrnitev glavnine štajerskih partizanov z Dolenjske na svoje območje, obnovitev štaba 4. operativne cone, obnovitev Šlandrove brigade, ustanovitev Zidanškove brigade ter prihod 14. divizije na Štajersko.*

Ponovna ustanovitev oz. preureditev Šlandrove brigade je bila opravljena na Limbarski gori 30. septembra 1943. Vanjo so vključili bataljon Šlandrove, ki se je vrnil z Dolenjske, kjer je bila iz glavnine borcev te brigade ustanovljena 12. štajerska brigada in Zasavski in Kamniški bataljon. Štab 4. operativne cone je tedaj razmišljal tudi o ustanovitvi brigade na Pohorju. Žal pa to ni bilo mogoče, ker Glavni štab NOV in POS ni izpolnil svoje obljube o nadaljnjem vračanju partizanov 4. operativne cone na Štajersko. Šlandrova brigada je po ponovni ustanovitvi opravila pomembne akcije in se po nemški zimski ofenzivi močno okrepila. Z njenimi borci so v letih 1943 in 1944 okrepili velik del štajerskih partizanskih enot. Še sredi 1944. leta je bila Šlandrova brigada številčno najmočnejša enota 4. operativne cone. Tedaj je bilo v njenih petih bataljonih približno 1.400 partizanov. Zaradi dejavnosti Šlandrove brigade so se razmere na območju 4. operativne cone močno spremenile v korist osvobodilnega gibanja.

Enote 4. operativne cone so bile v začetku 1944. leta glede na število prebivalstva in obseg ozemlja, ki bi ga morale obvladovati, prešibke v primerjavi s sovražnikovimi silami, zato niso mogle izrabiti vseh možnosti za razmah osvobodilnega boja, ki so tedaj bile. Sredi januarja 1944 so enote 4. operativne cone štejele le 1087 partizanov. Zaradi tega je bila odločitev vodstva slovenskega osvobodilnega boja, da pošlje na Štajersko svojo najboljšo divizijo, smotrno. Ta odločitev je bila sprejeta iz političnih in vojaških razlogov. Precej je bilo razpravljanja o tem, ali je bilo tako nujno, da je 14. divizija krenila na pot v zimskem času oziroma v januarju, ali je bilo pravilno določeno območje njenega delovanja po prihodu na Štajersko in ali je bila pravilna odločitev, da naj divizija tudi po prihodu na Štajersko deluje kot celota. Razpravljalo se je tudi o tem, ali je bila izbrana prava pot proti Štajerski. Na navedena vprašanja ni lahko odgovoriti. Zimski pohod po dolgi poti je bil vsekakor problematičen. Bil je posledica tega, da je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja na pomlad 1944 pričakovalo začetek konca nemške moči in se mu je torej mudilo. Zamisel, da naj bi 14. divizija delovala najprej na vzhodnem Štajerskem, kjer je bilo osvobodilno gibanje najmanj razvito in kjer naj bi se po potrebi naslanjala na hrvaške enote, ni bila ustrezna. Zaradi določitve operativnega območja je v precejšnji meri pot potekala prek Hrvaške, izbrana pa je bila tudi zato, ker je bilo utemeljeno pričakovanje, da bo pri-

* Ferenc—Ževart, Nekateri značilnosti

hod 14. divizije na Štajersko prek hrvaškega ozemlja okupatorja presenetil. To se je tudi zgodilo. Danes lahko rečemo, da bi 14. divizija na vzhodnem Štajerskem 1944. leta ne mogla obstati oziroma da bi ji grozilo razbitje, če bi se tam zadrževala dalj časa. Posledici odločitve o operativnem območju 14. divizije na vzhodnem Štajerskem sta bili:

1. Štirinajsta divizija, ki je ob prihodu na Štajersko presenetila sovražnika, je zamudila najbolj ugoden čas za preboj v zahodne predele 4. operativne cone ali na Pohorje, ki je bilo potem tudi njen cilj.

2. Zaradi prvotne zamisli o območju delovanja Štirinajste ni bilo dovolj pripravljeno sodelovanje enot 4. operativne cone in 14. divizije.

Smotno bi bilo, da bi se Štirinajsta po prihodu na Štajersko dekoncentrirala in da bi njene brigade krenile vsaka v svojo smer, kar so nekateri komandanti tudi predlagali. Ponovno so o dekoncentraciji razpravljali potem, ko se je 14. divizija na svojem pohodu prebila na Paški Kozjak, a vodstvo divizije je to zamisel kmalu opustilo. Do neprostovoljne razdelitve divizije na dva dela je potem prišlo ob prebijanju nemških zapor v noči na 18. februar pri Sv. Marjeti ob cesti Dolič—Vitanje. Tudi o vprašanju, zakaj ni uspel preboj celotne divizije s Paškega Kozjaka na Pohorje, je bil govor.

Malokatera vojaška enota bi prestala tako hude preizkušnje, kot jih je morala prestati 14. divizija v času nemške ofenzive proti njej, ki se je začela kmalu po njenem prihodu na Štajersko v noči na 7. februar 1944. Nemška ofenziva proti Štirinajsti je trajala do 25. februarja 1944 zvečer, ko je tudi nemškim enotam zmanjkalo moči. Okupator je potem razglasil, da je Štirinajsta uničena. Štirinajsta je bila hudo prizadeta, ne pa uničena. Izgubila je okoli 360 partizanov (padlih, ujetih in pogrešanih) oziroma tretjino borcev, ki so prešli Sotlo. Najhujše izgube je imela v zadnjem obdobju nemške ofenzive od 18. do 26. februarja. Okoli 200 ranjenih in ozebljih partizanov 14. divizije se je po koncu nemške ofenzive moralo zdravit na terenu. Štirinajsta je prišla na Štajersko v času vzpona osvobodilnega gibanja. Njen pohod in njeno junaško bojevanje sta močno dvignila narodno zavest slovenskega prebivalstva. Osvobodilno gibanje na Štajerskem je bilo v času prihoda 14. divizije že tako močno, da je lahko bistveno prispevalo k njenemu obnavljanju, divizija pa je po prestanih naporih ohranila svojo udarnost in s svojimi akcijami pospeševala razvoj osvobodilnega gibanja na terenu. Neverjetno hitro je Štirinajsta na Štajerskem začela z akcijami in napadi na sovražnika. Komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem je v začetku marca 1944 kljub razglasitvi o uničenju 14. divizije zapisal: »V tem, da nismo uspeli obvladati tega zla (namreč 14. divizije — op. M. Ž.) vidi sovražno razpoloženje in tudi nam naklonjeno prebivalstvo dokaz o slabosti rajha.«⁹

Spomladi 1944 se je začelo obdobje največjega razmaha osvobodilnega boja na Štajerskem, ki je trajalo tja do novembra 1944. Osvobodilni boj je potisnil okupatorja v defenzivo na vojaškem in političnem področju. Enote 4. operativne cone so izvedle široko zasnovane in uspešne operacije, ki sodijo med najpomembnejše operacije NOV in POS. Med drugim so za nekaj časa povsem pregnale okupatorja s treh kar obsežnih območij slovenske Štajerske, in to iz Zgornje Savinjske in Zadrečke doline, s Kozjanskega in Pohorja. Obsežna so bila t. i. pol-osvobojena ozemlja. Z akcijami Lackovega odreda v drugi polovici 1944 in v 1945. letu je 4. operativna cona zajela z vojaško dejavnostjo tudi južni del avstrijske Štajerske. Med drugim so enote Lackovega odreda tam napadle pet nemških postojank ter dve postojanki tudi zavzele. Okupator je zato presodil, da 4. operativna cona zajema tudi južni del štajerske pokrajine oziroma del Štajerske sever-

⁹ Zbornik NOV VI/12, dok št 131

no od senžermanske meje. Obdobje velikega razmaha NOB je okupator označil za svoje krizno obdobje.¹⁰

Uspešna partizanska mobilizacija je omogočila krepitev že obstoječih enot 4. operativne cone in ustanavljanje novih enot ter širjenje njihovega delovanja. Zaradi navedenega je 1944. leta prišlo do pobude za ustanovitev tretjega korpusa slovenske vojske. Sedmemu in devetemu korpusu naj bi se pridružil še štajerski korpus. Štab 4. operativne cone je predlagal ustanovitev še ene brigade in nove divizije. Politično vodstvo osvobodilnega gibanja na Štajerskem se je zavzemalo za ustanovitev novega in najmočnejšega slovenskega korpusa na Štajerskem, osrednje vodstvo pa je zagovarjalo krepitev 7. korpusa kot strateškega jedra NOV in POS. Njegovo stališče je prevladalo. Na območju 4. operativne cone so bile realne možnosti za ustanovitev korpusa. Bolj intenzivno bi bilo treba reševati le problem oborožitve, a politika osrednjega vodstva je bila takšna, da je morala 4. operativna cona poslati na Dolenjsko več kot 8000 borcev in nato v začetku oktobra še dve močni brigadi, Šlandrovo in Zidanškovo, ki sta se zelo oslabiljeni vrnili na območje 4. operativne cone konec leta 1944.

V zvezi z ustanovitvijo štajerskega korpusa pogosto ne upoštevamo nekaterih pomembnih podatkov, med drugim naslednjih: Šlandrova brigada, ki je, kot smo že omenili, imela sredi leta pet bataljonov s približno 1400 partizani, je bila od julija 1944 povezana z Zidanškovo brigado s skupnim operativnim štabom. Omenjeni brigadi sta bili dovolj trdna osnova za ustanovitev nove partizanske divizije na Štajerskem. Kozjanski odred je imel konec avgusta 1944 po spisku le 81 borcev manj kot 14. divizija. Dne 21. septembra je bilo po preglednici številčnega stanja enot 4. operativne cone za 21. september 1944 na seznamu Kozjanskega odreda kar 1635 borcev. Kozjanski odred je torej imel v svojih vrstah po partizanskih merilih kar za divizijo partizanov. Tudi Lackov odred, ki je deloval na zelo izpostavljenem območju severno od Drave, je pred nemško ofenzivo proti odredu novembra 1944 štel okoli 770 borcev, kljub temu da je nenehno pošiljal na novo mobilizirane partizane v druge enote. Najpomembnejša partizanska enota na Štajerskem v času razmaha osvobodilnega boja 1944. leta pa je le bila 14. divizija, in to še zlasti po odhodu Šlandrove in Zidanškove brigade na Dolenjsko. V začetku aprila 1945 sta bili tudi ti dve brigadi vključeni v 14. divizijo.

V zvezi s krepitvijo enot 4. operativne cone je treba povedati, da je nemška mobilizacija od jeseni 1943 močno pospeševala partizansko mobilizacijo. Zelo pomemben razlog za premestitev 14. divizije na Štajersko je bil ta, da so bile možnosti za mobilizacijo v Ljubljanski pokrajini, kjer okupator sicer ni uvedel vojaške obveznosti, mobilizirali pa so partizani in domobranci, v glavnem izčrpane. Nemška prisilna mobilizacija Slovencev je Štajerski odvzela kar veliko vojaških obveznikov, in to predvsem v letu najhujšega okupatorjevega nasilja, v letu 1942, vendar so bile na Štajerskem še velike možnosti za mobilizacijo. Glavni štab NOV in POS je Štajersko štel za osnovni vir novih borcev. Aprila 1944 je pokrajinsko vodstvo NOB tudi na Štajerskem uveljavilo načelo splošne mobilizacije in je tedaj izdalo okrožnico o mobilizaciji vseh za vojsko sposobnih moških od 18. do 45. leta. Predvidevalo pa je postopno mobilizacijo, ki naj bi se, kolikor bi bilo le mogoče, izvajala prostovoljno. Med prvimi bi bilo treba mobilizirati tiste, ki bi morali v nemško vojsko. Glede razmerja med prostovoljno in prisilno partizansko mobilizacijo bi po podatkih, ki so na voljo, lahko rekli, da so prevladovali prostovoljni odhodi v partizane, čeprav so bili številni prikriti z navidezno prisilno

¹⁰ Milan Ževart, Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, v Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977, str. 85–84 (odslej Ževart, Največji razmah NOB); isti, Svobodna partizanska ozemlja na slovenskem Štajerskem, ČZN 1982, št. 2, 187–189.

mobilizacijo." To je kmalu ugotovil tudi okupator. Komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem je 1. novembra 1943 poročal: »Izključena je možnost, da bi lahko banditi kogarkoli prisilno rekrutirali in nasilno odvedli v gozd.«¹⁷ V času razmaha osvobodilnega boja 1944 in tudi v zadnjih mesecih vojne 1945. leta je bila seveda možna tudi prisilna partizanska mobilizacija. Na uspešen potek partizanske mobilizacije je vplivalo dejstvo, da sta bili na nemškem zasedbenem ozemlju po kapitulaciji Italije Štajerska in Koroška edini slovenski pokrajini brez domobrancev. V zvezi z nemško in partizansko mobilizacijo naj omenimo tole: v enotah 4. operativne cone je bilo veliko ubežnikov iz nemške vojske. Komandanti partizanskih enot na Štajerskem so preslišali navodilo, naj bi te ubežnike pošiljali na Dolenjsko. Niso namreč hoteli izgubiti dobro izurjenih borcev. Mnogi ubežniki iz nemške vojske so razmeroma hitro postali vodniki in komandirji, dobili pa so tudi višje funkcije. Med drugim so bili: namestnik komandanta Pohorskega—Lackovega odreda, politični komisar in pomočnik političnega komisarja novega Kozjanskega odreda, ki je bil ustanovljen aprila 1945 po odhodu glavnine Kozjanskega odreda v Prekmurje. V 4. oziroma jurišnem bataljonu Šercerjeve brigade so bili 1945 komandant, politični komisar in njegov pomočnik ubežniki iz nemške vojske.¹⁸

Zaradi svoje lege in poteka širših vojaških operacij je Spodnja Štajerska jeseni 1944 postajala za okupatorja frontno zaledje. Na meji Spodnje Štajerske je okupator pričel graditi novo obrambno črto nemškega rajha. Zato in zaradi predvidenega umika nemških enot z Balkana in južnega odseka vzhodne fronte prek Štajerske, se je položaj enot 4. operativne cone poslabšal. Slovenska Štajerska je tako kot Primorska postala prizorišče velikih vojaških koncentracij in operacij. Že novembra 1944 se je močno povečal okupatorjev vojaški pritisk in tudi njegovo nasilje je v zadnjih mesecih vojne doseglo svoj drugi vrhunec. Od novembra 1944 do januarja 1945 in nato znova marca 1945 so se na Štajerskem zvrstile velike okupatorjeve akcije na območju od Kozjaka severno od Drave do Save, ki so v znatni meri potisnile enote 4. operativne cone v defenzivo. Že v času nemških ofenzivnih akcij so enote 4. operativne cone in še zlasti 14. divizije in Lackovega odreda izvedle akcije, ki jih ne moremo prištevati med defenzivne. Položaj teh enot je poslabšalo tudi povelje Vrhovnega štaba NOV in POJ z dne 12. februarja 1945 o premestitvi vseh operativnih enot 4. operativne cone na Dolenjsko. To povelje je generalni štab JA 5. aprila sicer preklkal, a do tedaj so bili opravljeni že trije neuspešni poskusi prehoda čez Savo. Zadnji je bil 1. aprila. Ti poskusi so terjali od enot velikanske napore in tudi žrtve.¹⁹ Ukaz o odhodu na Dolenjsko je vzbudil veliko nejevoljo med partizani operativnih enot 4. operativne cone, in to tudi pri tistih borcih, ki so s 14. divizijo prišli na Štajersko. Vsekakor bi prehod pomenil znaten osip številčnega stanja enot. Matevž Hace, ki je bil od začetka februarja do začetka aprila 1945 politični komisar 14. divizije, je v zvezi s poveljem o premestitvi operativnih enot 4. operativne cone zapisal: »Z Efenkom (tedaj komandantom 14. divizije Ivanom Kovačičem-Efenkom — op. M. Ž.) sva dobro poznala razmere v Štirinajsti diviziji. Vedela sva, da bo najmanj 95 odstotkov takih, ki ne bodo želeli iti čez Savo.«²⁰ Ko so partizani enot 4. operativne cone zvedeli, da bodo ostali na Štajerskem, jih je to razveselilo. Enote 4. operativne cone so začele intenzivno napadati sovražnika. To, da so ostale operativne enote na Štajerskem, je v času zadnjih operacij na Slovenskem veliko pomenilo. Dejstvo je, da

¹⁷ Milan Ževart, Nemška mobilizacija na slovenskem Štajerskem, v: Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1942—1945, Zbornik posveta o nemški mobilizaciji Slovencev v 2. svetovni vojni, Maribor 1992, str. 9—18; isti, Nemška mobilizacija v Šaleški dolini, Prispevki 1975—1978, št. 1-2, str. 158—174.

¹⁸ Zbornik NOV VI/8, dok. št. 177.

¹⁹ Glej op. 11, poleg navedene literature sem upošteval tudi izjavi Vlada Mišica Mihe in Jožeta Marolta.

²⁰ Ferenc—Ževart, Značilnosti NOB.

²¹ Matevž Hace, Komisarjevi zapiski, 2. knjiga, Ljubljana 1959, str. 242.

je v štabu 4. operativne cone v Topolšici 9. maja 1945 zvečer poveljnik nemške skupine armade E in poveljnik za jugovzhod Alexander Löhr podpisal dokument o vdaji svojih enot. To je bila ena od redkih delnih kapitulacij tako velike skupine nemških enot.¹⁶

Pri obravnavi partizanskih enot bi bilo med drugim treba spregovoriti o organizaciji njihovih zvez, o saniteti v enotah, o zalednih vojaških ustanovah, o sodstvu in še o marsičem. Rekli smo že, da so bile za partizanske enote bistveno zaledje terenske organizacije osvobodilnega gibanja. Naj s tem v zvezi povemo nekaj besed o partizanski obveščevalni službi. Štab bojne skupine Treeck, ki ji je poveljeval izkušen in sposoben oficir polkovnik dr. Egon von Treeck, je v elaboratu o NOB na Spodnjem Štajerskem presodil, da je partizanska obveščevalna služba zelo uspešna organizacija in da pri njenem delu v polni meri sodelujejo OF in druge organizacije osvobodilnega gibanja.¹⁷ Sredi septembra 1944 je Treeck poročal, da partizani s svojo obveščevalno službo nadzorujejo vse premike nemških enot.¹⁸ Okupatorjeva orožniška postaja Šoštanj je 21. septembra 1944 navedla med drugim tole: »Predrznost, s katero nastopajo banditi, je mogoče le zaradi tega, ker imajo odlično terensko organizacijo in ker je na njihovi strani večina prebivalstva. Banditi so natančno obveščeni o premikih nemških enot...«¹⁹ Partizanska obveščevalna služba je bila zelo razvejana in rekli bi lahko, da je ponekod prišlo do njene hiperorganizacije. Delovala je v okviru treh sektorjev, in to vojaškega, civilnega in izozemskega. Treeckov štab je zapisal, da so pri delovanju partizanske obveščevalne službe poudarjena ofenzivna ter druga vojaška in politična vprašanja. Najbolj uspešno obveščanje je bilo tisto, ki je temeljilo na množičnem sodelovanju prebivalstva v osvobodilnem gibanju. Zgodilo se je sicer, da je okupator v nekaj primerih partizanske enote presenetil, a ne zato, ker bi odpovedala množična obveščevalna služba, ampak zato, ker njenih obvestil niso dovolj upoštevali. Treeckove navedbe obravnavajo predvsem čas v drugi polovici leta 1944, navedbe o veliki uspešnosti množične partizanske obveščevalne službe pa veljajo predvsem za čas od jeseni 1943 naprej. Omeniti je treba, da partizanska obveščevalna služba na Štajerskem ni mogla prodreti v tiste okupatorjeve ustanove in poveljstva, ki so sprejemale najpomembnejše odločitve o vojaških akcijah in ukrepih proti osvobodilnemu gibanju. Bilo je le nekaj kratkotrajnih prodorov v višje okupatorjeve ustanove in poveljstva.

Četrta operativna cona je imela 1944 in 1945 razvejano obveščevalno službo. Njeno območje je bilo razdeljeno na 10 obveščevalnih odsekov. Pri štabih cone, 14. dicizije in drugih enot so delovali obveščevalni centri in obveščevalni vodi. Obveščevalni centri so organizirali mrežo svojih obveščevalnih točk in opazovalnic. Obveščevalci niso bili le pri štabih enot, tudi njihovi bataljoni so imeli obveščevalce. Za primer naj navedemo, da je obveščevalni center Kozjanskega odreda vzpostavil 10 svojih obveščevalnih točk. Obveščevalni vod Lackovega odreda je imel sredi novembra 1944. leta 21, v začetku maja 1945 pa 32 partizanov.

Na vprašanje, kako je sovražnik ocenjeval partizanske enote na Štajerskem, bi rekli tole: v nasprotju z nacistično propagando, ki je govorila o roparskih tolpah, so tisti okupatorjevi dejavniki, ki so imeli na skrbi protipartizanski boj, bolj realno ocenjevali organizacijo in moč partizanskih enot in njihovih poveljstev. Omejili se bomo le na ocene, ki jih vsebujeta dva nemška dokumenta in ki veljata za leto 1944. V Treeckovem elaboratu piše, da je štab 4. operativne cone opremljen z vsemi sredstvi vodstvenega aparata in da razpolaga z izšolanimi sodelavci za posamezna področja ter da so njegove brigade bojno usposobljene, gibljive in

¹⁶ Ževart, NOB v Saleški, str. 608–609.

¹⁷ Ževart, Treeckov elaborat.

¹⁸ Zbornik NOV, VI/16, dok. št. 40.

¹⁹ Poročilo je v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor; glej tudi Ževart, NOB v Saleški, str. 516.

dobro opremljene enote. Treeck je posebej visoko ocenil Tomšičevo brigado, in to takole: »Njeni poveljniki in podpoveljniki so mladi, okretni možje, večinoma dezertirji iz nemške vojske ali taki, ki so služili že v jugoslovanski vojski ali pa so obiskovali partizanske vojaške tečaje.« Treeck je dodal, da je moštvo brigade fanatično. O njenem komandantu Vladu Mišiči-Mihi je Treeck zapisal, da je zelo skrben in da pazi na to, da se z borci dobro ravna.¹⁹ V zvezi z navedeno oceno moramo pripomniti, da odnosi med višjimi funkcionarji in borci niso bili vedno in povsod primerni. V Treeckovem elaboratu je vojaška dejavnost enot 4. operativne cone dobro ocenjena, in to s trditvijo, da so velike in tudi manjše partizanske akcije med seboj povezane in da jih štab 4. operativne cone usmerja po strateških zasnovah.²⁰ Orožniška postaja Šoštanj, ki je v svojih poročilih iz leta 1944 v zelo temnih barvah opisovala svoj položaj na »banditskem« območju, je poudarila, da so partizani dobri borci, kar pa žal ni vedno priznано. Po svoje vsebuje oceno partizanskih enot na Štajerskem tudi pismo nemškega vojaka iz postojanke v Šoštanju, in to takole: »Kot so pripovedovali stari kameradi, ki so že od začetka v tem bataljonu, je Rusija igrača spricho tega. Upajmo, da bo kmalu konec vojne, da bomo lahko zapustili to hudičevo območje.«²¹

Velja poudariti še tole: partizanske enote, ki so se bojevale na Štajerskem, so skupaj z osvobodilnim gibanjem na terenu vezale nase znatne nemške sile. Naj to trditev potrdimo s primerom. Konec maja 1944 je bilo v okupatorjevih postojankah v Šaleški dolini vsaj 1200 oboroženih mož. To je pomenilo, da je prišel en okupatorjev oboroženec na približno deset slovenskih prebivalcev Šaleške doline. V času nemških hajk in ofenzivnih akcij so prišle v Šaleško dolino še druge nemške enote in tedaj je bilo razmerje seveda drugačno. Drugačno razmerje je bilo tudi v maju 1944, ko je potekala na šaleškem območju velika nemška ofenzivna akcija.²²

Partizanske enote, ki so se bojevale na slovenskem Štajerskem, so v veliki meri preprečile uresničevanje načrtov in ukrepov nacističnih oblastnikov. Med drugim so bistveno prispevale k uničenju rezultatov velikih okupatorjevih raznarodovalnih prizadevanj. V znatni meri so okupatorju preprečevale ropanje naravnih bogastev in izkoriščanje gospodarskih zmogljivosti. Intenzivno so rušile prometnice in napadale okupatorjev promet. Major Franklin Lindsay, ki je bil nekaj časa šef angloameriške vojaške komisije pri štabu 4. operativne cone, je v svojem poročilu zapisal, da so enote 4. operativne cone veliko prispevale k uničenju nemških komunikacij med Nemčijo, Balkanom in Italijo.²³ Potem ko je nemški okupator konec marca 1942 uvedel vojaško obveznost, so partizanske enote bistveno omejile število štajerskih Slovencev v nemških oboroženih silah in s tem število slovenskih žrtev na nemških frontah.²⁴

Navedli bomo še nekaj podatkov o strukturi obravnavanih enot. Zgodovinske pisje je pri obravnavi partizanskih enot na Štajerskem opravilo bistvene naloge pri ugotavljanju dejstev. S faktografijo je prispevalo tudi številne analize o razvoju enot in o vojaških operacijah ter ustvarilo temelj za sintetični prikaz. V bodoče pa bodo morali zgodovinarji posvetiti večjo pozornost strukturam osvobodilnega gibanja in partizanskih enot. Pri tem bodo morali premagati številne težave zaradi pomanjkanja ustreznih virov iz časa vojne, ki jih razni popisi po koncu vojne ne morejo nadomestiti. Iz vojnih let so na voljo podatki o strukturah enot

¹⁹ Ževart, Treeckov elaborat

²⁰ Glej op. 20.

²¹ Ževart, NOB v Šaleški, str. 516–517.

²² Ževart, NOB v Šaleški, str. 485–487.

²³ Tone Ferenc, Poročilo Franklina Lindsaya o misli na Štajerskem 1944, leta, Borec 1983, št. 2, str. 85–92. O partizanskih napadih na železnice in okupatorjev promet na železnice glej Marjan Žnidarič, Železnice in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1990, str. 320–422.

²⁴ Glej op. 11. O razmerju med padlimi partizani in padlimi v nemški vojski je zbranih že veliko podatkov. Ti kažejo, da je bila smrtnost v nemški vojski večja kot v partizanih, seveda v primerjavi s številom pripadnikov partizanskih enot oziroma nemških oboroženih sil v posameznih krajih.

le za nekatere enote, in še to le za posamezna obdobja. Predvsem na osnovi monografij o partizanskih enotah na Štajerskem, ki smo jih navedli, in še po drugi literaturi bomo navedli nekaj podatkov in ugotovitev o strukturi partizanskih enot na Štajerskem.”

Socialna struktura in krajevni izvor pripadnikov partizanskih enot sta se spreminjala. Za socialno strukturo velja, da so bili v partizanskih enotah ves čas v veliki večini tisti, ki jih lahko uvrstimo med delavce, ter kmečki sinovi in kmetje, kar je bilo v skladu s tedanjo socialno strukturo slovenskega prebivalstva na Štajerskem. V skladu s tem je največ borcev partizanskih enot imelo osnovnošolsko izobrazbo, precej pa je bilo tudi takih, ki so imeli obrtno šolo.

V štajerskih partizanskih enotah je bilo leta 1941 med 266 partizani 134 delavcev, precej je bilo tudi obrtniških pomočnikov — 39. V partizanskih enotah so bili tedaj najmočnejše zastopani delavci iz večjih ali manjših industrijskih središč. V času krepitve in razmaha osvobodilnega gibanja in še zlasti v letu 1944 so bila v primerjavi s številom prebivalstva v partizanskih enotah najmanj zastopana večja urbana središča. Tedaj je bilo največ partizanov s podeželja. Tudi sicer je bilo težišče dogajanj na podeželju, najpomembnejša opora partizanskim enotam pa je bilo vaško, in še predvsem kmečko prebivalstvo.

V zvezi s politično in svetovnonazorsko usmeritvijo pripadnikov partizanskih enot lahko povemo tole: zaradi izjemno težavnih razmer so 1941. leta odšli v partizane predvsem komunisti, čeprav ne prav vsi. Le-ti so se lažje odločili za tvegani korak, ker jim je zlasti po napadu na Sovjetsko zvezo grozila aretacija (aretacije komunistov pa so bile že pred 22. junijem 1941). Bili so člani stranke z vojaško disciplino, v kateri je bilo treba smernice vodstva brezpogojno upoštevati. Trdno so verjeli v nepremagljivost Rdeče armade, nekateri pa tudi v njeno bližnjo zmago. Pomembno je bilo tudi, da je komunistična stranka, ki je bila vajena ilegale, nepretrgoma delovala. Zato je v primerjavi s številom prebivalstva zelo skromno število članov KPS po začetku okupacije veliko pomenilo, med drugim zaradi njihovih organizacijskih sposobnosti. Delež komunistov v prvih štajerskih partizanskih enotah je bil v primerjavi z njihovim deležem v partizanskih enotah v drugih slovenskih pokrajinah leta 1941 največji. V štajerskih partizanskih enotah so tedaj komunisti predstavljali približno štiri petine partizanov. Približno zato, ker za 23 partizanov ni bilo mogoče ugotoviti njihove politične pripadnosti pred odhodom v partizane.”

Tudi v letu 1942 so bili komunisti in člani Zveze komunistične mladine Jugoslavije (odslej skojevci) močno zastopani v partizanskih enotah, a ne tako izrazito kot leta 1941. Veliko je bilo članov KPS in skojevcev v Pohorskem bataljonu: 28 članov in 7 kandidatov KPS ter 16 skojevcev, kar je pomenilo približno 60 % partizanov Pohorskega bataljona.

Primerjava sestave prvih štajerskih partizanskih enot s sočasno politično in svetovnonazorsko usmeritvijo pripadnikov terenskih organizacij OF pove, da je bilo na terenu drugače kot v enotah. To v večji ali manjši meri velja za celotno obdobje NOB. Če so bili v prvih partizanskih enotah v večini komunisti, pa so imeli v OF leta 1941 pomembno vlogo tudi krščanski socialisti. V terenske organizacije OF so se vključevali v znatni meri tudi pripadniki drugih političnih usmeritev. Pomembno je bilo, da so se vanje množično vključevali katoličani, tudi pripadniki SLS oziroma JRZ. Na Štajerskem namreč zaradi posebnih pogojev tudi po letu 1941 ni prišlo do diferenciacije, ki ji je v času razmaha NOB nasprotovalo tudi osrednje vodstvo osvobodilnega gibanja zaradi slabih izkušenj v Ljubljanski pokrajini. Katoličani in tudi člani predvojne SLS so sodelovali v boju proti oku-

” Prof. Jože Marolt in višji kustos Mirko Fajdiga sta mi dala na voljo podatke iz svojih še ne objavljenih tiskopisov 3. dela monografije o Šerbočevi brigadi in 2. dela monografije o Bračičevi brigadi, za kar se jima zahvaljujem.

” Križnar, Socialna in politična pripadnost, Ževart, OF in NOB, ist. Največji razmah NOB.

patorju do konca vojne. Če upoštevamo predvojno politično in svetovnonazorsko usmeritev, se je vključilo v organizacijo osvobodilnega gibanja največ tistih, ki so bili pred aprilom 1941 politično neopredeljeni ali pa so bili tako ali drugače (vsaj na volitvah) povezani s Slovensko ljudsko stranko. To je treba upoštevati pri obravnavi usmeritve pripadnikov partizanskih enot pred njihovim odhodom v partizane. V enotah so prevladovali mladi ljudje, in zato bi bilo primerno upoštevati usmeritev njihovih staršev.¹⁸ Sicer pa o nazorski usmeritvi udeležencev osvobodilnega gibanja na Štajerskem v letih 1941 in 1942 nazorno priča zbornik Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Izšle so že tri izdaje.¹⁹

V času krepitve partizanskih enot od srede 1943 med novimi borci ni bilo omembe vrednega števila komunistov. To velja še zlasti za čas najbolj množične partizanske mobilizacije v letu 1944. Tudi sicer so bili v omenjenem obdobju komunisti v partizanskih enotah v manjšini. Vendar je dejstvo, da je prav v partizanskih enotah KPS najbolj uspešno pridobivala nove člane. Ti so nadomeščali izgubo članov v vojni. KPS je posvečala sprejemu novih članov v partizanskih enotah veliko pozornost. Vojaške enote je KPS ves čas na razne načine kontrolirala in tudi sicer je bila dejavnost partizanskih enot prepletena z dejavnostjo komunistov in skojevcev.

Z nekaj podatki bomo prikazali številčno stanje politično organiziranih oziroma članov in kandidatov KPS in skojevcev (odslej organiziranih) od leta 1943 naprej. V Pohorskem bataljonu (drugem) je bilo pred odhodom njegove glavnine proti Dolenjski v začetku avgusta 1943 med 100 partizani 15 organiziranih. V Pohorskem odredu je bilo ob njegovi ustanovitvi 4. novembra 1943 med 180-imi partizani 57 ali 31,6 % organiziranih. Pred vključitvijo odreda v Zidanškovo brigado je bilo 7. januarja 1944 med 200 borci 68 ali 34 % organiziranih. V Zidanškovi brigadi je bilo sredi februarja 1944, ko je brigada štela okoli 300 partizanov, 79 ali 26,3 % organiziranih. Avgusta 1944, ko je bilo v brigadi 724 partizanov, je bilo v njej že 299 ali 41,3 % organiziranih. Konec aprila 1945 je bilo v Zidanškovi brigadi 480 partizanov, organiziranih je bilo 90 ali 18,75 %.

V Šlandrovi brigadi je bilo po njeni obnovi v začetku decembra 1943 med 400 partizani 150 ali 37,5 % organiziranih. Konec avgusta 1944 je bilo v tej brigadi 952 partizanov, organiziranih je bilo tedaj kar 436 ali 45,8 %. Konec aprila 1945 je bilo v Šlandrovi 444 partizanov, organiziranih je bilo tedaj 99 ali 22,3 %. Delež organiziranih se je torej v Šlandrovi in Zidanškovi brigadi pred koncem vojne zmanjšal, kar je bila posledica zamenjave znatnega dela moštva z novinci.

Štirinajsta divizija se je po hudih izgubah, ki jih je utrpela februarja 1944, razmeroma hitro krepila. Konec aprila je imela 800 partizanov. Organiziranih je bilo tedaj 348 ali 43,4 %. Gre torej za razmeroma visok odstotek organiziranih, a za manjši, kot je bil v začetku pohoda 14. divizije iz Bele krajine proti Štajerski, ko je bilo kar okoli 57 % partizanov organiziranih. Stanje partijske organizacije v 14. divizije bomo ilustrirali z nekaj podatki o Šercerjevi in Bračičevi brigadi. V Šercerjevi brigadi je bilo sredi julija 1944 okoli 44 % organiziranih, konec decembra 1944 pa 34 %. Za jesen 1944, ko je bila brigada številčno zelo močna, nimamo podatkov, a vsekakor je bil tedaj zaradi priliva novih borcev delež organiziranih nekaj časa manjši. V Bračičevi brigadi je bilo konec aprila 1944 na seznamu 257 partizanov, med njimi 81 ali 31,5 % organiziranih. Po znatni številčni okrepitvi je imela Bračičeva brigada konec novembra 1944 na seznamu 1231 partizanov, med njimi 240 ali 19,5 % organiziranih. Približno takšen je bil odstotek organiziranih v Bračičevi brigadi tudi aprila 1945.

¹⁸ Ževart, OF in NOB.

¹⁹ Prva izdaja omenjenega zbornika z naslovom Poslovilna pisma za svobodo, ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski je izšla 1965. leta v Mariboru. Druga izdaja (Maribor 1968) je zaradi širše zasnove izšla z naslovom Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Druga razširjena in dopolnjena izdaja zbornika Poslovilna pisma žrtev za svobodo, ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. V tretji razširjeni in dopolnjeni izdaji (Maribor 1978) je objavljenih 274 poslovilnih pisem.

V obeh štajerskih odredih, Kozjanskem in Lackovem, ki sta bila ustanovljena leta 1944, je bilo takole: Kozjanski odred je imel sredi maja 1944 dva bataljona s 153 partizani. Konec maja je bilo v odredu organiziranih 33 borcev ali 21,5 %. Število organiziranih je naraščalo, a v septembru 1944, ko je bilo v odredu največ partizanov (nekaj časa jih je bilo na seznamu več kot 1600), je bilo 277 organiziranih. V začetku oktobra 1944 je bilo v Kozjanskem odredu organiziranih nekaj manj kot tretjina borcev. Delež organiziranih se je povečal zaradi pošiljanja na novo mobiliziranih borcev v druge enote. Ob ustanovitvi Pohorskega odreda konec junija 1944 je bilo pri glavnini odreda 14 članov KPS in nekaj kandidatov. Nekaj manj kot polovica komunistov je pripadala štabni celici. Skojevska organizacija je bila tedaj še v zametku. V Pohorskem odredu je bilo torej ob njegovi ustanovitvi skromno število organiziranih partizanov. Pred nemško ofenzivo proti Lackovemu odredu, ki se je začela 18. novembra 1944, naj bi bilo po kasnejšem poročilu štaba odreda na seznamu 771 partizanov. O številu komunistov v tem času nimamo podatkov, skojevcev pa je bilo 65. Delež organiziranih v Lackovem odredu se je povečal po preureditvi odreda 8. decembra 1944, ko je velik del borcev Lackovega odreda zamenjal dotedanji 2. bataljon Tomšičeve brigade. Konec februarja 1945 je bilo v odredu na seznamu 385 partizanov, od tega jih je bilo organiziranih 147. Pohorske čete Lackovega odreda ti podatki ne upoštevajo.

Podatki o politično organiziranih kažejo, da si je KPS pridobila v partizanskih enotah veliko članov, vendar so bili komunisti v enotah od leta 1943 v manjšini. Povsem drugače pa je bilo pri zasedbi vodilnih položajev, kjer so bili komunisti v veliki večini. KPS je v partizanskih enotah v svoje vrste vključevala partizane ne glede na njihovo prejšnjo usmeritev, in tudi za partizane, ki so bili prej v nemški vojski, ni bilo ovir pri sprejemanju v KPS. V Kozjanskem odredu je bila sredi novembra 1944 skoraj polovica članov KPS ubežnikov iz nemške vojske. V času vojne sprejem v članstvo KPS ni nujno pomenil tudi spremembe svetovno-nazorske usmeritve. Sprejem v članstvo KPS so prikazovali predvsem kot priznanje za hrabrost in vzorno izpolnjevanje dolžnosti. Da je KPS pri sprejemanju novih članov ravnala zelo tolerantno, ker je hotela v partizanskih enotah čimbolj okrepiti svoje vrste, je ugotovil tudi okupator. V precej točnem elaboratu z naslovom Nasprotnikove organizacije na Spodnjem Štajerskem piše: »Komunistično vodstvo sedaj meni, da vsak, ki se v enotah NOV in POS bojuje z orožjem v roki, pride v poštev za sprejem v članstvo.«⁹

Podatki, ki smo jih navedli, pričajo, da je v času množične partizanske mobilizacije v letu 1944 število komunistov naraščalo. Primerjava med številom na novo sprejetih članov v partizanskih enotah in na terenu pove, da je bilo razmerje med udeleženci osvobodilnega gibanja na terenu in članstvom KPS močno drugačno kot v vojaških enotah, in to tudi tam, kjer je bilo osvobodilno gibanje najbolj organizirano in množično. Ugotovitev bomo ilustrirali z nekaj poročili političnih forumov osvobodilnega gibanja na terenu. Junija 1944 je bilo osvobodilno gibanje v šaleško-mislinskem okrožju v velikem razmahu. Okrožni odbor OF je sredi junija 1944 poročal, da OF zunaj sovražnikovih postojank že dobiva značaj »narodne oblasti in uprave« in da v osvobodilnem gibanju najbolj množično sodeluje kmečko prebivalstvo. Vendar je bilo tedaj po poročilu okrožnega komiteja KPS z dne 10. junija 1944 v celotnem okrožju le 14 članov in 18 kandidatov KPS, in to vključno s tistimi, ki so bili v šaleško-mislinski enoti VOS oziroma VDV. Komunistov je bilo junija 1944 v celotnem okrožju manj, kot jih je bilo v šaleškem delu okrožja v začetku okupacije. Sredi junija je okrožni komite KPS v svo-

⁹ Omenjeni elaborat je bil objavljen v 1. številki informativnega lista *Unser Feind*. Izšlo so tri številke, in to prva in druga marca, tretja pa aprila 1945. Izdajatelj je bil zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl. *Unser Feind* je bil namenjen samo službeni uporabi.

jem poročilu zapisal, da se je slabo mnenje ljudstva o komunistični partiji izboljšalo, in to zaradi njene vloge v boju proti okupatorju. Sekretar okrožnega komiteja KPS Šoštanj — okraj Šoštanj je vključeval Šaleško dolino — je konec marca 1945 v svojem poročilu navedel tudi tole: »Danes lahko po vseh širših sestankih populariziramo partijo, ne da bi se s tem izpostavljali nevarnosti, da bi izgubili simpatijo naroda.«¹¹ Okrožni komite KPS Celje je 23. aprila 1944 poročal, da je večina kmečkega prebivalstva protihitlerjevsko usmerjena, a da je prisoten strah pred komunizmom in da pravijo: »Nemci so komunisti, ki naše ljudi zapirajo, tepejo in morijo, ne pa vi, ki ste naši fantje.«¹²

Če upoštevamo, da je bila 1944 najbolj uspešna partizanska mobilizacija na podeželju, potem lahko sodimo, da so novi borci prihajali v partizanske enote tudi iz okoliš s svojimi predstavami o komunistih in tudi z nezaupanjem do njih. Ravnanje KPS pri sprejemanju novih članov v partizanskih enotah je bilo učinkovito.

Vprašanje politične in svetovnonazorske usmeritve udeležencev osvobodilnega gibanja je povezano z značajem osvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, a tudi z vprašanjem motiva za vključevanje v osvobodilni boj in v partizanske enote. Iz proučevanja gradiva izhaja ugotovitev, da so se ljudje v osvobodilni boj vključevali v veliki večini zaradi narodne zavesti in patriotizma in da je imel odpor proti okupatorju predvsem narodnoosvobodilni značaj. To trditev naj tu ilustriramo le z enim dokumentom. Okrožni odbor OF šaleško-mislinskega okrožja je v poročilu z dne 15. junija 1944 poročal, da so ljudje glede slovenstva zelo občutljivi in da se vsak nekako boji, da ga drugi ne bi imeli za zavednega Slovenca.¹³ O tem, da je bila narodna zavest pri vključevanju ljudi v osvobodilno gibanje in partizanske enote pomembna, pričajo tudi dokumenti okupatorskega izvora. Komendant varnostne policije in varnostne službe je v poročilu z dne 1. novembra 1944 med drugim povedal, da je pri presoji političnega položaja na Spodnjem Štajerskem treba upoštevati to, da je bila ob štetju prebivalstva novembra 1941 večina takih, ki so uporabljali slovenski in nemški jezik ali samo slovenskega in da je večina prebivalstva slovenske krvi.¹⁴ Na vključevanje v partizanske enote so vplivali še drugi razlogi, zlasti to, da je okupator marca 1942 na Spodnjem Štajerskem uvedel vojaško obveznost in julija 1942 začel z vpoklici v nemško vojsko. Po drugi strani pa je pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja na Štajerskem aprila 1944 objavilo splošno mobilizacijo za vojsko sposobnih moških od 18. do 45. leta starosti, a je predvidevalo postopno mobilizacijo, ki naj bi se kolikor mogoče izvajala na prostovoljni osnovi. V okrožnici o uvedbi splošne mobilizacije je bilo med drugim zapisano, naj bi med prvimi mobilizirali tiste, ki bi morali v nemško vojsko.¹⁵ V zvezi z motivi za vključevanje v osvobodilno gibanje naj povem še tole. Ko sem imel na posvetovanju v Ljubljani 1975. leta referat Osvoboditev Slovenije o največjem razmahu osvobodilnega boja na Štajerskem, sem povedal, da je v letu 1944 slovenska narodna zavest na Štajerskem dosegla najvišjo stopnjo. Pri tem sem imel v mislih tudi patriotizem borcev narodnoosvobodilnih enot 4. operativne cone.¹⁶ Doživel sem kritiko. Ravnal naj bi enostransko, nacionalistično in v nasprotju z ugotovitvami slovenske in jugoslovanske zgodovinske znanosti, ki so bile po kritikovem mnenju v soglasju z razčlembami Josipa Broza, Edvarda Kardelja in Vladimira Bakariča. Kritik je presodil, da sem registriral le narodni boj, narodno zavest, prezrl pa, kako se je zaostroval ra-

¹¹ Ževart, NOB v Šaleški, str. 45, 494, 502 in 583 ter ustrezne opombe o virih in literaturi.

¹² Poročilo OK KPS Celje z dne 23. 4. 1944, Arhiv Slovenije, prej. arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

f 654

¹³ Ževart, NOB v Šaleški, str. 494.

¹⁴ Glej op. 12.

¹⁵ Glej op. 11.

¹⁶ Ževart, Največji razmah NOB.

zredni boj." Naj na kratko povem, da na Štajerskem razrednega boja v klasičnem marksističnem smislu v času NOB ni bilo, zato tudi ni moglo priti do njegovega stopnjevanja in zato tudi partizanske enote v takšnem boju niso mogle sodelovati. Drugo pa je dejstvo, da je krepitev osvobodilnega boja hkrati krepila pozicije KPS in jo približala uresničitvi njenih načrtov za čas po vojni. Tega pa ni bila kriva le KPS. Še vodja četniške organizacije in enote na vzhodnem Štajerskem Jože Melaher-Zmagoslav je po vojni zapisal ugotovitve: »Kdorkoli je Nemcem kakšno zagodel, je pri ljudstvu dobil samo pohvalo.«¹¹

Vrnimo se k strukturam partizanskih enot. Po narodnosti so bili v partizanskih enotah na Štajerskem v veliki večini Slovenci, število pripadnikov drugih narodov se je močno povečalo le v zadnjih mesecih vojne. Tudi prej so bili v partizanskih enotah posamezniki, ki niso bili Slovenci. Tako sta npr. s Celjsko četo leta 1941 padla dva Arabca. Partizanskim enotam na Štajerskem so se na tak ali drugačen način priključili pripadniki drugih jugoslovanskih narodov, narodov tedanje Sovjetske zveze, a tudi Čehi, Nemci, Avstrijci, Francozi, Grki, Madžari, Italijani in drugi. Pripadnike zahodnih zavezniških oboroženih sil so partizanske enote po navodilih pošiljale proti letališču v Beli krajini. Šlo je predvsem za vojaške, ki so jih Nemci ujeli, a so jim pobegnili ali pa so jih osvobodili partizani, in za rešene pilote. Razmeroma veliko pripadnikov drugih narodov se je priključilo Lackovemu odredu, ki je bil najbližji ubežnikom iz nemških prisilnih, delovnih in drugih taborišč na območju Avstrije. Seznam partizanov Lackovega odreda ima podatke za 1794 borcev. Med njimi je bilo 66 pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov, razmeroma veliko je bilo pripadnikov narodov tedanje Sovjetske zveze — po seznamu 112. Aprila in maja 1945 je prišlo v odred precej Madžarov, konec aprila 1945 so celo ustanovili madžarski bataljon (3. bataljon odreda). Pohorski četi Lackovega odreda se je priključila skupina dobro oboroženih banatskih Nemcev, ki je štela 30 ali nekaj več mož. Z omenjeno četo so se banatski Nemci konec marca 1945 priključili Šerčerjevi brigadi, kjer so bili vključeni v jurišni bataljon. Banatski Nemci so bili po podatkih v monografiji Kozjanski odred tudi v tem odredu. Konec aprila 1945 so v Kozjanskem odredu ustanovili Avstrijsko četo in v začetku maja 1945 t. i. ruski bataljon. Veliko državljanov tedanje Sovjetske zveze je bilo že prej v drugem Kozjanskem odredu. Konec aprila 1945 je bil tudi v Šerčerjevi brigadi ustanovljen Madžarski bataljon, a so ga že v začetku maja razformirali. V zvezi z vključevanjem nemških državljanov, in to predvsem ubežnikov iz nemške vojske, v partizanske enote na Štajerskem, so nacisti presodili, da to vključevanje potrjuje komunistični značaj OF.

Znano je, da so bili v partizanskih enotah na Slovenskem med borci in poveljniki v veliki večini mladi ljudje. To seveda velja tudi za štajerske partizanske enote, in to za brigade, odrede in druge formacije osvobodilnega gibanja, ki so imele vojaški značaj. V Kozjanskem odredu sta bila npr. najmočnejše zastopana letnika 1927 z nekaj manj kot 6,5 % in 1926 z nekaj manj kot 6 %. Močnejše zastopani letniki si nato sledijo takole: 1925, 1924, 1922, 1910, 1913 in 1912. Za Lackov odred je na voljo prikaz starostne strukture za leto 1945. Tedaj je bil najbolj zastopan letnik 1926, in to z 8 %. Drugi je bil letnik 1920, močno pa so bili zastopani še letniki 1919, 1923, 1924, 1925 in letnik 1913. Le malo je bilo v odredu partizanov, ki bi bili starejši od 36 let.

O strukturi po spolu že zbrani podatki povedo, da je bilo v partizanskih enotah v primerjavi z moškimi malo žensk, dejavnost le-teh pa je bila zelo pomembna in množična v organizacijah osvobodilnega gibanja na terenu. Med 266-imi partizani na Štajerskem v letu 1941 je bilo 16 žensk. V letu 1942 so zaradi hudega

¹¹ France Klopčič, *Kritično o slovenskem zgodovinspisju*, Ljubljana 1977, str. 71—72.

¹² Jože Melaher, *Četniki na Štajerskem*, Zbornik svobodne Slovenije, 1965

nacističnega nasilja odhajale v partizane tudi celotne družine. V Pohorskem bataljonu je bil v začetku novembra 1942 ustanovljen ženski vod, v katerem je bilo tedaj 12 partizank. Tudi komandir voda je bila ženska. Navedli bomo še podatke za tri enote. Po seznamu, ki ga je pripravil avtor 3. dela monografije o Šerčerjevi brigadi, je bilo v tej brigadi od 23. marca 1944 do konca vojne 1698 partizanov in med njimi 68 žensk. Po seznamu borcev in bork Lackovega odreda in enot, iz katerih je odred nastal, je bilo med 1794-imi partizani odreda 74 žensk. Avtor monografije o Kozjanskem odredu je zbral podatke za 3495 pripadnikov odreda. Med njimi je bilo 146 žensk. Avtor drugega dela monografije o Bračičevi brigadi je zbral podatke za čas od ustanovitve brigade septembra 1943 do njene vključitve v Šlandrovo brigado v začetku junija 1945. Po teh podatkih se je v Bračičevi brigadi zvrstilo 2079 partizanov in 111 partizank. Padlo je 489 moških in 9 žensk. Odločujočih funkcij partizanke v enotah niso imele. Bile so predvsem bolničarke, administratorke in borke.³⁹

Partizanske enote na Štajerskem so se bojevale z okupatorjevimi enotami, pri katerih ni bilo omembe vrednih kvizlinških formacij ali domačih nasprotnikov OF. Tudi vermanšat, ki so ga nacisti organizirali kot polvojaško formacijo Štajerske domovinske zveze, je bil povsem okupatorjeva tvorba. V vermanske enote so se morali vključiti tudi Slovenci, ki so bili sprejeti v Štajersko domovinsko zvezo in to od 18. do 45. leta starosti. Zaradi tega so imeli nacisti z vermanšatom velike težave in zato je prišlo do velikega razkroja vermanskih enot v času največjega razmaha NOB.⁴⁰ Konec 1943. in v začetku 1944. leta je tedanje pokrajinsko vodstvo NOB na Štajerskem močno opozarjalo na t. i. plavogardistično nevarnost in ocenilo, da je ta zelo velika. Šlo je za napačno oceno in z njo je bila povezana t. i. pohorska afera. Nekaj spopadov so imele partizanske enote na Štajerskem z domobranci, ki so z nemškimi enotami in pod nemškim poveljstvom oktobra in decembra 1944 vdrle z gorenjske v Zgornjo Savinjsko dolino. Patrulje Lackovega odreda so od konca 1944 naprej imele nekaj spopadov s četniki Jožeta Melaherja-Zmagoslava v Slovenskih goricah. Pred koncem vojne so bili spopadi med Melaherjevimi četniki tudi na območju Laško—Zidani most—Sevnica. Za svojo ofenzivo Divja svinja na Kozjanskem je okupator med drugim pritegnil ustaško bojno (bataljon) iz Samobora.

³⁹ Podatki o nacionalni in starostni strukturi ter o strukturi po spolu za Šerčerjevo in Bračičevo brigado ter Kozjanski in Lackov odred temeljijo na seznamih v že omenjenih neobjavljenih delih Jožeta Marolta in Mirka Fajdige ter v monografijah o Kozjanskem in Lackovem odredu. Vsekakor nobeden od omenjenih seznamov ni popoln in to je treba upoštevati. Sodim pa, da tudi popolni seznam, za katerega pa primanjkuje podatkov, ne bi bistveno spremenil osnovnih ugotovitev o strukturi partizanskih enot na Štajerskem.

⁴⁰ Med drugim sem v prispevku *Kolaboracija — posebnosti na Štajerskem, Teorija in praksa* 1988, št. 9-10, str. 1006—1010 navedel, zakaj enote Wehrmannschafta Štajerske domovinske zveze ne moremo šteti med slovenske oziroma kvizlinške nasprotnike NOB.

PARTISANENEINHEITEN IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK 1941—1945

Zusammenfassung

In der slowenischen Steiermark kämpften die Partisaneneinheiten gegen den deutschen Okkupanten während der gesamten Zeit der Okkupation und des Volksbefreiungskampfes 1941—1945.

Sie kämpften auf dem Gebiet, für welches die nazistischen Machthaber meinten, daß es im Jahre 1941 ein Teil des Deutschen Reiches geworden war und welches sie in einer ganz kurzen Zeit verdeutschen wollten. Schon im Herbst 1941 wollten sie auch amtlich und feierlich den Anschluß der Untersteiermark, die auch einen Teil von Dolenjska (einst Unterkrain) und Gorenjska (einst Oberkrain) umfaßte, an das Deutsche Reich realisieren, was ihnen aber nicht gelang.

Die Partisaneneinheiten waren nur einer der strategischen Faktoren gegen die Okkupanten. Der zweite Faktor, ohne den die Partisaneneinheiten gar nicht existieren konnten, war die Befreiungsfront des slowenischen Volkes. Dem Okkupanten wurde es ganz schnell klar, daß die Partisaneneinheiten in der Untersteiermark ohne die Organisation der Befreiungsbewegung bzw. ohne die Mitarbeit der Bevölkerung in der Untersteiermark gar nicht wirksam sein könnten.

In der slowenischen Steiermark formierten sich schon sehr früh, nur drei Monate nach dem Beginn der Okkupation, die Partisaneneinheiten. Widerstandsaktionen gab es schon vorher. Die ersten Partisaneneinheiten in der slowenischen Steiermark, die 1941 bedeutende Aktionen durchführten, wurden von der Landesführung der Befreiungsbewegung und dem Hauptbefehlkommando der slowenischen Partisanentruppen geleitet. Vom Frühjahr bis Dezember 1942 gehörten die steirischen Partisaneneinheiten zu der 2. Gruppe der Abteilungen und nachher zu der 4. operativen Zone der Befreiungsarmee und der Partisanenabteilungen Sloweniens. Die größte Kraft entfalteten die Partisaneneinheiten in der slowenischen Steiermark zur Zeit des großen Aufschwungs des Befreiungskampfes im Jahre 1944. Zu dieser Zeit kämpften in der slowenischen Steiermark die 14. Division (ab Februar), die Šlander und Zidanšek Brigade sowie die Kozjak- und Pohorje- bzw. Lacko-Division. Gegründet wurde auch die 3. Brigade der Armee der Staatssicherheit. Auf dem Gebiet der Steiermark führten auch die Einheiten der Abteilung von Kamnik und des Save-Gebiets und der Kärntner Abteilung bzw. der Kärntner Abteilungsgruppen, die unter dem Stabkommando der 4. operativen Zone waren, Aktionen durch. Man hat Bedingungen für die Gründung des dritten Korpus der slowenischen Armee in der Steiermark geschaffen, wofür sich die Landesführung der Befreiungsbewegung eingesetzt hat. Die zentrale Führung des slowenischen Befreiungskampfes verteidigte aber die Stärkung des 7. Korpus und dieser Standpunkt setzte sich durch. Am Abend des 9. Mai 1945 unterzeichnete der Befehlshaber der Armadengruppe E und zu der Zeit auch der Befehlshaber für den Südosten, A. Lohr im Stab der 4. operativen Zone eine Urkunde über die Kapitulation seiner Einheiten.

Die Partisaneneinheiten haben in der slowenischen Steiermark im großen Maße die Verwirklichung der Pläne und Maßnahmen der nazistischen Machthaber verhindert. Unter anderem haben sie maßgeblich beigetragen, die Resultate der Okkupanten bezüglich ihrer Einsätze für die Zerstörung der Nation zunichte zu machen. In einem nennenswerten Maße haben sie den Okkupanten an der Plünderung der Naturschätze und der Ausbeutung der Wirtschaftspotentiale gehindert. Sie haben intensiv die Verkehrslinien, welche Deutschland mit dem Balkan und Italien verbunden haben, zerstört. Nachdem der Okkupant im März 1942 die Armeepflicht eingeführt hatte, haben die Partisaneneinheiten wesentlich die Zahl der steirischen Slowenen in den deutschen Streitkräften begrenzt. In ihren Reihen befanden sich viele Deserteure aus der deutschen Armee und solche, die in die deutsche Armee gehen mußten, aber nicht gegangen sind.

Über die Struktur der Partisaneneinheiten, die in der Steiermark tätig waren, wurden schon viele Angaben gesammelt, doch nicht genügend für eine gesamte Erörterung. Hier sollte im Zusammenhang mit den Strukturen nur angegeben werden, daß es in den ersten Partisaneneinheiten 1941 vorzüglich Arbeiter aus größeren oder kleineren Industriezentren gab. Zur Zeit der Ausbreitung des Befreiungskampfes überwogen aber Partisanen vom Lande. Unter ihnen waren die meisten Bauern und solche, die zu den Arbeitern eingereiht werden können, was im Einklang mit der damaligen sozialen Struktur der steirischen Slowenen war. Ziehen wir den ganzen Zeitabschnitt in Betracht, so beteiligten sich die steirischen Slowenen am Befreiungskampf und traten somit auch in die Partisaneneinheiten ein wegen des nationalen Bewußtseins bzw. Patriotismus. Es gab aber auch andere Motive.

KOROŠKA, ŠTAJERSKA IN PANONSKA NAREČJA OB SEVERNI MEJI

Zinka Zorko*

UDK 808.63-087(497.12-17):803.0-087

ZORKO Zinka: Koroška, štajerska in panonska narečja ob severni meji. (Kärntnerische, steirische und pannonische Mundarten an der nördlichen Grenze.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, str. 274–283.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

V razpravi se predstavljajo narečja ob severni narodnostni meji s posebno osvetlitvijo medjezikovnih stikov, zlasti z nemščino. V glasoslovju in oblikoslovju je v slovenščini ohranjen nepretrgan samosvoj razvoj, v besedišču pa se kažejo medjezikovna prepletanja.

UDC 808.63-087(497.12-17):803.0-087

ZORKO Zinka: The Carinthian, Styrian and Panonian Dialects on the Slovene Border. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 64 = 29(1993)2, p. 274–283.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

In this treatise, the dialects on the north ethnic border are described, with a particular view to the elucidation of interlanguage contacts, particularly with the German language. In the Slovene language, as to phonetics and morphology, an uninterrupted authentic development was present, whereas, as to the vocabulary inter-language fusions are found.

Slovenščina je med vsemi slovanskimi jeziki narečno najbolj členjena. Po klasifikaciji slovenskega jezikoslovca Frana Ramovša (Ljubljana, 1936) in po izpopolnjeni Karti slovenskih narečij Tineta Logarja in Jakoba Riglerja (Ljubljana, 1983) se deli na sedem narečnih skupin, od katerih vsaka združuje po več narečij in vsako narečje po več govorov. V širšo enoto jih družijo podoben slušni vtis, enak razvojni proces temeljnih samoglasnikov, zlasti dolgega jata in etimološkega o tipa *zvezda*, *most*, enake soglasniške premene, npr. *švapanje*: *kobiwa*; *g* → *γ* → *h*: *hora*; *-v/-* → *ř*: *praf*, *ofca*; *-m* → *-n*: *delan*; sekundarna palatalizacija velarov: *kita* → *čita*, *orehi* → *oreši*, *drugi* → *druji*; imajo tonemsko ali netonemsko zlogovno in besedno intonacijo: *lipo* – tož. ed., z *lipo* – or. ed.; *máter* – z *máterjo*; poznajo naglasne umike tipa *žēna*, *nōga*, *mēgla*, pa tudi *kōlo*, *ūho*, *svēta*, *kōsti*. Slabljenje nenaglasenih samoglasnikov do stopnje polglasnika ali celo onemevanje je zajelo severozahodna narečja bolj kot jugovzhodna. Velike so tudi razlike v pregibanju besed, v besednem redu naslonk, zelo opazni so razločki v besednem zakladu, zlasti v obrobni govori, saj so se le-ti bogatili s starimi in mlajšimi izposojenkami iz nemščine, italijanščine, furlanščine, madžarščine in hrvaščine. Ta jezikovna členjenost je posledica tisočletnega zgodovinskega razvoja, ki so ga usmerjali različni notranji in zunanji dejavniki.

* Dr. Zinka Zorko, izredna profesorica na Pedagoški fakulteti v Mariboru

Klica najstarejše narečne delitve je lahko že sama naselitev slovenskega prostora, verjetno z dveh strani in nemara z različnimi slovanskimi plemeni: od severa prek Karpatov in od jugovzhoda ob Savi in Dravi navzgor. Ta razlika se je izrazila na prelomu 12. in 13. stoletja, ko se je začela diftongizacija slovenskih samoglasnikov jata v *ej/ie* in *ō* v *ou* ali *uo* in ko sta se nosna *ę* in *ɔ* na JV že denazalizirala; v 13. stoletju pa se je začela tudi vokalizacija dolgega polglasnika; izofona, ki loči razvoj v *a/e*, teče pravokotno na izofono za jat in *ō*; torej na severovzhodu *ō* → *e*, na jugozahodu *ō* → *a*.

Inovacije, ki so imele svoje žarišče na današnjem hrvaškem in srbskem prostoru, so se širile na današnje slovensko ozemlje, njihova moč pa je opešala ob Pohorju, Alpah in Karavankah.

Visoka gorovja, neprehodni gozdovi, prometne poti, zgodnja upravno-politična razdelitev slovenske zemlje, cerkveno-upravna organizacija prafar in far so tudi pospeševali narečno členitev.

Obrobna, bolj odmaknjena in prometno manj povezana jezikovna področja so razvojno zaostajala, tako da je danes npr. samoglasniško slabljenje na severovzhodu na stopnji dolenjščine Primoža Trubarja.

V narečnem razvoju razdelimo slovensko ozemlje najprej na jugovzhod — to je današnja gorenjska, dolenjska, štajerska in panonska narečna skupina ter severozahod, to je današnja koroška, primorska in rovtarska narečna skupina — in sicer po različnem razvoju jata, o in nosnih samoglasnikov. Ob severni meji so to danes koroščina na eni strani ter štajersčina in panonski dialekti na drugi strani.

1 Koroško narečno skupino delimo na ziljščino, rožanščino, obirščino in podjunsčino; ta se širi tudi v Slovenijo z mežiškim in severnopohorsko-remšniškim narečjem, s tem da je govor Ojstrice nad Dravogradom še vzhodnopodjanski. Koroško narečje seže v Sobote nad Mlakami (danes je asimilacija tod izjemno močna) in v Dravski dolini je temeljna koroška podstava proti vzhodu še na Činžatu ob štajerskih Rušah in na Vurmatu ob Črmenici ter Fali ob že štajersko govoreči Selnici. Koroška narečna skupina je ohranila največ fonoloških, oblikoslovnih in leksikalnih arhaičnih potez.

V podjunsčini sta še slišna nosna samoglasnika *ą* in *ɔ*, dolgi polglasnik se je razvijal vzporedno z nosnim *ę* → *ą* tudi v *a* iz *e*; tako stanje je ohranjeno na Ojstrici nad Dravogradom; *patek*, *jatre* in *dan*. Da je tu denazalizacija *jantre* → *jatre* mlajša, kaže ohranitev *l* pred *ę*: *deklata* (-*ęta*); ohranjeni so rinezm *pojenk*, *mi: ɔsɛk* in *venč*.

Kratki akut sredi besede se podaljša pozneje kot v slovenskem osredju, zato sta za jat po dva refleksa: *m'ližko* — *b'reaza*. V trizložnicah se premakne na desno: *babica*, *palica*, *ki'sca:la* *woa:da*.

Tonemska zlogovna intonacija se ohranja v večini koroških narečij, od sredi-ne Podjune proti vzhodu pa je danes akutirana intonacija že izgubljena, ohranjen pa je pojoča padajoča intonacija.

Napeta jezična artikulacija se premika v smeri navznoter, k se pomakne v grlo in nastane *g*, *g* → *h*, jezičkov *r*: riba reže faci řep — (pohrepnejo tudi severno od Drave v Dravski dolini), *w* ima energično ustnično artikulacijo, *la* → *wa* (šva-panje).

Vokalni sestav dolgih samoglasnikov v Dravski dolini (Ribnica na Pohorju, Remšnik na Kozjaku) je takle:

i:		u:
i: ɔ ← ě, e		u: ɔ ← ô
e: ← ȧ, ě		ɔ: ← ȧ
ę: ← e-		o: ← a:
ea: ← ě, è,	oa: ← ô	+ ɔ r
	a: ← o:, a:	

Od Libelič proti vzhodu se a začne labializirati v o: 'mo:la 'mo:čka, dolgi o pa se prek diftonga oa razvije na Pohorju in Kozjaku v a: 'maja 'kaza. Vzhodna koroška narečja kažejo na prepletanja starejših zahodnih in mlajših vzhodnih (štajerskih) samoglasniških razvojev: tako se i in u krajšata pod vplivom severnoštajerskega diftonga ei za i: 'leipa → 'lipa, k'rouha → k'ruha; novoakutirana e in o imata po dva refleksa — starejšega koroškega ea, oa in mlajšega štajerskega ē; o: 'rea:ko, 'nea:so — 'ze:le, 'se:dn; 'koa:ža, 'noa:ša — 'no:sim, p'ro:sim.

Soglasniške premene: l' → l, n' → n', j, jn (svinja); skupini črē, žrē sta ohranjeni: črevelj, črešnja, žrebelj; tl, dl sta ohranjena v zilščini, sicer pa sta osamelca vedla roža in modliti.

Pregibanje v oblikoslovju je arhaično. Koroške posebnosti so naslednje:

feminizacija nevtar je v množini popolna, v ednini pa delna:

'seno, m'li:žko, ži'u:leje — 'ja:tre, 'oa:kne / 'akne;

štetje z r d — štiredi, petred je znano na zahodu Koroške;

štekanje seže tudi tostran meje: 'šēti, š'tak, š'tam;

sklanjatev: pe'ra.ta, u'sa.ta, jaj'ca.ta;

s 'tu:žbo, s 'su:žbo;

rod. ednine -u: brez s'tolu;

-em -eh -em so morfemi prid. in sam. sklanjatve v množini, zanikanje s če, čimam, kne, 'kor, 'kə(r)ne v poudarjeni legi.

1.1 V besedišču koroških narečij je ob podedovanih slovenskih tudi veliko nemških prevzetih besed in besednih zvez pa tudi prevodov, kalkov teh besed. Raziskovalci nemških koroških narečij ugotavljajo (Pohl: 1988)¹, da je sožitje dveh jezikov na enem prostoru pustilo globoke jezikovne sledove ne le v slovenščini, pač pa tudi v nemškem južnem srednekoroškem narečju, in sicer v fonološkem, morfološkem, sintaktičnem ter leksikalnem sistemu. Povzemamo nekaj ugotovitev iz te razprave:

1. izpuščanje os. zaimka es v stavkih, ki se v slovenščini pojavljajo brez osebkov: 're:gnēt za 'es regnet; 'du:nert 'es donnert; hait murgen wār khält 'heute Morgen war es kalt!'

2. Namesto nemške zveze 'ich und x' se pojavlja slovenski vzorec: 'wir mit x': wir mit der Helga wārn ainkha: fn.'

Največ sledov slovenskega vpliva najdemo v besedišču. Navajamo nekaj gradiva iz navedene Pohllove razprave:

pa:met, pa:māt, 'er hāt kha Pa:met; Ple:schn 'pleša, Pogánzn 'poganica, Pogátschn 'pogača, Po:gratn 'pograd, pomá:le, 'pomalem, Potizn 'potica, potschá:sn 'počasen, Pra:g 'prag, Prasándl 'bazilika' (od presaditi), De:sn 'deža, Dol:na (v toponimih), Tro:bc 'otrobi, Kaischn 'hiša, Kásólz, 'kozolec, Kátschn 'koča, Klanz (v toponimih), klet, korito, Grá:je, 'graja, Ku:sále 'koza, kuscher 'kušcar, Hudítsch, Jausn 'južina, Le:chn 'leha, le:n, Mátschnik 'močnik, moidu:sch 'pri moji duši, Moti:ka, Murkn 'kumara' (sl. tudi murka po naslonitvi na besedo mrkev), oblizn 'oblize, Ria 'rja, štuadānz 'studenec, Tschöje 'šoja, Tschreapm 'črepinje, tschwe:akn 'čvekati, Wedriza, Wi:cher 'vihar, Zemizn 'senca, Munkn (iz slovenskega korena moka), štrankāle iz. psl. *trpǵ.

2 Severnoštajerski kozjaški govor obsega ozko področje med Selnico in Kamnico ob Dravi, razteza se proti severu čez državno mejo pri Duhu proti Lučanam, kjer danes vsaj še na 10 kmetijah govorijo slovensko narečje, to je na Velikem Boču, medtem ko je narečje v Gradišču in na Remšniku v Avstriji temeljno

¹ Heinz Dieter Pohl (Klagenfurt): Zum slawischen (slowenischen) Einfluss auf die Deutsch-Kärntner Mundart. V: Wiener Slawistischer Almanach, Band 22, 1988.

² Navedeno delo, str. 296.

³ Navedeno delo, str. 296.

⁴ Navedeno delo, str. 296.

koroško, z diftongoma i:ə in u:ə za ě, ê in ô. Ta govor s trdnim fonološkim sistemom ob koroškem in panonskem-goričanskem je gotovo le ostanek nekoč obsežnejšega, proti severu segajočega narečja. Ob tem je zanimiva primerjava nemškega zahodnoštajerskega fonološkega sistema s kozjaškim. Avstrijski raziskovalci nemškega zahodnoštajerskega narečja¹ ugotavljajo fonološke posebnosti, kot so diftongizacija dolgega o v ou, dolgega e v ei, slišati je diftonga ěe, oa, dolgi a se labializira v ă:/o:/; pojavljata se zlogotvorna r in l. Gre torej za glasovne pojave, ki so danes znani v slovenskih štajerskih narečjih. Razvojno pa veljajo za celotno jugovzhodno polovico slovenskega narečnega prostora.

Vokalni sistem na Velikem Boču:

				kratki			
i:ī			u:ū	i			u
ē:			ō:		ə		
e:		o:		e			
ěe:		oo:				o	
ei		ou	+ ar				
	a:						
					a		+ ar

V sistemu sta štajerska dvoglasnika ej — m'le:ko, ou — 'bo:uk, pa še koroška ěe: — b'rē:za, 'nē:so, oo: — 'koo:ža, dolgi o → a 'ka:za, a: → o: 'mo:lo. Na Velikem Boču je še ohranjen končni l v tipu rekel — 'rē:kl̥(tl̥), 'nē:sl̥, p'rē:šl̥. Za kozjaški govor je značilen poseben preglas a v e v ponaglasnem položaju pred sprednjimi samoglasniki, kar kaže na vokalno harmonijo: delati — 'dē:let/-i je one-mel, 'iskeli so, 'Lu:učene 'Lu:uč, 'Ko:u-sevi. Ostanki koroškega švapanja se ohranjajo v deležnikih: 'de:ŋlaa, 'do:wa, le'žorwa, s'p'qo:znaa.

3 Že pri Urbanu in Rošpohu nad Mariborom se začnajo pojavljati značilnosti goričanskega narečja (Slovenske gorice), ki spada v panonsko narečno skupino skupaj s prekmurščino, prleščino in haloškim narečjem. Celotno narečno skupino (prleški enoglasniški sistem je drugoten) družijo s severnim štajerskim narečjem: diftonga ej, ou za ě in ô /o/, nagnjenost k diftongiranju i, u; zaokroževanje a: v o:; zgodnja denazalizacija ě in ǫ, razvoj polglasnika v e, nepodaljšanje ali pozno daljšanje skrajšanih in novih akotov, ločujejo pa razvoj u: → ü:, ě: → u:, r: → r̥:

3.1 V Radgonskem kotu v Avstriji govorijo slovensko narečje v vaseh: Dondoci, Gorica, Potrna, Zenkovci, Žetinci in v okolici avstrijske Radgone.

Raziskovala sem slovenski govor v Žetincih (Sicheldorf). Vas ima 65 hišnih števil in 230 prebivalcev; velika večina uporablja slovenščino kot jezik za medsebojno sporazumevanje, le pri generaciji do dvajsetih let je pogostejša nemščina. Jezik se prenaša iz roda v rod v ustnem izročilu, torej živi le narečna socialna zvrst, knjižne slovenščine se ne učijo. V Radgonskem kotu najdemo med slovensko govorečimi veliko prekmurskih priseljencev; njihovi predniki so se selili iz Prekmurja v drugi polovici devetnajstega in v prvi polovici dvajsetega stoletja, najpogosteje kot predstavniki najnižje socialne plasti — kot hlapci in dekle. Njihovi nasledniki ohranjajo prekmursko narečno bazo in protestantsko vero. Avtohtoni prebivalci tega kota, ki so katoličani, se sami zavedajo, da je njihov jezik »drugačen« od prekmurskega, zlasti v konzonantizmu, oblikoslovju in v besedišču.

Izbrani informatorji so avtohtoni Žetincarji, rojeni v letih: 1903, 1926, 1955, 1970. V vasi živijo kmetje; ukvarjajo se predvsem z živinorejo in poljedelstvom; farno cerkev in šolo imajo le v nemški Radgoni.

¹ Claus Jurgen Hutterer. Weststeirisches Wörterbuch, Wien-Köln-Graz 1987.

Žetinski govor ne pozna intonacijskih opozicij, intonacija je le padajoča. Najstarejša naglasna pomika: *zláto* → *zlató*, *óko* → *okó* in *duša* → *dúša* sta potekala tako kot v vseh slovenskih govorih. Umik naglasa s končnega kratkega zloga na prednaglasni kratki samoglasnik je izvršen, vendar se novo naglašeni samoglasnik ni podaljšal (*žená* → *žēna*, *noḡá* → *nóga*). Premaknil se je tudi kratki naglas na prednaglasni polglasnik in dal današnji kratki široki e. Najmlajši so naglasni umiki:

— s padajočega dolgega končnega, zlasti odprtega zloga za zlog proti začetku besede: *okó* → *óko*;

— s kratkega padajočega zaprtega zloga za zlog proti začetku besede: *širók* → *šírok* → *šórki*, *visók* → *visiki*, *globók* → *g'lobok* / *g'loboki*, *studén*, *s'túden* + *ec* → *s'túdenec*; *mozólj* → *mozol*; *otáv* → *ótava*;

— naglas se umika na predpono ali predlog: *za.vora*, *za.glozda*, *podgan* (m. sp.), *požra* *požrl*, *náfčila*, *p'rinás*, *p'rivas*, *p'rikon*, *p'ričen*, *otpren*.

V imenovalniku ednine srednjega spola se je ohranilo tudi končniško naglašanje: *kore'je*; *kore'ja*; *pošte'je*; *drož'je*.

V sklanjatvi samostalnika so ohranjeni vsi štirje naglasni tipi: nepremični na osnovi: *ženin* *ženina*, *ro.čka* *ro.čke*, *nit*, *niti*, *jaice* *jaica*; premični naglasni tip: *breh* *o'reha*, *fo.tif* *fo'tiva* *pastorek*; *tele* *te'leta* (vendar *b'remen* *b'remena*, *v'reimen* *v'reimena*, *semen* *'semena*); končniški naglasni tip: *'pes*, *p'sa*, *t'la*, *ko-re'je*; mešani naglasni tip: *'no.č* *no'sa*, *p'lo.čt* *plo'ta*: *plo'to.čnje*, *z'vo.čn* *z'vona*: *zvo'no.čnje*, *'no.čka* *mo'ge*: *'kosa* *ko'se*, *G're.č* *gre'di*, *'vüš* *vü'si*, *ne'bo.č* *ne'ba*: *plo'čnje*, *z'vo.čn* *zvo'na*: *zvo'no.č* *uga* *no'ge*: *'kosa* *ko'se*, *g're.č* *gre'di*, *'vüš* *vü'si*, *ne'bo.č* *ne'ba*. *čje*, *'no*.

Naglasne razmere v tem govoru so podobne kot v prekmurskih in prleških govorih. Staroakutirani, novoakutirani in po naglasnem umiku sekundarno akutirani samoglasniki so ostali kratki in po izgubi tonemske opozicije so prešli v kratke padajoče foneme.

Samoglasniški sestav dolgih samoglasnikov je takle: i, ü, u; e, e:, o, y, a, r. Nastali so iz starih in novih dolgih cirkumflektiranih samoglasnikov. Kakor v vseh panonskih narečjih je tudi v Žetincih zaokroženi ü: nastal iz dolgega u, dolgi u pa iz dolgega samoglasniškega j.

Dolgi ozki e je naslednik dolgega polglasnika, dolgega nosnega e in dolgega etimološkega e. Dolgi jat je zastopan z diftongom e:, v katerem je prva e-jevska mora zelo ozka, z njim je v paru diftong o: iz dolgega etimološkega o in dolgega nosnega o. Samoglasniški r je ostal do danes ohranjen.

Gradivo:

i: *li.st*, *pi.šen*, *s'vi.ja*, *zi.ma*, *zi:t*;
ü: *čr'ujška*, *lü.č*, *lü.m-pice*, *lü.plen*, *o'lü.pi*;
u: *č'u.n*, *du.ben*, *du.gi*, *ku.men*, *pu.nin*, *tu.čen*;
e: *de.n*, *le.n*, *ve:s*, *g'le.dan*, *i'me*: *pe:t*; *le:t*, *pe:č*;
e: *be.čli*, *be.se.čda*, *g're.č*, *le.čs*, *le.čta*, *z've.čzda*;
o: *bo.čx*, *me'so.č*, *mo.čč*, *no.čč*, *go.čbec*, *go'lo.čp*, *mo.čš*;
a: *b'ra.da*, *d'va*; *ko'vač*, *ra.st* *hrast*, *va.pno*;
r: *br.f*, *gr.m*, *pr.st*, *vr.x*, *tr.t*.

Staroakutirani ter novoakutirani samoglasniki v zadnjem in nezadnjem zlogu se niso podaljšali, zato je danes lahko kratki naglas na kateremkoli zlogu. Kratki naglašeni samoglasniki so: i, ü, u, e, o, e, ä, r. Pojavlja se tudi alofon ö pred r in m: *börkle*, *förtax*, *köra*, *šörki*, *d'vöma*. Ozki e je refleks za akutirani jat, ozki o za vse akutirane o-jevske foneme, tudi za umično naglašene, široki e zastopa akutirani ter umično naglašeni polglasnik, akutirani nosni e ter akutirani etimološki e.

Gradivo:

i ftič, 'miš, 'līpa, 'riba, p'rinas, 'visiki;
 ū k'rūx, 'kūp, 'čūti, k'rūxa, k'lūčenca, s'tūdenec; ko'būla 'kobila;
 u 'buxa, 'duga, p'una, 'vuna, 'pun;
 e b'reza, 'česta, 'lěto, 'město, 'pěna, po'vedati;
 o 'nosin, p'rosin, š'koda, š'kof; 'doga, 'goba, 'toča; 'kotel, 'koza, 'oša;
 e 'gene, 'meša, 'pes, s'teber; 'detelca, s'reča, 'zet si; k'meta, 'nesa, 'zele; 'nesen,
 'žena;
 ā b'rāta, k'rāva, 'māti, 'žagati, b'rāt, 'nās, 'nāfčila;
 r s'mrt, 'vrt.

V soglasniškem sestavu se žetinski govor razlikuje od prekmurskih: v razvoju zvočnika j; mehkonebni pripornik h onemi le v končnici -ah → aj ali pa v vzglasju pred zvočnikom: hrást → rást; palatalni n' ni ohranjen kot v prekmurskih govorih; pogost je prehodni j pred zobniki; palatalni l je izgubil palatalnost; končni -l ima odraz -a, le za naglašeni a se razvije -o; v se pred nezvenečim nezvočnikom in pred pavzo premenjuje s f, končni -m pa z -n.

Nekdanji velarni l v edninskem deležniku za moški spol se najpogosteje premenjuje z a, za naglašeni a pa z o; med naglašeno pripono i ali e in končnim a se razvije komaj slišni (j):

- rt → -r'a c'vr'a, 'mr'a, 'žr'a;
- št → -a 'nesa, 'moga, p'riša;
- št → -a.o 'ša.o 'šel';
- it → a z'digna, 'nosa, 'xoda, 'do.yba 'dobil';
- it → -ia lo'via (lóvi/j/a, 'bi/j/a; tudi š'ti/j/a 'štil' — 'ročaj;
- ēt → -a 'vida, 'trpa;
- ēt → -e/j/a 'me/j/a, m'le/j/a, 'ze/j/a;
- at → -a 'dela, 'guča, po'la:ga 'pokladal živini';
- ūt → -ü/j/a 'čü/j/a.

V imenovalniku ednine se pojavlja analogični -l: 'kámel 'kamen', 'ci:gel, 'kotel, 'pūšel, 'p'p'el p'p'ra 'poper'.

V oblikoslovju se ohranja dvojina, lahko tudi s posebnimi dvojskimi končnicami; v mestniku dvojine se posploši D/O končnica -oma.

Posplošuje se množinska mestniška končnica -aj za vse spole. Govor pozna feminizacijo nevtar; ohranjena je še končnica -a v množini, ujemalna pridevniška beseda je v ženskem spolu: lepe mesta; samostalniki s -t/-n- podaljšano osnovo se v dvojini in množini maskulinizirajo.

V 1. moški sklanjatvi imata daj. in mest. ednine končnico -i: v imenovalniku množine je poleg končnice -i tudi -je.

V 1. ženski sklanjatvi je v orodniku ednine končnica -oj kot v srednještajerskih govorih, v daj., mest., or. dv. -oma, naglašeno -ama.

V 2. ženski sklanjatvi je v dvojini mešanega naglasnega tipa ohranjena končnica -ē: d'v'e:ī kle'te'ē. Samostalniki na -ev in hči → či se sklanjajo po 2. ž. sklanjatvi. Samostalniki srednjega spola se lahko feminizirajo v vseh številih: ko'lěna k'o'lene ali le v množini dr'vo.y dr'va.; d're:īve; ohranijo lahko obliko srednjega spola tudi v množini, vendar se v množini ujemajo s prid. b. ženskega spola; maskulinizacija je značilna le za s -t/-n- podaljšane osnove.

Pridevnik s svojo obliko ne izraža kategorije določnosti, pač pa z določnim členom. V pridevniški sklanjatvi so končnice za moški spol -ega, -emi, medtem ko se v prekmurskih govorih pojavljajo -oga -omi. Za ženski spol pa je v D, M, O ednine končnica -oj. V imenovalniku dvojine se dodaja priponsko obrazilo -va za moški in -vi za ženski spol: 'čedniva, 'čednivi.

Glagolski nedoločnik je dolg, ohranjen je namenilnik ob glagolih premikanja, deležnik na -l se glasi: ed. 'nesa, 'nesla, 'neslo; dv. 'nesla, 'nesle; mn. 'nesli 'nesle; 'jao, 'jela, 'jele; 'jeli 'jele; 'dao 'dala, da'lož; da'la; da'le; da'li: da'le.

V dvojniski ženski obliki je ohranjen refleks jata tudi v nenaglasenem položaju.

3.2 Goričko prekmursko narečje v najbolj arhaični podobi govorijo v slovenskem Porabju na Madžarskem v Števanovcih, Otkovcih, Andovcih, Sakalovcih, Slovenski vesi (to je en govor, saj so vsi spadali k monoštrski opatiji (1183), drugi porabski govor pa je znan na Gornjem in Dolnjem Seniku, Verici in Ritkarovcih; te vasi so spadale v veleposest družine Batthyány iz Dobre.

Slovensko Porabje je stisnjeno med avstrijsko in slovensko mejo v Železni županiji. Geografsko je slovensko Porabje del prekmurskega Goričkega. V pokrajini med Rabo in Dravo so se Slovenci skupaj z Obri naselili v drugi polovici 6. stoletja. Ob koncu 8. stoletja je to območje prišlo pod frankovsko oblast. Skozi vse 9. stoletje so se tod naseljevali Slovenci iz Karantanije. Pribinova kneževina v Spodnji Panoniji je obsegala ozemlje med Rabo in Dravo in je segala proti zahodu verjetno do današnje koroško-štajerske narečne meje pri Selnici in Rušah. Pred ustanovitvijo cistercijskega samostana v Monoštru leta 1183 je bilo to področje redko naseljeno, poraščeno z gozdom, v dolinah pa močvirno. Cistercijanci so za obdelovanje svoje posesti potrebovali delovno silo, zato so naseljevali tudi Slovence od drugod. Poleg samostana je dobila v času Matije Korvina veleposest družina Batthyány iz Dobre, in sicer Gornji Senik, Dolnji Senik, Verico in Ritkarovce. Števanovci, Otkovci, Andovci, Sakalovci in Slovenska ves so spadali k monoštrski opatiji. To je pustilo sled v načinu življenja ljudi, v gospodarskem in socialnem razvoju ter v narečju. Turški boji, tako npr. monoštrska bitka leta 1664, so še danes živi v porabskih pripovedkah. Po dualizmu 1867 se je pospešilo raznarodovanje na Ogrskem, zlasti se je stopnjevala madžarizacija okrog leta 1878, ko se je monoštrski samostan odcepil od opatije v Heiligenkreuzu. Po razpadu Avstro-Ogrske je oživel narodnostno prebujanje med Slovenci na Madžarskem. Slovenski duhovniki so zahtevali avtonomijo za Slovensko krajino (Prekmurje) v okviru Madžarske. Po mirovni konferenci v Parizu je bila Slovenska krajina dodeljena Jugoslaviji z mejo na razvodju med Rabo in Muro. S podpisom trianonške pogodbe med antanto in Madžarsko je 9 slovenskih vasi ob Rabi ostalo na Madžarskem. Do leta 1981 so za prebivalce teh vasi uporabljali besedo Vend, odtelej pa Szloven. V obdobju med obema vojnama niso skrbeli za ohranitev in razvoj narodnostnih skupnosti, slovenščino sta ohranjali le cerkev in družina; brali so mohorjeveke in tednik Novine.

V spremenjeni madžarski ustavi leta 1972 je določba o enakopravnosti vseh narodnosti omogočila več ur slovenščine v osnovnih šolah, sodelovanje Slovencev v upravi in v politiki ter pravico, v uradih in na sodiščih govoriti slovensko.*

Slovensko Porabje meri 94 km²; na severu je ravninsko, na zahodu in jugu pa gričevnato. V t. i. drobnih vaseh živi manj kot 5000 prebivalcev: v Števanovcih in Otkovcih je 521 prebivalcev in 163 hiš, na Gornjem Seniku 925 prebivalcev in 330 hiš.[†]

Po obliki so to razložena posestva kot na Goričkem; prvotne velike grude so preuredili v ozke in dolge njive. Razdrobljenost kmetijskih zemljišč je posledica dednih delitev posesti. V slovenskem Porabju so tri župnije: Gornji Senik (od 1698), Dolnji Senik in Števanovci; slovensko bogoslužje je možno le v Števanovcih, kjer je duhovnik Gornjeseničan. Sedež škofije je bil sprva v Györu, od 1777 pa v Szombathelyu. Pošto imajo od konca 19. stoletja. Najstarejša šola je gornje-

* Marija Kozar-Mukč. Gornji Senik. Sombathely – Ljubljana, 1988

† Navedeno delo.

seniška iz 17. stoletja, števanovska pa iz 18. stoletja. V začetku je bil povsod pouk v materinščini, 1908. leta je madžarščina postala učni jezik, slovenščina pa le še predmet. Danes obiskujejo porabski Slovenci tri osnovne šole: gornjeseniško, števanovsko in monoštrsko. Poleg predmeta slovenski jezik poučujejo dvojezično tudi glasbeno vzgojo ter spoznavanje okolja. Madžarski radio ima vsako nedeljo 15-minutno oddajo v slovenščini. Županijska knjižnica v Szombathelyu oskrbuje (poleg slovenskih darovalcev) porabske knjižnice s slovensko literaturo.

Ob koncu 19. stoletja so prebivalci slovenskega Porabja prodajali živino, jabolka, slive, les, bučno olje, gobe, med in jajca. Ukvarjali so se z obrtjo, npr. z lončarstvom; bili so mizarji, sodarji, kovači, zidarji, mlinarji, peki, krojači; za gospodo so lovili brinjeveke.

Najstarejša kulturna skupina v slovenskem Porabju je gornjeseniški mešani pevski zbor »Avgust Pavel«, kot cerkveni ustanovljen leta 1938 in od 1971 sodeluje na pevskem taboru v Šentvidu pri Stični. Slovenske kulturne skupine so od leta 1977 združene v »Porabje«, ki šteje 70 članov.

Število prebivalcev v Porabju nenehno pada, saj se od začetka 20. stoletja stopnjuje izseljevanje, sprva v ZDA, v evropske države in druge predele Madžarske, po letu 1945 pa tudi v industrijsko razvitejši Monošter.

(Gornji Senik: leta 1900 1398 prebivalcev, leta 1981 pa 926; Števanovci: leta 1900 897 prebivalcev, leta 1981 pa 499.) Leta 1981 je bilo vseh prebivalcev slovenskega Porabja 3336. Leta 1980 se je na Gornjem Seniku ukvarjalo samo s kmetijstvom 41 % prebivalstva (1960. leta 80 %), v Števanovcih pa 25 % (1960. leta 64 %).

Kmečke domove v slovenskem Porabju, značilne za drugo polovico 19. stoletja, uvrščamo k panonskemu tipu: stavbe so bile iz lesa, opeke, najbolj razširjene pa so bile ilovnate hiše, pokrite s slamo.

Narečje, zapisano v tej raziskavi, govorita starejša in še srednja generacija, najmlajši pa se naučijo najprej madžarščine in šele v vrtcu ali osnovni šoli se začnejo učiti slovenskega knjižnega jezika. Prebujanje narodnostne zavesti poteka zelo počasi; upajmo, da asimilacija ne bo prekrila vseh slovenskih korenin. Stike z matično domovino je pospešil maloobmejni prehod pri Martinju v bližini Gornjega Senika. Visoka učiteljska šola v Szombathelyu usposablja slovenske učitelje v Porabju in skrbi za njihovo redno izpopolnjevanje (tudi na Pedagoški fakulteti v Mariboru). Za ohranjanje jezika imajo največjo odgovornost starši, ki se s pogovornim jezikom v družini odločajo, ali bo materni jezik otroka slovenščina ali madžarščina.¹

V Porabju obstajata dva temeljna govora: na Gornjem Seniku in v Števanovcih. V gornjeseniškem narečju se dolgi samoglasniki i, ü, u, e, /o:/, a, e, o, u in r; v števanovskem pa: i, ü:/ü:/, u, e, o, e, o, a, a, u, a: in r;, vsi nastali iz izhodiščnih cirkumflektiranih vokalov.

Predstavljen bo števanovski govor. Dolgi i je redek fonem in se govori v slovenskih in prevzetih besedah; dolgi etimološki i se je namreč diftongiral v e; dolgi, tudi diftongični ü:/ü:/ zastopa stari dolgi u, dolgi u pa je nastal iz dolgega samoglasniškega ŷ, vendar je več primerov, v katerih se je ŷ razvil v ou. Stari dolgi jat je zastopan z diftongom a:, dolgi etimološki o in nosni o sta dala diftong a; ozki o: je le alofon, nastal v določenih glasovnih zvezah ali po monoftongizaciji v edninskem moškem deležniku na -l; ozki e je nastal iz dolgega polglasnika, dolgega nosnega e, dolgega etimološkega e ter iz novocirkumflektiranega e v glagolski sedanjski spregatvi; samoglasniški r je ohranjen.

Gradivo:

i: 'divan, Ma'rija, 'pi:reci, 'i:ža;

ü:/ü:/ 'čüjen, 'dü:ža, g'lü:/gluh', 'tū:ctvo, 'sü:knice 'ošpice';

¹ Navedeno delo

u: 'puni, 'čuni, 'kučte 'kolki, 'fu.rto.ma;
 e: do.že.rjo, le.ist, te.rj, te.rti 'iti, ze.rj;
 o:u 'go.ru.nčat, 'žo.ynta, s'ko.runza, 'to.ynčti, 'do.rumbati;
 e: 'čest, 'de.n, le.n; g'le.dan, 'd'e.tra; l'e.d, 'me.d, na'se.;
 o: s'to: 'kdo, m'lo: 'mlel, z'jo: 'zjedel;
 a: 'ba.rti, g'ra.i'greh', 'la.rpi, 'ma.rsec, m'la.rko, z'va.rzda;
 a:u 'ba.rug, 'ma.ruč, 'na.ruč, 'ra.rug, go'la.rub, že'na.ruč 'ženo;
 a: 'ate, d'va; po'ka.panjc, 'pa: 'zopet, bi'ka; si'na;
 r: 'črj, 'krj, 'krst, 'p.rp;
 skupina tpi se razvije v tra: d'ra.o, m'ra.o, t'ra.o, ž'ra.o.

Kratki naglašeni samoglasniki v števanovskem govoru so i, ü, u, ie, uo, ö, e, ä/oa. Nastali so iz starih in novih akutiranih samoglasnikov; kratki so tudi umično naglašeni samoglasniki. Med njimi se pojavljajo trije kratki diftongi ie, uo in oa ob ä.

Gradivo:

i 'lipa, 'riba, žito, ftič, 'sit, p'rinas, v'sigdar;
 ü 'küp, k'rü; 'bük, 'ümo, 'müš, 'vü (iz i ob m, b, v);
 u 'buja, 'dužan, 'žuna;
 ie 'mieša, 'piesja, 'pies, 'miegla; b'rieza, žieto; žienin, 'niešo, 'čielo, žiena (iz ö, ô, ð- ē; ē; e -);
 uo 'buoba, tuoča; 'nuoša, 'vuola, 'kuoza, 'kuoš (iz ö, o -);
 ö d'vöma, 'möja 'muha', 'vöja, 'vöš, s'töibi 'skubi' (iz e, u ob r, v in j);
 e 'eden (umično naglašeni e, vendar se pojavlja redko);
 ä/oa 'bäba/boaba, k'räva/k'roava, b'rät/b'roat.

Nenaglašeni samoglasniki se redko reducirajo; največje spremembe opazamo v izglasju, ko se končni -i izgovarja na mestu ozkega e in končni -e na mestu zelo širokega ä.

V soglasniškem sistemu je zelo opazna palatalizacija k v c pred množinsko končnico -je: s'r'ma:ctje 'širomakti'; j se izgovarja na mestu dj: d'ja.ica, t'r'dje: 'trije'; tudi g pred j se izgovarja kot dj: 'uodjenj 'ogenj'; ohranjena je skupina šč v obliki štj: goštjica 'koščica', 'eštje 'še', 'kuštjer 'kuščar'; h je večinoma onemel ali pa ga je zamenjal j: g'ra.i 'greh', g'roa 'grah', 'iža, p'r 'raužaj; ohranjeni so zveneči soglasniki na koncu besede ali zloga; to je izjemno redek pojav v današnjih narečjih; končni -v lahko ostane zvonec, lahko pa se tudi zamenja s -f: z mag'la.ruv; končni -m se premenjuje v -n 'de.n 'idem', 'vüzen, t'ra.n.

V oblikoslovju je to narečje ohranilo največ izhodiščnih sklonil: jat v dajalni-ku in mestniku ednine samostalnikov moškega in ženskega spola: sve'ta.i, rot'ja.i; orodnik ednine ženskega spola ima končnico -ov: za ro'ka.ruv, z 'me.ršov, klet'ja.ruv; v pridevniški sklanjatvi sta ohranjeni trda in mehka: 'na.ruvoga, f'se.ga; presežnik se tvori z naj'buola ob primerniku: naj'buola 'liepsi; v glagolski spregatvi je ohranjeno še končniško naglaševanje: ne'se.n, grže.in, so'p.c.n, te'pe.n, ze'be; te'če; pid'je.n, rod'je.n, zo've.n.

4. V severnih slovenskih narečjih se tudi v besedišču kaže razlika med alpskim in panonskim prostorom. Za knjižno besedo se navajajo najprej koroške, nato panonske besede.

butara: 'snop, 'pižgu, 'pižgl, — p're:smec; **čebula:** če'bu: — 'lük; **česen:** 'kwo:buh, k'no:bloh — 'če:snek; **brati:** b'rat — š'teti; **vedeti:** 've:det — z'ndti; **fizol:** fi'žola, g'rah — g'ra.i (ko'žola v Halozah); **govoriti:** govo'ri:ti — 'gu:čati; **klop:** 'če:k — k'le:šč; **kokoš:** 'kura — ko'ko:uš; **koruza:** 'turka, 'turšca, 'sirrk, ko'ruza, k'ru:za — 'ku:korca;

krompir: 'h'ru:šče, 'čo.mpe, 're.pa re'pi:ca — krom'pi.r(n), 'buop, k'rumpič, k'rumpili; **ledvice:** 'wad'wi:je, — 'vu:oleki, 'ri:bice, o'bi:sti; **moka:** 'mo:ka — 'mela;

med: s'tərd — 'mɛ:d; *mrtvaški oder:* 'pɔ:ɐ, p'ra:ɔda — na pra'vi:ci, 'mɪtveči 'ɔydr;
pomlad: 'vi:laž, 'wigred, v'lička — zm'le:č'čka, zmar'li:eta, sp'roto'le:č'tje, 'vūletje
 (Haloze); *velika noč:* wej'ka 'nu:žč, 'let'nce — 'vūzen; *veliki šmaren:* 'wej'ka
 gos'poj'nce — 'vɛ:ke 'meše; *voz:* 'vu:žs — vo:ʊs, 'koʊla.

KÄRNTNERISCHE, STEIRISCHE UND PANNONISCHE MUNDARTEN AN DER NÖRDLICHEN GRENZE

Zusammenfassung

Kärntnerische, steirische und pannonische Mundarten an der nördlichen Volksgrenze innerhalb und außerhalb der heutigen Staatsgrenze bewahren die älteren Entwicklungsstufen auf allen Sprachebenen auf und sind lebendiger Zeuge der eigentümlichen Entwicklung der Sprache im phonologischen, morphologischen und syntaktischen System sowie im Wortschatz. Daß wir Slowenen die nasalen Selbstlaute e und o geerbt haben, davon zeugt noch heute die Sprache von Podjuna mit der bewahrten nasalen Aussprache, aber auch die darauffolgende Entwicklungsphase mit a für das nasale e und für den Halblaut, der sich zusammen mit dem e entwickelte, ist im Norden, in Libeliče, auf Ojstrica und auf Pernice noch sehr gut erhalten geblieben. Die Kärntner Mundart reicht im Osten bis Črmenica und Vurmat. Die nordsteirische Kozjak-Mundart wird in engen Paß zwischen Duh und Rošpoh und an der Drau zwischen Selnica und Kamnica, gesprochen. Wir können annehmen, daß die heutige Kozjaker Redeart ein Überrest der einst umfangreicheren Mundart ist, die ausgesprochen zur Diphthongierung neigte.

Unter den pannonischen Mundarten weist die Redeart von Žetinci einen älteren Übermur Vokalstamm auf, das Konsonanten- und das morphologische System sind aber die von Goričko. Die Goričko — Übermur Mundart im Raabgebiet zeichnet sich durch die ältesten Vokalzusammensetzungen aus, durch die bewahrten Unterschiede in der Deklination der harten und weichen Stämme aller Betonungstypen und durch die älteste slowenische Ausdrucksweise. Die Slovenische Sprachgrenze rückte vom Norden zum Süden weiter und hinterließ dabei auf allen Sprachebenen ihre Spuren auch im deutschen Sprachsystem.

PEDAGOŠKI PROFIL HENRIKA SCHREINERJA *

Mladen Tancer **

UDK 371.1.07:929 Schreiner H.

TANCER Mladen: Pedagoški profil Henrika Schreinerja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 64 = 29(1993)2, str. 284—290.

Izvirnik v slov., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

PEDAGOŠKI PROFIL HENRIKA SCHREINERJA (SINOPSIS)

Henrik Schreiner (1850—1920) je bil 30 let ravnatelj učiteljskega v Mariboru (od 1890 do 1920), ustanovitelj in dolgoletni predsednik Slovenske šolske matice, urednik pedagoških edicij SŠM in vodilni slovenski pedagog na prehodu iz prejšnjega v naše stoletje.

UDC 371.1.07:929 Schreiner H.

TANCER Mladen: The portray of Henrik Schreiner as an educator. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 64 = 29(1993)2, p. 284—290.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Henrik Schreiner (1850—1920) had been the head-master of the teacher college in Maribor for 30 years (from 1890 to 1920). He was the founder and for many years the president of the Slovene School Association, the editor of its educational publications and a leading Slovene educationalist on the passage from the past to this century.

Sedemdesetletni življenjski lok slovenskega pedagoga prof. Henrika Schreinerja je vpet med letnici 1850 in 1920 ter v bivalni trikot Ljutomer—Bolzano—Maribor.

a) Življenje in delo:

Henrik SCHREINER se je rodil 1. julija 1850 v Ljutomeru kot sin malomestnih staršev. Že kot otrok je v družini in domačem kraju doživel navdušenje in narodno prebujanje Prlekije, še posebej ob prvem slovenskem ljudskem taboru v Ljutomeru (1868), kar je zapustilo v bistrem mladeniču in kasneje zrelem možu trdne in neizbrisne sledi ter globoko zasidranost v slovenski svet. Osnovno šolo in prvi razred nižje realke je obiskoval v domačem kraju. Šolanje je nadaljeval na gimnaziji v Mariboru in z odliko maturiral leta 1871. Na dunajski univerzi je študiral skupino naravoslovnih predmetov (prirodopis, matematika, fizika). Visokošolske študije je sklenil leta 1877 pred izpitno komisijo, kateri je predsedoval njegov cenjeni in ugledni rojak dr. Franc Miklošič. Po enoletni suplenturi na eni realnih gimnazij na Dunaju je bil Schreiner z odlokom ministrstva nastavljen na učiteljsko v Boznu (današnji Bolzano) na Tirolskem. Tu je polnih trinajst let neprekinjeno poučeval prirodopis. Učil je še na nižji dekliški in na trgovski šoli ter bil član izpitne komisije za ljudske in meščanske šole v Innsbrucku in Bolzanu.

* Povzetek raziskave »Slovenski pedagoški klasik Henrik Schreiner«, (Bio-bibliografski oris), Pedagoška fakulteta (Raziskovalni inštitut), Maribor 1990, 118 strani.

** Mag. Mladen Tancer, višji predavatelj na Pedagoški fakulteti v Mariboru

V Bolzanu je Schreiner zorel in dozoreval v temeljitega in kakovostnega srednješolskega profesorja in strokovnjaka na svojem predmetnem področju. Tu je bogatil, razširjal, zlahtnil in poglobljal svoja strokovna znanja, se začel uveljavljati kot kakovosten pedagoški pisec — sprva seveda na ožjem naravoslovnem področju — ter si pridobil bogate metodične in organizacijske izkušnje, ki so mu bile kasneje v veliko oporo in pomoč pri ravnateljstvu na mariborskem učiteljskišću.

Avstrijsko ministrstvo za uk in bogočastje je z odlokom št. 1698 z dne 26. avgusta 1890 Henrika Schreinerja imenovalo za ravnatelja Državnega učiteljskišča v Mariboru.¹ Nemški narodni svet (Volksrat), ki je odločal o vsaki šolski namestitvi, je v Schreinerju videl najustreznejšo pedagoško osebnost za vodenje zavoda v germanizacijsko občutljivem Mariboru. Za svojo odločitev je svet našel oporo v nemško zvanečem priimku Schreiner in v strokovnem ugledu, ki si ga je Schreiner pridobil s temeljitim pedagoškim delom na Tirolskem in s strokovnimi spisi v pedagoškem revijalnem tisku. Vendar vse to ne bi odtehtalo pri odločanju za novega ravnatelja, ko bi avstrijske šolske oblasti vsaj slutile, da je novi ravnatelj bil in vseskozi ostal zaveden slovenski domoljub. O tem govori tudi opozorilo štajerskega šolskega namestnika Kücbeka Schreinerju, ko mu je ob sprejemu zatrdil, da vlada na mariborskem učiteljskišču »rusofilski duh«.² Tega sicer Schreiner na zavodu ni našel, pač pa poleg vrste zavednih Slovencev nekaj zagrizenih Nemcev in še hujše ter nevarnejše nemškutarje-Slovence, ki so zaradi gmočnih koristi prestopili v nemški tabor in se vdinjali germanizacijski evforiji Schulvereina in Südmarke.

Imenovanje Schreinerja za ravnatelja učiteljskišča v Mariboru je bilo v takratnem času in v tistih zaostrenih nacionalno-polarizacijskih razmerah na slovenskem štajerskem velikega pomena za ohranjanje in nadaljnje razvijanje slovenske narodne zavesti, še posebej za utrjevanje severne slovenske etnične meje.

Ravnatelj Schreiner je imel že od samega začetka zelo težavno stališče, saj je moral modro in preudarno usklajevati na eni strani močne pritiske avstrijskih šolskih oblasti, na drugi strani pa previdno, a načrtno prebujati, utrjevati in usmerjati porajajočo se slovensko zavest tako med dijaki kot v profesorskem zboru. V izredno občutljivih časih na prelomu stoletja in na predvečer prve svetovne vojne to niti malo ni bilo lahko, hkrati pa je bilo tudi tvegano. Od Schreinerja je vse to terjalo manevrsko širino in dovolj zanesljivo jasnovidnost za prihajajoči čas. Bolj se je zaostroval narodni boj, težavneje je bilo ravnateljstvo in vse bolj so bile oči avstrijskih šolskih oblasti uprte v mariborsko učiteljskišče, ki je prav po Schreinerjevi zaslugi zaslovelo in uživalo velik pedagoški in siceršnji strokovni ugled v širšem avstrijskem prostoru.

Schreinerjev položaj je lepo ilustriral njegov sodelavec in kasnejši ravnatelj taistega učiteljskišča Matija Pirc, ki je ob Schreinerjevi smrti v Slovenskem narodu zapisal: »Schreiner je slutil, da so ga poslali na vulkan. In 30 let je bil na tem vulkanu, kljubujoč vsem izbruhom, vsem viharjem. . . Schreiner je vztrajal le, ker se je zavedal, da bi mu sledil nedvomno nemškutar. To pa bi imelo za učiteljski naraščaj na Štajerskem usodne posledice in s tem obenem tudi za slovensko šolstvo.«³ V Schreinerjevem vztrajanju na mestu ravnatelja se kaže vsa njegova veličina in zvestoba slovenskemu narodu, njegova neomajna pripravljenost, da po svojih močeh, sposobnostih in danostih kar največ prispeva za razvoj in utrditev slovenske zavesti na Spodnjem Štajerskem. Schreiner je dosledno in odkrito izražal svojo pokončno močnatost, svoj premočrten značaj in svojo trdno pripad-

¹ 100 let učiteljskišča v Mariboru (1883–1983) Maribor 1984, str. 14

² Schmoranzler, J.: Henrik Schreiner — Pedagoški letopis, Ljubljana 1920, str. 13

³ Slovenski narod, št. 100, 4. 5. 1920, str. 1–2.

nost slovenskemu narodu, s čimer je močno vplival na slovensko učiteljstvo, ga pedagoško kultiviral, osveščal in dvigal na višjo strokovno raven.

Do Schreinerjevega prihoda v Maribor je bilo tukajšnje učiteljsiše bolj nemški kot slovenski učni zavod in kaj skromen je bil letni vpis slovenskih dijakov na učiteljsiše. Schreinerjeva osebna zavzetost in povečana permanentna skrb se je kazala prav v tem, da se je iz leta v leto večalo število slovenskih dijakov, ki so se vpisovali na mariborsko učiteljsiše. V pripravljalne razrede je začel vabiti nadarjeno slovensko kmečko in delavsko mladino. Po izpovedi Schmoranzerja¹ si je novi ravnatelj že prvo leto pridobil med dijaki ugled, zaupanje in spoštovanje.

Pedagog in ravnatelj Schreiner je razvijal in usmerjal učiteljsiše v kakovostno pripravljalnico dobrih učiteljev za slovensko osnovno šolo na Spodnjem Štajerskem. K sodelovanju je vabil in pritegoval res najboljše in najsposobnejše slovenske profesorje tistega časa, ljudi, ki so bili tudi s pisano besedo sposobni in pripravljeni širiti zlahtno pedagoško misel med slovenskim učiteljstvom. Šilih je v svoji poglobljeni razpravi o Schreinerju pronicljivo ugotovil, da se je »v najkriticnejših desetletjih — ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja — razvila majhna, toda žilava in svojemu ljudstvu predana skupina slovenskih pedagoških delavcev pedagoške dejavnosti, ki v zgodovini slovenskega vzgojstva nima primere niti po obsegu niti po globini (podčrtal M. T.), če namreč upoštevamo takratne razmere, ko so živeli Slovenci razkosani po raznih avstrijskih deželah. Zbirala se je okrog Schreinerja, ravnatelja mariborskega učiteljsišča, ki je užival med slovenskim učiteljstvom neomajen ugled in ga znal pritegniti k sodelovanju.« (podčrtal M. T.).² Tako se je pod Schreinerjevim ravnanjem mariborsko moško učiteljsiše razvilo v pravo trdnjavo slovenstva, kar je bilo v tistih časih nadvse pomembno kulturno-prosvetno in politično dejanje, hkrati pa trden in sklenjen narodnostni branik proti nenehno in vztrajno napadalnima ter grozečima Schulvereinu in Südmarki na Spodnjem Štajerskem, ki sta si na moč prizadevala uveljaviti popolno germanizacijo v tem izpostavljenem delu slovenske dežele.

Z nastopom službe v Mariboru se je Schreiner začel razvijati v pravega pedagoga s teoretično in praktično širino. Dasi formalne ozko pedagoške izobrazbe ni imel, je na osnovi svojih bogatih pedagoških izkušenj, ki si jih je pridobil na Tirolskem, in z intenzivnim samoizobraževanjem v pedagoških predmetih — kar mu je dodobra omogočala njegova nadarjenost, jezikovna kultiviranost in občeudovanja vredna delavnost — je dovolj solidno nadomestil manjkajoče znanje. Kar hitro se je usposobil za poglobljeno ter strokovno dovolj prepričljivo poseganje v samo pedagoško znanost. S tem je starokopitnemu učiteljsišču v Mariboru dal novega duha, kar je bilo v tistih časih za slovensko šolo velike in neprecenljive vrednosti, tem bolj, ker je ves čas sam poučeval pedagoške predmete in na novo uredil hospitacije in učne nastope učiteljsiščnikov. Prav zato je bilo delo mariborskega učiteljsišča takrat na višku; bilo je vodilno in je uživalo strokovni renome v širšem avstrijskem prostoru.

K tako laskavemu ugledu mariborskega učiteljsišča ni prispeval Schreiner le kot ravnatelj in profesor učiteljsišča, marveč vsaj enako kot pisec mnogih kakovostnih pedagoških razprav, samostojnih knjižnih izdaj, kot sopisec z nekaterimi sodelavci na učiteljsišču, kot vnet in vztrajen zagovornik novih pedagoških idej in novih učnih metod tistega časa, kot urednik in kritik, kot širok popularizator vzgojnih misli med ljudstvom, kot sotrudnik v več dejavnostih tudi širše, zunaj samega učiteljsišča, in nenazadnje kot imeniten vodnik in usmerjevalec posameznih profesorjev na učiteljsišču, ki so se pod Schreinerjevim mentorstvom razvili v izvrstne strokovnjake in cenjene pedagoške pisce. Ne prej in ne kasneje ni na

¹ Schmoranzner, J.: Henrik Schreiner, — PL, 1920, str. 16.

² Šilih, G.: Pedagoško delo Henrika Schreinerja — Sodobna pedagogika, Ljubljana 1951, št. 5-6, str. 218.

mariborskem učiteljišču tako živo gorela bakla pedagoškega duha in samo v Schreinerjevem času je bilo toliko ustvarjalnih pedagoških moči, ki so žarčile v slovenski pedagoški in kulturni prostor s tolikšno močjo, da so sledi njihovega pedagoškega dela ostale žive vse do naših dni. Tudi Nemci so visoko cenili Schreinerjeve sposobnosti in njegov delež na pedagoškem področju.⁶

Glavna zasluga Schreinerja je nedvomno v njegovih prizadevanjih za kakovosten dvig slovenskega učiteljstva in v odpiranju slovenske pedagoške kulture v evropski prostor. Schreiner je s prefinjenim pedagoškim posluhom presajal na slovenska pedagoška tla spoznanja in dognanja, ki so se uveljavila in uveljavljala v širšem evropskem prostoru (n. pr. Schiesslova metoda v spisju, Jungejeva in biološka metoda v naravoslovju, Ritterjeva v zemljepisju in Lavtarjeva v računstvu, če omenimo le segment učnih metod, ki so se takrat uveljavile). Šilih ugotavlja, da je »naše ljudstvo hotel dvigniti, najprej kulturno in preko tega tudi gospodarsko, zato si je prizadeval z vsemi svojimi silami, da bi se izboljšalo slovensko ljudsko šolstvo, edino šolstvo, ki so ga vsaj na Spodnjem Štajerskem v tistih časih dovoljevali nemški oblastniki. Poskušal mu je ustvariti tri najvažnejše pogoje: dobro izobražen slovenski učiteljski naraščaj, svojega poslanstva zavedajoče se slovensko učiteljstvo in slovenske učbenike. (Podčrtal M. T.). Vzporedno s tem prizadevanjem je razvijal slovensko pedagoško znanost.«⁷

Da bi vse to uresničil, udejanjil, si je Schreiner vztrajno prizadeval tako na samem učiteljišču kot tudi zunaj njega. Poleg ravnateljstva in poučevanja je bil skoraj deset let šolski nadzornik za mariborski šolski okoliš in si je prizadeval posodobiti osnovnošolsko učno in vzgojno delo (s hospitacijami, nastopi, seznanjal je učitelje z novostmi v šolskem delu, s pedagoškimi konferencami in strokovnimi ekskurzijami). Bil je organizator, voditelj in predavatelj tečajev za meščanskošolske izpite; pobudnik, ustanovitelj in predsednik Slovenske šolske matice; pisatelj mnogih pedagoških razprav; pisec večjih del prirodoslovne vsebine; recenzent in kritik mnogih šolskih knjig in priročnikov za učitelje, a ob koncu član komisije za preosnovo vzgojstva v novih poveljih pogojih.

Schreiner je zelo hitro ugotovil svoje družbeno, pedagoško, kulturno in narodno-buditeljsko poslanstvo v Mariboru in tudi v širšem slovenskem prostoru. Zavedal se je enkratne priložnosti, ki se mu je ponudila z ravnateljstvom na učiteljišču. Zato se je aktivno udeleževal v kulturnem in gospodarskem življenju Maribora, ni pa posegal v politično življenje. Bil je odbornik slovenske dijaške kuhinje in posojilnice, vodil je amaterske gledališke predstave ter sodeloval v slovenskem komornem kvartetu v Mariboru. Bil je pobudnik in realizator gradnje nove stavbe učiteljišča. Zares občudovanja in spoštovanja vredna vsestranska aktivnost Schreinerja! V tako široke brazde svoje kulturne in pedagoške dejavnosti je zaoral štiridesetletnik in je v napornem delu in odgovornosti vztrajal nepretrgoma polnih trideset let.

Največje poslanstvo pri takratnem izobraževanju in oblikovanju slovenskega učiteljstva je nedvomno — poleg skrbno organiziranega in s sodobnim pedagoškim posluhom vodenega učiteljišča — pripadalo novo ustanovljeni Slovenski šolski matici, katere pobudnik je bil prav Schreiner, Schmoranzler ocenjuje, da je s tem »ustvaril svoje remek delo, veliko kulturno delo, ki bo obdajalo njegovo ime z neminljivo slavo, dokler bo živel slovenski narod!«⁸ Vse od njene ustanovitve leta 1900 pa do svoje smrti ji je predsedoval. Schreiner je dal pobudo za izdajanje Pedagoškega letopisa SŠM in mu je bil ves čas do konca življenja urednik ali sourednik. V času njegovega predsedovanja je SŠM izdala nad 50 pedagoških

⁶ Slovenski narod, št. 100, 4. 5. 1920, str. 1.

⁷ Šilih, G. Pedagoško delo Henrika Schreinerja — SoP, 1951, št. 5-6, str. 219.

⁸ Schmoranzler, J. Henrik Schreiner — PL, 1920, str. 25.

knjižnih edicij in večini je bil Schreiner urednik, recenzent in nekaterim pisec predgovorov.⁹

Schreinerjev pedagoški opus obsega nad sto bibliografskih enot: člankov, razprav, samostojnih knjižnih del, del v soavtorstvu, kritik in ocen. Schreinerjevi posamezni spisi so bili objavljeni v Tiroler Schulfreund, Letopisu Matice slovenske, Kresu, Koledarju Družbe sv. Mohorja, Popotniku, Österreichischer Schulboten, Pedagoškem letopisu SŠM in v nekaj zbornikih. »Analiza duševnega obzorja otroškega in dušeslovnega procesa učenja (Nauk o formalnih stopnjah)« je Schreinerjev najobsežnejši pedagoški spis, njegova Fizika pa si je med ljudstvom prislužila sloves, podoben Erjavčevim spisom o živalih. Med slovenskim učiteljstvom je Schreiner zaslovel z jezikovnimi vadnicami in čitankami za ljudske šole v soavtorstvu z dr. J. Bezjakom in F. Hubadom ter z zemljepisnimi in zgodovinskimi slikami za ljudske in meščanske šole in nižje razrede srednjih šol, ki sta jih napisala s F. Finkom.

»Na višino resnično naprednega pedagoga se je dvignil Schreiner v svojem labodjem spevu, v obsežni razpravi Preosnova jugoslovanskega vzgojstva v smislu demokratizma«,¹⁰ ki je izšla v Pedagoškem letopisu leta 1919. V tem imenitnem, poglobljenem, a hkrati vizionarskem delu se je Schreiner dotaknil vseh vitalnih pedagoških vprašanj, ki jih je narekoval novi povojni čas, ko je na ruševinah avstro-ogrske monarhije nastala nova predaprilska država Jugoslavija. Leta je s preosnovami iskala ustrezno vzgojno in izobraževalno doktrino. V tem svojem epohalnem delu je Schreiner razčlenil vprašanja pojma in smotra vzgoje, povezave vzgoje s politiko, družinsko vzgojo z razvojnimi obdobji, predšolsko, šolsko in pošolsko vzgojo, učno-vzgojne vrednosti posameznih učnih predmetov, novo organizacijo jugoslovanskega šolstva, reformo izobraževanja učiteljev in šolsko nadzorstvo. Iz vsebine te razprave se lepo vidi, kako resno in temeljito je Schreiner dojel svoje članstvo v reformni komisiji in kako se je tvorno odzival na vsa takrat problemska in aktualna pedagoška vprašanja. Žal Schreinerju ni bilo dano, da bi mogel prve sadove svojih globokih idej videti uresničene v novi državi, slovensko šolstvo pa je v občutljivem prelomnem obdobju ostalo brez vodnika prav v času, ko je najbolj potrebovalo zanesljivega in preudarnega pedagoškega krmarja.

Schreiner je v svojem labodjem spevu slovenskim učiteljem položil v zavest in srce: »Naprej, vedno naprej! bodi geslo učitelja, narodnega voditelja! Konca in dovršenosti v izobraževanju ni!«¹¹

Ko v našem času z distanco ocenjujemo Schreinerjev delež v slovenski pedagogiki, mu moramo dati spoštljivo priznanje za veliko, trajno in bogato opravljeno pedagoško delo. Široko razgledan v strokah, pedagoško tankočutno izbrušen in odličen mentor, vodnik in organizator je uspel v slovenskem učiteljstvu prižgati pedagoško plamenico, ki je svetila in še sveti novim učiteljskim rodovom!

Tudi v našem času so trenutki, ko v mislih iščemo novih poti v slovenskem vzgojstvu in šolstvu. Še vedno je aktualna katera od Schreinerjevih misel-vodilj. Skušajmo ugotoviti, kaj od tega smo že uresničili, kaj smo še dolžni opraviti, da bi bila Schreinerjeva oporoka o boljšem učitelju, o boljši šoli in o boljši prosvetljenosti slovenskega naroda izpolnjena. Schreiner je polna tri desetletja trdno stal na občutljivem vulkanu, z delom in peresom branil narodovo šolsko čast in prosvetljeval, si s trubarjevim žarom prizadeval, da bi narod imel vredne in sposobne učitelje. Vse to nas danes zavezuje in nam nalaga podvojeno skrb pri izobraževanju novih učiteljskih rodov!

⁹ Žerjav, A. Slovenska šolska matica v svojem 40-letnem razvoju (1900–1941). — Sodobna pedagogika, Ljubljana 1969, št. 5–6, str. 181–189.

¹⁰ Šilih, G. Pedagoško delo Henrika Schreinerja — SoP, 1951, št. 5–6, str. 228.

¹¹ Schreiner, H. Preosnova jugoslovanskega vzgojstva v smislu demokratizma. — Pedagoški letopis, Ljubljana 1919, str. 83.

Schreinerjeva življenjska pot se je iztekla 14. aprila 1920 v Mariboru. Pokopani je v družinski grobnici v Šentjurju pri Celju. Ob stoletnici Schreinerjevega rojstva so mu v rodnem Ljutomeru leta 1951 odkrili spominsko ploščo, Maribor pa se je leta 1955 dostojno oddolžil pedagoškemu velikanu z odkritjem monolitnega spomenika v bližini bivšega učiteljišča. Schreinerjev pedagoški duh je živ še danes in mnoge Schreinerjeve pedagoške ideje so trajno vtisnile v slovensko pedagoško izročilo.

b) Kronološki pregled Schreinerjevih pomembnejših spisov:

Grundzüge der Geologie mit besonderer Berücksichtigung der geologischen Verhältnisse Tirols. Bozen, 1882.

Botanički listi. — Letopis Slovenske matice, 1884.

Bakterije in njih znamenitosti v našem gospodarstvu. — Kres, 1888.

Borba za obstanek. — Kres, 1886.

Deževniki. — Kres, 1886.

Der naturgeschichtliche Unterricht an der einklassigen Volksschule. — Bozen, 1889.

Fizika ali nauk o prirodi (s posebnim obzirom na potrebe kmetskega stanu), I. in II. del. Celovec, 1889 in 1891.

Prirodopisni pouk v jednorazrednicah. (Soavtor J. Koprivnik). Popotnik, 1890, 1891, 1894, (v 37 nadaljevanjih).

O koncentraciji pouka v ljudski šoli. — Popotnik, 1892.

Kako se pripravljati na izpit sposobnosti za občne ljudske šole. — Popotnik, 1892.

J. A. Komensky. — Popotnik, 1892.

Jahresbericht der Lehrerbildungsanstalt Marburg für das Jahr 1892. Marburg, 1892, 79 strani.

Psihologični listi. — Popotnik, 1893, 1895, (v 14 nadaljevanjih).

Prirodopisni pouk v ljudski šoli. — Maribor, 1895.

Pouk v oddelkih. — Popotnik, 1895.

Samodelavnost učencev pri pouku. — Popotnik, 1898.

Deutsch-slovenisches Wörterbüchlein zum Gebrauche beim Unterrichte in den weiblichen Handarbeiten an Volksschulen mit slovenischer Unterrichtssprache. (Soavtor dr. J. Bezjak), Marburg, 1897.

K preosnovi naših listov. — Popotnik, 1899.

Nemška vadnica za slovenske ljudske šole, (v petih delih). (Soavtor dr. J. Bezjak). Dunaj, 1899—1907.

Predgovor (Pedagoškemu letopisu). — Pedagoški letopis, 1901.

Zgodovina pedagogike. — Pedagoški letopis, 1901 in 1908.

Čitanka za obče ljudske šole, (v štirih delih). (Soavtor F. Hubad). Dunaj, 1902—1908.

Navodila k čitankam. — Dunaj, 1902—1906.

Analiza duševnega obzorja otroškega in dušeslovni proces učenja. — Popotnik, 1902, (v 10 nadaljevanjih).

Analiza duševnega obzorja otroškega in dušeslovni proces učenja. (Nauk o formalnih stopnjah). Ljubljana, 1903, 107 str.

Učne slike k ljudskim berilom, II. del (Uredila H. Schreiner in dr. J. Bezjak). Ljubljana, 1903—1905.

Slovenska jezikovna vadnica za tesno združeni pouk s slovnico, pravopisju in spisju. (v petih zvezkih). (Spisala H. Schreiner in dr. J. Bezjak). Ljubljana, 1903—1914.

- Spominski list. Popotnik, 1905.
 Predgovor (Poljudnoznanstveni knjižnici). SŠM, 1908.
 Čitanka. (v treh delih). Ljubljana, 1909, 1914.
 O seksualni (spolni) vzgoji. — Pedagoški letopis, 1910.
 Mladinsko skrbstvo oziroma mladinska zavetišča. — Pedagoški letopis, 1915.
 Kratek pregled o razvoju slovenske ljudske šole. — Popotnik, 1919.
 Zemljepisne in zgodovinske slike. (Soavtor F. Fink). Ljubljana, 1919.
 Predgovor (Skrbstveni vzgoji). SŠM, 1919.
 Preosnova jugoslovanskega vzgojstva v smislu demokratizma. — Pedagoški letopis, 1919, str. 1—83.

c) Viri pomembnejših zapisov o Henriku Schreinerju:

- Pedagoški letopis Slovenske šolske matice, Ljubljana, 1920, strani 10—39, (več člankov).
 Sodobna pedagogika, Ljubljana, 1951, št. 5-6, str. 217—260, (več člankov).
 Prosvetni delavec, Ljubljana, št. 10-11, 30. 5. 1951, str. 2—3, (več člankov).
 Prosvetni delavec, Ljubljana, št. 17-18, 19. 11. 1955, str. 1—3, (več člankov).
 Šilih, G.: Ob stoletnici rojstva Henrika Schreinerja. — Nova obzorja, Maribor, 1950, št. 12, str. 665—668.
 Kladnik, R.: Življenje in delo pedagoga Henrika Schreinerja. — Diplomski rad, Filozofska fakulteta Vseučilišča v Zagrebu, 1956, 41 strani.
 Podjavoršek, A.: Henrik Schreiner — vzgojitelj slovenskih učiteljev. — v: 100 let učiteljskega v Mariboru, Maribor 1964, str. 27—35.
 Žerjav, A.: Schreinerjev delež v slovenski pedagoški kulturi. — Sodobna pedagogika, Ljubljana, 1970, št. 7-8, str. 357—359.
 Tancer, M.: Slovenski pedagoški klasik Henrik Schreiner, (Biobibliografski oris). Pedagoška fakulteta v Mariboru, (Raziskovalni inštitut), Maribor, 1990, 118 strani.

DAS PÄDAGOGISCHE PROFIL VON HENRIK SCHREINER

Zusammenfassung

Der slowenische pädagogische Klassiker Henrik Schreiner (geboren 1850 in Ljutomer, gestorben 1920 in Maribor) war 30 Jahre lang (1890—1920) musterhafter Direktor der Männlichen Lehrerbildungsanstalt in Maribor. Während seiner Amtszeit sorgte er als Direktor für den slowenischen Charakter der Anstalt.

Als geschätzter und beachteter Autor vieler aktueller und wertvoller pädagogischer Schriftstücke, fähiger Umsetzer von annehmbaren fremden pädagogischen Erkenntnissen und Erfahrungen auf unseren pädagogischen Boden; außerordentlich fähiger Theoretiker und Praktiker; Begründer und langjähriger Vorsitzender von Slovenska šolska matica (SŠM); zwei Jahrzehnte lang Redakteur von pädagogischen Ausgaben der SSM und erfolgreicher pädagogischer Reformator beeinflusste er die damalige Pädagogik und das Schulwesen in Slowenien. Mit seinem umfangreichen und qualitätvollen pädagogischen Opus findet er einen dauerhaften Platz im slowenischen pädagogischen und kulturellen Bewußtsein.

POLEMIKA, OCENE IN POROČILA

Tone Ravnikar, Posest grofov Vovbrških v Šaleški dolini, Časopis za zgodovino in narodopisje, 1993, št. 1.

V zadnjem zvezku ČZN je Tone Ravnikar, kustos iz Muzeja Velenje, objavil zanimivo razpravo o posesti Vovbrških grofov v Šaleški dolini, v kateri na osnovi arhivskih virov sledi zgodovinski usodi kotline v prvih treh stoletjih našega tisočletja. V njej je vrsta novih ali na novo ovrednotenih ugotovitev, ki vnašajo višjo stopnjo vednosti o njih, nekaj pa je tudi razlag, ki avtorja vodijo k napačnim sklepanjem.

Takoj na začetku bralca zmoti površno citiranje naslova H. Pircheggerjeve Zgodovine spodnještajerskih gospodstev in imenj (ne gilt), mest in trgov, saj ji daje napačen vsebinski poudarek. Mene osebno pa moti citat pasusa o Velenju iz mojih Trgov in mest na Slovenskem Štajerskem, kjer trdim, da je tržna naselbina s prošenjskim sejmom zaradi veljave bližnje šmartinske cerkve dobila omejene trške pravice že pred sredino 13. stoletja. Ker citator namenoma ali nena-menoma izpušča pridevnik omejene in to še večkrat ponovi, se seveda besedilo bere in razume precej drugače, kot je bilo mišljeno.

Tudi ugotovitev, da preveličujem vlogo in pomen Vovbržanov, ne bo čisto držala. Vovbržani so se od 2. pol. 11. stoletja imenovali grofje, čeprav ne po resnični grofiji, ampak po položaju (torej titularno), kar jih je uvrščalo med vodilno plemstvo na Koroškem in pozneje tudi Štajerskem, kjer je njihova veja Hohenwart-Pozzuoli z Guntherjem že v 1. pol. 12. stoletja dosegla položaj savinjskega mejnega grofa. Podoben status so imeli tudi Višnjegorski, Bogenski, Ortenburžani, Pfannbergi, Andeški in še nekateri. Ptujski gospodje niso šeli mednje, pa naj so bili še tako bogati. Bili so ministeriali salzburških nadškofov, ki so zatrli vsak njihov poskus, da se osamosvoje. To jih seveda ni oviralo, da si ne bi dobivali posesti, tudi alodialne izven salzburškega ozemlja. Med Vovbržani (izumrlimi 1322) in Ptujčani (izumrlimi 1438) zagotovo obstoja vzporedje glede bogastva in moči, ne pa glede pravnega statusa, saj so prvi sodili med svobodno koroško, drugi med štajersko ministerialsko plemstvo. Šele potem, ko so Ptujski v 13. stoletju praktično in pravno dosegli osamosvojitve, so s pogodbami iz let 1280, 1286 in 1309 uredili razmerje do svojih fevdnih gospodov, salzburških nadškofov. Odtlej so veljali le še za velike vazale salzburške cerkve ter se kot člani dežele uvrstili med vodilno štajersko plemstvo. Sklep: Vovbržani so okoli 1300 ustanovili trg kot alodialni lastniki šoštanjkega gospodstva, Ptujski gospodje pa so sicer res ustanovili Ormož (1293 kot trg in 1331 kot mesto) na svojem ozemlju, vendar pod senioratom salzburških nadškofov, saj je Ormož skozi ves srednji vek veljal za salzburško in ne za zasebno mesto. V tem dejstvu se zrcali prvinska statusna razlika med obema rodbinama, ki se je dokončno izgubila šele z deželnim mirom za Štajersko, Koroško in Kranjsko leta 1276, ki pa za salzburško imunitetno ozemlje ni takoj obveljal. Okoli leta 1300 je bilo na Koroškem in Štajerskem samo še pet svobodnih družin (Goriški grofje, Vovbržani, Ortenburžani, Peggau-Pfannbergi in Žovneški), saj se je njihovo število od 12. stoletja naglo krčilo, medtem ko je bilo ministerialov gospodarskega ranga približno 40 (npr. Wildonci, Liechtensteini, Stubenbergi, Trušenjski, Marenberški, Lipniški, Ptujski, Konjiški, Cmureški, Rogaški itd.), čeprav se je od 13. stoletja naprej tudi njihovo število nenehno manjšalo.

Tretji sklop pripomb se nanaša na ustanovitev obeh trgov, Šoštanja in Velenja. Nastanek tržnih (sejemskih) naselbin je spočetka večinoma potekal brez odločujočega vpliva njihovih kasnejših ustanoviteljev. Na njihov nastanek so pri-

marno vplivali prometni vidiki (lega in potujoči trgovci). Primernost kraja se je sčasoma potrdila s sejmi, ki so se ponavadi vršili v bližini cerkve, bodisi ob obletnici njenega posvečenja (*dedicatio*) ali ob prazniku cerkvenega patrona (*patrocinium*). Red na teh sejmih so urejala pravila, ki so veljala le za določen čas in določeno zemljišče, včasih celo samo za ograjeno sejmšče. Med temi cerkvenimi sejmi so se nekateri razvili v gospodarsko pomembnejše letne sejme. In ko so nekateri od njih dobili pravico do tedenskega sejma, so iz njih nastali trgi, vendar pri nas ne pred 12. stoletjem. Njih ustanovitev je bila do 14. stoletja opravljena ustno, šele pozneje pisno v obliki ustanovitvenih privilegijev. Do konca 12. stoletja je bil njihov formalni ustanovitelj kralj, dejanski pa zemljiški gospod, od 13. stoletja pa formalno in dejansko zemljiški gospod. Ta je s tem postal trški/mestni gospod, saj so ustanovljene naselbine spočetka razvijale svojo upravo le v okviru njegove lastnine in jurisdikcije. Ogromna večina naših trgov in mest je bila ustanovljena poleg že obstoječih naselij, zato so pri nas ustanovitve na zeleni trati izjemno redke. Po tem ekskurzu, vzetem iz S. Vilfanove Pravne zgodovine Slovencev, se vrnimo v Šaleško dolino.

Bila je prehodno ozemlje med večjima Savinjsko in Mislinjsko dolino. Ceste, ki so jo prečkale, so povezovale predvsem ti dve dolini s Podjuno in ostalo Koroško, pa tudi z zahodno Štajersko. Gre za cesto, katere kraka iz Arje vasi (Žalca in Višnje vasi) Strmca sta se združili pri Prel(a)skem, nakar je potekala skozi Velenje in Družmirje do Šmihela pri Šoštanju. Tu se je srečala s cesto iz Mislinjske doline preko Graške gore in Lokovice v Savinjsko dolino. Pri stičišču obeh cest in tovarne poti preko Slemenca v Črno na Koroškem je vsaj v 13. stoletju nastala cerkev sv. Mihaela (prvič omenjena 1261) in ob njej prošenjski sejem z zaselkom in sejmščem. Cerkev, ki danes sicer sodi v sestav Družmirja, je nastala blizu stičišča cest zahodno od Belunje, torej precej stran od vaškega jedra na vzhodni strani reke. Cerkev zato ni imela neposredne zveze z vasjo in ni bila »njena župna cerkev«, ampak je bila lastniška cerkev šoštanskega gospostva, ki je bilo tudi njen advokat. Bila je podružnica Škal, vendar z lastnim duhovnom, po letu 1434 sedež trajnega vikariata oziroma vikariatne župnije in od konca 17. stoletja župnije. Vedno je veljala za šoštansko cerkev (tako 1426 in 1448), čeprav ležečo extra oppidum Schönstain (tako v vizitacijskem zapisniku iz 1632). Sama vas Družmirje se pojavi v zgodovini šele na začetku 14. stoletja, torej zelo pozno, in zato lahko samo sklep o njeni veliki, celo predmadžarski starosti, izpeljan samo iz njenega imena, ovržemo. Po drugi strani pa je nadaljnji razvoj urbane aglomeracije iz tržne v trško naselbino jasen. Po volji Vovbržanov je na strateško ugodnejšem položaju med Pako in Pustim gradom, kjer je že približno sto let stala fevdalna utrjena postojanka, nastala nova, trška naselbina, ki s svojo zasnovo kaže na načrtovan, vendar relativno pozen nastanek okoli leta 1300. Odločilno vlogo pri izbiri njene lokacije je razen obrambe zaradi bližine gradu in dvora pod njim odigrala prometna lega zaradi ceste, ki je severno od trga prečkala Pako, južno pa se takoj za njim vzpela preko Pleškega vrha v Lokovico in naprej v dolino spodnje Pake in Savinje. Med drugim je ta lega z nudenjem predprege zaradi premagovanja pleškega klanca zagotavljala trgu reden in stalen zaslužek. Cerkev temu premiku ni sledila, ker je bila tržanom na voljo blizu trga stoječa grajska »kapela« sv. Mohorja s konca 12. stoletja. Tudi ko je po letu 1434 pri cerkvi sv. Mihaela vikariat zamenjala vikariatna župnija, je ostal njen sedež precej izven trške naselbine (podobno kot na primer v Gornji Radgoni, Kunšperku, Lovrencu na Pohorju, Središču, Vojniku, Vuzenici), kar gre pripisati njenim (takrat) neprenosnim kanoničnim pravicam, zlasti pravici do pokopa, razvidni že iz njenega patrocinija.

Podoben položaj je privedel do podobne rešitve tudi v primeru Velenja, ne oziraje se na tamkajšnje posestne razmere. Cesta preko Graške gore je z enim

krakom vodila skozi Hrastovec in mimo Škal, z drugim mimo Brica in skozi Šmartno v Staro Velenje. Tu se je združila s cesto, ki je prihajala iz Arje vasi/Žalca in tekla v Šmihel pri Šoštanju. Vzhodno od Starega Velenja je ležalo Šmartno (posredno omenjeno okoli 1224), še vzhodneje onkraj Pake Šalek (posredno omenjen 1154), severno Škale (sedež pražupnije, omenjene 1154), južno, onkraj Pake velenjski grad, zgrajen okoli 1250. Prvotno lastniška cerkev (bližnjega turnskega gospostva), nato kot sedež pražupnije, je bila patriarška cerkev v Škalah od leta 1261 vtelovljena k gornjegrajskemu samostanu, od leta 1461/63 pa ljubljanski škofiji. Tudi šmartinska cerkev je bila prvotno lastniška cerkev, in sicer Šaleških gospodov, ki so bili njeni patroni in advokati, pred 1251 pa je bila izdvojena iz škalske pražupnije in leta 1323 subsistenčno dodeljena patriarhom, ki so jo obdržali do leta 1620. Ves čas je bila sedež samostojnega vikariata, ki se je šele okoli leta 1670 spremenil v župnijo. Sredi opisanega ozemlja na stičišču omenjenih cest je nastala sejemska naselbina, ki je pred sredino 13. stoletja dobila omejene (torej delne) trške pravice. Ko je nekaj desetletij pozneje nastala pod gradom južno od Pake nova, trško koncipirana naselbina, so te pravice ugasnile, naselbina se je spremenila v vas kot v mnogih podobnih primerih. Avtor trdi, da ima Staro Velenje vaško strukturo (vendar pa gre za obcestno naselbino z vrstno parcelacijo) in da zato ni moglo imeti trških, pa čeprav omejenih pravic. To seveda ne drži, saj je bilo takšnih vaških in napol vaških trgov na Slovenskem Štajerskem veliko, prav tako tudi trgov s starimi in novimi, lokacijsko ločenimi razvojnimi fazami. Našteti so v moji knjigi. Navsezadnje je bila tudi nova trška naselbina pod gradom po konceptu in obsegu skromna, saj je štela ob nastanku komaj 18 in leta 1459 31 ohišij ter še leta 1754 le 21 hiš. Pri študiju urbanega razvoja naselbin igra torej zmožnost razbiranja njihovega topografskega in kartografskega gradiva enako pomembno vlogo kot povsem arhivistični študij drugih zgodovinskih virov.

Z nastankom obeh trgov južno od Pake, ki jim stara cesta severno od nje ni sledila, se je pojavila potreba po njuni neposredni povezavi. Nastala je pot vzdolž južnega brega reke, ki je postopoma povežala Šalek, Velenje in Šoštanj.

Tudi avtorjev očitek glede »nesrečno« izbranih podnapisov k tlorisoma trgov Šoštanj in Velenje, kjer navedka v oklepajih opozarjata na njuna tržna prednika, argumentirano zavračam. Če bi namreč hotel upodobiti tudi lokacijsko precej oddaljena prvotna zaselka, bi moral tlorisma obeh trških jeder tako pomanjšati, da bi postala nepregledna. Ker pa sta za urbani razvoj obeh naselbin pomembni predvsem njuni jedri, sem njuna prednika izpustil, vendar nanju v oklepajih opozoril. Oba sta namreč za nadaljnji razvoj trgov nepomembna, saj sta ostala na stopnji zaselka oziroma manjše vasi, potem ko sta okoli 1300 izgubila svojo prvotno vlogo. Takšnih primerov je na Slovenskem Štajerskem še več in jih tudi pri tlorisnih upodobitvah drugih naselbin iz navedenega razloga nisem mogel upoštevati.

In na koncu še popravek. V mojem sestavku o problematiki cerkva z vzhodnimi zvoniki na Slovenskem Štajerskem je pri kratkih predstavitvah kornozvočničnih cerkva pod števil. 13 na strani 39 pomotoma izpadel datum prve omembe župne cerkve sv. Miklavža pri Vodrižu. Cerkev, ki je pred letom 1399 postala sedež duhovnije in 1496 vikariata, se prvič omenja že leta 1265. Torej je obstojala, še preden je bil ob koncu 13. stoletja zgrajen bližnji oglejski grad Vodriž. Ker pa je ta grad oziroma njegovo gospostvo pozneje imel patronatske pravice do cerkve, smemo upravičeno sklepati, da so njegovi fevdniki (Hebenstreiti) prvotno cerkvico okoli leta 1300 zamenjali z novo, katere ostenje je še ohranjeno v njeni sedanji barokizirani stavbi.

Ivan Stopar: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji

III. knjiga: Spodnja Savinjska dolina. Ljubljana 1992, strani 188

IV. knjiga: Med Solčavskim in Kobanskim. Ljubljana 1993, strani 168

Od petih zvezkov (knjig) Stoparjeve topografije grajskih stavb v vzhodni Sloveniji so doslej izšle štiri, vendar četrta že pri drugi založbi (Park-Viharnik). Upajmo, da se bo avtorju posrečilo izdati tudi peto, ki bo obravnavala fevdalne objekte na ozemlju med Kozjanskim in porečjem Save, saj bo sicer delo ostalo nedokončano. To pa bi bilo škoda, saj vemo, da je vrsta obravnavanih objektov in celo njihovih razvalin obsojenih na propad in izginotje, s tem pa tudi na uničenje gradbenih pričevanj našega najdaljšega (fevdalnega) zgodovinskega obdobja. Z izidom celotnega dela bo slovenska Štajerska kot prva od slovenskih historičnih dežel dobila popis svoje grajske arhitekture. Ker sem o izdaji nasploh govoril že v oceni prvih dveh zvezkov (ČZN NV 20/1992 p. 360—362), se vnaprej omejujem le na pripombe, ki zadevajo posamezne objekte in pogosto dopolnjujejo tiste, ki sem jih objavil v ČZN NV 20/1984 p. 146—155 ob prvi izdaji obravnavanega dela leta 1982.

III. knjiga: Celje: glede nastanka in razvoja gradu Gornje Celje obstaja tudi nekoliko drugačna razlaga, ki sem jo objavil v ČZN NV 23/1987 p. 107—117. Avtor je sicer ne omenja, vendar pa ta razprava določene faze grajskega razvoja opredeljuje bolj natančno kot njegova. Pri Spodnjem gradu sta zamenjana napisa pri tlorisih.

Dobrna: Domus nova apud s. Mariam se ne omenja prvič leta 1275, ampak 1257. Oznaka Nova hiša se ne nanaša na gradova Staro Vitanje ali Stari Ranšperk, ker sta oba dobila svoji oznaki šele v 1. tretjini 14. stol., ampak na stari upravni dvor grofov Bogenskih, ki so tu imeli svojo alodialno posest že v 1. pol. 12. stol. Viteza Henrik in Bertold (1224, 1252) nista mogla biti imenovana po mlajšem vitanjskem gradu, ker je ta nastal šele ob koncu 13. stoletja, ampak le po gradu v Dobrni, čeprav njegove (sedanje) razvaline ne kažejo več romanske faze nastanka.

Dvor Gorica v Kaplji vasi se omenja že v 15. stoletju in ne šele 1586. Isto velja za Landek, ki se kot lokaliteta omenja že 1446 in 1458.

Laško: mislim, da je razvoj gradov v tem kraju potekal nekoliko drugače, kot ga prikazuje avtor. Prvotni upravni dvor, ki se posredno omenja 1145, neposredno pa 1182, in je stal v bližini tržnega prostora, se je v teku 12. in 13. stoletja razvil v manjši grad, ki se omenja l. 1265. Ko so l. 1328 na Taboru nad njim zgradili nov grad, so ga označili kot takšnega zaradi starega v trgu. V 15. stoletju sta oba propadla. Spodnji, starejši, je pogorel, nakar so ga Celjani opustili, zgornji, mlajši, pa je bil požgan ob turškem napadu 1487, nakar so ga šele med 1529—1532 obnovili za potrebe tržanov. Do 1627 so še obstajali ostanki spodnjega ob trgu nasproti cerkvenega kompleksa, 1805 pa je bil tudi zgornji že v razvalinah. Valvasorji so si po 1554 uredili v trgu novo upravno poslopje, grofje Wetter-Lillie pa so med 1674—1678 zgradili sedanjo graščino na mestu štirih odstranjenih tržanskih domov.

Lindek: relativno pozni nastanek Lindeka (v 1. pol. 13. stol.) ne preseneča, če vemo, da so cesto po dolini Tesnice in Polene prometno usposobili šele Babenberžani na začetku 13. stoletja.

Miltenberg se omenja 1259 skupaj z gradom Vojnikom in vasjo Žalcem kot opazovalnica v Miltenbergu (cum spectantibus ad M. et cum villa Saxumfeld), torej je moral stati nekje v širši okolici Vojnika.

Ojstrica se prvič omenja 1288 in ne 1280.

Prežin, ki se prvič posredno omenja 1158, je leta 1341 sestavljala utrdba s stolpoma, staro gradišče (purchstall) za njo, kamnita klet pred njo, predgradje, kapela, jarek z mostom in več poslopij na dominikalni zemlji v bližini gradu (hlev, kopalnica itd.).

Rabenštajna ne gre iskati v dolini Gračnice blizu Jurkloštra, ampak v bližini Laz jugovzhodno od Velenja.

Ranšperk: grad se prvič omenja že okoli 1275 kot castrum Rabensperg, leta 1335 (ne 55) pa kot das alte Haus Rabensperch, pod katerim je že stal dvor s stolpom kot sedež uprave. Stari grad je kot utrdba služil do 1452, ko so ga porušili Celjani, nakar se 1469 omenja kot razvalina. Obnovljeni dvor pod njim se 1487 pojavlja skupaj z gospodstvom in razvalino Rabensperg kot njen upravni sedež.

Soteska je imela lokacijsko in gradbeno diskontinuiteto, saj je do 1439 stala nad Škrinovo domačijo, po 1456 pa so Soteški postavili novo na bližnjem Kjumberku.

Stopnik: dvor pod starim gradom se omenja leta 1444. Na tega je Santonino mislil, ko je 1487 govoril o dveh stopniških gradovih.

Širje: dvor se omenja že 1385, stolp pa 1441, 60 in 63.

Vojnik: grad so 1439 porušili Celjani, ostala pa je kapela sv. Tomaža, ki je služila kot vojniška podružnica (tako 1524). Sedež gospodstva so prenesli v trg v zidano upravno stavbo, kjer je bil tudi sedež deželnega sodišča (1524 je bila občasno v razvalinah).

Vransko: zakupniki mitnice se omenjajo od 1478 naprej, mitnica sama pa leta 1458 in ne že 1426 (decimator = desetinar in ne mitničar), čeprav je gotovo obstajala že v 2. pol. 14. stoletja.

IV. knjiga: Dravograd: avtor ne omenja Spodnjega gradu v trgu, leta 1883 predelanega v šolo, 1967 pa v veleblagovnico, ki je sicer izgubil gradbeno veljavo, vendar pa ohranja lokacijo prvotnega dvora iz 13. stoletja. Ekenštajn se že leta 1442 omenja kot haws und vest, 1458 pa že kot gsloss.

Fala: kaže, da avtor ne pozna in zato ne upošteva stavbne analize gradu, objavljene v zborniku Ruška kronika, Maribor 1985. (J. Curk: Ruše, urbanogradbeno skica kraja. p. 82–115).

Gornji Grad: v imenih gradov na gornjegrajskem območju se zrcali fevdno-posestni razvoj Zadrecke doline. Breže-Selškim so sledili de Kagere, katerih grad je stal na Gradišču v okljuki Drete vzhodno od Gornjega Grada. Leta 1140 je bil ta grad (castrum) še brez imena, ker je ime Obbremburch označevalo še celotno alodialno posest, imenovano po središčnem upravnem dvoru z lastniško Marijino cerkvijo, ki je takrat že bila sedež pražupnije. Oznaka Gornji Grad seveda predpostavlja obstoj Spodnjega. Gre za Vrbovec, ki je na sotočju Drete in Savinje zapiral dostop na Kagerjevo posest in je leta 1140 postal patriarški. Ko je bil do začetka 13. stoletja zgrajen samostan z novo cerkvijo, se je oznaka Gornjega Grada prenesla nanj, grad na Gradišču je postal Stari (grad) Gornji Grad (1243), Vrbovec pa Stari grad (1231 in 1248) z ozirom na »novi grad« samostan z župnim dvorom, ki je zamenjal Kagerjevega. Prvotni grad se leta 1436 še zadnjič omenja kot dy festen, 20 let pozneje pa je bil že razvaljen.

Guštanj: Gornji Grad je verjetno propadel v madžarskih bojih leta 1486, kar velja tudi za Spodnjega, ki se pojavi že 1361. Tega je okoli 1500 nadomestil štok, ki ga kaže Valvasor leta 1688, a je bil najpozneje leta 1809 odstranjen.

Kacenštajn: vse kaže, da grad leta 1439 vendarle ni bil popolnoma uničen, ampak da se je to zgodilo šele v celjsko-habsburških bojih okoli leta 1452.

Marenberg: Kralj Otakar II. je dal grad leta 1271 porušiti, a so ga med 1276–1278 obnovili. V slabem stanju je bil tudi 1489, 1697 pa je dokončno propadel. Spodnji grad, ki se 1419 omenja kot gesess, je takrat postal sedež gospodarstva.

Mozirje: grad je kmalu propadel, saj se njegova sled v virih izgubi že v 14. stoletju, nadomesti ga urad, ki se omenja 1447.

Muta: Mitnica je v Muti nastala ob koncu 12. stoletja, enako grad, ki je bil porušen okoli leta 1498.

Pakenštajn: mislim, da omemba gradu iz 1419 jasno ločuje dve stavbi, gornjo opuščeno (purkstal) in spodnjo v obliki dvora (gessaez), kar velja tudi za naslednje omembe iz let 1458 in 1485. Prva stavba, stolpasta, ležeča na Purpergu, je v teku 15. stoletja izginila, druga z jedrom iz 14. stoletja pa se je razvila v manjši grad, katerega razvaline so še skromno ohranjene.

Rotenturn v Slovenj Gradcu: O podrobnejši gradbeni zgodovini glej mojo študijo: Grad Rotenturn in njegova gradbena problematika, narejeno junija 1981 za potrebe Kulturne skupnosti Slovenj Gradec in objavljene kot članek v Kroniki 36/1988 p. 72—74 ter mojo oceno prve izdaje obravnavane topografije v ČZN NV 20/1984 p. 153.

Slovenj Gradec: glede posestne zgodovine gradu glej razpravo J. Koropca: Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec v ČZN NV 14/1978 p. 16—32, iz katere izhaja, da sta po izumrtju Ažvinov okoli 1135 z gospostvom razpolagala Bernard Spanheimski in belinjski samostan, ki je do 1164 upravljal grajsko cerkev in njeno posest preko svojega župnega upravitelja, neodvisnega od šmartinskega prazupnika (ambicije do nje pa gojil vse do leta 1246). Iz tega razmerja izhaja dobršen del starejše grajske zgodovine, saj so tukajšnji župniki med leti 1228 in 1304 opravljali tudi vicedomske posle za patriarha. Od stolpov v mestu je stolp, omenjen 1361, postal jedro sedanje graščine Rotenturn, Trappov stolp, omenjen 1381, pa jedro gradiča na jugovzhodnem vogalu mesta, katerega temelji so še ohranjeni v kleti Lesninine poslovne stavbe. S tem v zvezi glej mojo oceno tega dela v ČZN NV 20/1984 p. 155.

Šalek: predpostavka, da so Šaleški vitezi imeli za prednike Škalske, ne drži, ker izvira le iz njihovega različno pisanega predikata: Shalach, Schalach, Scalach itd. Vsi ti predikati imajo za osnovo staro slovensko krajevno ime Škale in njegove nemške izpeljanke: Schalach, Schelach, Schalake, Schaleke, Schalek.

Šoštanj: dr. P. Blaznik v svoji historični topografiji (ZO Maribor 1988) trdi, da se vitezi Schonensteini iz let 1193—1213 ne imenujejo po Šoštanju, ampak po gradu v Lungavu, iz česar sledi, da Šoštanj ni bil njihov rodni grad, ampak se je le imenoval po njih. S tem pa se tudi njegova datacija premakne iz 12. na začetek 13. stoletja, čemur pravilna gradnja iz klesancev in pravokotna oblika zasnove nujno ne oporekata. Areal Spodnjega gradu, ki se omenja že 1372, je omejeval trško naselbino z južne strani. V bližini Gornjega gradu se med 1436 in 1460 večkrat omenjata pristava (mayrhoft zu Schonstain am purkperg gelegen) in hiša z vrtom, v okviru Spodnjega gradu ob trgu pa stolp s kletjo.

Švarcenštajn: leta 1371 se omenjata Ott in Ruedel (ne Aendel) sein suon.

Valdek: grad se med 1218—1251 omenja kot castrum Waldech, enako 1361, propadati je začel po 1629, ko so ga Leisserji združili z Legnom, razpadel pa je po 1659, ko so ga prodali Schrattenbachom.

Velenje: grad ni nastal pozneje kot trg, ker se omemba tržanov iz 1284 nanaša na Staro Velenje. Novo Velenje pa se je razvilo šele pod gradom proti koncu 13. stoletja.

Vrbovec: glede najstarejše zgodovine gradu in njegove relacije do Gornjega Grada glej pripombo pri Gornjem Gradu. Obnova gradu iz let 1437—1447 je morala obsegati več kot samo njegovo obzidavo, saj sicer ne bi govorili o novem gradu Vrbovcu. Gotovo je takrat nastalo njegovo predgradje v približni velikosti sedanjega gradu, ki izvira iz zadnje tretjine 16. stoletja.

Razen naštetih fevdalnih objektov in lokalitet bi bilo treba omeniti še nekatere: t. i. Konec dvor v Gorjakovem pri Gomilskem, dvorec Mošenik pri Črni in

ostanke dvorca na Poljanah pri Prevaljah, Paški dvorec iz 1848 v Šmartnem ob Paki, dvorec Reinhof v Polžah pri Ponikvi ter morda še kakšnega, kar pa seveda celostne podobe predstavljene fevdalne arhitekture ne spremeni, ampak jo kvečjemu nekoliko dopolni.

Jože Curk

Ob tematski številki *Kronike* 40/92/3, posvečeni 100-letnici Muzejskega društva na Ptuj

Tretji zvezek *Kronike* 40/1992 je posvečen stoletnici Muzejskega društva na Ptuj, ki je delovalo med 3. 8. 1893 in 15. 10. 1956, ko se je umaknilo sedanjemu Zgodovinskemu društvu. Z njim je tesno povezan nastanek najprej društvenega, nato mestnega in končno pokrajinskega muzeja, ki predstavlja osrednjo kulturno ustanovo mesta, ter zgodovinskega arhiva in študijske knjižnice. Zato tudi vrsta člankov obravnava usodo društva in ustanov, ki so iz njega izšle, več pa jih načenja tudi druge zgodovinske teme, ki zadevajo Ptuj in njegovo okolico.

Tako Bojan Terbuc predstavlja dejavnost društva, ki se je iz prvotno nemškega po 1919 prelevilo v slovenskega in katerega strokovni sodelavci so bili F. Ferk, M. Abramič, V. Skrabar, A. Smodič in drugi. Po 1945 je društvo nekoliko izgubilo veljavo, ker so se ob njem razvile kot profesionalne ustanove muzej 1946, knjižnica 1948 in arhiv leta 1955. Njegovo delo je po 1956 nadaljevalo Zgodovinsko društvo, ki je doslej organiziralo že več prireditev in sodelovalo pri vrsti izdaj. Marija Hernja Masten spremlja arhivsko dejavnost od zametkov v okviru društva do nastanka profesionalne ustanove. Isto le v nekaj širšem okviru opravi Jakob Emeršič ob obravnavi knjižničarske dejavnosti, ki obenem slavi tudi 200-letnico prve znane tiskarne na Ptuj (Schützove 1792–1795). Ivan Žizek zasleduje arheološko aktivnost društva od njegove ustanovitve do leta 1945, pri kateri so sodelovali domači in tuji arheologi (Ferk, Skrabar, Gurlitt, Fischbach, Premerstein, Abramič, Schmid, Saria ter v prvih letih po zadnji vojni Klemenc in Korošec). Žizkov članek nadaljuje poročilo Ivana Tuška o arheološki dejavnosti ZVNKD Maribor po 1973 na mnogih lokacijah v Ptuj in okolici, zlasti pa v Rabeljci vasi. S podobo ptujskega mestnega prostora v predzgodovinskih obdobjih med eneolitikom in prihodom Rimljanov nas pregledno seznanja Marjana Tomažič Jevremov, z rimsko Poetovionio pa Brane Lamut, ki ugotavlja, da se je takratno, pretežno iz opeke zgrajeno mesto, opremljeno z dvema vodovodoma, raztezalo od Sp. Hajdine do Rogoznice ter da je bilo po površini največje na ozemlju sedanje Slovenije. Marjan Vogrin analizira fragment Teodozijevega kodeksa, najden v minoritski knjižnici, in ga na paleografski osnovi datira v 2. polovico 9. stoletja. Prispevek Marjete Ciglenečki nas seznani s premičninsko zapuščino družine Leslie, ki je bila v posesti Ptuja med 1656 in 1802. Gre za tapiserije (4 flamške in 6 francoskih iz 17. stoletja), veduto Ptuja iz 1687, bakrorezní portret Valterja Leslija iz okoli 1665, lončeno peč v grajski pisarni in nekaj mašnih oblačil. Malo, vendar dovolj za trditev, da je bil ptujski grad v času njihove vladavine bogato opremljen.

Nekoliko manj dorečen je članek Irene Lačen Benedičič o ptujskem mestnem pokopališču. Mitraizem v 3. stoletju ni bil državna vera in tudi krščanstvo ne v 4., saj je to postalo šele z letom 391. Pri naštevanju ediktov in zakonov o pokopih in pokopališčih, izdanih med 1750 in 1789, bi si želeli več preglednosti, tudi trditve v naslednjih odstavkih so nenatančne. Neogotskih nagrobnikov s portreti umrlih iz 1. polovice 19. stoletja ni, pa tudi nagrobnik družine Heler-Majer iz prve tretjine 20. stoletja ni rezultat socrealizma, pomešanega s tradicionalnostjo

(celo romantiko). Cerkev Vseh svetnikov v Jadranski ulici so leta 1840 predelali v stanovanjsko hišo in ne v »cerkvico« (slabo citirano!), cerkev sv. Jožefa pa je dobila pokopališče 1753 in ne 1735, saj takrat invalidske uprave na Ptuju še sploh ni bilo. Andrej Brence govori o tradicionalnih pustnih likih s ptujskega območja. Gre za korante (kurente), orače, vile, ruse, piceke, kokote itd., ki jih ohranjajo folklorne prireditve, pa tudi želja po vrnitvi starih pustnih običajev.

Članek Nataše Kolar o plovbi po Dravi v 1. polovici 19. stoletja nas spomni na prometnost naših rek vse do pojava železnice. Ptuj je imel veliko пристanišče, ki je bilo do 1857 napol mestno, napol pa last Invalidske uprave. Šajke so vozile do 1888, splavi pa so se ohranili prav do 1946. Glavno transportno blago so bili les, pa tudi steklo, svinec, železarski in prehranski izdelki ter sadje. Nada Jurkovič ugotavlja, da je bilo glasbeno življenje na Ptuju organizirano vse od leta 1878, ko je bilo ustanovljeno nemško glasbeno društvo (v zametku že 1863) z lastno šolo, ki je bilo razpuščeno leta 1921. Njegovo šolo je nadomestila mestna glasbena šola, ki je med 1922 in 1934 delovala v okrilju Glasbene matice, odtlej pa samostojno kot Glasbena šola Ptuj. Razen nemškega je od 1884 obstajalo tudi slovensko pevsko društvo, med vojnima pa tudi Pevsko društvo nemške manjšine (1923–1942) in več pevskih zborov.

Darja Koter opisuje instrumente s tipkami iz muzejske zbirke glasbil, ki izvirajo iz 18. in 19. stoletja. Gre za klavikord, čembalo (spinet) in vrsto klavirjev, večinoma dunajskega izvora. Z barvnimi ilustracijami je opremljen prikaz Ptuja, kot nam ga posredujejo razglednice (428) iz let 1891–1918, ki ga je prispeval Franc Golob. Dokazuje, da je razglednica postala pomemben vir za zgodovinski prikaz krajev, zlasti seveda njihovih vedut, posameznih pomembnih poslopij, pa tudi raznih prizorov, kjer sta bila pogosto prisotna tudi reklamni in propagandni vidik. Tehtna je obsežna razprava Ljubice Šuligoj o mestni občini Ptuj med svetovnima vojnima. Gre za analitičen prikaz upravno teritorialne ureditve mestnega območja, gibanja prebivalstva, gospodarskih razmer, povezanih s kmečkim vprašanjem in brezposelnostjo, političnega življenja, na katerega je vplivala narodnostna sestava prebivalstva, pa tudi njegovo narodnostno opredeljevanje, ter narodnoobrambnih ukrepov zavednega slovenstva. Vlado Horvat s člankom o Štajerski domovinski zvezi v ptujskem okrožju razgrinja njeno organizacijsko aktivnost v letu 1941 in kriterije, zlasti rasne, na katerih je temeljila. Sledi poročilo o izvenšolski dejavnosti učencev na Ptuju med 1981 in 1991 izpod peresa Žarka Markoviča ter poziv Kristine Šamperl Purg k naporu za rešitev treh temeljnih spomeniškovarstvenih problemov Ptuja: preselitve pošte na novo lokacijo, zgraditve nove minoritske cerkve in preselitve Študijske knjižnice iz minoritskega samostana v adaptirani Mali grad na Prešernovi 33. Glede nove minoritske cerkve je dilema ali svobodnejša obnova ali rekonstrukcija še odprta, mislim pa, da je smiselna rešitev v kombinaciji obeh, v obnovitvi ladje in v rekonstrukciji fasade, saj ta predstavlja temeljno izhodišče za obnovo Minoritskega trga kot prve vizitke Ptuja ob vstopu vanj z južne (dravske) strani. V tem oziru se je vloga trga s prestavitvijo mostu bistveno spremenila. Iz prvotne, ki je služila le internim potrebam mesta, se je prelevila v njegov cour d'honneur, kar je treba pri obnovitvi cerkve upoštevati.

Jože Curk

Feliks Bister: Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju; Življenje in delo 1872—1918, Ljubljana 1992, Prevedel Janko Moder, 295 strani in XXXVIII ilustracij.

Dr. Feliks J. Bister, vodja ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju, je napisal knjigo Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju; Življenje in delo 1872—1918. Delo je nastalo kot doktorska disertacija na Inštitutu za vzhodnoevropsko zgodovino dunajske Almae matris Rudolphinae.

Korošec je eden najpomembnejših slovenskih politikov v zadnjem stoletju, politik, ki je bil v historični literaturi obravnavan z različnih vidikov. Ker so v našem zgodovinopisju biografije redkeje zastopane, ima delo dr. Bistra toliko večjo težo.

Skoraj tri leta so minila od tedaj, ko je v dvorani Univerzitetne knjižnice v Mariboru potekalo posvetovanje ob 50-letnici smrti dr. Antona Korošca. V uvodnih besedah je dr. Franc Rozman dejal, da je namen posvetovanja na novo osvetliti Koroščevo lik z željo, da bi se ob in predvsem po simpoziju oživilo raziskovanje njegovega delovanja. Ti dobri nameni in želje so se z izdajo knjige dr. Bistra že začeli uresničevati.

Avtor je knjigo razdelil na štiri poglavja, ki jim na koncu sledi dodatek.

Prvo poglavje nosi naslov Rod, šolanje in začetki javne dejavnosti (1872—1905). V njem nas dr. Bister popelje v Koroščevo rojstno Prlekijo, prelep del slovenske dežele, od koder prihaja vrsta uglednih znanstvenikov, leposlovcev in tudi cerkvenih in javnih delavcev. V uvodu spoznamo Koroščeve starše, rojstno župnijo, domačijo in vaško šolo, kjer so mu kot fantiču vbijali v glavo prve učenosti. Znano je, da se je Korošec vedno rad vračal v svoj rodni kraj »kot minister s prijatelji in znanci — iz Beograda, Zagreba, Ljubljane — zlasti poskušat dobro domačo kapljico«. Gimnazijo in bogoslovje je Korošec obiskoval v Mariboru, kjer je bil leta 1895 posvečen v duhovnika. Že v gimnazijskih letih so ga zanimala družbenopolitična gibanja; v bogoslovju se je odlikoval kot sodelavec in predsednik društva Slomšek ter glasila Lipica, v katerem je objavljaval skoraj izključno članke s socialno, gospodarsko in narodnopolitično tematiko. Prispevke je pošiljal tudi Slovencu in Slovenskemu gospodarju. Med študijem teologije je spoznal Janeza Evangelista Kreka, ki je bistveno vplival na njegovo duhovno in politično usmeritev.

V letih do 1898 je Korošec služboval kot kaplan na Sladki Gori in v Radljah ob Dravi. Leta 1897 se je vpisal na graško univerzo, kjer je 1905 doktoriral iz teologije. Maja naslednjega leta mu je bila dodeljena služba študijskega prefekta mariborskega dijaškega semenišča, postal pa je tudi glavni urednik Slovenskega gospodarja. V naslednjih letih je prevzel izdajanje lista Naš dom, sodeloval je tudi pri listu Südsteierische Post, leta 1909 pa je ustanovil politični list Straža. V knjigi dr. Bistra najdemo nekaj pomembnejših odlomkov iz njegovih prispevkov v omenjenih časnikih, ki jih avtor uvršča med dragoceno gradivo za študij katoliškega gibanja in političnega katolicizma med štajerskimi Slovenci. Avtor ugotavlja tudi, da je bilo prepričanje dr. Antona Korošca o državotvorni funkciji Slovanov v monarhiji povezano s popolno lojalnostjo do vladarja, kljub temu pa je v člankih ostro nastopal proti štajerskemu nemštvu in nemškutarstvu.

Leta 1902 je Korošec na volitvah v domačem volilnem okrožju Ljutomer—Ormož—Gornja Radgona prvič kandidiral za poslanca v štajerski deželni zbor, vendar ni bil izvoljen. Zaradi kandidature je začasno prenehal opravljati duhovniški poklic in se v celoti posvetil političnemu delovanju.

Drugo poglavje je avtor naslovil Korošec in slovenska politika pred prvo svetovno vojno (1906—1914). Dr. Korošec je leta 1906 zmagal na volitvah v avstrijski državni zbor, v katerem je ostal do razpada habzburske monarhije. V parlamen-

tu se je zavzemal za reševanje problematike slovenskega prebivalstva Spodnje Štajerske, ki ga je zastopal. Leta 1906 se je na 3. katoliškem shodu v Ljubljani pridružil Ivanu Šušteršiču in Janezu Evangelistu Kreku. Poudarjal je skrb za kmečki stan, »ki ohranja državo, prestol in oltar«. V začetku naslednjega leta je ustanovil Slovensko kmečko zvezo za Štajersko, ki je politično prevladovala med štajerskimi Slovenci in kmalu postala del Vseslovenske ljudske stranke. Korošec je leta 1907 zanesljivo zmagal tudi na prvih splošnih volitvah v državni zbor. V parlamentu so krščanski socialci ustanovili Slovenski klub, v katerem je Korošec leta 1909 prevzel podpredsedniško mesto. Leta 1909 pa je bil izvoljen še v štajerski deželni zbor, kjer je zahteval združitev slovenskega dela Štajerske in Koroške in drugih slovenskih pokrajin v eno upravno enoto. Tudi na volitvah zadnjega volilnega obdobja leta 1911 je Korošec »zmagal na mah, v prvem krogu«. Leta 1914 je postal tudi predsednik Hrvaško-slovenske zajednice.

Tretje, najobsežnejše in najpomembnejše poglavje Korošec in slovenska politika med prvo svetovno vojno (1914–1918) je namenjeno spremenjenim razmeram v političnem delovanju, saj je ob izbruhu vojne parlamentarno življenje popolnoma zamrlo. Delovanje slovenske politike se je omejilo na korespondenco in delo v klubih, o katerem pa so zaradi cenzure časniki le redko pisali. Avtor v tem poglavju opisuje tudi politično udejstvovanje južnih Slovanov v tujini. Med prvo svetovno vojno je bil Korošec soustvarjalec Krekovega demokratičnega in jugoslovanske usmerjenega dela Slovenske ljudske stranke. Leta 1917 je bil izvoljen za predsednika Jugoslovanskega kluba, 30. maja pa je v državnem zboru prebral majniško deklaracijo. Na osnovi te pomembne izjave se je jeseni leta 1918 razvilo deklaracijsko gibanje, ki ga je po smrti Janeza Evangelista Kreka vodil Korošec. Deklaracijsko gibanje je oktobra 1918 pripeljalo do ustanovitve Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu, dr. Korošec pa je postal njegov predsednik. Tretje poglavje avtor konča s stavkom: »V stoletni prestolnici stare večnarodne habsburške monarhije so isti dan razglasili nemško-avstrijsko republiko«, in s tem ponazoril dokončni zlom nekoč svetovne velesile, pod okriljem katere so stoletja živeli tudi Slovenci.

V četrtem, krajšem, a zato nič manj pomembnem poglavju, nam avtor predstavlja Korošca kot človeka in politika v habsburški monarhiji. V tem poglavju, ki poveže knjigo v zaključeno celoto, nam dr. Bister prinaša poglede nekaterih Koroščevih sodobnikov, zgodovinarjev in politikov na njegovo politično delovanje in s tem zaokroži celotno podobo prostora in časa, v katerem je živel in ustvarjal eden najpomembnejših tvorcev naše politične zgodovine.

Vse pohvale je vreden obsežen dodatek na koncu knjige, ki vsebuje seznam virov, uporabljenih periodiko, literaturo, imensko kazalo, povzetka v nemškem in angleškem jeziku ter Oris Koroščevega življenja in dela, ki sta ga objavila avtor in dr. Janko Prunk v 5. zvezku Enciklopedije Slovenije pod geslom Korošec Anton. V njem je tudi slikovno gradivo iz Koroščevega življenja, dokumenti iz osebnega in političnega življenja, nekatera pisma, prikaz volilnih okrožij v Cislajtani-ji, sedežni raspored v dunajski poslanski zbornici in nekatere interpelacije.

Vrednost monografije izredno povečuje uporaba do sedaj manj ali popolnoma neznanega arhivskega gradiva, ki ga avtor ne samo večše analizira, temveč zgodovinske dogodke raziskuje v njegovi celostnosti, enotnosti in medsebojni zvezi posameznih delov. Škoda je le, da v delu niso zajete nekatere najnovejše raziskave, ki pa so bile, resnici na ljubo, objavljene šele po izidu knjige.

Na koncu bi rad poudaril, da je knjiga dr. Bistra o Antonu Korošču namenjena tako strokovni javnosti kot tudi bolje poučenim ljubiteljem in kot takšna predstavlja dragocen prispevek k poznavanju pomembnega dela slovenske zgodovine in človeka, ki jo je pomagal sooblikovati. Upamo lahko le, da bo dr. Bister čimprej pripravil nadaljevanje študije o Korošču.

mag. Darko Friš

Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon (Narodna politika) 1768—1992, Ljubljana, 1993, 455 str.

Januarja letos je pri Državni založbi Slovenije v razmeroma visoki nakladi 3000 izvodov izšlo pomembno delo Janka Prunka *Slovenski narodni vzpon*. Slovenci smo majhen narod, ki premore plodno in kvalitetno historiografijo, v kateri pa manjka dobrih sintetičnih pogledov na slovensko zgodovino, zlasti politično. Prvi takšen poskus je pred več kot 70 leti napravil politik dr. Dragotin Lončar z delom *Politično življenje Slovencev*, dobro desetletje in pol za njim pa Edvard Kardelj—Sperans v knjigi *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki pa je vendarle ostala predvsem ideološki priročnik. Če k Lončarjevemu in Kardeljevevu delu dodamo še obširnejši članek dr. Frana Zwitterja *Narodnost in politika* pri Slovencih, ki ga je napisal med drugo svetovno vojno, objavil pa v *Zgodovinskem časopisu* leta 1947, smo našli takorekoč vse, kar je doslej vsaj poskušalo zamašiti zgoraj omenjeno vrzel.

S Prunkovo monografijo smo Slovenci prvič dobili zgodovinsko besedilo, ki dovolj radikalno in brez vidne ideološke navlake zajema celotni časovni lok zorenja slovenskega narodnega vprašanja od narodnega preporoda v drugi polovici 18. stoletja do samostojne slovenske države v začetku devetdesetih let našega stoletja. Avtor skozi vse besedilo ostaja strogo na ravni znanstvene obravnave zgodovinskih dogajanj, pri čemer mu je osnovno vodilo celovitost slovenskega narodnega vprašanja. Njegov največji dosežek je v tem, da je znal tako vzročno kot posledično in v ustreznem sorazmerju prikazati posamezne idejne, politične, socialne in kulturne tokove v razvoju slovenske družbe. Tisti, ki pričakujejo, da imajo opravka z brezhibnim znanstvenim delom, bodo razočarani. Tematika, ki se je avtor loteval, je izjemno obsežna in zahtevna ter zato v vseh podrobnostih neobvladljiva. Povsem naravno je, da so zato tovrstna dela predmet neprizanesljive kritike predvsem strokovnjakov za ozka področja oziroma krajša časovna obdobja.

Ni naključje, da je takšno delo prišlo ravno izpod peresa Janka Prunka. V številnih od več kot 300 razpravah in člankih ter nekaj monografijah se je loteval geneze slovenskega narodnega vprašanja z zornega kota ideološko različnih političnih grupacij med Slovenci. Avtor je imel to srečo, da se je celoten več kot 200-letni zgodovinski proces pred dobrim letom zaključil z nastankom lastne slovenske države. S tem smo Slovenci dokončno razrešili dilemo o naši državotvornosti oziroma o zrelem evropskem narodu, ki skriva v svojih nedrih tudi dovolj nacionalne samozvesti, ki ni več dekla ostankov omejenosti in ideološke ujeto-sti v preteklosti.

Kot predhodnico obravnavani monografiji lahko štejemo že avtorjeve »Slovenske narodne programe (1848—1945)«, ki so izšli leta 1986. Ob spoznanju, da korenine slovenskega narodnega programa segajo nekoliko nazaj od leta 1848, se je Prunk dve leti pozneje lotil temeljitejše in obširnejše obdelave te teme. Delno je delo nastajalo v Nemčiji, v času avtorjevega študijskega bivanja v Kölnu — 1988/89, v tamkajšnjih zgodovinskih inštitutih, znanih ravno po raziskovanju nacionalnih problemov. To se odraža tudi v vsebinski zasnovi knjige, ki ne sledi izključno veljavni periodizaciji slovenskega zgodovinskega razvoja, posebnim poudarkom namenja tudi posebna poglavja oziroma podpoglavja (npr. Primorski Slovenci pod fašizmom). Avtor je delo razdelil v pet obsežnejših kronoloških sklopov, in sicer: Od narodnega preporoda do politične afirmacije slovenske narodne celote; Od taborov do razpada habsburške monarhije; Slovenci v prvi jugoslovanski državi; Slovenci v drugi svetovni vojni; V »federativni«¹ Jugoslaviji.

V prvem poglavju avtor najprej na kratko predstavi bistvene značilnosti evropskega prosvetljenstva (še posebej v habsburški monarhiji), ki je neposredno

sprožilo slovenski narodni preporod. Tega ocenjuje za veliko zgodovinsko dejanje, brez katerega ne bi bilo slovenskega naroda, kakršen se je pozneje razvil v 19. stoletju. Za Ilirske province Prunk pravi, da so pomenile hudo udarec za slovenske dežele (zaradi gospodarskih razmer in razkosanja), čeprav so pripeljale do večje veljave slovenskega jezika v šoli. Program Zedinjene Slovenije, ki je bil rezultat revolucionarnega leta 1848, je ostal daleč od uresničitve, Slovencem je bila priznana le njihova etnična individualnost, ime in celovitost. Zmagovita reakcija v habsburški monarhiji je nato celo desetletje odločno preprečevala narodnopolitično gibanje pri Slovencih. Zato so Slovenci največ duševne energije namenili društvenemu življenju, ki je postopoma preraslo v čitalniško in taborško gibanje z različnimi narodnimi programi in pozneje v postopno profiliranje slovenskih političnih taborov.

Drugo poglavje, ki zajema čas od taborov do razpada habsburške monarhije, govori o dobi slogaštva, o politični diferenciaciji med Slovenci, o novoukristvu, o trializmu pri Slovencih v začetku stoletja, o slovenski politični sceni pred in med prvo svetovno vojno ter o deklaracijskem gibanju v letih 1917/1918 z zahtevo po jugoslovanski državi in dokončnem prelomu z monarhijo.

V poglavju o Slovencih v prvi jugoslovanski državi Prunk posveti veliko pozornosti političnim okoliščinam, v katerih je ta država leta 1918 nastala. Zanimivo je avtorjevo razmišljanje o slovenski avtonomistični ideji oziroma o federalističnem konceptu prve Jugoslavije, ki pa se ni nikoli uresničil. Mednacionalni odnosi v takratni Jugoslaviji so bili permanentno leglo spora. Tudi obdobje diktature ni ničesar spremenilo. Avtor je posebej obdelal Primorsko in Koroško po rapalski pogodbi in plebiscitu ter primorske Slovence pod fašizmom. Šlo je za pomemben delež narodnega telesa, katerega del je ostal zunaj slovenske države tudi po drugi svetovni vojni.

Najtrši oreh za avtorja je bilo pisanje poglavja o Slovencih v drugi svetovni vojni. Prunku je ob kritičnem soočanju že obstoječe literature o obeh med vojno nasprotujočih si slovenskih političnih taborih uspelo pritegniti tudi veliko virov zlasti takoiimenovanega slovenskega protirevolucionarnega tabora, ki so bili do sedaj interpretirani preveč črnobelo ali pa so bili resnim zgodovinarjem celo nedostopni. V tem pogledu je avtor opravil za slovensko zgodovinsko pionijsko delo, ki je več kot solidna osnova za nadaljnje tovrstne raziskave. Ob tem skoraj povsem zbledi tudi nekaj faktografskih spodrslijajev, ki so se prikradli v besedilo. Mogoče je to tudi posledica pretežnega naslanjanja na nekaj temeljnih zgodovinskih del o Slovencih v drugi svetovni vojni, ki so že nekoliko starejšega datuma, in premajhnega upoštevanja že kar številnih mikro študij, na osnovi katerih bi bilo moč precej bolj verodostojno posploševati in ocenjevati globalne odnose takratnih dogajanj. Nekoliko tudi moti naslanjanje na interpretacije zgodovinarjev, ki so v svojih ocenah neobjektivni (npr. Peršič o domobranski prisegi!). Sicer pa je Prunk z velikim občutkom za objektivno vrednotenje zgodovinskih dogajanj korektno predstavil za slovenski narod temeljno in prelomno konfrontacijo med osvobodilnim gibanjem (OF) in njegovimi nasprotniki. Žal je nekoliko preskopo podčrtal posebnosti tistih slovenskih pokrajin, ki jih ne moremo istovetiti z že uveljavljenim, a vendar nevzdržnim obrazcem o takoiimenovani »državljanski vojni« na Slovenskem v letih 1941–1945. Nekoliko nedorečen ostaja tudi v razjasnitvi dileme: socialna revolucija ali narodni upor, ter v konkretnjšem tematiziranju močno prepletajočih se razmerij: narodnoosvobodilni boj—revolucija—kontrarevolucija—kolaboracija. To je pravokotnik, iz katerega se slovenska politika tudi še danes ne zna izmotati.

Zadnje poglavje govori o »federativni« Jugoslaviji do priznanja Slovenije kot neodvisne države. Gre za obdobje, o katerem je bilo doslej napisanih razmeroma malo resnih znanstvenih študij. Avtor se je zato lahko oprl le na dve obsežnejši

razpravi (poleg nekaj manjših), ki sta jih opravila v svojih doktorskih disertacijah Jera Vodusek—Starič in Božo Repe, večinoma pa je moral uporabljati časopise in publicistične prispevke. Nekoliko bolj kot v prejšnjih poglavjih padejo v oči nekatere avtorjeve preveč deklarativne trditve, ki v monografijo s takšno ambicijo ne sodijo, namesto odgovorov pa porajajo nova vprašanja. Kljub temu pa je Prunk napisal solidno sintezo političnega razvoja na Slovenskem po drugi svetovni vojni.

Čeprav avtor navaja vire in literaturo sproti v opombah pod črto, je vseeno škoda, da na koncu ni dodal še posebnega poglavja o virih in literaturi, saj bodo knjigo jemali v roke najpogosteje ravno študenti zgodovine. Monografija »Slovenski narodni vzpon« sodi med pomembne dosežke slovenske historiografije predvsem iz dveh razlogov. Prvič, ker ne nosi na plečih ideološkega bremena, in drugič, ker Slovenci z njo dobivamo prvo celovito nacionalno politično zgodovino. Za pisanje takšnega dela je poleg primerne znanja potrebno imeti tudi zvrhan koš ustvarjalnega poguma. Tega pa mnogim slovenskim zgodovinarjem žal manjka. To, da je knjiga pisana v razumljivem in tudi preprostem bralcu všečnem jeziku, njeno vrednost samo povečuje.

mag. Marjan Žnidarič

Tomaž Teropšič, Kozjanski odred, Maribor 1993, str. 878

Konec aprila 1993 je ob 49-letnici ustanovitve Kozjanskega odreda mariborska Založba Obzorja izdala monografijo o Kozjanskem odredu v dveh knjigah. Delo je izšlo v okviru Knjižnice NOV in POS. Osnova za monografijo je bila magistrska naloga, ki jo je avtor, sedaj strokovni vodja v Posavskem muzeju v Brežicah, uspešno zagovarjal 5. aprila 1991.

Kozjanski odred je bil ustanovljen 27. aprila 1944 nad vasjo Silovec pri Sromljah v današnji brežiški občini. V začetku aprila 1945 je glavnina odreda v okviru pohodne enote, ki se je imenovala Kozjanska grupa in je imela tri bataljone, krenila prek hrvaškega in madžarskega ozemlja v Prekmurje. Tam so po težavnem enomesečnem pohodu borci 1. in 2. bataljona dodelili v Prekmursko brigado in v 5. bataljon 3. brigade Narodne obrambe. Moštvo 3. bataljona pohodne grupe, ki so jo sestavljali borci in starešine Kozjanskega vojnega področja, pa je sodelovalo pri ustanavljanju zaledne vojaške oblasti v Prekmurju. Po odhodu glavnine Kozjanskega odreda so na Kozjanskem 27. aprila 1945 ustanovili nov Kozjanski odred; njegov štab je bil imenovan že v začetku aprila. Novo ustanovljenemu odredu sta se priključila še Avstrijska četa in t. i. Ruski bataljon. Kozjanski odred je bil razpuščen 28. maja 1945. Bojna pot Kozjanskega odreda je trajala torej nekaj več kot eno leto.

Monografija o Kozjanskem odredu, ki sodi med boljša dela o slovenskih partizanskih enotah, je pomembno znanstveno zgodovinsko delo, in to predvsem zaradi naslednjega:

1.) O narodnoosvobodilnem boju na Kozjanskem in s tem tudi o Kozjanskem odredu je bilo že kar dosti napisanega, kar je razvidno tudi iz bibliografije, ki si jo je pripravil mag. Teropšič, ko se je lotil preučevanja zgodovine Kozjanskega odreda, in iz opomb o virih in literaturi v monografiji. Bibliografija prispevkov oziroma del o narodnoosvobodilnem boju na Kozjanskem obsega približno 500 enot, od tega okoli 250 hemerotečnih. Toda večina prispevkov o NOB na Kozjanskem in o Kozjanskem odredu, ki so bili objavljeni pred izidom Teropšičeve monografije, ima značaj krajših del ali priložnostnih prispevkov. Pri Teropšičevi monografiji pa gre za celovito obravnavo, ki bo zelo koristna za nadaljnje

preučevanje osvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem in na Slovenskem. Dogajanja, ki jih opisuje mag. Teropšič, namreč doslej pri obravnavi narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem v literaturi niso bila dovolj upoštevana.

2.) Mag. Teropšič je monografijo o Kozjanskem odredu napisal po skrbnem preučevanju velikega števila virov, in to dokumentov partizanskega in okupatorskega izvora, pričevanj in še drugega gradiva. Upošteval je vse že objavljene prispevke. O temeljitem delu za monografijo priča znanstveni aparat, ki obsega kar 1389 opomb o virih in literaturi. Navedbe virov in literature so natančne. Sicer pa avtor pregledno obravnava problematiko virov in literature v 17. poglavju na koncu osnovnega dela besedila. V zvezi z viri, ki jih je avtor lahko zbral, velja omeniti, da mu je zlasti za čas od jeseni 1944 naprej primanjkovalo virov okupatorskega izvora o vojaških operacijah na Kozjanskem oziroma o bojih in spopadih med okupatorjevimi enotami in Kozjanskim odredom. S tem v zvezi je avtor zapisal, da je njegovo besedilo boljše pri obravnavi tistih dogajanj, za katera je imel na voljo vire obeh strani. Upoštevati je treba tudi dejstvo, da v času, ko se je Teropšič lotil svoje naloge, ni bilo več živih veliko borcev in funkcionarjev Kozjanskega odreda, ki bi lahko s svojimi pričevanji avtorju izpovedali svoje poglede na posamezne dogodke.

3.) Gre za dobro zasnovano monografijo in utemeljeno periodizacijo bojne proti Kozjanskega odreda s smotno razporeditvijo besedila na poglavja.

Avtorji številnih monografij o partizanskih enotah so pri obravnavi svojih enot strogo upoštevali kronološko načelo. Obravnava dogajanj po časovnem zaporedju je seveda potrebna, a če upoštevamo le to zaporedje, lahko pride tudi do utrujajočega navajanja dogodkov, ki so bili pogosto na dnevnem redu. Tudi avtor monografije o Kozjanskem odredu je moral pri opisu bojne poti tega odreda upoštevati časovno zaporedje vzponov in upadov v razvoju odreda, njegovih bojov in akcij, zmag in tudi porazov, potek odredove mobilizacijske dejavnosti, številčna stanja odreda ter okupatorjeve ukrepe in akcije proti odredu. Prav je mag. Teropšič ravnal, da je obravnava posameznih tem, ki so posredno ali neposredno povezane z dejavnostjo Kozjanskega odreda, npr. prikaz zaledne vojaške oblasti oziroma Kozjanskega vojnega področja, uvrstil v tista poglavja, v katera po časovnem zaporedju najbolj sodijo. Prav tako je avtor uspešen v tem, da je poleg kronološkega načela upošteval tudi problemsko obravnavo posameznih tem in da je v posebnih poglavjih za vse obdobje opisal obveščevalno službo in zveze Kozjanskega odreda, preskrbo in način prebivanja odreda, zdravstvo in sodstvo v odredu, njegovo propagandno in politično dejavnost ter dejavnost komunistov in skojevcev v odredu. Lahko bi rekli, da se je pri tem zgledoval tudi po zasnovi monografije o Lackovem odredu, ki je izšla leta 1988. Upoštevanje kronološkega in tematskega pristopa bralcu vsekakor olajša razgled po vseh dejavnostih, ki so vplivali na bojno pot Kozjanskega odreda.

V zvezi z zasnovo monografije moramo omeniti še tole: ena od slabosti nekaterih del o NOB na posameznih območjih in tudi nekaterih monografij o partizanskih enotah so preširoki okviri, ki motijo pripoved o glavni temi. Mag. Teropšič se je temu izognil. Iz širših dogajanj je povzel le tisto, kar je nujno potrebno za razumevanje dejavnosti Kozjanskega odreda. V pravi meri je upošteval povezave med razvojem osvobodilnega gibanja na operativnem območju Kozjanskega odreda s krepitvijo in dejavnostjo njegovih enot. Tudi pri prikazu narodnoosvobodilnega boja na Kozjanskem do ustanovitve odreda je avtor upošteval, da je njegova osnovna tema Kozjanski odred, zato je svoj oris podal zelo strnjeno. Tako je lahko natančno obravnaval svojo temo in pri tem upošteval vse tisto, kar je bilo tako ali drugače neposredno povezano s Kozjanskim odredom. Navedel je bistveno o kurirskih postajah 3. relejnega sektorja, preko katerega je odred vzdrževal zveze s političnimi forumi osvobodilnega gibanja na Kozjanskem. Poleg sa-

nitete v enotah Kozjanskega odreda je opisal tudi ambulantne pri komandah mest in partizanske vojaške bolnišnice na Kozjanskem, ki so zdravile borce odreda.

4.) Monografija obravnava enoto 4. operativne cone NOV in POS, ki je imela veliko vlogo v dogajanjih na slovenskem Štajerskem, in to predvsem v 1944. letu. Rast Kozjanskega odreda in njegova dejavnost sta prepričljiv dokaz velikega razmaha narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem v 1944. letu. Kozjansko sodi med tista območja slovenske Štajerske, na katerih je bil vzpon osvobodilnega boja tedaj najmočnejši. Odred, ki je bil ustanovljen konec aprila 1944, je imel konec avgusta tega leta na seznamu že 1182 partizanov — le 81 manj kot v istem času 14. divizija. Po preglednici številčnega stanja enot 4. operativne cone NOV in POS za 21. september 1944 je Kozjanski odred imel na spisku kar 1635 partizanov, prisotnih naj bi jih bilo tedaj 1609. Če upoštevamo partizanska merila, je bil Kozjanski odred nekaj časa v letu 1944 po številčnem stanju kar enakovreden številčno močnim brigadam in tudi divizijam slovenske partizanske vojske. Šlandrova brigada 4. operativne cone je imela npr. julija 1944 okoli 1400 partizanov, a je bila tedaj številčno najmočnejša brigada 4. operativne cone. Štab Treeckove bojne skupine, ki ji je poveljeval polkovnik dr. Egon von Treeck in ki je imela od konca avgusta 1944 naprej pomembno vlogo v protipartizanskem bojevanju na Štajerskem, je navedel, da naj bi po podatkih, ki jih je dobil, Kozjanski odred sredi septembra 1944 štel 1500 partizanov. (Glej M. Ževart, Elaborat štaba Treeckove bojne skupine, ČZN 61—26 (1990) 2, str. 169 — odslej Treeckov elaborat). Gre za število, ki ustreza tistemu v preglednici številčnega stanja enot 4. operativne cone za 21. september. O vlogi Kozjanskega odreda pri izvajanju partizanske mobilizacije priča podatek, da je okoli 4000 borcev poslal v druge enote NOV in POS, večino na Dolenjsko v 7. korpus. Avtor omenja partizansko poročilo, po katerem naj bi bilo v juliju 1944 med borci v odredu skoraj polovica ubežnikov iz nemške vojske (str. 120, 1. knjiga). Številni ubežniki so postali vojaški in politični funkcionarji. Med drugimi sta bila imenovana za političnega komisarja in pomočnika političnega komisarja drugega Kozjanskega odreda ubežnika iz nemške vojske.

Kozjanski odred, ki je deloval predvsem na območju med Savinjo, Savo, Sotlo in železniško progo Celje—Rogatec, je ob sodelovanju enot 14. divizije in tudi 2. bataljona 3. brigade VDV izbojeval obsežno osvobojeno ozemlje. Dne 8. junija 1944 je zavzel sovražnikovo postojanko v Jurkloštru in s tem izbojeval eno prvih osvobojenih ozemelj na slovenskem Štajerskem, ki se je potem naglo širilo. Nato je okupator zaradi dejavnosti Kozjanskega odreda do začetka decembra 1944 izgubil še 16 postojank in kar 11 svojih občinskih središč. Osvobojeno ozemlje je uničila nemška ofenziva »Divja svinja«, ki se je začela 9. decembra 1944. Okupator ni mogel dopustiti, da bi za nemško obrambno črto, ki so jo začeli graditi v poznem poletju 1944 ob slovensko-hrvaški meji oziroma ob Sotli in Savi do Trbovelj ter naprej, in blizu pomembnih prometnic ter ob nemškem naselitvenem pasu ob Savi in Sotli, obstajalo ozemlje pod nadzorom partizanov.

V že omenjenem Treeckovem elaboratu so naloge Kozjanskega odreda našteje takole: miniranje železniških prog Rogatec—Celje in Celje—Zidani Most—Brežice, prisilne mobilizacije v velikem obsegu, sprejem in odpremljanje orožja in opreme, ki so jo odvrгла zavezniška letala, oskrbovanje skladišč, spremljanje na novo mobiliziranih borcev na Dolenjsko. Gre torej za precej točno označbo nalog Kozjanskega odreda, če upoštevamo, da je v elaboratu posredno omenjena tudi dejavnost odreda pri izbojevanju osvobojenega ozemlja. S tem v zvezi v elaboratu piše: »Naše enote so se od maja tega leta (1944 op. M. Ž.) vedno bolj umikale z območja Planina—Kozje—Žusem in so s tem dale partizanom možnost, da tam skoraj nemoteno gospodarijo. Medtem ko so prej imeli oporišča na Bohorju, so sedaj prišli v rodovitne in bogate vasi in so si tam pod svojim vodstvom uredili

skoraj mirnodobsko življenje.« Treeckov elaborat je Kozjanskemu odredu pripisal tudi partizanska napada na nemške postojanke v Podčetrtku in Kozjem v noči na 11. september 1944. Omenjene postojanke sta napadli Šerčerjeva in Bračičeva brigada, pri operaciji pa je sodeloval tudi Kozjanski odred.

Gre torej za velike uspehe Kozjanskega odreda na vojaškem in mobilizacijskem področju. Zato ni bilo nič presenetljivega, da so v tekmovanju partizanskih enot, ki ga je 12. aprila 1944 razpisal Glavni štab NOV in POS, Kozjanskemu odredu priznali prvo mesto med odredi. Prejel pa je še priznanji in zahvali štaba 4. operativne cone in Glavnega štaba NOV in POS.

Skušali smo prikazati pomen monografije, o kateri poročamo. Dodajmo še nekaj podatkov o vsebini posameznih poglavij. V 1. poglavju je avtor podal zelo kratek in za razumevanje nadaljnje pripovedi potreben geografski oris Kozjanskega in hkrati prikazal njegovo gospodarsko in socialno strukturo pred začetkom okupacije aprila 1941. Pri tem je upošteval Kozjansko v tistem obsegu, ki ga je določil narodnoosvobodilni boj. Pred okupacijo je namreč Kozjansko pomenilo le najbližjo okolico Kozjega. V 1. poglavju je avtor opisal še okupatorjevo upravno-politično razdelitev Kozjanskega ter politično-teritorialno ureditev osvobodilnega gibanja na Kozjanskem z njenimi spremembami. V 2. poglavju je mag. Teropšič podal pregled zgodovine narodnoosvobodilnega boja in še posebej partizanskih enot na Kozjanskem do konca aprila 1944 oziroma do ustanovitve Kozjanskega odreda. Ustanovitve Kozjanskega odreda, njegov razvoj, njegovo organiziranost, njegovo dejavnost na vojaškem in mobilizacijskem področju, številčna stanja in oborožitev v posameznih obdobjih ter okupatorjeve akcije proti odredu (vključno z njegovo veliko ofenzivno akcijo »Divja svinja«) do konca marca 1945 obravnava pet poglavij, in to od tretjega do vključno sedmega poglavja. Osmo in deveto poglavje obravnavata že omenjeni pohod Kozjanske grupe in dejavnost novega Kozjanskega odreda. Sledi sedem poglavij, ki obravnavajo sedem že omenjenih tem (obveščevalno službo, način prebivanja, itd.)

Avtorju je uspelo, da je napisal zelo dober povzetek svoje monografije. Na petih straneh je mag. Teropšič prikazal in poudaril bistveno o Kozjanskem odredu. Pomanjkljivost velike večine del o okupaciji in narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem je v tem, da nimajo povzetkov v tujih jezikih. Žal jih tudi obravnavana monografija nima. Povzetku sledi že omenjena obravnava virov in literature. Gre za tehten prikaz obsežne problematike.

Pri monografiji o Kozjanskem odredu gre za zelo stvarno in objektivno pripoved, ki ji ni mogoče očitati črno-belega prikazovanja dogajanj.

Rekli smo, da Teropšičevo delo temelji na skrbnem pretresu virov in literature. Pri ponovnem prebiranju pa sem na str. 262–263 v prvi knjigi le odkril podatek, ki bi ga bilo treba še preveriti. Avtor je po prispevku Milana Kostevca (Kratek oris kozjanskega narodnoosvobodilnega boja) povzel, da je iz Strnišča prišlo v četo Kozjanskega odreda, ki je delovala v Halozah, šest mož, ki so se izdajali za Poljake iz geta v Varšavi. Le-te naj bi skušal v četo vrniti sovražnik. Dvomim, da bi vrinjenci imeli naročilo, da naj izjavijo nekaj tako malo verjetnega, zlasti če upoštevamo, da je Kostevc zapisal, da je šlo za Čerkeze.

Zelo pomemben del Teropšičeve monografije, ki obsega velik del druge knjige od str. 71 do str. 414, je seznam borcev in bork Kozjanskega odreda s podatki o 3495 osebah. Gre za impozantno število, a avtor sodi, da bi, če bi bili na voljo podatki prav za vse, bilo v seznamu okoli 4000 oseb. Po drugi strani pa je možno, da je v seznam vključen tudi kak aktivist oziroma tesen sodelavec Kozjanskega odreda. Vsekakor v seznamu ni veliko tistih, ki jih je odred mobiliziral in hitro poslal v druge enote. Priprava seznamov pripadnikov neke partizanske enote praviloma zaradi pomanjkanja ustreznih podatkov zahteva veliko časa in truda. Le pri partizanskih enotah iz prvih mesecev NOB in pri nekaterih manjši enotah

lahko zajamemo prav vse. Seznam ne vsebuje le imen in priimkov kot sezname v nekaterih drugih monografijah partizanskih enot. Poleg osnovnih podatkov vsebuje seznam tudi podatke, ki so pomembni za spoznavanje struktur Kozjanskega odreda. V seznamu najdemo podatke o krajevnem izvoru borcev, o njihovi poklicni oziroma socialni ter starostni strukturi in kolikor je bilo na voljo podatkov, tudi o nacionalni pripadnosti partizanov Kozjanskega odreda. Neslovenci so bili močnejše zastopani v drugem Kozjanskem odredu. Pri tistih, ki so padli ali jih je okupator ujel in nato usmrtil, je to navedeno. Koristni bi bili še nekateri drugi podatki, npr. o borbah, ki so bili ubežniki iz nemške vojske ali pa so bili po okupatorjevih merilih njegovi vojaški obvezniki in so se odhodu v nemško vojsko izognili z odhodom v partizane. Verjetno pa je na voljo le premalo podatkov za tak prikaz. Bralcem bo zelo koristilo kazalo oseb, krajev in drugih geografskih imen ter ustanov in organizacij. Koristno je tudi kazalo preimenovanja krajev. Knjigi monografije sta lepo opremljeni in bogato ilustrirani.

Če upoštevamo monografije partizanskih enot, ki so se bojevale na Štajerskem in ki so že izšle s tistimi, ki so že pripravljene za objavo, lahko trdimo, da je veliko dela pri obravnavi partizanskih enot na Štajerskem že opravljenega in da je mag. Tomaž Teropsič z delom o Kozjanskem odredu zapolnil veliko vrzel, in to na zelo kvaliteten način.

dr. Milan Ževart

Slavka Ložar, Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini, Novo mesto 1991

Knjiga Slavke Ložar Stare gostilne in gostilničarji v novomeški občini je izšla pred dvema letoma. Založila jo je Dolenjska založba. Avtorica publikacije je nekdanja kustodinja za etnologijo v novomeškem muzeju.

Raziskava je natančen pregled novomeških gostiln od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. Vsebinsko obsega tako mestne novomeške gostilne kot vasiške gostilne v tej občini. Pozdraviti jo je potrebno že zato, ker gre za preučevanje gostiln — segmenta, ki je etnologom lahko vsekakor izredno zanimiv, pa se mu prav pogosto tako natančno niso posvečali. Raziskava je zasnovana tako prostorsko kot časovno ravno toliko široko, da tvori zaokroženo celoto.

V predgovoru nas avtorica seznani z viri. Preučila je veliko arhivskega gradiva; podatke je črpala iz obrtnih registrov, statusov, zemljiških knjig. Upoštevala je zapiske posameznikov in spomine, pogosto se sklicuje na Trdino, pogovarjala pa se je tudi z informatorji. Paleta pisnih in ustnih virov je torej zelo široka.

V uvodu se pregledno seznanimo z različnimi vidiki gostilničarstva, ki so pritegnili avtoričino zanimanje. Predstavljeni so obrtni zakoni, povezani z gostilničarsko dejavnostjo, podana je kratka tipologija gostiln — omenjene so furmanske gostilne, grajske krčme, grmotači, ...

Vlogo gostiln v življenju Novomeščanov zaslutimo, ko beremo o priložnostih, ko so bile najbolj obiskane: ob sejnih, raznih družinskih praznikih. Družabna funkcija gostilne je razpoznavna tudi ob navajanju prireditve, ki so se občasno dogajale v gostilnah: plesi, maškarade, nastopi zborov ...

Avtorica se dotakne tudi problema slojevitosti obiskovalcev, lahko bi rekli sloga posameznih gostiln in družbenega položaja samih gostilničarjev. Predstavljena je ponudba jedi in pijač, notranja oprema in namembnost posameznih prostorov, celo posoda v gostilnah.

Uvod se dotakne še enega zanimivega elementa: označevanja gostiln — torej vizualne komunikacije, s katero skuša gostilničar opozoriti na svojo dejavnost in privabiti goste.

V uvodu se torej seznanimo z vrsto elementov, ki bi lahko bili vsak po svoje predmet ločene raziskave. Avtorica poseže tako v materialno kot v družbeno kulturo, povezano z gostilnami in gostilničarstvom.

Sledi pregled posameznih gostiln, najprej novomeških, potem pa okoliških, ki predstavlja jedro knjige.

Zelo natančno so po arhivskih in deloma drugih virih navedeni lastniki in najemniki posameznih gostiln, zelo pogosto so opisane tudi njihove življenjske zgodbe, tu in tam so dodane Trdinove opazke o posameznih gostilnah. Izvemo, da je večina gostiln menjavala lastnike, še pogosteje pa najemnike, tu in tam je navedeno še današnje lastništvo.

Če sem za uvod trdila, da je zelo dobro zastavljen in da odpira široko paletu etnološko zanimivih vprašanj, pa moram za jedro knjige zapisati, da je avtorica preveč energije posvetila sicer zelo natančnemu, a tu in tam nekoliko suhoparnemu naštevanju dejstev o lastnikih gostiln. Zelo redko spregovori o tem, kar obeta uvod in česar se etnolog najbolj veseli, ko gre za analizo posameznih gostiln: malo zvemo o tem, kaj se je v njih dogajalo, ob kakšnih priložnostih so ljudje vanje zahajali, kaj so tam jedli in pili, o čem so se pogovarjali. Še najboljše so opisane furmanske gostilne.

Pisni viri so sicer natančno izkoriščeni, a glede na to, da avtorica v uvodu omenja mnoge informatorje, bi od etnologinje pričakovali, da bo od informatorjev poizkušala izvedeti kaj več o njihovem odnosu do gostiln, o tem, kdaj so vanje zahajali, zakaj, kaj so tam počeli, kaj so jedli in koga so srečevali, o čem so se in o čem se niso pogovarjali, kaj in koliko so popili in kako je to nanje vplivalo, kaj jim je obiskovanje gostiln pomenilo...

Če je za konec prejšnjega stoletja to mogoče izvedeti le iz pisnih virov, je razumljivo, da je za večino gostiln take podatke skoraj nemogoče izvedeti, toda vsaj za obdobje med obema vojnama, ko se je avtorica lahko opirala tudi na izjave informatorjev, bi bilo vse navedene vidike povsem mogoče raziskati.

Sicer pa knjigi daje pozitiven pridih bogato in z občutkom izbrano fotografsko gradivo, ki me je pravzaprav vzpodbudilo k ocenjevanju.

Fotografije lahko etnologi pri svojem delu uporabljamo na več načinov. Stare fotografije, ki jih najdemo v fototekah arhivov in muzejev, pa tiste, ki nam jih pokažejo informatorji, lahko uporabimo kot izvrstno vizualno ponazoritev tistega, o čemer v raziskavi pišemo.

Slavka Ložar je to vsekakor storila zelo korektno, pri čemer ji je bila verjetno v pomoč dobra muzejska fototeka.

S fotografijami je predstavila Novo mesto v raziskovanem obdobju, sejemske prireditve, ki so gostilnam večale obisk, dodala je fotografije posameznih poslopij, v katerih so delovale gostilne. Ponekod so pred temi poslopji tudi ljudje, včasih gostilničarji in drugo osebje, včasih obiskovalci na vrtovih gostiln ali pred njimi. Zelo zanimive so fotografije ljudi, ki so sloveli kot pogosti obiskovalci gostiln. Nekaj je še fotografij kozarcev iz raziskovanih gostiln, ki pa so fotografirani kot muzejski eksponati, kar je seveda popolnoma korektno, saj fotografskega materiala, ki bi ponazarjal notranjost gostiln ali celo posode v uporabi, najverjetneje sploh ni. Del slikovnega materiala v knjigi so razglednice, ki so jih dali lastniki gostiln posneti v reklamne namene.

Če sem za tekstovni del raziskave trdila, da je tu in tam suhoparen, ker se avtorica preveč posveča lastnikom gostiln, bi za fotografije lahko rekla, da ne le dopolnjujejo, ampak tu in tam celo nadgrajujejo zapisano. Recimo tedaj, ko prikazujejo obiskovalce na vrtu ali pred gostilno, včasih vidimo mimoidoče, ki so se na fotografiji znašli pravzaprav mimogrede. Res, da so ljudje na fotografijah skoraj po pravilu nekam zadržani in zagledani v fotografovo kamero, a to je pač del takratnega načina fotografiranja.

Avtorica nas v podnapisih k slikovnemu materialu seznanja z vsebino tistega, kar gledamo, ponavadi navaja lastnika izvirnika, ni pa dosledna pri navajanju datumov nastankov posnetkov.

Knjiga je opremljena z natančnim imenskim kazalom gostilničarjev in gostiln, seznamom starih gostiln, ki delujejo še danes, kazalom osebnih imen in z dodatkom — seznamom gostinskih obratov v novomeški občini danes.

Ob koncu raziskave pogrešam seznam literature (ta je v predgovoru sicer navedena in med besedilom citirana) in seznam fotografij.

Ko povzamem, ugotavljam, da je knjiga o novomeških gostilnah natančen pregled gostinskih lokalov in njihovih lastnikov, kakršnega etnologi za druge občine še nismo izdelali, da pregledni uvod odpira vrsto etnološko še kako zanimivih vprašanj o gostilni in njenih obiskovalcih v preteklosti, da nadaljevanje za posamezne gostilne to potem nekoliko manj razišče, celoten vtis pa zato precej popravi odlično izbran slikovni material.

Jernej Hederih

Znanstveno srečanje Bitka pri Sisku 1593, Zagreb—Sisak, 17.—18. junij (rožnik) 1993

Prikličimo si v spomin dogodke izpred dvajsetih let: zastave, simboli, godba, otvoritev spominskega kompleksa, nastop tedanje politokracije. Obuditev in trajna obeležitev historičnega spomina — štiristoletnice hrvaško-slovenskega kmečkega upora — je bila pompozna.

Za tedanje življenje slovenskega in hrvaškega človeka dejansko neprimerljivo odločilnejši dogodek se je pripetil 22. junija 1593, na dan svetnika Ahaca, ob sotočju Kolpe in Save blizu kaštela Sisak. Združena mnogonacionalna krščanska vojska je tega vročega dne v slabi dve uri trajajočem spopadu razbila in uničila podobno večnacionalno turško ekspedicijo Hasan paše Predojevića. To je pomenilo začetek odkrite, dolgotrajne, izčrpavajoče vojne med nemškim cesarjem-ogrskokrvaškim kraljem, in sultanovim imperijem.

V čast štiristoti obletnici boja se je sosednja Republika Hrvaška odločila prirediti srečanje poznavalcev zgodovine Vojne krajine, fenomena, čigar vseobsegajočega vpliva tudi na našo preteklost mi ne vrednotimo po meri, kot bi mu šla. Institut za suvremenu povijest in Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, dve zagrebški ustanovi, in Povijesni arhiv Sisak, so opravili mukotrpno organizacijsko delo, saj glede na trenutno situacijo ni bil mačji kašelj zagotoviti 18 kvalitetnih referatov, izbrati primeren prostor v Zagrebu ter drugi dan v Sisku, kamor smo se udeleženci družno napotili.

Protokolarne uvodne besede dveh ministrstev in gostov so hitro odstopile prostor nastopajočim. Uvodničar dr. Mirko Valentić, direktor Instituta (ter med najagilnejšimi člani organizacijskega odbora) je s preglednim tekstom Hrvati v stoletni vojni 1493—1593 predložil sliko težkih časov hrvatskega naroda do Siska. Šele sisačko zmagoslavje je uspelo zaceliti globoko psihološko rano katastrofe na Krbavskem polju, saj so tej sledile nove: nemoč centralne oblasti, državljanska vojna in razklanost hrvaško-slavonskega plemstva ter prostora, manjšanje državnega ozemlja ...

16. stoletje je čas najhujših preizkušenj Hrvatov, je hkrati podlaga — vzročni temelj historičnemu razvoju na hrvatskih tleh do danes. Malo popravljeni referat je dr. Valentić nekaj dni kasneje bral kot govor na osrednji hrvaški proslavi sisačkega boja.

Upokojeni profesor dr. Miroslav Kurelac si je za izhodišče prispevka o tedanjih hrvaških in evropskih dogajanjih vzel te oporne točke: Evropa in politični

zasuki od srede 15. stoletja naprej; dekadenca teženj po enotni obrambi zoper Turke — dvoletnost evropskih sil v religiji in pragmatičnih korakih; habsburški načrti in ukrepi na Balkanu. Aplavz govorniku je bil povsem na mestu.

Težko nalogo komentarja vojnih dogajanj v letih 1591—1592 ter do bitke je sijajno izpolnil dr. **Milan Kruhek**, sodelavec Instituta (tajnik org. odbora). Kratko, vendar z njemu lastno širino je opisal tako stanje na Hrvaškem kot pri Turkih, naštel tudi poveljujoče in razmere v imperiju. Z analizo leta 1591 do padca Bihaća naslednje leto ter izgubami do konca 1592 je razdelal idejo, kako je pravzaprav leto 1592 imelo odločilnejši pomen kot leto 1593.

Prof. **Andrija Lukinović** (Nadbiskupski arhiv Zagreb) se je osredotočil na obdobja gradnje in utrjevanja sisaškega kaštela, te nedvomno enkratne strateške točke na nedostopni lokaciji. Graditi ga začno v letu 1544, potem ko propade najem zidarjev leto prej, z začetno vsoto 250 forintov in mojstrom zidarjem Antonom iz Ljubljane. Stroški za vzdrževanje se večajo. Po opisu stanja prebivalstva na posestvih zagrebskega Kaptola — lastnika kaštela, smo slišali še predstavitev petih kanonikov, vodij tamkajšnje posadke v kritičnih letih: Mikca, Đuraka, Finčica, Grande in Kovačica.

Turkologinja mag. **Snježana Buzov** nam je predstavila zanimiv turški vir s konca 16. do začetka 17. stoletja. Gre za prikaz zgodovine turške države s poudarjeno 2. polovico 16. stoletja, avtorja Mustafe Selaniki-Efendija, po rodu (kot pove ime) iz Soluna. Selaniki je povzemal različne vesti in komentarje o spopadih na hrvaških tleh. Pozornost je namenil tudi sisaški bitki, turške voditelje je okarakteriziral kot nepazljive in neresne, govoril tudi o razmerjih v Divanu, reakcijah in sploh vlogi Sinan paše. Skratka, takratni turški pogled na dogodke. Mag. **Andrej Hozjan** (Univerza v Mariboru) je v referatu o vlogi obveščevalne, protiobveščevalne in vojnopoštne dejavnosti združenih notranjeavstrijsko-hrvaških sil v letih 1591—1593 opozoril na doslej malo upoštevan segment krajiške zgodovine. Govoreč o vohunjenju in rezultatih se je postavil na stališče, da so turški poveljniki imeli neprimerljivo pozitivnejši odnos do zbiranja vsakršnih informacij o nasprotniku, kar se je kazalo v velikem številu ogleduhov, informatorjev, pa tudi izdajalcev v krščanskih vrstah. Predstavil je še organizacijsko shemo vojnopoštne zveze Gradec—Ptuj—Varaždin—Zagreb.

Raziskovalec graške specializirane vojaškozgodovinske ustanove Landeszeughaus dr. **Leo Teufel** je k popolnejši sliki krajiškega vsakdanjika dodal tehten prispevek o oskrbovanju branilcev v Slavonski krajini v 16. stoletju. Vojaški proviant je v največji meri prihajal iz Notranje Avstrije. Specificirani so najpogostejša hranila, skladišča, uradništvo, opisane finančno-izdatkovne zmede z nakupovanjem. Variant transporta čez dokaj prostrano geografsko področje je bilo malo. Najpomembnejši proviantnoupravni vlogi sta opravljala štajerski deželni proviantni mojster in krajiški vrhovni proviantnik.

Mag. **Marija Šerčer** in mag. **Marina Bregovac-Pisk**, sodelavki Povijesnog muzeja Hrvatske, sta svoja prispevka opremili z mnogo diapozitivi. Prva, znana strokovnjakinja za orožje, je predstavila vojaško opremo in oborožitev zahajajočega 16. stoletja. To je čas viška udarne moči nemških najemniških oddelkov, znamenitih landsknechtov; temu primerno je bogastvo hladnega orožja. Dodala je še dokaj nerodno strelno oborožitev raznih tipov.

Marina Bregovac-Pisk je zbrala slogovno in likovno različne upodobitve tako sisaškega kaštela, bitke, kot tudi več slik iz krajiškega življenja z alegoričnimi vneski o vojskovanju ene in druge strani. Nenavadno, koliko likovnih del, nastalih od konca 16. do konca 19. stoletja se lahko tako ali drugače spravi v povezavo z bitko. Njen prispevek je vsekakor izstopal po vsebini, pa tudi po načinu razlage.

Diskusije prvega dne so se dotaknile le uvodnih dveh-treh referatov, še to zelo prozaično, več je bilo slišati kratkih osebnih ocen pomena bitke. Slišali smo

lahko tudi posamične aktualizacije, tako tisto uglednega akademika o Hrvaški kot dandanašnji vodilni demokratični državi med vsemi novonastalimi v vzhodni Evropi.

Zagrebski del je z nenavadno dolgim prispevkom zaključil turkolog dr. **Nenad Močanin** (Institut za povijest, Univerza v Zagrebu) o možnostih tolmačenja turških virov v zvezi z bitko. Izvedeli smo obilo novih spoznanj glede turških priprav na leto 1593, so samem Hasanu paši, njegovi avtoriteti, značaju, celo o nevoščljivosti drugih turških poveljnikov in dostojanstvenikov. Ti so poraz jeli pripisovati izključno njegovi krivdi. Sledil je šok in dokaj hitra, razkačeno ostra sla po novem vojnem pohodu, kar se je uresničilo in končalo s padcem Siska v turške roke avgusta ter popolnim vojnostrateškim izničenjem uspeha krščanske vojske.

Drugi dan srečanja je po svečanosti v dvorani glasbene šole Sisak odprl dr. **Vasko Simoniti** (Univerza v Ljubljani), ob dr. Kruheku drugi doktorand iz protiturških obrambnih ukrepov med udeleženci. Obelodanil je navezave slovenske historiografije in našega zgodovinskega spomina na bitko, njeno vlogo v življenju Slovencev. K temu je avtor dodal odnos slovenske cerkve do spominskega obeleževanja datuma in še ljudsko izročilo. Sam bi tu hkrati opozoril na letošnje spominsko dogajanje v Sloveniji, ki je svoje zgodovinske opore našlo v osebah Adama Ravbarja ter manj tudi Andreja Turjaškega (Auersperga), in z obema povezane »odločilne vloge Kranjcev v poteku bitke« (cit.!), kar seveda ne drži. Ravbar je v bitki, pa tudi sicer, poveljeval okrnjenemu praporcu (okoli 200 mož) kranjskega viteškega nabora, karlovški general Auersperg je imel pod seboj močnejši oddelek karlovških kranjskih jezdecev, kar pa ne pomeni, da so izvirali izključno s Kranjske, temveč jih je ta dežela financirala, in še okoli sto koroških arkebuzirjev (strelcev na konjih). Poglejmo na kratko opis bitke po viru: »Prvi napad so opravili slavonski krajiški pešci ter konjeniki, vendar so jih ob Odri razporejeni janičarji tako močno odbili in začeli napredovati, da so jim (Slavoncem) hitro sledili koroški in kranjski konjeniki, takoj zatem še ti iz Karlovca, kompanija polkovnika Röderna (močan oddelek tirolske težke oklepne konjenice), in nemška vojska pešcev (najmočnejša krščanska enota, sestavljali so jo štajerski knehti, Štajerski krajišniki, Reittenauerjevi salzburški nadškofijski pešci ter konjenica vrhovnega poveljnika Eggenberga). Ko je Hasan paša videl, da gre slabo, je pred mostom čez Kolpo hotel prerazporediti čete, tedaj pa je sledil močan skupen krščanski napad, ob katerem jamejo Turki panično skakati v vodo z mostu, kjer se jih je mnogo utopilo.« (v poslednjem napadu je k uspehu prispevala celo trdnjavska posadka z nepričakovanim izpadom v turški bok).

Upokojeni direktor Vojnozgodovinskega inštituta v Budimpešti dr. **Ács Tibor** je obširneje spregovoril o podobnem momentu kot Simoniti, seveda na račun madžarske historiografije od Istvánffyja naprej. V le-tej je prevladovala ocena vloge bana Erdődyja. Svoje mesto je bitka našla tudi v madžarski ljudski ustvarjalnosti in leposlovju.

Iz Železnega/Eisenstadt se je srečanja udeležil dr. **Felix Tobler** (Gradiščanski deželni arhiv), z zanimivo tematiko — Reakcije na sisačko bitko v luči tedanjih natisnjenih poročil. Takih je bilo kot daljših besedil natiskanih v evropskih deželah od Francije do Danske, 11. Primerjave med vsebinami poročil so na mnogih mestih razkrile pretiravanje (število udeležencev bitke!), neracionalnost, pa tudi namerno zamolčevanje podrobnosti.

Prof. **Damir Karbić** (Zagreb) je poročal o latinskih in nemških virih glede same bitke.

Umetnostni zgodovinar dr. **Milan Pelc** (Zagreb) je zelo uspešno in privlačno sestavil temo: Vest — senzacija — propaganda, predstavitev zgodovinskega dogodka v 16. st. na primeru sisačke bitke. Ocenil je, kaj so vedeli in kaj bi morali izvedeti o bitki sodobniki. Prijemi seznanjanja množic z zmagoslavljem kristjanov so bili izvirni, atraktivni ter sorazmerno hitri.

Dr. **Stipe Botica** (Univerza v Zagrebu) nam je razgrnil bogastvo in večslojnost odmevov bitke v hrvaški književnosti. Tudi referat akademika dr. **Rafa Bogišića** je govoril o literarni upodobitvi bitke, in sicer je razčlenil pesnitev Dubrovčana Antonia Sassina Razboj od Turaka kod Siska 1593. Njegov kompletiran prispevek bo — to lahko trdimo že zdaj — eden najizvirnejših.

Poslednji je za mikrofonski stopil mag. **Andrej Žmegač** (Zagreb), umetnostni zgodovinar, z referatom o historično-arhitektonski valorizaciji sisaškega kaštel. Dosegel je pravnje razpoloženje navzočih za takojšnjo diskusijo glede tematike. Nato so se vrstila vprašanja in odgovori še o številčni udeleženi vojaštva na obeh straneh, o Bogišićevem poročilu, ponovno o kaštelu itd.

Organizatorji so nas zatem presenetili s promocijo dveh izdaj virov o bitki. Sisak u obrani od Turaka 1544—1597 urednikov J. Ivanovića, J. Kolanovića, A. Lukinovića, F. Močanina ter I. Pamperja je obsežno (772 str.) gradivo izbranih latinskih, nemških, celo italijanskih virov o Sisku, bitki, ljudeh ... Pri Dokumentih o Sisački bitki 1592—1598 pa gre za objavo v hrvaščino prevedenih Kobenzlovih poročil papeškemu nunciju na graškem deželnoknežjem dvoru, urednikov J. Barbarića, B. Biličića in J. Kolanovića. Mi se ob tem lahko le vprašujemo, kako zmorejo naši sosede redne priprave in izdaje različnih izvirnih virov za starejša obdobja tudi dandanes (pomislimo na Zapisnike mestnega poglavarstva Varaždina, pa na gigantski projekt izdaje virov o Vojni krajini med 16. in začetkom 19. st.) Slovenci namreč tozadevno capljamo na mestu.

Organizatorji so drugega dne (v Sisku) poskrbeli za razgiban program: kljub nevarnemu področju smo si udeleženci lahko ogledali temeljito obnovljeni kaštel, kjer so se marsikateremu izkristalizirale dotlej morda zmotne predstave o velikosti in strahospoštovanju objekta. Sledil je ogled preostankov antične Siscie, na koncu še razdelitev predstavljenih knjižnih novosti udeležencem. Po tej plati, kot tudi zagotovitvi primerno visoke kvalitetne ravni srečanja, gre domačinom najvišja ocena. Moteč element, bi rekli, je bila skromna udeležba in odziv občinstva, posebej v zagrebškem popoldanskem delu. Pričakovali smo tudi več diskusije. Zanimivo pripombo je na svečani otvoritvi dodal veleposlanik Turčije v Hrvatski: kako to, da med udeleženci ni našel prostora in možnosti za prispevek niti en turški zgodovinar?

Kljub temu smemo označiti srečanje za zelo uspelo. Prispevki avtorjev iz štirih držav bodo zagotovo izšli spomladi 1994 v obliki zbornika.

mag. Andrej Hozjan

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

NOVA VRSTA

29. (LXIV) LETNIK 1993

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR
UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA MARJAN ŽNIDARIČ

Curk, Jože: JOŽE KOROPEC — SEDEMDESETLETNIK	5
Matjašič, Marjan: OB 90-LETNICI ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA V MARIBORU 1903—1993	3
Sruk, Vlado: DVA JUBILEJA VEKOSLAVA GRMIČA	127

Razprave — Studies

Curk, Jože: O PROBLEMATIKI CERKVA Z VZHODNIMI ZVONIKI NA SLOVEN- SKEM ŠTAJERSKEM	33
On the problems of Churches with belltowers towards the east in Slovenian Styria	
Curk, Jože: O SAMOSTANIH IN SAMOSTANSKI ARHITEKTURI PO LETU 1200 NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM	131
On monasteries and monastery architecture after the year 1200 in Slovenian Styria	
Cvirn, Janez: VOLILNE MAHINACIJE OB SEVERNI MEJI PRED PRVO SVETO- VNO VOJNO	93
Electoral machinations on the northern border on the eve of world war I	
Fidelj, Andrej: SANATORIJ DR. FRANCA ČEHA V RADEČKI GRABI PRI SV. JURIJU OB PESNICI	197
Sanatorium of dr. Franc Čeh in Radečka graba at Sv. Jurij by Pesnica	
Hartman, Bruno: DVOJE NENAVADNIH MARIBORSKIH KNJIŽNICARJEV	229
Two unusual Maribor librarians	
Perčič, Tone: RECEPCIJA DANTEJEVEGA DELA NA SLOVENSKEM OD ZAČE- TKOV DO LETA 1970	44
The reception of Dante's literature in Slovenia from the beginning until 1970	
Predin, Štefan: KRANJSKI LEKARNARSKI GREMIJ	172
The Kranj apothecary guild	
Ravnikar, Tone: POSEST GROFOV VOVBRŠKIH V ŠALEŠKI DOLINI	20
The estate of the Vovberg counts in the Šaleška Valley	
Rihtarič, Ivan: OKRAJNO SODIŠČE LJUTOMER IN RABA JEZIKA	203
The district court of Ljutomer and the use of language	
Škafar, Vinko: KNJIGE IN KNJIŽNICA V NEKDANJEM KAPUCINSKEM SAMO- STANU V MARIBORU	62
Books and the library in the onetime capuchine monastery in Maribor	
Švajncar, J. Janez: DVA NAŠA SREDNJEVEŠKA MEČA	164
Two medieval swords in our environment	
Šuligoj, Ljubica: UPRAVNE IN DEMOGRAFSKE RAZMERE V PTUJSKEM OKRA- JU MED SVETOVNIMA VOJNAMA	241
Administrative and demographic circumstances in the district of Ptuj between the world wars	
Tancer, Mladen: PEDAGOŠKI PROFIL HENRIKA SCHREINERJA	284
The portray of Henrik Schreiner as an educator	
Zorko, Zinka: KOROŠKA, ŠTAJERSKA IN PANONSKA NAREČJA OB SEVERNI MEJI	274
The Carinthian, Styrian and Panonian dialects on the Slovene border	
Ževart, Milan: PARTIZANSKE ENOTE NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM 1941—1945	254
Partisan units in Slovenian Styria 1941—1945	
Žnidarič, Marjan: NEMŠKI ŽIVELJ V PODRAVSKI REGIJI MED VOJNAMA DO LETA 1945	100
The German population in the Drava river region in the two wars until 1945	

Polemika, ocene in poročila — Polemics, Reviews and Reports

Curk, Jože: ZBORNIK SOBOŠKEGA MUZEJA, 2	108
Curk, Jože: SERGEJ VRIŠER, BAROČNO KIPARSTVO NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM	109
Curk, Jože: POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR, INVENTARJI VI IN GRADIVO ZA ZGODOVINO MARIBORA 18	110
Curk, Jože: TONE RAVNIKAR, POSEST GROFOV VOVRŠKIH V ŠALEŠKI DOLINI	291
Curk, Jože: IVAN STOPAR, GRAJSKE STAVBE V VZHODNI SLOVENIJI	294
Curk, Jože: OB TEMATSKI ŠTEVILKI KRONIKE 40/92/3, POSVEČENI 100-LETNICI MUZEJSKEGA DRUŠTVA NA PTUJU	297
Friš, Darko: FELIKS BISTER, ANTON KOROŠEC, DRŽAVNOZBORSKI POSLANEC NA DUNAJU	299
Hederih, Jerneja: SLAVKA LOŽAR, STARE GOSTILNE IN GOSTILNIČARJI V NOVOMEŠKI OBČINI	307
Hozjan, Andrej: ZNANSTVENO SREČANJE »BITKA PRI SISKU 1593«	309
Krivograd, Alojz: ETNOLOŠKA TOPOGRAFIJA SLOVENSKEGA ETNIČNEGA OZEMLJA — 20. STOLETJE, KARLA ODER, OBČINA RAVNE NA KOROŠKEM	112
Ogrizek, Emica: ZBORNIK, KLASIČNA GIMNAZIJA V MARIBORU	122
Šorgo, Andrej: OB IZIDU IZVESTIJ PRVE GIMNAZIJE V MARIBORU ZA ŠOLSKO LETO 1991/92	123
Ževart, Milan: MARJAN ŽNIDARIČ, ŽELEZNIČARJI IN ŽELEZNICE V ČASU OKUPACIJE IN NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM	116
Ževart, Milan: TOMAŽ TEROPŠIČ, KOZJANSKI ODRED	303
Žnidarič, Marjan: JANKO PRUNK, SLOVENSKI NARODNI VZPON	301

Polemika, ocene in poročila — Polemics, Reviews and Reports

Jože Curk: TONE RAVNIKAR, POSEST GROFOV VOVBRŠKIH V ŠALEŠKI DOLINI	291
Jože Curk: IVAN STOPAR, GRAJSKE STAVBE V VZHODNI SLOVENIJI	294
Jože Curk: OB TEMATSKI ŠTEVILKI KRONIKE 40/92/3, POSVEČENI 100-LETNICI MUZEJSKEGA DRUŠTVA NA PTUJU	297
Darko Friš: FELIKS BISTER, ANTON KOROŠEC, DRŽAVNOZBORSKI POSLANEC NA DUNAJU	299
Marjan Žnidarič: JANKO PRUNK, SLOVENSKI NARODNI VZPON	301
Milan Ževart: TOMAŽ TEROPŠIČ, KOZJANSKI ODRED	303
Jerneja Hederih: SLAVKA LOŽAR, STARE GOSTILNE IN GOSTILNIČARJI V NOVOMEŠKI OBČINI	307
Andrej Hozjan: ZNANSTVENO SREČANJE »BITKA PRI SISKU 1593«	309

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA 29
(64) letnik, 1993, zvezek 2

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Marjan Žnidarič — Izdajata Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor — Založba Obzorja Maribor — Lektor Bojan Osterc — Za založbo Pavla Peče — Natisnilo GZP Mariborski tisk, Maribor, 1993, v nakladi 450 izvodov

ISBN 86-377-0604-0

Po mnenju Ministrstva za kulturo št. 415-16/93 z dne 12. 2. 1993 se za knjigo plačuje davek od prometa proizvodov po stopnji 5 %.

ISBN 86-377-0694-0

9 788637 706946